

काव्य
२०३५

म. ग्रं. सं. ठाणे.

विषय काव्य

सं. क्र. २०३५

REFB 0012734

REFBK-0012734

2034

७५६४६
२०१३/१७

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे
ग्रंथालय
संमृद्धा योजना

*

*

१९९९

प्रकाशक

ज. भि. कोलते

अरुण प्रकाशन

मलकापूर (बुलडाणा)

उद्धवगीता

पहिली आवृत्ति १९३५

दुसरी आवृत्ति

३१ मार्च १९६२

सर्व अधिकार

सौ. उषा कोलते

एम्. ए., साहित्य विशारद

यांच्या आधीन

मुद्रक

ज. भि. कोलते

अरुण मुद्रणालय

मलकापूर (बुलडाणा)

प र म आ द र णी य

डॉ. पंजाबराव देशमुख

कृ षि मं त्री - भा र त सर का र

यांस

प्रे मा द र पू र्व क क्ष म र्प ण

संक्षेपसूची

अ. व.	अनेकवचन	धपू.	धवळे (महदंबाकृत) पूर्वार्ध
अमृ.	अमृतानुभव संपा : सुबंध	धउ.	धवळे. उत्तरार्ध.
उगी.	उद्धवगीता.		संपा : वा. ना. देशपांडे
	संपा : वि. भि कोलते.		(कॉन्टिनेन्टल, पुणे.)
उह.	उषाहरण. संपा : राजवाडे	नरुस्व.	नरेंद्रकृत रुक्मिणी स्वयं- वर. संपा : कोलते (अरुण प्रकाशन, मलकापूर)
	(भारत इतिहास संशोधक मंडळ. अहवाल शके १८३३.)	नागा.	नामदेवाची गाथा. (चित्रशाळा प्रेस, पुणे)
ऋव.	ऋद्धिपुर वर्णन.	नाशा.	नाट्यशास्त्र (भरतमुनि) संस्कृत.
	संपा : य. खु. देशपांडे		
	(शारदाश्रम, यवतमाळ)	भाग.	भागवत, एकादशस्कंध. (संस्कृत)
एभा.	एकनाथी भागवत.	भाना.	भारतीय नाट्यशास्त्र. (गोदावरी केतकर)
	संपा : ल. रा. पांगारकर		
	(निर्णयसागर, मुंबई)	ममवा.	महानुभावीय मराठी वाङ्मय. (य. खु. देशपांडे)
का.	कानडी.	महा. तत्व.	महानुभाव तत्त्वज्ञान. ले. वि. भि. कोलते.
खिव.	ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहण	मसा.	महाराष्ट्र सारस्वत. लेखक वि. ल. भावे.
	संपा : अ. का. प्रियोळकर	मुक्ते. सभा.	मुक्तेश्वर. महाभारत— सभापर्व (निर्णयसागर)
गोप्रच.	श्री गोविंदप्रभु चरित्र	मूप्र.	मूर्तिप्रकाश. संपा : वि. भि कोलते. (विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर)
	संपा : कोलते. आवृत्ति २		
	(अरुण प्रकाशन मलकापूर)	योवा.	योगवासिष्ठ - ज्ञानेश्वर (सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे-
तुका.	तुकाराम बावाची गाथा.		
	भाग १ व २. संपा :		
	मं. ग. लाड. (मुंबई		
	सरकार, मुंबई)		
देप्रा.	देशीप्राकृत.		
देनामा.	देशीनाममाला.		
दृपा.	दृष्टांतपाठ. संपा : नेने-		
	भवाळकर.		

रकौ.	रसकौमुदी. (विठ्ठल गलंडु) संपा : डॉ. श्रीधर कुळकर्णी (मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगा- बाद)	सव. सिसूपा. सिसूपा. आ. सिसूपा. आमा. सिसूपा वि. सिसूपा. विमा. सिसूपा. युग. ज्ञाने. ज्ञाप्र. ज्ञाने. गाथा. स्मृस्थ.	सश्याद्वि-वर्णन (रवळोबास) सिद्धांतसूत्रपाठ संपा. नेने. सिद्धांतसूत्रपाठ. ,, आचार प्रकरण. ,, सिद्धांतसूत्रपाठ ,, आचार माळिका प्रकरण. सिद्धांतसूत्रपाठ (नेने). विचार प्रकरण. सिद्धांतसूत्रपाठ (नेने). विचार माळिका प्रकरण. सिद्धांतसूत्रपाठ (नेने). युगधर्म प्रकरण. ज्ञानेश्वरी. (प्रका : मुंबई राज्य शिक्षण खाते, मुंबई) ज्ञानप्रबोध. (विश्वनाथबास) ज्ञानेश्वराची गाथा. (जोग. चित्रशाळा प्रेस) स्मृतिस्थळ. संपा : वा.ना. देशपांडे. आवृत्ति २ (व्हीनस प्रकाशन, पुणे)
लिच. ए.	लीळाचरित्र. एकांक. संपा : ह. ना. नेने.		
लीच. उत्त.	लीळाचरित्र उत्तरार्ध. संपा : ह. ना. नेने.		
वछा.	वछाहरण (शमोदर पंडित) संपा : वि. भि. कोलते. (अरुण प्रकाशन)		
वि. क. भा.	विष्णु कवीची कविता. भाग १ व २.		
वृद्धा.	वृद्धाचार (स्मृतिस्थळात- अंतर्भूत) संपा : वा. ना. देशपांडे (स्मृस्थ. पहा)		
शिशु.	शिशुपाळवध (भास्करभट्ट बोरीकर) संपा : वि. भि कोलते (अरुण प्रकाशन मलकापूर)		
सं.	संस्कृत.		

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	३	- वच पीयूष	- वचःपीयूष
२	१६	कपाळ पाटीकरुनि	कपाळपाटीकरुनि
४	१९	सहश्र फणी	सहश्रफणी
५	१३	अळंकार : साहित्य	अळंकार = साहित्य
	१५	कळाविद । ते	कळाविद ते
	१५	सामग्रीवंत तेथ	सामग्रीवंत : तेथ
७	४	अळंकार शोभा	अळंकार-शोभा
८	१३	कविता महत्व	कविता-महत्व
	१६	सिरोणो विरणी	सिरोणोविरणी
९	९	गगोदका	गंगोदका
११	२१	निरंतन	निरंतर
१७	१६	नियेचें	तियेचें
१८	९	तेया-वीरह	तेया विरह-
२५	१४	दंडाला	दडाला
२६	३	करुणा केळि	करुणा-केळि
	१०	प्रापेन	प्रापने
२८	९	पाटे फुटे	पाटेफुटे
२९	२	सेस चौकु	सेसचौकु
५५	२१	ट. वेहाळी	ट. वेझाळी
५९	४	विश्वंभरे पासौनि	विश्वंभरेपासौनि
६०	२०	बीवंचना	वीवंचना
७४	१	हाथ बोळावन	हाथबोळावन
	१०	२५३	३५३
७७	१२	फळ न य	फळा न य
७८	५	मरणा भेण	मरणाभेण
८०	१३	तव्हळि	तेव्हळि

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८९	५	यक्षाणी कौलौरिची	यक्षीणी कोलौरिची
९०	६	केतकी दळें	केतकी-दळें
९३	१	वसंत वाहार	वसंत-वाहार
१०३	६	न वचतीचि	न वजतीचि
१०५	१०	तथ	तेथ
१११	११	वळीत पळिताचें	वळीतपळिताचें
११५	१९	सकळ शा	सकळ शास्त्रातें
११८	१२	तयारतव	तयास्तव
१२३	२१	प्रकरण	प्रकरण
१२५	६	भक्त नरेस्वरू	भक्तनरेस्वरू
१२७	११	परस्परें वीलक्षणें	परस्परेंवीलक्षणें
१३०	१३	अनुकरे नाचु	अनुकरे : नाचु
१३१	२	वीस्वा एसणें	वीस्वाएसणें
१३२	२१	गजराड =	गजराड :
१३३	१२	अधात्म	अधास
१५२	९	अणुर्मवतीति	अणुर्भवतीति
१५३	११	वीरतारू	वीस्तारू
१७६	६	चैतन्यरत्नापस	चैतन्यरत्नापसि
१८०	११	निरूपण कथा	निरूपण-कथा
१८३	९	भक्ति ज्ञान लक्षण	भक्तिज्ञानलक्षण.

उद्धवगीता

प्रस्तावना

उद्धवगीतेची ही दुसरी आवृत्ति म्हणजे पहिल्या आवृत्तीचे नुसते पुनर्मुद्रण नाही, तर सर्वस्वी ही नवीन संपादणी होय. पहिल्या आवृत्तीच्या प्रकाशनानंतर, त्या आवृत्तीच्या संपादनासाठी शके १४५७ च्या ज्या पोथीचा मी उपयोग केला होता तीच मूळ संहिता म्हणून घेऊन नवीन आवृत्ति काढणे मला भाषादृष्ट्या महत्त्वाचे वाटले. त्या संकल्पानुसार ही आवृत्ति तयार करून प्रसिद्ध करित आहे.

संपादन-सामुग्री

प्रस्तुत आवृत्तीच्या संपादनासाठी मी एकूण नऊ पोथ्यांचा उपयोग केलेला आहे. त्यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे :—

क प्रत

या संहितेची आधारभूत पोथी. आकार ५ $\frac{३}{४}$ X ३ $\frac{३}{४}$. प्रत्येक पानावर ओळी सुमारे १२. उद्धवगीतेच्या आरंभीच्या १५८ ओव्यांची पाने नाहीत. १५८ पासून पुढील सर्व ग्रंथ सुवाच्य बालबोध लिपीत लिहिला आहे. 'उद्धवगीते' खेरीज दामोदर पंडिताचे 'वछाहरण' संपूर्ण लिहिले आहे. त्यावरूनच 'वछाहरणा' ची संहिता तयार करून मी प्रसिद्ध केली आहे. 'उद्धवगीते' चा समाप्तिलेख पुढीलप्रमाणे :—

' ॥ स्वस्तिस्री शके ॥ १४५७ ॥ मनमथ स्वत्सरे : वदि मार्गशिरे सणि-
वारे कृष्णपक्षे बिजे ॥ आत्मकार्येथमिदं पुस्तकं लिषि(खि)तं : एकादश ग्रंथ :
संपूर्णमीती लेखकयो ॥ छ ॥

याच पोथीतील 'वछाहरणा' च्या शेवटी असलेला समाप्तिलेख पुढीलप्रमाणे :-

‘ इति दामोधर पंडित । विरचित ॐ वि प्रबंधं । वछाहरण संपुर्णमिति स्वस्ति श्रीशके १४५७ मनमथ स्वत्सरे मासानां मार्गशिरे कृष्णपक्षे । त्रयदसे ग्रंथ वछाहरणे चांगदमुनी लिखिते सेवली नगरे वैदर्भा तिरे लेखकपाठकयो ॥छ॥

यावरून ही पोथी ‘वैदर्भा’ नदीच्या काठावर असलेल्या ‘सेवली’ नगरात चांगदमुनीने शके १४५७ मार्गशीर्ष महिन्याच्या वद्य पक्षात लिहिली असल्याचे स्पष्ट दिसून येते. महानुभाव वाङ्मयाच्या उपलब्ध हस्तलिखितातील हे सर्वात जुने हस्तलिखित होय. या विषयाची सविस्तर चर्चा मी ‘वछाहरणा’च्या प्रस्तावनेत केलेली आहे. ती अभ्यासकांनी पहावी. या पोथीतील दोन्ही काव्यांचे समाप्तिलेख शक, संवत्सर व तिथी यांच्या दृष्टीने दि. ब. पिल्ले यांच्या जंत्रीप्रमाणे बरोबर आहेत. उद्धवगीतेच्या समाप्तिलेखात ‘वार’ दिलेला आहे, तोही बरोबर आहे. या तिथीला इंग्रजी तारीख ११ डिसेंबर १५३५ ही येते. (वछाहरणाचे लेखन तिथीनुसार बुधवारी पूर्ण झाले. इंग्रजी तारीख २२ डिसेंबर १५३५) लेखनकाल व भाषा या दोन्ही दृष्टींनी हे हस्तलिखित सर्वात प्राचीन असल्यामुळे, तेच प्रस्तुत संहितेसाठी मूलाधार म्हणून मी स्वीकारले आहे. हे हस्तलिखित म्हणजे उद्धवगीतेच्या पहिल्या आवृत्तीच्या संपादनासाठी वापरलेली श प्रत होय.

ख प्रत

प्रस्तुत हस्तलिखित डॉ. य. खु. देशपांडे यांना एका महार गृहस्था-जवळून मिळाले होते. आकार ६” x ३ १/२”. एका पानावर साधारणतः ओळी १३. आरंभी उद्धवगीता लिहिलेली आहे. पण तिच्या पहिल्या २२ ओव्यांची पाने नाहीत. २३ व्या ओवीपासून पुढे सर्व पोथी चांगल्या स्थितीत आहे. उद्धवगीतेखेरीज वछाहरण, दायंबाकृत निर्वेद व गद्यराजस्तोत्र ही काव्ये तीत आहेत पोथीच्या शेवटी पुढील समाप्तिलेख आहे.

“ शूभं भवतु लेखकपाठकयो वाचिता विजया हो ॥ * ॥ शके १४९८ द्वाता संवत्सरे पूशमासे वदिपक्षे तिथि दशमि ते दीणी संपुर्णमिति ॥ ”

या समाप्तिलेखात वार, नक्षत्र वगैरे दिलेले नसल्यामुळे तो बरोबर आहे किंवा नाही हे ठरविण्यास मार्ग नाही. शकसंवत्सराचा मेळ मात्र बरोबर

पडतो. त्यावरून लेखनकाल सामान्यतः बरोबर आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. पिल्ले जंत्रीनुसार या तिथीला रविवार येतो. इंग्रजी तारीख १३ जानेवारी १५७७. याच पोथीतील ' वछाहरणा 'च्या शेवटी पुढीलप्रमाणे समाप्तिलेख आहे:—

“ शके १४९८ धाता णावंच्छे माघमासे वदिपक्षे चतुर्दश शणिवारे प्रातष्काले ग्रंथु संपुर्ण ”

पिल्ल्यांच्या जंत्रीप्रमाणे ही तिथि बरोबर आहे. (इंग्रजी तारीख १६ फेब्रुवारी १५७७) यावरून प्रस्तुत पोथीचे लेखन शके १४९८ मध्ये झाले, याविषयी शंका राहत नाही. काळाच्या दृष्टीने हीसुद्धा फार प्राचीन पोथी होय. उद्धवगीतेच्या पहिल्या आवृत्तिसाठी वापरलेली ग प्रत म्हणजेच प्रस्तुत ख प्रत होय.

ग प्रत

ही पोथी उद्धवगीतेच्या पहिल्या आवृत्तीच्या वेळीच मला माहूर येथील मठातून मिळालेली होती. त्या आवृत्तीच्या संपादनात ' द ' प्रत म्हणून मी तिचा उपयोग केलेला होता. तिलाच प्रस्तुत संपादणीत ' ग ' प्रत म्हणून नाव ठेविले आहे. प्रत्येक पानाचा आकार $५\frac{१}{२}'' \times ३\frac{१}{२}''$ असून त्यावर साधारणपणे १२ ओळी लिहिलेल्या आहेत. ' उद्धवगीता ' आरंभी लिहिलेली आहे, पण दुर्दैवाने याहि प्रतीतील पहिल्या ३६४ ओव्यांची पाने काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडली आहेत. उद्धवगीतेखेरीज गयराजस्तोत्र व संस्कृत भगवद्-गीता या पोथीत लिहिली आहेत. हिचा समाप्तिलेख असा:—

“ शके १४९९ ईश्वरनाम संवत्सरे कार्तिक शुद्ध दिपावळि चतुर्दशे गुरुवासरे बळहेग्रामे संतात्मज सांतिनगरे परोपकारार्थ अवगत. ”

यातील शक व संवत्सर यांचा मेळ बरोबर आहे. तथापि ' कार्तिक शुद्ध १४ ' आणि ' दिपावळि ' यात विसंगति आहे. कारण दिवाळी या तिथीला कधीच नसते. हा ' दिपावळि ' चा निर्देश लक्षात न घेतला तर कार्तिक शुद्ध १४ ला गुरुवार येतो. चतुर्दशी गुरुवारी सूर्योदयानंतर ३३ घटिकांनी लागली, एवढाच काय तो सूक्ष्म फरक आहे; पण तो विशेष लक्षात घेण्यासारखा नाही. पोथी सरळ बाळबोधीत लिहिलेली आहे.

घ प्रत.

ही पोथी महंत श्री. गोपीराज महानुभाव यांच्याकडून मला मिळाली. तिचे पहिले पान फाटलेले असल्यामुळे उद्धवगीतेच्या आरंभीच्या २० ओव्या काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडल्या आहेत. पोथीच्या प्रत्येक पानाचा आकार ६" x ३ ३/४" असून त्यावर साधारणपणे १८ ओळी लिहिल्या आहेत. पोथी सकळ लिपीत लिहिलेली असून 'उद्धवगीते' शिवाय वछाहरण, मतिप्रबोध, निर्वेद, पंडुगीता, ज्ञानप्रबोध व ऋद्धिपुरवर्णन ही काव्ये तीत आहेत. संपूर्ण पोथीच्या शेवटी पुढील समाप्तिलेख आहे.

“ एकादस्कंद तथा वछाहरण : व मतीप्रबंध : नीर्वेदसारं समात्स-
पंडुगीता ॥ रीद्धपूरवर्णन : ज्ञानप्रबोध : अत्मनीर्वेदनपत्रीका संपूर्ण ॥ छ ॥
नागीद्रनाम भाष्क महंतं अखंड : गोवीद तथा नमन : स्मरामीचि ॥ माहापंडीते
वैद्य मूरारिमल्यं तस्य सीस्य दीवाकर भास्क ते ॥ १ ॥ संतोसनामं व कवेस्वरंच
तस्य सीस्य मयेक हे माहासीद्धं ॥ * ॥ तस्य सूते लीखीतं न जानाति
कयकृतं अहं वीद्यमाना ॥ २ ॥ छ ॥ वार गुरु दीन : सन भावै पूर्णमा :
सवंचरे पार्थिव नाम सीरपूर ग्राम : ते ग्रामीं सपूर्ण : ॥ ग्रंथ सात ७ ७ ॥
एन्हीं ९ ॥

या समाप्तिलेखात शकाचा निर्देश नाही. पोथीतील 'मतिप्रबंध' ग्रंथाची रचना शके १५२१ ला झालेली असल्यामुळे या पोथीचा लेखन काल त्यानंतरचा असला पाहिजे. १५२१ नंतर 'पार्थिव' संवत्सर गतशक १५६७, १६२७ इत्यादि मध्ये येतो. समाप्तिलेखात निर्देशलेली 'भावै पूर्णिमा' म्हणजे ज्येष्ठ महिन्यातील पौर्णिमा होय. (पहा. गोप्रच. ९७ वरील टीपा). पिल्ले जंत्रीनुसार शके १५६७ च्या ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमेला शुक्रवार येतो, तर शके १६२७ मधील ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमेला रविवार येतो. पोथीतील अन्य तपशिलाला १५६७ हा शक अधिक जुळता दिसतो. वारात पडलेला एक दिवसाचा फरक क्षम्य समजण्यात येतो. तेव्हा प्रस्तुत पोथीचा लेखनकाल शके १५६७, पार्थिव संवत्सर, ज्येष्ठ शुद्ध पौर्णिमा शुक्रवार हा समजायला हरकत नाही. या दिवशी इंग्रजी ता. ३० मे १६४५ (वार शुक्रवार) ही येते.

च प्रत

ही पोथी मला महंत श्रीगोपीराज महानुभाव यांच्याकडूनच मिळाली. तिचे पहिले पान गेलेले असले तरी एकंदरीत ती चांगल्या अवस्थेत आहे. आकार ६" x ३ $\frac{1}{8}$ " असून प्रत्येक पानावर साधारणपणे १४ ओळी लिहिल्या आहेत. अक्षर सुवाच्य आहे. पोथीत वत्साहरण, एकादशस्कंद (उद्धवगीता), ज्ञानप्रबोध व ऋद्धिपूरवर्णन ही काव्ये असून शेवटी काही स्तोत्रे आहेत. एक स्तोत्र खरोज करून संपूर्ण पोथी सकळ लिपीत लिहिलेली आहे. शेवटी ध्यानामृत स्तोत्राच्या अखेरीस ' शुभं भवतु लेखकपाठकयो वाचिता विजया हो ॥ छ ॥ श्रीशके १५६३ ॥ : ॥ एवढाच उल्लेख आहे. संवत्सर, तिथी, वार, वगैरे काहीहि नाही. त्यामुळे ही पोथी शके १५६३ ची आहे, एवढेच म्हणता येते.

छ प्रत

ही पोथीसुद्धा महंत श्रीगोपीराज महानुभाव यांच्याकडून मला मिळाली. आकार ६" x ४". प्रत्येक पानावर साधारणपणे १२ ते १५ ओळी. अक्षर अत्यंत स्वच्छ व सुवाच्य. पोथीत बाळक्रीडा, ज्ञानप्रबोध, एकादशस्कंद (उद्धवगीता), वछाहरण, विवेकसिंधु (५ प्रकरणे), सभापर्व-द्रौपदी-वस्त्रहरण, साधनाजीवनामृतस्तोत्र ही काव्ये (आणि काही फुटकळ रचना) बाळबोधीत लिहिली आहेत. आरंभीचा ' बाळक्रीडा ' हा ग्रंथ ' दामोदर ' कवीने रचला असून त्याचे या पोथीत लेखनहि त्यानेच केलेले असावे असे त्याच्या समाप्तिलेखावरून दिसते. या दृष्टीने ही पोथी महत्त्वाची वाटते. काव्याचा व पोथीचा लेखनशक ' सक १५७२ पंधरासे बाहात्तरि ' असा नमूद केलेला आहे. एकादशस्कंद (उद्धवगीता) काव्याच्या शेवटीहि ' सके पंधरासे बाहात्तरी : वीकृति माघ वदि पंचमी श्रुकी : खेडेग्राम भीमातीरी : लीहिला एकादश ' असा शककालनिर्देश आहे. पिल्ले यांच्या जंत्रीप्रमाणे शके १५७२ ला विकृति संवत्सर असून माघ वद्य पंचमीला बरोबर शुक्रवार येतो. तेव्हा हा कालनिर्देश बरोबर आहे. या दिवशी इंग्रजी तारीख ३१ जानेवारी १६५१ ही होती.

ज प्रत

ही पोथीसुद्धा महंत श्री गोपीराज महानुभाव यांच्याकडून मला मिळाली. आकार ६" × ३ ३/४". प्रत्येक पानावर साधारणपणे १३ किंवा १४ ओळी लिहिलेल्या आहेत. पोथीत महानुभावीय सातहि काव्ये सुवाच्य व सुंदर हस्ताक्षरात सकळ लिपीत लिहिलेली आहेत. साती ग्रंथानंतर पंडित दामोदरविरचित चौपद्या लिहिल्या असून त्यांच्या शेवटी पुढील समाप्तिलेख आढळतो :-

“ ॥ १६२५ ॥ शुभान नाम संत्सरी : चैत्र मासा भीतरी : कृष्णपक्षी शुक्रवारी : तीथ पंचमि : चतुर्थ प्रहरी : पुस्तक संपूर्ण केले नादुरी : आंकुलनेरकर कृष्णराज तत्सूत सीवमुनीने : यथाप्रति लिखिते : मम दोष न लीपिते ”

नादुरा येथे आंकुलनेरकर कृष्णराजाचा शिष्य सिवमुनी ह्याने शके १६२५, शुभान (सुभानु) संवत्सर, चैत्र वद्य पंचमी, शुक्रवारी या पोथीचे लेखन केले. पिल्ले यांच्या जंत्रीप्रमाणे हा उल्लेख बरोबर आहे. या दिवशीची इंग्रजी तारीख २६ मार्च १७०३ ही येते.

झ प्रत

झ प्रत म्हणजे उद्धवगीतेच्या पहिल्या आवृत्तीतील संहितेची आधारभूत मूळ प्रत. पोथीचा आकार ६" × ३ ३/४". प्रत्येक पानावर साधारणतः ११ ओळी. लिपी वाळवोध. उद्धवगीतेखेरीज दायंवाचा ' निर्वेद ' व मुनि गंगाधर विरचित ओवीबद्ध ' गीताटीका ' हे दोन ग्रंथ या पोथीत लिहिलेले आहेत. कोणत्याच ग्रंथाच्या शेवटी लेखन-शक दिलेला नाही तरी पोथी २०० वर्षापूर्वीची असावी असे कागशवहन वाटते.

ट प्रत

महंत श्री. गोपीराज महानुभाव यांच्याजवळून मिळालेली पोथी. आकार ५ ३/४" × ३ ३/४". प्रत्येक पानावर साधारणपणे १३-१४ ओळी. अक्षर स्वच्छ व स्पष्ट. पोथीत उद्धवगीता, ज्ञानप्रबोध व वळाहरण ही काव्ये सकळ लिपीत

लिहिलेली आहेत. कोठेहि पोथीचा लेखनशक नमूद केलेला नाही. तथापि कागदावरून पोथी बरीच जुनी असावी, लेखक साक्षेपी असावा असे वाटते.

वरील नऊ पोथ्यांच्या साहाय्याने ' उद्धवगीते ' ची प्रस्तुत संहिता संपादन केलेली आहे. काळाच्या दृष्टीने सर्वात जुनी, शके १४५७ मध्ये लिहिलेली क प्रत मूलाधार म्हणून स्वीकारलेली आहे. याचे कारण अगदी स्पष्ट आहे. क प्रतीचे महत्त्व अनेक दृष्टींनी विशेष आहे. याचे सविस्तर विवेचन ' वछाहरणा ' च्या प्रस्तावनेत मी केलेले असले तरी अभ्यासकांच्या सोयीसाठी त्याचा गोषवारा येथे देणे उपयुक्त ठरेल.

शके १४५७ चे हस्तलिखित : काही वैशिष्ट्ये.

सामान्यतः शके १५०० पूर्वीची मराठी काव्याची हस्तलिखिते उपलब्ध नाहीत असा समज आहे, पण तो बरोबर नाही.^१ अनेक महानुभावीय ग्रंथांची शके १५०० पूर्वीची हस्तलिखिते उपलब्ध झालेली आहेत. त्यात सर्वात जुने हस्तलिखित म्हणजे क प्रत होय ही पोथी नुसती काळाच्याच दृष्टीने जुनी आहे असे नाही तर लेखन व भाषा या दृष्टींनीहि ती जुनी आहे.

अक्षरवटिका

इतक्या या जुन्या हस्तलिखितातील अक्षरवटिकेची अभ्यासकांना ओळख करून देण्यासाठी काही पानांची छायाचित्रे जोडलेली आहेत. त्यावरून अक्षरांचे एकंदरीत वळण सुंदर असल्याचे दिसून येईल. स्थूल मानाने पाहता

१. अलीकडे विठ्ठल गळंडविरचित ' रसकौमोदी ' चे ' श्रीशके १४५६ विजयनाम संवत्सरे फालगुण वदि द्वितीया सोमवारे...अळजपुर नगरे ' लिहिलेले हस्तलिखित हैद्राबादचे डॉ. श्रीधर कुळकर्णी यांना मिळाले असून ते त्यांनी संपादन प्रसिद्ध केले आहे (मराठवाडा साहित्य परिषद). त्यावरून उपलब्ध मराठी हस्तलिखितात सध्या सर्वात प्राचीन हस्तलिखित ते असल्याचे दिसून येईल.

२. डॉ. मा. गो. देशमुख यांना ' शिशुमाळवधा ' चे एक जुने हस्तलिखित मिळाले होते. त्याचा लेखनशक १४५५ असा दिलेला आहे. त्याचे वाचन संशयास्पद असल्यामुळे ते हस्तलिखित जमेस धरलेले नाही.

आजच्या बाळबोध अक्षरात आणि पोथीतील अक्षरात फारसा फरक नाही. तथापि सूक्ष्म फरक लक्षात येण्यासाठी अक्षरवटिकेचे सविस्तर निरीक्षण उपयुक्त ठरेल.

(१) स्वरापैकी लृ हा स्वर या काव्याच्या लेखनात कोठेहि आलेला नाही. ऋ हा स्वर 'ऋषिश्रृंगु' या शब्दात फक्त दोन ठिकाणी आलेला आहे. (ओ. ४४७ व ४६०) 'ऋ' अक्षराचे वळण आजच्या सारखे नाही. उजवीकडील आडव्या रेषेला गाठ देऊन ती खाली वळवण्याऐवजी तेथे उभी रेषा दिलेली आहे. अ चे वळण आजच्या हिंदीतील अ प्रमाणे आहे. इतर स्वर आजच्या मराठी बाळबोधीतील स्वराप्रमाणेच लिहिलेले आहेत. ओ काही ठिकाणी ॐ असा लिहिला आहे.

(२) व्यंजनापैकी ड् व ज् ही अनुनासिके कोठेहि आलेली नाहीत. बहुतेक व्यंजनांचे लेखन आजच्या बाळबोधीतील व्यंजनाप्रमाणे आहे. आजच्याहून सर्वस्वी निराळे वळण झ् चे आहे. ध चे लेखन गाठ न देता केलेले आहे. क्ष, श्री, कु, जु, हु या अक्षराकडे लक्ष द्यावे. जोडाक्षरात 'ष्ण' मधील ण हा आजच्या ल सारखा दिसतो. पण त्यात प्राचीन ताम्रपटातील ण चे वळण आहे.

(३) प्रस्तुत हस्तलिखितात अक्षरे सर्व सुवाच्य असून त्यांचे वळण सुंदर आहे. अ, झ, क्ष या अक्षरांचे वळण बरेच प्राचीन दिसते. ओ बद्दल अनेकदा ॐ लिहिलेला आहे. लकार पुष्कळच आहे पण शेवटीशेवटी लकाराचे प्रमाण विशेष आहे. ख ऐवजी ष चा उपयोग अधिक प्रमाणात केलेला आहे. स्वतंत्र ख आहेच; शिवाय एरवी ज्या ठिकाणी ख लिहायचा राहिला त्या ठिकाणी ष लिहिला आहे. या सर्व गोष्टी भाषेच्या जुनेपणाच्या निदर्शक होत, असे मला वाटते. या लेखनपद्धतीप्रमाणेच या पोथीतील शब्दांची रूपे, वाक्यप्रयोग, भाषा हीहि जुनी आहेत. सामान्यतः कै. राजवाडे यांच्या ज्ञानेश्वरी प्रतीशी या गोष्टी पुष्कळच जुळतात. सारांश, पोथीतील भाषा, लेखनपद्धती आणि शेवटी असलेला समाप्तिलेख यावरून या पोथीच्या प्राचीनपणाविषयी मला खात्री वाटली आणि म्हणून प्रस्तुत काव्याची संहिता तिच्यावरून मी तयार केलेली आहे.

अर्थात्, हे १५८ व्या ओवीपासून तो शेवटच्या ओवीपर्यंत. कारण या पोथीतील प्रस्तुत काव्याची आरंभीची पाने काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडल्यामुळे आरंभीच्या १५८ ओव्या नष्ट झालेल्या आहेत या वस्तुस्थितीचा निर्देश यापूर्वी केलेलाच आहे. तेव्हा १५९ पूर्वीच्या ओव्यासाठी मूलाधार म्हणून दुसऱ्या हस्तलिखिताचा आश्रय घेणे अवश्य होते. तसा तो ख प्रतीचा घेतला आहे. कारण, शके १४९८ मध्ये लिहिलेली असल्यामुळे तीहि जुनी आहे. उद्धवगीतेच्या उपरिनिर्दिष्ट हस्तलिखितात जुनेपणाच्या दृष्टीने तिचा क्रमांक दुसरा लागतो. तथापि याहि पोथीच्या २३ ओव्या नष्ट झालेल्या आहेत. त्यामुळे तत्पूर्वीच्या ओव्यासाठी पहिल्या आवृत्तीची मूलाधार प्रत (घ) ही स्वीकारली आहे. सारांश, १ ते २३ ओव्यांना मूलाधार घ प्रत, २४ ते १५८ ओव्यांना मूलाधार ख प्रत आणि १५९ ते ८२७ पर्यंतच्या ओव्यांना मूलाधार क प्रत होय. अर्थात्, प्रामुख्याने क प्रत ही मूलाधारप्रत होय हे लक्ष्यात येईल.

संहितासंपादन

या प्रतीतील संहिता शक्यतोवर जशीची तशी कायम ठेवली आहे. 'शक्यतोवर' म्हणण्याचे कारण असे की, पोथीचे वाचन करीत असतांना पोथीतील प्रत्येक अक्षर जसेचे तसे ठेवणे इष्ट नव्हते. अशा स्थळांचा आणि त्यांच्या बाबतीत स्वीकारलेल्या धोरणाचा खुलासा करणे अवश्य आहे.

(१) ष = ख

यातील पहिला आणि महत्त्वाचा प्रश्न 'ष' च्या वाचनाविषयी. प्राचीन मराठी पोथ्यात अनेकदा ख साठी ष लिहिला जात असे हे प्रसिद्धच आहे. प्रस्तुत क प्रतीत तो विशेषेकरून लिहिलेला आढळतो. ख साठी सर्वत्र ष आहे असे मात्र नाही, ख चे लेखन स्वतंत्र केलेलेहि आहे; आणि अशी स्थळे थोडीथोडकी नाहीत. अर्थात्, जेथे ख साठी ख स्वच्छ लिहिला आहे तेथे तो तसाच वाचून कायम ठेवलेला आहे. मुख्य प्रश्न आहे तो ष च्या वाचनाचा. कारण, ष जसा ख साठी लिहिला जातो तसा तो ष म्हणूनहि लिहिला असणे शक्य आहे. अशा स्थितीत त्या ष चे वाचन ष असेच करावे की ख करावे हा प्रश्न उद्भवतो.

(अ) पैकी ज्या मराठी शब्दात ष-ख असा उच्चारणाचा विकल्प संभवत नाही, म्हणजे मूळ शब्दात ख च आहे तेथे ष चे वाचन ख असेच करणे भाग आहे. ही स्थळे पुढीलप्रमाणे :- चोळार्षे (१७२), कडीलेषे (१७२), सुष, सुषे (१७५), पोल (२०३), पाषालु (२०६), दुषेसीं (२०७), सांषळे (२१५), षडगाचीय (२१८), पिळां (२३४), देशे (२३७), षेळतु (२५५), षेळत (२६१), सीषता (२६५), सीषलां (२६९), षेळते (३१९), पारुषे (३४६), सीषिलां (३७७), षांकरी (३८५), सुषिय (३९०), षेळति (४२९), षैवंगीं (४५१), पुना (४५५), नीलषु (४५६), पारुषे (४६३), सारिषा (४६५), लेषा (४६५), पारिषि (४६८), पारिषुवांची (४६९), उषळीं (४७९), संघाचीं (४७९), लषे (४९४), षातीं (५१०), षोडा (५११), पारिषि (५३१), षुतले (५३१), सांष्या (५३७), सुषाची (५४२), सारीषे (५४८), पुण (५४९), अष्योणि (५५३), देषिजे (५६१), षंडन (५८५), षेळु (५९१), षेळे (६०६), उषषे (६२४), पालषती (६६९), नोळषवे (६७२), वोळषिले (६८१), मुष्य (६९६), देषिजति (६९९), सुष (७०४), षोले (७३४), नेदषे (७६८), पांचाषरी (७६८, ७७३), देषत (७७०), बीजाषरीं (७७३), लाषौली (७८८), सुषोक्तिचा (८२४)

या सर्व शब्दात ष हा ख साठीच लिहिलेला आहे, किंवा दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे या शब्दातील ष चा उच्चार ख च आहे यात शंका नाही. त्यामुळे त्याचे ख असे वाचन करून छापले आहे.

(२) वरील शब्दाव्यतिरिक्त पुढील शब्दात ष वापरलेला आहे :- वीषे (१७२); वी षे ष ता (२२४); वीषय-(२८८, २३०, २३१, २६३, ३६१, ३९४, ४०८, ४१०, ४१३, ४४५, ५०८, ६०३, ६२१, ६६५, ६८२, ७१२, ७३६, ७३९, ७४४, ७५८, ७७४); अभिलाषाचा (२३५); ऋषिश्रृंगु (४४७, ४६०); ऋषिश्रृंग (४१५, ४१७, ४२०, ४२४, ४३९, ४६४); हरिषु (३३९); पुरुषा (२५८, ३४७, ३७३, ४०३); वीसेषु (५६५, ६२८); दुषण-(५६७, ५८३, ५८४, ७३३); नीषेदु (५७३); इषणा (७१२); भूषण (७१७); पीयूष (७३७), विष (७६८, ७७४, ७७९); आवीषा (२५९) आणि विशेषता (८१९).

यात प्रामुख्याने पुढील तत्सम शब्दांची रूपे आलेली आहेत. विष, विशेष, विषय, ऋषि, अभिलाष, हर्ष, पुरुष, दूषण, निषेध, ईषणा, भूषण, आमिष आणि पीयूष. मूळ तत्सम शब्दातच ष असल्यामुळे लेखकाने पोथीतील या शब्दांच्या लेखनातील 'प' तत्सम उच्चारानुसार वापरला आहे की (अन्यत्र ज्याप्रमाणे ख साठी ष वापरला आहे त्याप्रमाणे याहि ठिकाणी) ख साठी वापरला आहे? म्हणजे असे की, पोथीतील वरील शब्दांच्या लेखनातील वाचन ष असे करावयाचे की ख असे?

तत्सम संस्कृत शब्दातील ष चा मराठीत पुष्कळदा ख होतो ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तेव्हा वरील तत्सम शब्दातील ष चा ख होऊन तयार झालेली रूपे मूळ प्रतीत असणे अशक्य नाही. पण ख च्या उच्चारासाठी ष लिहिलेला असल्यामुळे ते तत्सम शब्द आहेत की तद्भव रूपे आहेत हे ठरविणे थोडे अवघड झाले आहे. आता याच शब्दांची खकारयुक्त रूपे या पोथीत आढळतात काय ते पाहू. अशी रूपे आढळतात आणि त्यांचे लेखन करतांना लेखकाने ख साठी ष न लिहिता स्पष्ट ख च लिहिलेला आहे. उदा: १७२ व्या ओवीत 'वीषे' असा लिहिलेला असला तरी १७५ व ६२३ या ओव्यात 'वीख' असा लिहिला आहे. तेव्हा १७२ व्या ओवीतील 'वीषे' शब्द 'वीखे' असा वाचायला हरकत नाही. याला दुसरे कारण असे की, त्या ओवीतील दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांच्या अंती खे असल्यामुळे यमकानुरोधाने पाहता पहिल्या चरणाच्या शेवटी सुद्धा खे च असावयाला पाहिजे, षे नव्हे. अर्थात्, येथे लेखकाला अभिप्रेत शब्द 'वीख' असाच आहे, आणि म्हणून प चे वाचन ख असे करायला पाहिजे हे लक्षात घेऊन ७६८, ७७४ व ७७९ या ओव्यातील विष, वीष, हे शब्द 'विख' 'वीख' असे वाचून संहितेत स्वीकारले आहेत.

२३५ व्या ओवीत 'अभिळाषाचा' हा शब्द आलेला आहे. तोच शब्द ३०८ व्या ओवीत 'अभिळाखाचे' असा लिहिला आहे. तेव्हा २३५ व्या ओवीतील षा अक्षर खा असे वाचावयाला हरकत नाही

३३९ वी ओवी पोथीत पुढील प्रमाणे लिहिली आहे :—

जो इश्वराभिमुखु । दैवस्रवा संतोखु
नाहीं वीखादु हरिषु । लाभालाभीं ॥

ह्यातील 'हरिषु' शब्द यमकानुरोधाने 'हरिखु' वाचावयाला पाहिजे. अर्थात्, लेखकाला 'हरिख' असाच तद्भव शब्द अभिप्रेत आहे, हे स्पष्ट होते. शिवाय याच ओवीत 'संतोष' 'विषाद' हे तत्सम शब्द स्पष्टपणे 'संतोख' 'विखाद' असे लिहिलेले आहेत हे लक्षात घ्यावे.

'विषय' हा शब्द पोथीतील या काव्यात बहुतेक सर्वत्र 'विषय' असाच लिहिलेला आहे. 'विखय' असे त्याचे लेखन फक्त १७५ व्या ओवीत आढळते. ३७२ व ६६८ या ओव्यात 'वीखो' असे खकारयुक्त रूप आलेले आहे. त्यावरून अन्यत्रहि 'विषय' या शब्दाचा उच्चार 'विखय' असा लेखकाला अभिप्रेत असावा असे मानायला हरकत नसावी. १८०, १८२ व ३४३ व्या ओवीत मात्र हा शब्द 'विसयाचे' 'विसयांची' विसय'— असा लिहिला आहे. त्यावरून काही ठिकाणी 'ख' प्रमाणेच 'ष' हाहि उच्चार अभिप्रेत असावा असे दिसते. अर्थात् हा शब्द क्वचित् 'विषय' अशा तत्सम स्वरूपात तर क्वचित् 'विखय' असा तद्भव स्वरूपात उपयोगात येई. प्रस्तुत संहितेत मी तो सर्वत्र 'विखय' असा स्वीकारला आहे. शके १४९८ च्या ख प्रतीत तसाच तो विशेष प्रमाणात लिहिलेला आढळतो.

२५९ व्या ओवीतील 'आवीषा' शब्दातील ष, यमकानुरोधाने मूर्धन्य षच (किंवा स) उच्चारायला पाहिजे. ३७४ व ४६९ ओव्यातील 'आवीस' या रूपावरून हे स्पष्ट होईल. त्यामुळे तेथे मूर्धन्य षच कायम ठेवला आहे.

'वीषेषता' (२२४) या शब्दातील पहिला ष हा शसाठी व दुसरा ष खसाठी आलेला आहे. 'वळाहरण' ओ. २७८ मध्ये 'विशेखावें' असे खकारयुक्त रूप आहे. त्यावरून हे स्पष्ट होईल. पहिला ष हा श साठी

१. क. पोथीत हा चरण 'तया वीख सुष तीडिकाय' असा लिहिला आहे. इतर सर्व पोथ्यात 'विष(ख)य' असा पाठ आहे. तोच याहि चरणात अभिप्रेत आहे, लिहितांना चुकून 'य' गळालेला आहे. तो घालून पाठ स्वीकारला आहे.

आलेला आहे हे त्या ओवीवरून, त्याचप्रमाणे प्रस्तुत काव्याच्या ८१९ ओवीतील 'विशेषता' या शब्दलेखनावरूनहि दिसून येईल. हे लक्षात घेऊनच २२४ व्या ओवीत 'वीशेखता' हे वाचन स्वीकारले आहे.

'रुषिभृंग' या शब्दातील 'ष' सर्व ओव्यात कायम ठेवला. फक्त ४६५ व्या ओवीत 'रुखीश्रींग' असा पाठ स्वीकारला. कारण मुळात हा शब्द 'रुरीश्रींग' असा लिहिला आहे. 'र' हा सकळा लिपितील 'ख' चा संकेत होय. त्यामुळे येथे लेखकाला 'ख' अभिप्रेत असावा असे म्हणण्याला हरकत नाही.

'दूषण' शब्द या पोथीतील प्रस्तुत काव्यात जरी नाही तरी तदनंत-रच्या 'वछाहरण' काव्यात मात्र दुखण (९) असा खकारयुक्त लिहिलेला आहे. निषेद, इषणा, भूषण, पीयूष, पुरुष, विशेष या शब्दांची खकार युक्त रूपे या पोथीत नाहीत. तथापि सामान्यतः 'ष' चा 'ख' साठी एरवी अत्यंत विपुल प्रमाणात केलेला उपयोग पाहून तत्सम शब्दातील ष चा उच्चार व वाचन ख करावे असे माझे मत झाले आहे. अन्यत्र या शब्दांची अशी खकारयुक्त रूपे आढळतात. शिवाय प्रस्तुत काव्यातहि इतर काही 'ष'कारयुक्त तत्सम शब्दातील षसाठी स्वच्छ ख असाच लिहिला आहे. उदा: तुखारें (१७४), मानुखी(२४५), वेखें (२५३), परीतोखे (२७६), कखाय (२८३), विखादु (३३९), संतोखु (३३९), संतोखले (३३०), संतोखिया (३३२), खटुपद (३५३), खडगुणांचे (६६१), खडभाव (२९४), मुखक (४९०) इत्यादि. ही उदाहरणे व ख साठी ष चे बाहुल्य लक्षात घेऊन निषेद, इषणा, भूषण, पीयूष, पुरुष, विशेष हे शब्द व त्यांची रूपे मी खकारयुक्त वाचून संहितेत स्वीकारली आहेत.

याचा अर्थ हे शब्द लेखकाला तत्सम स्वरूपात अभिप्रेत नसतीलच असा मात्र नाही. काही ठिकाणी त्याला ती तशी अभिप्रेत असण्याचा संभव मी वर दाखविलाच आहे. यादवकाळात अशा शब्दांचा उच्चार व लेखन सामान्यतः खकारयुक्त आणि क्वचित् विकल्पाने तत्सम षसारखे होत असावे, एवढेच म्हणता येते.

२ ष्ल = षण

मूळ हस्तलिखितात ' षण ' चे लेखन सर्वत्र ' ष्ल ' असे केलेले आहे. उदा: श्रीकृष्ण = श्रीकृष्ण; प्रष्ण = प्रष्ण. मुद्रित संहितेत ' ष्ल ' साठी ' षण ' छापला आहे.

' षण ' साठी ' ष्ल ' का लिहिला जावा हा विचार करण्याजोगा प्रश्न आहे. पण त्याचे उत्तर फारसे कठीण नाही. देवनागरी लिपीतील ' ण ' च्या लेखनाचा इतिहास पाहिला तर असे दिसून येईल की ८ व्या शतकापासून तो ण असा लिहिला जातो. कालांतराने या मूळ रूपाचा लोप होऊन जोडाक्षरात तो ष्ल सारखा लिहिला जाऊ लागला. तेव्हा ' ष्ल ' हे चिन्ह ' ष् ' + ' ण ' चेच आहे; ष् + ल चे नव्हे. अर्थात्, ण चे प्राचीन रूप जोडाक्षरात तेवढे शिल्लक राहिले.

(३) स्छ = स्थ

हस्तलिखितात थ हे अक्षर स्वतंत्र आले असता ते तसेच, म्हणजे थ असे लिहिलेले आहे; पण जोडाक्षरात मात्र ते छ असे लिहिलेले आहे. उदा: अस्छिचा=अस्थिचा (७६१), अवस्छा=अवस्था (७६५) इत्यादि. हा प्रकार सर्वत्र असल्यामुळे अशा ठिकाणी स्छ = स्थ असेच वाचून छापले आहे.

(४) ण - न

मराठी हस्तलिखितात नेहमी आढळणारा ण-न च्या लेखनाचा घोटाळा प्रस्तुत क प्रतीतहि आहे. एकाच शब्दाच्या रूपात काही ठिकाणी ण लिहिला आहे तर काही ठिकाणी न लिहिला आहे. उदा:- (१) ण हे अव्यय पहा. ण साहात्रे (१६७), ण करावा (१८१), ण रिगावे (१८५) इत्यादि ठिकाणी ण लिहिला आहे तर न लीपे (२८०), न फीटति (२९९), न करावा (२०५) इत्यादि ठिकाणी स्वच्छ न लिहिला आहे. (२) ' नाही ' हा शब्द २४१, २९५, ५६२ इत्यादि ओव्यात ' णाहीं ' असा लिहिला आहे तर २९६, २९८ इत्यादि ओव्यात ' नाहीं ' असा लिहिला आहे (३) ' म्हणौनि ' शब्द १९६, २००, २०८ इत्यादि ओव्यात ' म्हणौणि ' लिहिला आहे तर १७७, १८२, १८९ इत्यादि ओव्यात ' म्हणौनि ' लिहिला आहे. यातील

‘णौ’ हे अक्षरसुद्धा कुठे ‘णौ’ तर कुठे ‘नौ’ असे लिहिले आहे. (४) ‘नागार्जुन’ शब्द २३९ ओवीत ‘नागार्जुण’ व ५४० व्या ओवीत ‘णार्जुण’ असा लिहिला आहे, तर ७०९, ८२३ ओव्यात तो ‘नागार्जुन’ असा आहे. (५) याशिवाय ‘ज्ञाण’ (१९०, २६२, २२६, २४५ इत्यादि) आणि ‘ज्ञान’ (२९८, ८१३, ८१८, ८२२ इत्यादि); ‘म्हणे’ (२७७, ५४७, ५६३) व ‘म्हने’ (२३९, २६५, इत्यादि) ‘माझेण’ (१७२), ‘माझेन’ (१७४); ‘देउणि’ (१६९), ‘कहनि’ (१८३) वगैरे शब्दांचे लेखन पहा.

ण - न च्या उच्चारातील आणि म्हणून लेखनातील अनिश्चित धोरण यावरून लक्षात येईल. अशी उदाहरणे प्रस्तुत हस्तलिखितात सर्वत्र विखुरलेली आहेत. त्यांचे वाचन हस्तलिखितातील मूळ अक्षराप्रमाणे करणे योग्य नाही. अशा ठिकाणी त्या त्या शब्दाचा यादवकालीन उच्चार लक्षात घेऊन तो संहितेत स्वीकारला आहे.

(५) श - स

हीच स्थिति क्वचित् श - स अक्षरांच्या लेखनासंबंधीहि आढळते. पण अशी स्थळे फार थोडी असल्यामुळे त्यांचे लेखन मूळ पोथीप्रमाणे कायम ठेवले आहे. क्वचित् ‘मुशावे’ (१७४) अशा ठिकाणी त्या शब्दाचे अन्यत्र आलेले तत्कालीन रूप लक्षात घेऊन ‘मुसावे’ रूप स्वीकारले आहे.

(६) अनुस्वार

मूळ हस्तलिखितात बऱ्याच ठिकाणी आवश्यक अनुस्वार गळालेले आहेत. उदा: (३६६), इंद्रीयांची (१६१), आगसीकी (१६०), साघतु (१६७), मादी (१८५), नीदा (१८५), सयमाचा (१९९), सयमें (२०१), अभोमिधी (२१७) इत्यादि. ह्या चुका उघड आहेत हेच शब्द याच पोथीत अन्यत्र योग्य रीतीने सानुस्वार लिहिलेले आहेत. म्हणून ते दुरुस्त करून घेतले आहेत. ‘सन्यासी’ (१६४, ३६६), सन्यासु (२२६, २२७) या शब्दातील आरंभीच्या स वर अनुस्वार पाहिजे. तो गळालेला असावा असे वाटते. तथापि, ‘संन्यास’ या शब्दाचा उच्चार ‘संन्यास’ यातहि होऊ शकतो. त्यामुळे असे लेखन झाले असेल की काय ही शंका येते. तसे

असल्यास ते उच्चारप्रवृत्तीचे द्योतक होऊ शकेल. म्हणून हे शब्द दुरुस्त न करिता त्यांची हस्तलिखितातील रूपे कायम ठेवली आहेत.

(७) पुनरुक्ति व भ्रंश

पोथीच्या लेखनात नेहमी आढळणारे दोष म्हणजे पुनरुक्ति, शब्दभ्रंश, आणि अक्षरभ्रंश. ते याहि हस्तलिखितात आहेत. एखादा शब्द अनवधानाने पुन्हा लिहिला जातो तर क्वचित गाळला जातो. कधी कधी शब्दातील अक्षरे अनवधानाने सुटतात. ते दुरुस्त करून घेणे अवश्य असते. तसे ते करून घेतलेले आहेत.

(८) पाठस्वीकार

याव्यतिरिक्त पोथीच्या मूळ स्वरूपात बदल केलेले नाहीत. एका गोष्टीचा मात्र निर्देश करणे अवश्य आहे. काही ठिकाणी या हस्तलिखितातील पाठ उघड उघड चुकीचे वाटले. संहितासंपादनाच्या दृष्टीने ते जसेच्या तसे स्वीकारणे योग्य झाले नसते. उदा : १७६ व्या ओवीत 'सांभव वेदांचे कुळीक' असा पाठ आहे 'वेदांचे' ऐवजी 'वेधाची' पाठ इतर सर्व पोथ्यात आहे. महानुभाव तत्त्वज्ञानातील 'सांभव वेधा'ची कल्पना लक्ष्यात घेता तोच या ठिकाणी अभिप्रेत असला पाहिजे, हे स्पष्ट दिसते. 'वेदांचे' या पाठाला तेथे काही अर्थ नाही. तसेच 'जैसी सहा पाळीतां' (१७८) या चरणातील 'सहा' या पाठापेक्षा 'सैया' हा इतर बहुतेक पोथ्यातील पाठ भाषाशास्त्रदृष्ट्या योग्य आणि म्हणून कवीला अभिप्रेत असला पाहिजे असे वाटते. म्हणून मी त्या त्या ठिकाणी अन्य पोथ्यांच्या साहाय्याने योग्य पाठ स्वीकारून संहितास्थापन केले आहे. अशा ठिकाणी हस्तलिखितातील मूळ पाठ तळटीपेत नमूद केला आहे. त्यावरून मूळ पाठ कोणता, याची अभ्यासकांना कल्पना येईल.

टीपग्रंथ

'उद्धवगीते' च्या या दुसऱ्या आवृत्तीतील आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे 'टीपग्रंथ' प्रत्येक पानावरील ओव्यांचा टीप खाली छापला आहे. पहिल्या आवृत्तीत तो नव्हता. मी संपादन केलेल्या 'वछाहरण' व

रिजख वदे वाङ्मय व विष्णु वि देन गरी ले थने या आ ला
मागारिः नां व वृक्षे वा वि त या ॥ १ ॥ गोसंमति मसुपदी
पा उा व र श्या वि उ के परि उा ल के या आ वा व या ॥ इ उ नि
ला ॥ १९ ॥ ता ह्ये वा नि र म वि क द य ति र्पा ॥ द ल ड य
ला णि उा र म पु ता ॥ २० ॥ संपं नि उा इ को नित् या च ॥ पा च ए
ति र सो द स मी च्वा पु णु ते यान च्वा ति व ल क व ड य च्वा ति य
जा ति य रा न्मु र्वे ॥ २१ ॥ ग जा च्वा दान ग आ इ को नि ॥ भ व रा च्
का म डि क ए टा ऊ नि ॥ ऐ सां प ठ वी कान ग ड नि ॥ त पि हा णि
क व णा सि त ॥ २२ ॥ ना त रि सा ड नि आ णि कि च्वा च्वा
ऊ ए मे धां च्वा हा रा ॥ ऐ सा त न्नु के त या अ व स राः त रि त वा

नकाशुः ॥ २२ ॥ मृगो निगातीवामः पटतीजोलती
नक्षत्रोमायोलसिपति ॥ २३ ॥ सुतुतुतुतुतुतुतुतुतु
वरीपुत्रानसुएपा ॥ २४ ॥ जटजावरीचामीपाव्याएरक
इसावामीजावकठेनिदुनसियाहलनलीसर्वस
परिमजातुपुन्याविकाजिलसिदिती ॥ २५ ॥ का
मादवानाथः पाएकाविकरः एसाकइतिरकाजि
खरः पातलापयलपडु ॥ २६ ॥ लेखु ॥ मरायावि
लापिआननीपविचाराजीलकनिसादि
लाती ॥ २७ ॥ मृगीसुखसुखदताः सुखविरुत
द्वविकालुइवता ॥ कभजादिकस ॥ २८ ॥ मनाव

यासुवादाहोसिनीरूपञ्ज। लोभादिष्वेक्षणं तन्नित्वाचालुः
हृणोनिज्जालोपिकेक। मज्जपटियतो॥२३॥ हे ज्ञानसुधा
मटा। जे धानकरितिकर्णुडो। तेषां कर्णुडो। ज्ञानिकाभादि
जन्ममरणान्वा॥ २३॥ प्ररानामा दुर्नान्च निदातारः तण
अचिज्जथेरः उच्चवदेज्जोपाठविल्लुत्तरः वदिकाअसा
सि। २३। दासंवाडुओकस्योद्धवाच। मियावो लिळा
कतावाञ्चा। परिच्छोसुपो लिन्वाठको नोदिचि। २४।
पाङ्गनीतेतप्रक्कामावो लिन्वाठको नोदिचि। २५।
च सुगा। ग्रंथवत्तः। २५। एकादशेसिसरिसी। भा। ज्ञानिस
दिएदेसा। मियाञ्जावरुकेलं जगासिः ज्ञानोमृताचः

॥२६॥याथाशक्त्याऽत्रवर्णनाऽप्रबोद्धुं पश्यते यथा
 चयाच्यतापरजलोसोहादिमाभूद्व्यतान्कृणोषादिमादि
 र्गु ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥
 स्वस्तिश्रीशक्तौ ॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥
 रः सप्तवारैः काल्यपंचविंशतिवर्षात्तुल्यैः सप्तपुरा
 कल्पितैः एकदशशतः सप्तमूर्तिः तत्रैकशतम् ॥५१॥

‘ शिशुपाळवध ’ या काव्यात त्या त्या काव्याचा टीपग्रंथ मी याच पद्धतीने छापला आहे. उच्युक्ततेच्या दृष्टीने त्या पद्धतीचा येथेही स्वीकार केला आहे.

महानुभावांनी आपल्या ‘ साती काव्या ’ वर तीन टीप लिहिलेले आहेत. पैकी, पहिला टीप ग्रंथ संपूर्णपणे उपलब्ध नाही. साती काव्यापैकी एकादश (उद्धवगीता), ज्ञानप्रबोध व ऋद्धिपुरवर्णन या फक्त तीन काव्यावरील हा टीप मला मिळाला होता. याचे स्वरूप फार त्रोटक आहे. त्याच्या आधारानेच श्री. हरिराज पुसदेकर यांनी सुधारून वाढविलेला दुसरा टीप ग्रंथ तयार केला; तो ‘ द्वितीय शोधनीचा टीप ’ म्हणून ओळखला जातो. कालांतराने या दुसऱ्या टीपग्रंथाच्या आधारे श्रीदत्तराज मराठे यांनी ‘ तृतीय शोधनीचा टीप ’ तयार केला; त्यात टीपकाराच्या दृष्टीने द्वितीय शोधनीत न आलेली अशी दुर्बाध स्थळे त्याने स्पष्ट केली आहेत. हा तृतीय शोधनीचा टीप विस्तृत असला तरी त्यातील बराचसा भाग आज अनावश्यक वाटतो. अगदी साध्या व सोप्या शब्दांचे अर्थ त्यात दिले आहेत. यामुळे तृतीय शोधनीऐवजी द्वितीय शोधनीचा टीप छापणे मला योग्य वाटले. तृतीय शोधनीच्या टीपाची मला मिळालेली प्रत वाईट अक्षरात अगदी अलीकडे नकललेली आहे. ती दुर्वाच्य आहे आणि फार अशुद्ध आहे. हेही तो टीप छापण्यासाठी न निवडण्याचे एक कारण होय.

“ या टीपग्रंथात प्रत्येक ओवीतील कठिण शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. ते सर्वच बरोबर आहेत असे नाही. पण त्यावरून निदान पूर्वी अर्थ लावण्याची पद्धति कशी होती हे कळून येईल. आरंभी आलेल्या कठिण शब्दांचे अर्थ टीपकाराकडून पुढे अनेकदा पुनरुक्त झालेले आहेत. ही पुनरुक्ति टाळण्यासाठी तो भाग मधून मधून मी वगळला आहे. ” ही एक गोष्ट सोडली तर मूळ टीपात इतर कोणताही फरक केला नाही.

लेखन विशेष व वर्णप्रक्रिया

उद्धवगीतेच्या प्रस्तुत हस्तलिखितात लृ खेरीज सर्व स्वर आहेत. ऋ देखील ऋषिश्रृंगु’ या शब्दात (ओ. ४४७ व ४६०) स्वतंत्रपणे आलेला आहे. (याच पोथीतील वृष्णाहरण काव्यात मात्र तो

स्वतंत्रपणे आलेला नाही.) दृष्टांतीं (३०३), यदृच्छा (३५१), कृत्याकृत्य (४०५), कृपण (७२०), कृतांतु (५२६), भृग्वादिक (६३४), नीवृत्ति (६३६), प्रवृत्ति (६४१), मृत्य (३७४), मृगी (४१९), नृप (४१५) इत्यादि शब्दात इतर व्यंजनाशी संधि होऊन तो मूळ रूपाने आलेला आहे; तर समुद (३३७), चंद (२९३) इत्यादि शब्दात मूळ रूचा ऋ होऊन आलेला आहे.

इ आणि उ या स्वरांच्या ऱ्हस्वदीर्घ लेखनात अनिश्चितता आढळते. उदा: मि (१५७, ६१६); मी (१६२, १६३, २६५); निजधामा (५२, ६७); नीजधामा (६४); चित (४८६), चीत (३७२, ४७३); दीठी, दिठि (३२२), दिठी (३६५); पुणु (६१, १७२), पुणू (१६५).

एच्या उच्चारातच मात्रा आहे हे लक्षात न येऊन अनेकदा त्यावर एकाराची मात्रा चुकून दिली गेली. उदा : ऐं (६५२), ऐकें (१८६), होए (२९०).

व्यंजने

ड् आणि ज् खेरीज सर्व व्यंजने उद्धवगीतेत आलेली आहेत. (मूळ हस्तलिखितात काही ठिकाणी ख साठी ष, ण साठी न, न, साठी ण व थ साठी छ लिहिला आहे. यासंबंधी सविस्तर विवेचन यापूर्वी केलेले आहे, ते पहावे.)

स्वरलेखन व स्वरप्रक्रिया

(१) अ चा अनेक ठिकाणी आ झालेला आहे. उदा: आसळगु (२८५), आवगणी (५१८), नीराभिळाखु (३५१), उधाला (७३८), कपोता (३०६). काही ठिकाणी अ चा इ होतो. उदा: शांतिरसु (६), गिवसी (३०५), गीरीमा (६८८). क्वचित् अ वा उ होतो. उदा: आकुडा (४५५), सुधांकूरां (२९); तर क्वचित् ए होतो. उदा: क्षेमेचा (२७३)

(२) आ चा अनेक ठिकाणी अ झालेला आहे. उदा: अमारु (१४६), अवारुं (७०८), धवं (४९१), धडावीं (७२४), पडी (३५०), घलीति (३११), नीकंचनीं (४७०).

(३) इचा पुष्कळदा अ होतो. उदा: अन्न (२८५), अर्धांग (७४१), पक्ष (३३०, ४२९), नीश्रंतु (३३४). क्वचित् इचा ए होतो. उदा: अहीर्णेसीं (६६४, ६९०), मेहुन (३०८), पेओं (७२५).

(४) उचा कधी अ होतो. उदा : मृत्य (८७, ९१); यूगळें (२०५), कूटंब (३१६); कधी आ होतो. उदा: कदर्या (७२०); कधी इ होतो. उदा: कवतिका (३२); कधी ए होतो. उदा: नेपुरांची (४४४); कधी ओ होतो. उदा: कुमोद (३६, २६६); तर कधी औ होतो. उदा: कौमारिचें (४८४), माधौर्याचीं (१९५).

(५) तत्सम शब्दातील ऋ चा कधी रु, रू होतो उदा : रुषिश्रूंग (४१७, ४२०), प्रूथ्वी (२६६), ऋण्णेचें (३०९), ग्रही (३४९); कधी रि, री होतो. उदा: रीषिश्रींग (४२४, ४६२), रीतुराओ (४२६); रिखी (१०१); श्रींधार (३९३, ४२३)

(६) ए = अ. उदा : नीश्रयस (२२७). कित्येकदा मराठी शब्दातील ए या स्वराचा उच्चार य ह्या अर्धस्वरासारखा होऊन तसा तो लिहिला जातो. उदा : यरू (६३१), यन्हवी (३५६), यउता (३८२), यकांत (२८५), यकू (३१८, ४०४), येकत्र (१७९), यकला-ली (३२६, ३२८), यथ (६५५).

(७) ऐ = इ. उदा : कुचिलें (१९२). ऐ या संयुक्त व्यंजनातील स्वर भिन्न होऊन अइ. उदा : पडइल (६८). याच्या उलट अइ = ऐ. उदा : सं. प्रतिज्ञा > प्रा. पइज्जा > म. पैजा (११८)

व्यंजन-प्रक्रिया

(१) अनादि क चा ख. उदा : सुखोक्तिचा (८२४); कधी ग. उदा: मगरंदाची (२२०), मुगुटीचीया (१५७), अनेग (५०९, ६२९).

(२) झ = न. उदा : परान्मुखें (७२१).

(३) अल्पप्राण व्यंजनाचे महाप्राण व्यंजनात रूपांतर. उदा : थडी (५०), हाथ (३४९), हाथा (१९८), हाथें (४२८), आथि (६१८),

ह्रस्वियर (३६१, ५२१), भोखारिला (७६०), श्रीघार (१८०, ३७८).
कधी कधी महाप्राण व्यंजनांचे अल्पप्राणात रूपांतर. उदा : अस्तीयंत्र
(२०४), अस्तीचा (४०२).

(४) कठोर व्यंजनांचे मृदु व्यंजनात रूपांतर. उदा : अनेग (७२७),
मगरंदाची (२२०), विडी (१३८), कोडि (२९७), भडखंभा (३६०),
भडखळी (३६४), जडैचीं (४३५), मढीं (५९५)

(५) दंत्य व्यंजनांचे तालव्यात रूपांतर. उदा : टीळका (३५५),
डोळेलांसु (३९).

(६) तालव्य छु चे दंत्य स मध्ये रूपांतर. उदा : साया (२१६),
प्रेतसायाचा (२०६)

(७) प चा व. उदा : अवकळा (२४, ३६५)

(८) म चा व. उदा : -गोसांवीं (६४, ५५१), आचीसा (३७४),
भवरु (५३१), लोव (६०३)

(९) य चा अनेकदा ए सारखा उच्चार होतो, म्हणून तो ये असा
लिहिला जातो. उदा : येंत्रेविन (५३३), नारायेणें (३३८), अनित्येता
(७१३), दृश्ये, समरस्यें, रहस्ये (७८१), व्येथा (३०४, ४१०).
कचित् यचा ए होतो. उदा : वेवहारु (५७७), वेसन (११५), एदु
(६१). काही वेळा य चा इ होतो. (संप्रसारण) उदा : इती (२७५,
३४८, ३७३), पाइरवा (१८०). कधी कधी य चा ज होतो. उदा :
जमपथा (३२३), जूझ (६९४), जुझारु (२४१).

(१०) र चा ल अथवा ल. उदा : दलद्रयां (७२०), सेलारा (२६८),
इंगळी (६१ सं. अंगार).

(११) अनेकदा महाप्राण व्यंजनातील अल्पप्राण व्यंजनाचा लोप होऊन
केवळ ह शिळक राहतो. उदा : महुरें (७३७, सं. मधुर), मेहुन (३०८. सं.
मिथुन); कचित्, ह लोप पावून अल्पप्राण व्यंजन उरते. उदा : नीखेदु (५७३).

(१२) ष, ख = ह. उदा : दीहा (५२५), नीहूपति (२९०)

(१३) क्ष = ख. उदा : उख्खा (३५०), चोखट (२८३), प्रारखि (५३१)

(१४) उच्चारासाठी अनेकदा जास्तीचा ह येतो. उदा : कवण्ह (३२७), कव्हण (३५२), न्हवति (७२६), न्हवे (५०) लहाय (५१८), सहंश्रुति (३४६).

संयुक्त व्यंजने

(१) अनेकदा संयुक्त व्यंजनातील सामान्यतः पहिले व्यंजन लुप्त होऊन दुसरे शिल्लक राहते उदा : स्वळ (२८१), इळा (५४६), उधव (२१४, २१९), उसर्गी (११६), अन (२७६), सदन, कदन (२७७), सीध-नाथ (२५५), कीनर (६९७), प्रसन (२८१), निवृत्तिचा (२५१), उपपति (३०३).

(२) कधी कधी संयुक्त व्यंजनात स्वरभक्ति किंवा विश्लेष होतो. उदा : परीसींचि (५४९), भगत (१५३), भगति (९३), वीरगतीचे (२०८), मुगतिचे (१०३, ६१९), असकतां (३३१ सं. आसक्त), वीधीन (१६२). कधी याच्या उरुट प्रक्रिया होते. म्हणजे, दोन निकट अक्षरातील स्वरलोप होऊन संयुक्त व्यंजन लिहिले जाते. उदा : प्रमाणुचीय (२१०), प्रजनीं (१२८), प्रकाया (६८८), माधुक्रिया (३४८), तलहाताची (११२) इत्यादि.

(३) कित्येकदा संयुक्त व्यंजनातील य चे तालव्य व्यंजनात रूपांतर होते. उदा : सं. नृत्य = नाचु (६००), नित्य=नीच (२७), निच (७४०) अद्यापि = आद्युई (१३५, १४७).

(४) संयुक्त व्यंजनातील म चे ब मध्ये रूपांतर. उदा : चाबडें (४०३), आंगौवा (६९३. सं. उष्म > म. ऊव)

या ठिकाणी फक्त लेखन व वर्णप्रक्रियांचाच तेवढा विचार केला आहे. भाषा, व्याकरण इत्यादि संबंधी विवेचन मी माझ्या ' भास्करभट्ट बोरीकर :

चरित्र व काव्यविवेचन' या पुस्तकात केलेले असल्यामुळे त्याची पुनरुक्ति करित नाही.

काव्याचे नाव

प्राचीन महानुभावात प्रस्तुत काव्य 'एकादशस्कंध' या नावाने प्रसिद्ध आहे. संहितासंपादनासाठी घेतलेल्या सर्व पोथ्यांच्या शेवटी 'एकादश ग्रंथ संपूर्ण' 'एकादश स्कंध संपूर्ण' अशा प्रकारचे उल्लेख आहेत. वृद्धाचारातसुद्धा 'कविस्वरीं एकादश करणें' असा सरवळा असून त्याखाली 'मग कविस्वरबासीं येकादश कंद् केला (स्मृतिस्थळ. पा ८२) असा निर्देश आहे. प्रस्तुत काव्याच्या ३६ व्या ओवीत 'पूराण गगनिचा कुमोदबंधु : जो आइकीजे एकादस स्कंधु : तेथ किजैल प्रबंधु : मुनिजनालागि : ' असा उल्लेख आहे. बहुधा यावरूनच प्रस्तुत काव्याचे 'एकादशस्कंध' असे नाव असल्याची समजूत झाली असावी.

असे असूनहि मी या काव्याचे नाव 'उद्धवगीता' असे निश्चित केले व त्याच नावाने पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध केली. मात्र असे मत होण्याचे कारण काव्याच्या उपसंहारात कवीने केलेला निर्देश. सामान्यतः प्राचीन कवि आपल्या काव्याचे नाव प्रारंभी त्याचप्रमाणे शेवटीहि निर्दिष्ट करित असतात. भास्करभट्टाने

पूराण गगनिचा कुमोदबंधु : जो आइकीजे एकादसस्कंधु
तेथ किजैल प्रबंधु : मुनिजनालागी : (३६)

असा निर्देश प्रारंभी केलेला आहे हे खरे, पण माझ्या मते हा निर्देश कवीने लिहिलेल्या काव्याचा नसून ज्या संस्कृत ग्रंथाच्या आधारे त्याने आपले काव्य लिहिले त्याचा आहे. 'तेथ किजैल प्रबंधु' ह्याचा अर्थ 'त्या ठिकाणी अर्थात्, त्याच्या आधारेने प्रबंधरचना केली जाईल' असा आहे; आणि एकादसस्कंध नावाच्या काव्याची रचना करतो, असा नव्हे. मग कवीला अभिप्रेत असलेले या काव्याचे नाव कोणते ? त्यासाठी प्रस्तुत काव्याच्या शेवटच्या ओवीकडे लक्ष द्यावे, ती ओवी अशी :

या आइकतां उद्धवगीता : प्रबोधु उपजे श्रोतेयांचेया चीत्ता
परब्रह्मसीं होए सायूज्यता : म्हणे कवि भास्कर (८२७)

या ओवीवरून भास्करभट्टाला ग्रंथाचे नाव 'उद्धवगीता' हे अभिप्रेत होते, असे स्पष्ट दिसते. आपल्या शिशुपाळवध काव्याच्या शेवटी त्याने असाच उल्लेख केलेला आहे. 'हा शिशुपाळ वधु : आईकता तुटे भवबंधु : जीवा होए प्रबोधु : परमतत्त्वाचा' तो लक्षात घेता उद्धवगीता हेच नाव कवीला अभिप्रेत असावे याविषयी शंका राहात नाही.

काव्याचा लेखनकाल

'उद्धवगीते'च्या कोणत्याही पोथीत प्रस्तुत काव्याचा लेखनकाल निर्दिष्ट केलेला नाही. अन्यत्रही त्याचा अधिकृत व प्रामाणिक निर्देश आढळत नाही. भावे यांनी संपादन केलेल्या 'शिशुपाळवध' काव्याच्या शेवटी 'शके शरांकुद्रशत रोकडे : श्रीमुख माधवमासु चोखडे : तै श्रीकृष्णाचे पवाडे : वर्णिले मियां' (१०८८) अशी शककालनिदर्शक ओवी आहे; पण ती प्रक्षिप्त होय. अर्थात्, त्या ओवीच्या साक्षाने 'उद्धवगीते' चा लेखनकाल निश्चित करणे चुकीचे ठरते.

लेखनकालाच्या स्पष्ट निर्देशाच्या अभावी अन्य अंतर्बाह्य पुराव्याच्या आधारे उद्धवगीतेचा काल ठरविणे अवश्य आहे. या बाबतीत एक महत्त्वाचा उल्लेख 'वृद्धाचार' या ग्रंथात आढळतो.^१ तो पुढीलप्रमाणे :-

बाइदेवोबायें 'ससु(शिशु)पाळ' निषेधीं कविस्वरीं
'एकादश' करणें । एक वेळ कवीश्वरबासीं 'सुसुपाळवधु' केला : मग
बाइदेवोबासांपासि म्हणितला : परिसौनि बाइदेवोबांसिं म्हणितलें : कवीस्वर
हो : ग्रंथु निका जाला : परि निवृताजोगा नव्हेचि : मग कविस्वरबासीं
'येकादसकंदु' केला : मग तोही येउनि बाइदेवोबासांपासिं म्हणितला : तो
परिसौनि बाइदेवोबासिं म्हणितलें : आतां होये कवीस्वर हो : हा निवृताजोगा
जाला : म्हणौनि थोर तोखले" (वृद्धाचार ७)

प्रस्तुत आख्यायिका 'स्मृतिस्थळा' त नसून ती 'वृद्धाचारा' त आलेली आहे या ग्रंथात आलेला इतिहास हा नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतरचा आहे, हे त्याच ग्रंथाच्या आरंभी असलेल्या गोसावीयांची श्रुति : अधीकरणाची

ते स्मृति : आरुते वृध्दाचारु : ' या वाक्यावरून स्पष्ट होते. यावरून अनुमान असे निघते की, नागदेवाचार्यांच्या मृत्यूनंतर प्रथम ' शिशुपाळवध ' व नंतर ' एकादश स्कंध ' (उद्धवगीता) ही काव्ये लिहिली गेली. नागदेवा-चार्यांचा मृत्यु सांप्रदायिक मतानुसार शके १२२४ मध्ये झाला. श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी अंतःपुराव्यावरून तो १२३१ ते १२३४ च्या दरम्यान ठरविला आहे. तो योग्य आहे. त्यानंतर तीन वर्षांनी बाइदेववासांचा मृत्यु झाला. अर्थात्, शके १२३४ ते १२३७ च्या दरम्यान शिशुपाळवध व उद्धवगीता ही काव्ये लिहिली गेली. या विचारसरणीनुसार शिशुपाळवधाच्या रचनेचा काळ मी शके १२३५ ठरविला आहे. त्यानंतर ' उद्धवगीता ' लिहिली गेली. तेव्हा स्थूल मानाने प्रस्तुत काव्याचा रचनाकाल शके १२३६ (इ. स. १३१४) ठरतो.

या विचारसरणीवर काही आक्षेप घेण्यात आले होते. मुख्य आक्षेप असा की काही ग्रंथात कवीश्वरवासाने आपला शिशुपाळवध ग्रंथ बाइदेववासांना वाचून दाखवला याऐवजी भट्टांना म्हणजे नागदेवाचार्यांना वाचून दाखविला असे लिहिले आहे. सिद्धांते हारीवास आणि घाकुटे सांगोवास यांचे ' अन्वयस्थळ ' कृष्णमुनीचे ' अन्वयस्थळ ' आणि दत्तराज मराठे यांच्या तृतीय ' शोधनीच्या टीप ' ग्रंथातील शिशुपाळवध व एकादशस्कंध या काव्यांच्या मूळपीठिका ह्या ग्रंथात वरील उल्लेख आढळतो. तथापि, या तिन्ही ग्रंथकारांनी वासनाभेद म्हणून हे ग्रंथ बाइदेववासांना वाचून दाखविल्याचेहि नमूद केले आहे.

याला उपोद्बलक प्रमाण म्हणून कित्येकांनी उद्धवगीतेतील ' तथा नागार्जुनाचा उपदेशु : म्हणौनि बोलावेया शांतिरसु : भास्करू ऋवि जाला सौरसु : वोवि प्रबंधीं ' (६) ही ओवी आधाराला घेतली. त्यांच्या म्हणण्या-प्रमाणे नागदेवाचार्यांनी (शृंगारप्रधान शिशुपाळवध काव्याचा निषेध करून) उपदेश केल्यामुळेच भास्कराने शांतरसप्रधान उद्धवगीता लिहिली असे या ओवीवरून दिसते.

१. स्मृतिस्थळ : वा. ना. देशपांडे. प्रस्तावना. पा. २६.

२. शिशुपाळवध : वि. भि. कोलते. प्रस्तावना. पा. २७.

भास्करभट्टाचे चरित्र :

भास्करभट्ट हे परभणी जिल्ह्यातील बोरी या गावचे राहणारे केशवाचार्य या नावाचे एक वैदिक पंडित त्यांचे पूर्वाश्रमीचे गुरु होते. एक वेळ भास्करभट्टांना नागदेवाचार्यांचे दर्शन झाले. त्यानंतर नागदेवाचार्यांजवळून त्यांनी उपदेश घेऊन महानुभाव पंथाची दीक्षा^२ स्वीकारली, आणि ते त्यांच्याजवळ राहू लागले. नागदेवाचार्यांचे ते फार आवडते होते. पुढे कोणत्यातरी प्रसंगावरून त्यांनी भास्कराला 'कवीश्वर' असे नाव ठेविले. अशाच काही कारणावरून नागदेवाचार्य त्यांना 'भाटो' (= मेहुणा^३) असेहि संबोधू लागले. (स्मृस्थ ५५). भास्करांचे मूळ नाव 'भानु.' ते काव्यात स्वतःला 'भास्कर' म्हणत. याशिवाय 'कवीश्वर' (कवीश्वरबास), 'भाटो' याहि नावांनी ते संबोधले जात. (स्मृस्थ. ५५)

भास्करभट्ट हे रूपाने अतिशय सुंदर होते. शिवण आत घालून ते अंगात वस्त्र घालीत. त्यामुळे ते अधिक सुंदर दिसत. हे पाहून नागदेवाचार्यांनी त्यांना दशा बाहेर राहतील अशा रीतीने वस्त्र घालण्याला सांगितले. तेव्हापासून शिवण बाहेर ठेवून ते वस्त्र घालू लागले. (स्मृस्थ. १२२). ते जसे सुंदर होते तसे विद्वानहि होते. विशेषेकरून संस्कृत भाषेचा आणि साहित्याचा त्यांचा व्यासंग दांडगा असावा असे दिसते. पंथात प्रविष्ट झाल्यानंतर अन्यपंथीय विद्वानांशी वाद करून त्यात त्यांचा पराजय करणे हा त्यांच्या हातचा मळ असे.

१. 'शिशुपालवध' काव्याच्या प्रस्तावनेतून उद्धृत.
२. केशोबास, दामोदर पंडित इत्यादींच्या अनुसरणाच्या आख्यायिकात त्यांच्या पत्नींचा उल्लेख येतो. तसा तो भास्करभट्टांच्या बावतीत येत नाही. यावरून पंथात प्रविष्ट होऊन दीक्षा स्वीकारण्यापूर्वी ते अविवाहित (किंवा विधुर) असावे असे वाटते.
३. यावरून हे नागदेवाचार्यांचे खरोखरच 'मेहुणे' होते असे वाटण्याचा संभव आहे. (स्मृस्थ. प्रस्ता. पान ६) पण तसे दिसत नाही. नागदेवांना 'उमाइसा' नावाची एक बहीण होती आणि तीहि लौकरच विधवा झाली. दुसऱ्या एखाद्या जवळच्या बहिणीचे लग्न भास्कराशी झालेले हाते म्हणावे तर नागदेव व भास्कर यांच्या प्रथम-दर्शनाच्या वृत्तांतावरून तसे वाटत नाही. त्याच आख्यायिकेत कोणत्या तरी 'प्रकरणा'वरून नागदेव भास्कराला 'भाटो' म्हणू लागले असे म्हटले आहे. यावरून असे वाटते की भाटो = मेहुणे हे विशेषण मागाहून (विनोदाने ?) दिलेले असावे; ते वास्तव नसावे.

अगदी प्रारंभी प्रत्यक्ष आपल्या पूर्वाश्रमीच्या गुरुशी गाठ पडल्यावर त्यांना त्याने वादात हरविले. त्याचे असे झाले की, निंबा येथे असतांना एके दिवशी भास्कर-भट्ट गंगेकडे जात होते. तेव्हा रस्त्यात त्यांना आपले पूर्वाश्रमीचे गुरु केशवाचार्य भेटले. एकदम थांबून त्यांनी भास्करभट्टाला कटाक्षाने म्हटले, “ भास्करा, तू एवढा विद्वान; आम्हाला सोडून नागदेवभटापाशी आलास, तर काय आता तुला तिसरे शिंग निघाले ? ” भास्करभट्टांनीहि तितक्याच कटाक्षाने उत्तर दिले, “ तिसरे शिंग निघाले की नाही हे पाहात का नाही ? ” नंतर दोघांमध्ये वादविवाद होऊन भास्करभट्टांनी केशवाचार्यांना निरुत्तर केले. (स्मृस्थ. ११७). लागलीच भास्करभट्टाबरोबर जाऊन त्यांनी नागदेवाचार्यांची भेट घेतली व पंथाची दीक्षा स्वीकारली. नागदेवाचार्य त्यांना दीक्षा घ्यायला तयार नव्हते. पण भास्करभट्टांच्या आग्रहामुळे त्यांनी दिली. पुढे त्यांनीच त्याला हाकून लावले. (स्मृस्थ. ११८)

भास्करभट्टांनी केशवाचार्यांप्रमाणे इतर अनेकांचा वादविवादात पराजय केला होता. त्यावेळी त्यांना एक प्रकारे आवेश चढत असे. एक वेळ एक विद्वान नागदेवाचार्यांशी चर्चा करीत होते. भास्करभट्ट आपले अंगवस्त्र शिवीत ही चर्चा दुरून ऐकत होते. चर्चेच्या वेळी नागदेवाचार्यांना “ हे ऐसे नव्हे : हे न घडे ” असे उत्तर देणाऱ्या त्या विद्वानाला भास्करभट्टांनी विचारले, “ हे कैसे न घडे ? ” विद्वानाने भास्करभट्टाकडे वळून पाहिले आणि म्हटले, “ अहो, यात तुम्हाला काय कळते ? ” तेव्हा नागदेवाचार्य म्हणाले, “ याला का कळत नाही ? अहो, हा भास्करभट्ट नव्हे काय ? आता याच्याशीच चर्चा करा. ” त्यानंतर झालेल्या चर्चेत भास्करभट्टाने त्या विद्वानाला निरुत्तर करून सोडले. (स्मृस्थ. ११९). पैठणला असतांना तेथील संन्याशांना चर्चेत पराभूत करण्याची भास्करभट्टाला इच्छा झाली. नागदेवांना त्यांनी विचारले, “ भट्टो संन्याशाबरोबर चर्चा करू ? ” नागदेवाचार्य म्हणाले, “ तू आपण-हून करू नकोस. तेच तो योग आणतील तर कर. ” पुढे लवकरच तसा योग जुळून आला. त्यावेळी त्या संन्याशांना भास्करभट्टाने पराभूत केले. (स्मृस्थ. २०३). त्याच सुमाराला पैठणला एक विद्वान आला. तो इतर विद्वानांना तृणप्राय लेखीत असे. पिंपळेश्वराच्या देवळात तो पुराण सांगावयाचा इतरांना न कळविता भास्करभट्ट तेथे गेले. तेथील घनदाट सभेत त्या विद्वानाचे पांडित्य

चालू होते. एका दरवाज्याच्या खांबाला टेकून भास्करभट्ट ते ऐकत होते. त्यात एक चूक आढळताच “अबद्ध, अबद्ध” म्हणून त्यांनी आक्षेप घेतला. विद्वान म्हणाला, “असे समोर या आणि सांगा यात काय अबद्ध आहे ते?” भास्करभट्ट समोर जाऊन त्याजजवळ बसले. विद्वान पुराणिकाला त्यांनी तो श्लोक पुन्हा म्हणायला लावला; आणि सांगितले, “यातील हा पाठ असा नाही, तर दुसराच आहे.” त्या पाठांतरासहित त्यांनी तो श्लोक स्वतः म्हणून दाखविला; आणि नंतर त्या विद्वानाला त्या श्लोकाचे व्याख्यान करण्याची विनंती केली. त्याने ते केल्यावर त्यावर भास्करभट्टांनी आक्षेप घेऊन स्वतः व्याख्यान करून दाखविले. ते त्या विद्वानाला पटले. त्यानंतर आपल्याच व्याख्यानावर आक्षेप घेऊन भास्करभट्टांनी त्याच श्लोकाचे निरनिराळ्या दहा रीतींनी व्याख्यान करून दाखविले. त्यामुळे तो विद्वान व ती सभा आश्चर्यचकित झाली. विद्वानाने विचारले, “आपण कोण” भास्करांनी तात्काळ शीघ्रकवित्व करून—“तद् भास्करोऽहं कविः” असे उत्तर देऊन सर्वांना चकित करून सोडले. (स्मृस्थ. २०४). धर्मचर्चाहि आवेशपूर्वक करण्याची भास्करभट्टांना सवय होती. एक वेळ ते नागदेवाचार्याबरोबर आक्षेपपरिहारपूर्वक इतका वेळ चर्चा करीत होते की, ते पाहून केसोवास त्यांच्यावर रागावले आणि म्हणाले, “भटो, अधिकरणाबरोबर इतका वाद वाढविणे दोषास्पद आहे. त्यामुळे त्यांची प्रसन्नता जाईल. अशा रीतीने अर्थसिद्धी कशी होणार? आचार्यांचे बोलणे म्हणजे ईश्वरवाणीच. ती शिरसाबंध्य करावी. न पटली तर स्वतःशीच चर्चा करावी. आपले अनधिकार नाहीसे झाल्यावर ती निश्चित पटेल” (२३७). यावरून पंथीय तत्त्वज्ञान-देखील भास्करभट्ट विचारमंथन करून घेत असत हे लक्ष्यात येते.

यावरून दिसून येते की, भास्करभट्ट नुसतेच पंडिक पंडित नव्हते तर ते वादविवादकुशल विमर्शक होते. त्यांच्या ठिकाणी उत्तम वक्तृत्व होते. आपल्या वक्तृत्वात ते असा रस निर्माण करीत की त्यामुळे श्रोत्यांचे अंतःकरण ‘चंद्रमय’ होई; श्रोते तल्लीन होऊन देहभान विसरत. असे म्हणतात की, एकवेळ भास्करभट्ट गंगेच्या काठी बसून संस्कृत श्लोकावर प्रवचन करीत होते. त्यातील रसाळपणामुळे एक एक जण त्यांच्याकडे वेधला आणि तटस्थ होऊन ते रसाळ प्रवचन ऐकत राहिल्या. हळूहळू सगळे गाव

तिकडे लोटले. इतका रस त्यांनी निर्माण केला. हा वृत्तांत ऐकून नागदेवा-
चार्यांनी भागवतावर प्रवचन करण्याला भास्करभट्टांना सांगितले. त्यांचे
व्याख्यान चालू असता नागदेवाचार्यांचे “अंतःकरण द्रवे आणि अवघे चंद्रमय
होए ” (स्मृस्थ. १२०).

भास्करांच्या या रसिकत्वाला उत्कृष्ट कवित्वाची जोड मिळाली होती.
प्रासंगिक काव्य रचणे त्यांच्या हातचा नुसता मळ होता. विद्वानांशी चर्चा
करतांना काय किंवा अन्य प्रसंगी काय, तात्काळ श्लोकरचना करून ते
श्रोत्यांना आश्चर्यचकित करून सोडीत. त्यांचे व्याख्यान किंवा प्रवचन बहुधा
संस्कृत श्लोकावर होत असे. यावरून त्यांची संस्कृतची आवड दिसून येते. ते
शीघ्रकाव्य करीत तेहि प्रारंभी प्रारंभी तरी संस्कृतबद्ध असे (स्मृस्थ. ११६,
२०२). यावरूनच नागदेवाचार्यांनी भास्करभट्टांना ‘ कवीश्वर ’ ही पदवी देऊन
गौरविले असावे असे दिसते. नागदेवाचार्यांच्या इतर शिष्यांच्या ठिकाणी असा
काव्यगुणाचा उत्कर्ष असलेला आढळत नाही. भास्करभट्टांच्या या श्लोकरचनेत
शृंगाराची ज्ञाक असे. त्यामुळेच की काय, नागदेवाचार्यांनी ‘ शृंगारिया कवि ’
म्हणून त्यांची सकौतुक प्रशंसा केली असावी. (स्मृस्थ. २४२).

भास्करभट्टांचे ग्रंथकर्तृत्व.

अन्वयस्थळकारांनी भास्करभट्टांच्या नावावर १२ ग्रंथ नमूद केलेले आहेत.
(१) निर्वचन स्तोत्र; (२) पूजावसराचे सत्तावीस श्लोक; (३) प्रारताविक ३९
श्लोक; (४) नरविलाप स्तोत्र (५) अवतारषट्क; (६) गद्यचाली : सातपांच
श्लोक; (७) श्रियाष्टक; (८) विरहाष्टक; (९) जयाष्टक; (१०) रुद्धिपुरीचे ४०
श्लोक; (११) शिशुपाळवध; आणि (१२) एकादशस्कंध.

यापैकी शिशुपाळवध व एकादशस्कंध (अथवा उद्धवगीता) या दोन
ग्रंथांच्या निर्मितीचा निर्देश स्मृतिस्थळांतर्गत वृद्धाचारात आलेला आहे.
इतर काव्यांच्या निर्मितीचा निर्देश त्यात नाही. तथापि पूजावसर २७
श्लोक यांचा आणि अन्वयस्थळात अंतर्भूत न झालेल्या ६० ओव्यांच्या
पूजावसराचा उल्लेख स्मृतिसमुच्चयात आहे. (स्मृस्थ. पा. ११८). स्मृति-
समुच्चयाच्या एका पोथीत ‘ नरविलापस्तोत्रा ’चाहि उल्लेख आहे. (भावो. पा.

५४) ह्या तिन्ही काव्यांची जुन्या पोथ्यातील हस्तलिखिते मी स्वतः पाहिली आहेत. ती काव्ये भास्कराची होत याविषयी शंका नाही. 'प्रास्ताविक ३९ श्लोक' आणि 'गद्यचाली : सातपांच श्लोक' ही भास्कराची प्रासंगिक स्फुट रचना आहे. त्यातील श्लोकांचाहि निर्देश निरनिराळ्या ठिकाणी आढळतो. प्रास्ताविक ३९ श्लोक 'चालिसाख्य स्तोत्र' या नावाने आणि 'गद्यचाली : सातपांच श्लोक' 'मूर्तिवर्णन' या नावाने महंत श्री गोपीराज महानुभाव यांनी इ. स. १९०७ मध्ये छापून एकाच पुस्तिकेत प्रसिद्ध केलेले आहेत. हे दोन्ही संग्रह भास्करांचेच होत.

'श्रियाष्टक' 'विरहाष्टक' व 'जयाष्टक' ही तीन अष्टकेहि भास्कर-भट्टांनी लिहिली आहेत 'भास्करभट्ट बोरीकर' हे पुस्तक लिहिले त्यावेळी ही अष्टके मला जुन्या पोथीत पाहायला सापडली नव्हती. पण त्यानंतर महंत श्री गोपीराजांनी आपल्याजवळील एका पोथीत ती मला दाखविली. तेव्हा त्यांच्या कर्तृत्वाविषयी आता शंकेला काही कारण नाही.

अन्वयस्थळकारांनी निर्देशिलेले, 'निर्वचनस्तोत्र' 'आवतारषट्क' आणि 'रुद्धीपुरीचे ४० श्लोक' हे मात्र मला अद्याप पहावयास मिळाले नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या विषयी निश्चितपणे काही सांगता येत नाही. हे तीन 'बंध' सोडून दिले तर (१) शिशुपाळवध, (२) एकादशस्कंध अथवा उद्धवगीता; (३) नरविलापस्तोत्र; (४) संस्कृत पूजावसर; (५) चालिसाख्य-स्तोत्र; (६) मूर्तिवर्णन-स्तोत्र; (७) श्रियाष्टक; (८) विरहाष्टक; (९) जयाष्टक; आणि याशिवाय अन्वयस्थळकारांनी न निर्देशिलेला (१०) मराठी पूजावसर हे १० ग्रंथ भास्करभट्टांचे म्हणून निश्चितपणे मानायला हरकत नाही.

या दहा ग्रंथापैकी नरविलापस्तोत्र, पूजावसर (२७ श्लोक), चालिसाख्यस्तोत्र आणि श्रियाष्टक असे चार ग्रंथ संस्कृत आणि इतर सहा मराठी आहेत यावरून मराठीप्रमाणेच संस्कृत भाषेवरहि भास्करभट्टांचे प्रभुत्व होते

१. कै. कृष्णराज पारिमांडल्य महानुभाव यांच्या जवळील पोथीत तळेगावकरांचे अन्वयस्थळ मला पहावयास मिळाले. त्यात 'नीलांभोजस्फुटरुचि' इत्यादि श्लोक दामोदर पंडितांनी लिहिल्याचा उल्लेख आहे.

हे दिसून येईल. नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर शिशुपाळवध आणि एकादशस्कंध या मराठी काव्यांची रचना करून भास्करभट्टांनी आपल्या कवित्वमंदिरावर कळस चढविला आणि आपली कीर्ति अजरामर करून ठेवली.

तृतीयाचार्यत्व

नागदेवांच्या मृत्युनंतर तीन वर्षेपर्यंत बाइदेवबास आचार्य होते. त्यांच्या मागाहून आचार्यपदाचा मान भास्करभट्टांना मिळाला. आपल्या कारकीर्दीत पंथीय तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांचा पुनःसंबंध लावण्याचे महत्त्वाचे कार्य भास्करभट्टांनी केले, असे दिसते. नागदेवाचार्यांच्या विद्यमानी श्रीचक्रधरस्वामींची वचने निवडून केसोबासांनी सूत्रपाठांतर्गत द्वादश प्रकरणांचा अन्वय लाविला होता. पुढे नागदेवाचार्य, बाइदेवबास, केसोबास, दामोदरपंडित हे शास्त्रज्ञ दिवंगत झाले. तशात, 'खालसेयाची धाडी' आली. (इ. स. १३०८) त्यावेळी भास्करभट्ट कोकण प्रांती गेले. बरोबर परशरामबास शिष्य होते, आणि त्यांच्याजवळ सर्व पोथ्यांची झोळी होती. मार्गात चोरांनी त्यांच्यावर हल्ला केला व त्यांची चीजवस्त लुटून नेली. त्यावेळी झोळीतून लगबगीने एक पोथी परशरामबासाने गवतात लपविली, तेवढी वाचली. या पोथीत रत्नमाळास्तोत्र, ज्ञानभास्करस्तोत्र, ज्ञानकठानिधिस्तोत्र, नरविलापस्तोत्र, नरींद्र कवीचे रुक्मिणीस्वयंवर, दामोदर पंडितांचे वछाहरण, भास्करभट्टांचे शिशुपाळवध आणि एकादशस्कंध इतके ग्रंथ लिहिले होते. ते वाचले, इतर ग्रंथ नष्ट झाले. त्यात चरित्रग्रंथ, द्वादश प्रकरणे आणि स्थानपोथी हे मुख्य होत. देशात शांतता झाल्यावर मुसलमानांच्या स्वारीमुळे पांगलेले महानुभाव पुन्हा एकत्रित आले. तेव्हा आचार्य भास्करभट्ट बोरीकर आणि त्यांचे शिष्य परशरामबास व रामेश्वरबास यांनी तिघांनी मिळून स्वतःला मुखोद्गत असलेल्या द्वादश प्रकरणांचा अन्वय पुन्हा लाविला. अर्थात् हा अन्वय लावण्यात आचार्य भास्करभट्ट प्रमुख होते. त्यांनी अन्वयी लावलेला हा सूत्रपाठच त्यानंतर कवीश्वर आमनायात (आणि सामान्यपणे सगळ्या पंथात) प्रमाण मानला जाऊ लागला. श्रीचक्रधरस्वामींच्या लीळांचा घोक इतरांप्रमाणे भास्करभट्टांनाहि होता. केसोबास-दामोदर पंडितादिकांच्या मृत्युनंतर लीळा-चरित्राची पोथीही भास्करभट्टांच्याच जवळ होती. पंथातील महात्मे त्यांना

विचारून अधिकृतपणे लीळा मुखोद्गत करीत. चरित्रग्रंथ नाहीसा झाल्यावर, भास्करभट्टापासून ज्यांनी लीळा घोक्या होत्या असे परशरामवास, रामेश्वर-बास व घाडी नागाइसे या तिघांनीहि आपणाला मुखोद्गत असलेल्या लीळा लिहून काढून लीळाचरित्र ग्रंथाची पुनर्रचना केली. अर्थात्, या कार्याचेहि श्रेय बऱ्याच अंशी भास्करभट्टांना देण्याला हरकत नाही. याप्रमाणे चरित्रग्रंथ आणि द्वादश प्रकरणे यांचा पुनःसंबंध लावण्याचे कार्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीने भास्करभट्टांच्याकडून झाले.

लक्षणातील वचनावर कवीश्वरवासांचा पक्ष आहे. यावरून श्रीमुखीच्या वचनांचा अर्थ लावण्याचे महत्त्वाचे कार्यहि भास्करभट्टांच्या कडून झाले होते. असे दिसते. केसोबासांनी तयार केलेल्या सूत्रपाठाला 'पूर्वी' व 'पंचकृष्ण' ही प्रकरणे भास्करभट्टांनी जोडली, असा दुतोंडे मुनीच्या अन्वय-स्थळात उल्लेख आहे.

शेवटचे दिवस :

भास्करभट्टांच्याकडे पंथाचे आचार्यत्व होते तरी एके ठिकाणी राहून त्यांनी मार्ग चालविला असे दिसत नाही. आपल्या आयुष्याचे शेवटचे दिवस यांनी विशेषेकरून अटणात घालविले. एकवेळ दंतिगोपाळबासावरोवर अटण करीत असतांना भास्करभट्टांना फार अशक्तता आली. फाकणी करून ते एकटेच अटण करू लागले. हाडांची रांगोळी घालण्यासाठी त्यांनी शरीराची कोरडी करण्यास सुरवात केली. विजनात काटीच्या एका झाडाखाली शरीर शोषण करून परमेश्वराचे नामस्मरण करीत ते पडून राहिले. दैवयोगाने दंतिगोपाळबास त्याच बाजूला अटण करीत आले. त्यांनी भास्करभट्टांना पाहिले, आणि पाण्याचा वोळा त्यांच्या तोंडात पिळून त्यांना सावध केले.

१. हरीवास व सांगोबास यांच्या अन्वयस्थळात 'पूर्वी' व 'पंचकृष्ण' यांचाहि अन्वय केसोबासांनी लावला होता असा निर्देश आहे. पण रमृतिस्थळावरून (१७) 'अन्यव्यावृत्ति' पासून 'उद्धरणा' पर्यंत ९ प्रकरणे; आणि वृष्टांत, आचार व विचार ही तीन मिळून केसोबासांनी फक्त द्वादश प्रकरणांचाच अन्वय लावला होता असे दिसते. यावरून पूर्वी व पंचकृष्ण प्रकरणे भास्करभट्टांनी निवडून जोडली हे दुतोंडे मुनीचे म्हणणे बरोबर असावे असे दिसते.

तेव्हा डबडबलेल्या डोळ्यांनी भास्करभट्ट म्हणाले, “आहा गोपाळा : ऐसें कां केले :” दंतिगोपाळबास म्हणाले, “तुम्ही बहुतांसि रक्षण; यावेळी आपला देहांत व्हावा अशी श्रीचक्रधरस्वामींची इच्छा दिसत नाही. म्हणूनच तुमची व माझी या ठिकाणी भेट झाली असे समजा !” नंतर योग्य उपचार करून दंतिगोपाळबासांनी भास्करभट्टांना पूर्णपणे सावध केले. (वृद्धा. ९). कालांतराने दुष्काळात पुरंधराकडून चंदनवंदनाकडे गेलेल्या दंतिगोपाळबासांचे तेथेच देहावसान झाले. मृत्युपूर्वी लिहून ठेवलेली छिन्नस्थळी त्यांचा शोध करीत आलेल्या भास्करभट्टांना मिळाली. ती घेऊन ते निघून गेले. (वृद्धा. २१). याचप्रमाणे ‘ सत्रसिंगी ’ येथे मृत्यु पावलेल्या नातिनागाइसेचा शोध करीत भास्करभट्ट तेथे गेले तेव्हा तिने लिहून ठेवलेली छिन्नस्थळी त्यांना मिळाली. ती पाहून त्यांना फार दुःख झाले. (वृद्धा. २२).

आपल्या आयुष्याचे शेवटचे दिवस भास्करभट्टांनी कडाष्टी येथे काढले असावे असे दिसते. तेथील ‘ रामदरा ’ या स्थानी राहूनच त्यांनी आपले एकादशस्कंध अथवा उद्धवगीता हे काव्य पूर्ण केले. त्यानंतर लौकरच त्यांचे देहावसान झाले.

उपसंहार :

‘ उद्धवगीतेचे अनेक दृष्टींनी निरीक्षण व परीक्षण मी माझ्या भास्कर-भट्ट बोरीकर : चरित्र व काव्यविवेचन ’ या ग्रंथात केलेले आहे. त्यामुळे येथे त्याची पुनरुक्ति करणे योग्य होणार नाही. प्रस्तुत काव्याची ही नवीन आवृत्ति अभ्यासकांच्या स्वाधीन करून त्यांची रजा घेतो.

नागपूर

३१-३-६२

}

वि. भि. कोलते

उद्धवगीता

उद्धवगीता

श्रीपरेशाय नमः

श्रीमच्चक्रधरास्यनिःसृतवचःपीयूषपूर्णप्रपा-

पाथोदः पथि पांथमंथरपरिश्रांतस्य लोकस्य यः ।

स्फूर्जद्भीमभवाटवीं समटतस्तं नागदेवं सदा

सारासारविचारसुंदरगिरापारंगतं नौम्यहम् ॥ १ ॥

श्रीपरेशाय नमः ॥ * ॥ श्रीवरदस्तु मह्यं ॥ x ॥ यथ आधि आचार्याचिं
नमन ॥ सदा सर्वेस्मिन् काले नागदेवं अहं नौमि । सदा सर्वेस्मिन् = सर्व
कालीं : तं नागदेवं = त्या नागदेवाते : अहं = मी : नौमि = नमस्कारितो :
किंविधं तं नागदेवं = कैसेए परीचा तो नागदेव : सारासारविचारसुंदरगिरापारंगतं
(नौम्यहं) । सार = परमेश्वर : असार = जीवदेवता तयोभय विचार =
विवरण : तत्र सुंदरगिरां-परमवाणी वाक्यानि तेषां परि सिद्धांत । गत प्राप्ति :
सः कः = तो कोण ? : श्रीमत् = लक्ष्मी आहे ज्याचां ठायिं ऐसा जो
श्रीचक्रधर : त्याचें आस्य = श्रीमुख : त्यापासाव निःशृत = निगालें जें :
वच = वचन : तल्लक्षण पीयूष = अमृत : पूर्ण = संपूर्ण : प्रपा = पव्हे तथा
पाणशाळा : पाथोदः = त्यातें देता जो : कस्मिन् पथि मार्गः = कोनासि
देता : ना पथि पांथमंथरपरिश्रांतस्य । पथि = पथाचां ठायिं : पांथ =
पथाचा ठायिं चालते : कैसिय परि मंथर ? परि = मंद मंद : पथि = पथाचा
ठायिं : परिश्रांतस्य = श्रांतले जे लोक त्यासि : किंविधस्य लोकस्य = कैसिये
परिचे लोक ? : स्फूर्जद्भीमभवाटवीं समटतः । स्फूर्जत् = विस्तीर्ण भावें
स्फारली : भीम = भयंकर : भवाटवी = भव जो संसार तल्लक्षणे आटवी =
आरण्य त्या वनाप्रति समटतः = भ्रमतां त्यासि पाथोदः = पथाचा ठायिं जो
उद्कातें देता : कैसिया परिचा नागदेव तो स्तवितो ? सुंदरगिरापारंगतं = ऐसी
जे सुंदर गिरा तिचीया पारातें पावला का जो नागदेवो त्या कारणें अहं
नौमि = नमस्कारितो ॥ १ ॥ यथ आधि भटोवासांसि नमन : कां : ना
मार्गमूळ म्हणौनि ॥ आन ईश्वरें स्वमुखें ज्ञान देउनि दानांचा आचार्या
स्थापिला म्हणौनि त्यासि प्रथम नमन : श्लो निरूपण ॥ १ ॥ प्रकरण ॥१ ॥

२

श्रीदत्तात्रेय प्रभूचें नमन

सह्यांचळाचिये चुळ्ळेके : जयाचें प्रभा-मंडळ फांके
तो श्रीदत्तु ललाट-फळ्ळेंके : नमस्करीतु असे

१

३

श्रीकृष्णचक्रवर्तीचें नमन

नमीन यादव-कुळ-तिल्लुकें : जो कैवल्य-लता-कुसुम-स्तबकु
उदैला आनंद-मृगांकु : मोहांधकारीं

२

४

श्रीचक्रधर वंदन

चैतन्याचिये आळां : कैवल्य-दुमु कोंभैला
तो चांपेगौरु अभिवंदिला : श्रीचक्रधरु

३

सैह्याचळ = सिंहाचें स्थळ : ज्या अचळीं = पर्वतीं : चुळ्ळेके = मस्तकिं
शिखर : प्रभा = प्रकाश : यथ सूर्याचें साहित्य : तो उदयाचळ माथां
आणि परमेश्वर मायाचळाचां माथां : मंडळ = प्रांत : ललाट = मस्तक :
फळ्ळेंके = कपाळ पाटीकृष्णि : भावें दोहीं हाताच्या अंजूळी जोडुनि
नमस्करितों ॥ १ ॥ अरंभि श्रीदत्तात्रेयप्रभूचें नमन निरूपण ॥ १ ॥
सैह्यांचळाचिये चुळ्ळेके यथौनि प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥

कुळ = समूह : तिल्लुक = भूषामणि : कैवल्य तल्लक्षण लता = वेली :
कुसुम = पुष्प : स्तबक = गुच्छ तथा झेला : मृग अंकना तो मृगांकु :
मोह = अज्ञान तल्लक्षण अंधकाराचां ठाई ॥ २ ॥ श्रीकृष्णचक्रवर्ति नमन
निरूपण ॥ १ ॥ नमिन यादवकुर्त्तिल्लुकु हे यथौनि प्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥

१ छजट. सैह्यां झ. सैहां २ जझ. चुळ्ळेके. ३ छझ. ललाट फळ्ळेंके.
४ छ. टिल्लुकु.

५

श्रीनागदेवाचार्य-नमन आणि स्तवन

पडिलेयां संसाराचीए अडणीं : जो पुरवी ब्रह्मविद्येची तवनी

तो आचार्या शिरोमणी : नमीन नागार्जुनु

४

जो विवेकाचा सारथी : वैराग्याचा बाळारथी

आघाओ कैवल्य-पथीं : जीवजातांसी

५

६

कवीची रंकवृत्ति

तया नागार्जुनाचा उपदेशु : म्हणौनि बोलावेया शांति रसु

भास्करु कवि जाला सौरसु : वोवि-प्रबंधीं

६

चैतन्य = पुरस्त : तल्लक्षण आळें : कैवल्यलक्षण दृम : कोंभैला = डिरैला : अभि = मनसा वाचा काया एवं सर्व भावीं : ॥ ३ ॥ चांपेगौर श्रीचक्रधराचें अभिवंदन निरूपण ॥ १ ॥ चैतन्याचिया आळां यथौनि प्रकरण ॥ ४ ॥

आडनीं = संकटीं : तवनी = पेज : शिरोमणी = त्रयोदशांचा ॥ ४ ॥

विवेक = ज्ञानाचा विचार : सारथी तो रथ चालविता : बाळारथी = रथीं बाळकें खेळविता : आघाव = मागाडा : कैवल्य लक्षणें नगर : त्या पथाचां ठाई ॥ ५ ॥ आचार्याचें नमन आणि स्तवन निरूपण ॥ २ ॥ पडल्या संसाराचिये आडनीं यथौनि प्रकरण ॥ ५ ॥ * ॥

शांतिरस = सात्त्विक रस : भा = दीप्ति : तियेतें करी तो भास्कर : एवं कविश्वर वास : सौरस = सहवास : वोविली ते वोवी : प्रकर्षेण बंधीतं प्रबंधं : एवं श्लोकबंध नव्हे ॥ ६ ॥ * ॥

चैतन्याचिये खोल वाटे : पांतां वेदांची धांव कुंठे

तें श्रीकृष्ण-रूप नेटेबोटें : कवण वर्णु जाणे ? ७

पुन तें घननीळ सांवळें : परब्रह्म नेपाळें

वाणितां वेंचिजति फळें : मुक्ति-लतेचीं ८

वर्णितां यादव-नरेंद्र : तिर्यंचा सीद्धे सारस्वत-मंत्रु

म्हणौनि उच्चकाना फणींद : रची शब्द-सागरातें ९

आतां श्रीकृष्णाचिया कीर्ति-चंद्रिका : विकासली उन्मेख-कळिका

तरि जाणाचीया मनो-नासिका : सुपरिमळ करीन १०

खोलवाट = चैतन्य विद्या अस्तित्वें मात्र असे एवं वेदासि : कुंठे = राहे :
नेटें = नेटकें : बोटें = निष्टारूप ॥ ७ ॥

घन = मेघ : नीळ = निळें रत्न आणि तटप सावळें : नेपाळें = नितळ :
वानितां = वर्णितां : मुक्तिलक्षणें लता = वेली : साहित्यें तें मुक्ताफळें प्राप्ति
होति : तल्लक्षण मुक्ति = साध्यप्राप्ति होय ॥ तेंचि : जीमूत-करि-मत्स्याहि-वंश
शंख-वराहजं । शुक्तिजं वल्लिजं चैव मुक्तानामक जातयः ॥१॥ आतां अर्थ ॥
जीमुती = मेघ : १ : करी = हस्ती : २ : मत्स्य : ३ : अहि = सर्प : ४ :
वंश = वेळु : ५ : शंख : ६ : वराह तें डुकर : ७ : शुक्ति = सींपुला : ८ :
वल्लिजं = वेलीकहनि : ९ : पाटांतरे पुंज = उकरडा : मोतीं निफजे ॥ १ ॥ ८ ॥

यादव जे नर तयाचा इंद्र = स्वामि : सिद्धे = प्राप्ति होय : तिर्यञ्च =
सहश्र फणि : सारस्वतः प्रज्ञा स्फूर्तिचा मंत्र : उच्चकाना = डुळें तेंचि श्रवण :
शब्द लक्षणें सागर : तयातें रची एवं स्फूर्ति कहनि : ॥ ९ ॥

कीर्ति लक्षणें चंद्र : विकासली = उल्लसली : उन्मेख = हृदयि काव्य
कर्णीं उल्लेख : कळिका = कमळ : जाण = जाणेत : मन लक्षणें
नासिक : ॥ १० ॥

१ चछुज. पाहातां. २ जट. मुक्त^० ३ ज. उच^० झ. उचका. ४ छझ.
उन्मेख^०

पुराणिचे दळवाडें : रसाळंकारं सावडें

म्हणौनि भावो न निवडे : कळाविदांसि

११

७

रसाळ ग्रंथ ऐकविण्याला विनंती नको

तया प्रमेयाची वोडवन : वरि दीजे साहित्याचें वोल्हावन

तरि कविता वशिकरण : कवणासि नव्हे ?

१२

वर्णितां यदुपती : बोलीं सहज वेधवंती

म्हणौनि श्रोतेयां विनती : सुआवी न लगे

१३

काइ भवरांसि कमळीं : कांहीं मानिलें हातातळीं

किं कोकिळां रसाळीं : नेसों दिधलें

१४

नां तरि मेघ-मंडलें : काई चातक लांचाविलें

किं चंद्रें मुळ पाठविलें : चकोरांसि ?

१५

दळवाडें = समूह : रस ते ९ : अळंकार साहित्य : शृंगार : उपमा-
वळी : यणें करुनि सावडें = धोंगडें : भाव तो सिद्धांताचा : निवडे ना :
कळाविद । ते इत्तरीचे सामग्रीवंत तेय : रस असे : सिद्धांत नाहीं
म्हणौनि ॥ ११ ॥ निमित्याचा उपयोग आणि ग्रंथकर्तेयाची रंकवृत्ति
निरूपण ॥ ६ ॥ तथा नागार्जुनाचा उपदेशू यथौनि प्रकरण ॥ ६ ॥ * ॥

प्रकर्षेण मपितं प्रमेयं : वोडवण = वोडव : तथा मांडनी : साहित्यादि
चान्ही : वोल्हावण = पुठें : कविता = कथा ॥ १२ ॥

वेधप्रधान ते वेधवंती : सूआवी = करावी न लगे ॥ १३ ॥

मानिलें हातातळीं = लांच देउनि : रसाळीं = आंबेहीं : तथा विळासीं-
पुरुषीं नेसों दिधलें तें वस्त्र ॥ १४ ॥

ना तरि = हे उत्परीक्षा नव्हे : लांचाविलें = लांच दाखविला ॥ १५ ॥

म्हणौनि प्रबंधु होइल रसिकु : तरि आइकैल श्रोतेयांचा देशकु
तन्हीं ते आइकतु बोलु एकु : विज्ञापनाचा

१६

८

सुवर्म श्रोत्यामुळे कवित्वाला बहर

भेटति द्रावक गोटे : तरि लोहासि झरा फुटे
सोमकांता गळति थेंबटें : चंद्रकरातव्र

१७

नां तरि देखौनि रवि-मंडळ : विकासे कमळांचें बांबळ
कोंभैजे केतकी-जौळ : मेघीं करुनि

१८

तैसा सुवर्म जोडे श्रोता : तरि रसभावीं फुले कविता
तोवर येति सारस्वता : नव रसांचे

१९

रसीक = रसाळयूक्त : जन्हीं नव्हें : तन्हीं ते श्रोते माझी विज्ञप्ति
आइकोत ॥ १६ ॥ रसीक ग्रंथ जाल्या आइक म्हणौनि विनती करावी न
लगे निरूपण ॥ ५ ॥ तथा प्रमयाची वोडवण यथौनि प्रकरण ॥ ७ ॥ * ॥

गोटे लक्षणें श्रोते : लोह लक्षणें आपण : सोमकांत तो आपण : चंद्रकीर्ण
ते श्रोते ॥ १७ ॥

हे उत्परिक्षा ना : बांबळ = वन : तथा जौळ : कोंभैजे = कोंभ निगती :
जौळ = जुंबाड ॥ १८ ॥

सुवर्म = शब्दीचें जीवहार जाणे : जोडे = प्राप्त होय : तरी रस ते
कवण : ॥ शृंगारो हास्य करुणा रुद्र वीर भयानकः । वीभत्साद्भुत शांतश्च
नवनाट्यरसास्मृता : ॥ १ ॥ भाव ते भिन्नत्वे : तोवर = आंबेमोहर : सारस्वत =
स्फूर्ति अंतःकरणीं ॥ १९ ॥

सामतेयाची अणी : रोउनि वोविजे मुक्तामणि
 तैरि चक्रवर्तिचां कंठ-भुषणीं : योग्य होए २०

तैसा जानाचिया सभा : शोधिजे शब्द-रत्नाचा गाभा
 तै मीरवे अळंकार शोभा : कविता-वधुसि २१

९

कथामहत्त्व

तिय^३ कवितेची गोडी : कोकिळांची तराए मोडी
 गीत-साळ करी कुडी : किन्नरांची २२

आपुलां कळ-रवीं : कविता कळहंसातें पढवी
 ते रंग-माधुर्य सीखवी : मधुकरांतें २३

सामथे लक्षणें श्रोते : सिद्धांत लक्षणें मुक्तामणी शोधिला : परमेश्वर
 लक्षणें चक्रवर्ति ॥ २० ॥

आतां कविता महत्त्व ॥ गाभा = सिद्धांत : कविता लक्षणें वधु = स्त्री
 ॥ २१ ॥ श्रोता जाणता जरी आसिला तरी बोलतयासि स्फुर्ति होय :
 निरूपण ॥ ५ ॥ भेटति द्रावक गोटे येथौनि प्रकरण ॥ ८ ॥ * ॥

तराय = पद्धति : गीतशाळ गायनाची : कुडी = खोटी : किन्नर ते
 स्वर्गलोकां खालौतें : तेथ गायन बहुत : किंचित् नर किंचित् पक्षी ॥ २२ ॥

कळरवीं = कळायूक्त रव : कळेतें जाणते ते कळहंस म्हणावे : तथा
 पढविले ते हंस : मधुराचा आतिशयो तें माधुर्य : रंग तो रसाचा ॥ २३ ॥

आंगीचीया सौरभ्य-कळा : उणें आणी परिमळा

गांभीर्ये करी अवकळा : गगन-गंगेसि

२४

रतीचीए भ्रू-लतेसीं : ते चातुर्ये कासी

पडप दे^१ संध्या-वधुसि : अंगरागाचें

२५

पद-प्रमेयांचें गूफणें : श्यामा-भुजबंधातें जीणे

कोवळीक घाली सीरणें : सीरें पुष्पासि

२६

नीच नीच तारागणा : दिजे^२ संध्यारागाचें रावण

तन्हीं ल्यां आखरांचें सुरंगपण : अधिक दीसे

२७

सौरभ्य = परिमळ : कळा = कळेकरुनि : गांभीर्ये = गहनता : गगनगंगा
ते स्वर्गिची ॥ २४ ॥

रती ते मदनाची : भ्रू = भवै : तल्लक्षण लता = वेळी : ते = कथा :
चातुर्य तें कटाक्षाचें : कासी = परजी : तथा कास घालुनि : पडप = भुषणाचें
वस्त्र : संध्याराग तो सायंकाळीचा : तल्लक्षणें वधु = स्त्री : आंगराग तो
आपुले अंगिचा ॥ २५ ॥

पद = वोविचे औठ चरण : प्रकर्षेण मपितं प्रमेयं : एवं बंध : श्यामा =
स्त्री : भुजबंध = बाहुभुषणें : आणि सिरस पुष्पांची : सिराणो विरणा
कोवळिक घाली ॥ २६ ॥

नीच नीच = निरंतर : एवं दिवाप्रति : रावणें = बोद्धें ॥ २७ ॥

१ ख. गांभीर्य. २ खज. चातुर्य. ३ खच. काहसी. ४ च. जोडे.
५ घचळजझ. प्रमयाचें. ६ घचळठझ. शिरसं ज. शिरीं शिरसं
७ चजझ. दीजेल. घळुट. वरिं ८ च. आक्षरचें. घ. अक्षराचें.

पदांचा मेळावा : रत्नाकरा करी चढावा

प्रमय करी हेवा : अमृत-लहरीसीं २८

आंत चंद्रकरां : झळाळ दीसे सुधांकूरां

तैसे पदांचेया पदरां : भितरि भाव डोळां दीसति २९

पीळिल्लेयां चंद्र-बींब : सुटति अमृत-धारांचे कदंब

तैसे फुटति तुंब : नव रसांचे ३०

एसीए कविता-लते : ब्रह्मविद्येचीं फुलें दीसति फांकतें

तरि पसरतेनि हातें : कवण न तोडी ? ३१

पवीत्रा गंगोदका : सरिसी परतिजे कस्तुरिका

तरि परिमळाचिया कवतिका : कां न लवावी ? ३२

पद = चरण : मेळावा = समूह : रत्नाकर तो समुद्र : तथा पर्वत :
चढावा = चढ करी : प्रमेय = प्रकर्षण मपितं : हेवा = हेवणा : तथा
आलेखनी : अमृत लहरिसीं = क्षिराब्धासि अमृताचें भरितें ये ॥ २८ ॥

आंत चंद्रकरा = चंद्रकरा आंतु : शूद्ध = आमृत : आकर = तथाची
खाणि : तेणें झळाळ दिसे : पदर = भिन्न भिन्न चरणांचे आर्थ : भाव ते
सिद्धांताचे ॥ २९ ॥

बींब = मंडळ : पीळिल्लियां = रात्रि अमृत द्रव्ये : कदंब = तुषार :
तुंब = तळयाचे ॥ ३० ॥

फांकतें = स्फारतें ॥ ३१ ॥

परतिजे = मर्दिजे : कौतुका = कतुहळें ॥ ३२ ॥

१ चज. भितरील. २ चछज. पसरलेनि. ख. पसरेन. ३ ख. प्रतिजे,
४ वछजट. कवण न लवी.

- कापुरू-केळिचां पदरीं : दिसति तुळसिचीया मंजरी
 तरि तोडुनि कबर-भारीं : कवण न बंधे ? ३३
- ब्रह्मविद्येचेनि कसें : कामतत्वा भांजणी दीसे
 तरि कवणाचें मन आपैसें : अभिळाश न करी ? ३४
- तैसें साहित्याचां राहाणीं : शांतीरसा अवतरण आणी
 तरि माझी पवीत्र वाणी : कवण नाइके ? ३५

१०

कवीची रंकवृत्ति व काव्यप्रयोजन

- पुराण-गगनिचा कुंमोद-बंधु : जो आइकीजे एकादस स्कंधु
 तेथ किजैल प्रबंधु : मुनि-जनालागि ३६
- जो कैवल्य-कुसुमाचा आमोदु : ना तरि ब्रह्मविद्येचा युवन-मदु^३
 तो म्हणीजैल संवादु : श्रीकृष्णोद्धवाचा ३७

पदरीं = गाभ्यांत : मंजिरी = तुरंब्या : कबरभारीं = मस्तकीं : एवं
 बुचडीसि ॥ ३३ ॥

ब्रह्मविद्या लक्षणें कसें = परिक्षा : काम = ब्रह्मविद्येचा अभिलाष :
 तत्त्व = सार रसरूप : तथा तत्त्व = नवरस ॥ ३४ ॥

साहित्यादि च्यान्ही : लक्षणें राहाण : हृदय लक्षणें देव्हारा :
 शांतरस = सात्त्विक रस : तल्लक्षणें देवता अभिप्राय ॥ ३५ ॥ आती कविता
 महत्व निरूपण ॥ ४ ॥ तिये कवितेची गोडी यथौनि प्रकरण ॥ ९ ॥ * ॥

पुराण म्हणितलेयां भागवत : तल्लक्षण गगन : एकादश स्कंध लक्षणें
 चंद्र : प्रकर्षेण बंधीतं प्रबंधं ॥ ३६ ॥

कैवल्य लक्षणें कुसुम : यूवन = ताहण्य दशा ॥ ३७ ॥

१ छ. साभिप्रावो. ट. साभिप्राए. २ चझ. कुमुद. ३ घज. यौवन^०
 ४ झ. म्हणिले.

- जेथ सर्वज्ञराओ निरूपिता : आणि उद्धवदेवासारिखा श्रोता
 तेथ पसरें कीजे कवीता : ऐसी हाव कवणासि बांधवे ? ३८
- मज नाहीं प्रेमाचा सौरसु : वरि अज्ञानाचा डोळेलांसु
 तेया केवि आंतुडे मोसू : तेया नीरूपणाचा ? ३९
- पुण तेणें आखरें एकें : एवडी संसार-वागुर चुके
 म्हणौनि श्रीकृष्ण-नीरूपणीं कवैतीकें : प्रबंध करीतु असें ४०

११

कथासंगति : श्रीकृष्णाची राणीव

- तेथ दसम स्कंदेसीं : कथा-संगति ऐसी
 उठकेंलें करुनि दैत्यांसी : देओ द्वारके राज्य करीति ४१
- तेया यदुरायाचिए राणीवे : सुखें जालीं सदैवें
 पडप जोडे नीच नवें : अष्ट भोगांसी ४२

पसर = विस्तार : हांव = हव्यास ॥ ३८ ॥

सौरस = सहवास : अज्ञान तल्लक्षण डोळेलांस = वशिकरणाचें चिन्ह
 द्विभृंगामध्ये असे : मोस = माग ॥ ३९ ॥

ब्रह्मविद्या निरूपण लक्षण आखर = प्रांत : जैसे हरिण ग्राम प्रदेशिं ये
 आणि वागुर चुके : कौतुकें = हर्षें ॥ ४० ॥ प्रबंधकरणीं ग्रंथ कर्तेयाची रंकवृत्ति
 निरूपण ॥ ५ ॥ पुराण गगनींचा कुमोद बंधु यथौनि प्रकरण ॥ १० ॥ * ॥

स्कंदेसीं = त्या स्कंधाचा ठाई : संगति = कथान्वयो ॥ ४१ ॥

राणिवेमध्ये जियें सुखें तियेंचि सदैवें = दैवेंसिं सह वर्तमान : पडप =
 भुषणवस्त्र : नीच = निरंतन ॥ ४२ ॥

१ घजझट. प्रमयाचा. २ छ तुझिया. ३ झ. कवसुकें. ४ छझ. खळें.
 ५ ख. सुखीयें.

तै मुक्तीसि सौभाग्य आलें : ब्रह्मविद्ये दैवं उदैलें

चांग मगण वाढिनलें : शांतिचें पै^२

४३

विवेका तराये जाली : प्रबोधां दसा उदैली^३

नवल जीणि जाली : वैराग्यासि

४४

आनंदा पाट्टु जाला : ध्यानाचा मानु वाढिनला

निकी उजळ्ळी कळा : धर्मजातांची

४५

तपासि बीक चढलें : अध्यात्म चांग पदासि आलें

भांडवल जोडलें : उपनीखदांसी

४६

वेदां^५ बाहाळि जाली : विज्ञानें भलीं थोरावलीं

भगतिसि राणीव जाली : योग-मंडळिची

४७

मुक्ति = च्यान्ही : तथा ईश्वरीची : सुभगाचा अतिशयो तें सौभाग्य :
दैव = देवाचा अतिशयो तें दैव : एवं गौरव : तथा दशा : मगन =
गहनता : तथा महिमा : शांति = शांतता ॥ ४३ ॥

विवेक = विचार : तराये = पद्धति : दशा = भाग्य : नवल = आश्चर्य-
कारक : जिणी = ज्यालेंपण ॥ ४४ ॥

उभय राहाटीचा आनंद : साध्यरूप : पाट = प्रतिष्ठेचा पट : ध्यान तें
स्मरण : एवं उभय राहाटीचें : कळा उजळ्ळी = दशा उदयातें पावली :
धर्म ते आश्रमादिक : तथा चहुं युगिचे ॥ ४५ ॥

बीक = भूषण : आत्मानं अधिकृत्य भवतीति अध्यात्मं : पदासि =
प्रतिष्ठेसि : भांडवल तें वृत्ति करावयाचें ॥ ४६ ॥

बाहाळि = जैसी जाहागीर बहाल होय : एवं प्रबळता : विज्ञान तें विद्या
आणि ईश्वरीचें : योगियाचें मंडळ : प्रांत : ते ज्ञानिये तथा इतर योगी ॥ ४७ ॥

१ चछज. मुक्ती. २ गज. तै. च. जै. ३ च. आली. ४ घछट. पाडु.
५ झ. वेधां.

ऐसी राणीव भली : करुं जाणे तो वनमाळी

जीया सर्व सुखाची दीवाळी : जाली चराचरासि ४८

ब्रह्मविद्येचें निधान : तें देउनि संनिधान

तोडिलें भव-बंधन : तेणें श्रीकृष्णराएं ४९

१२

असन्निधानांत कीर्तीचें तारु

तेया संनिधानाची बेडी : जेया न्हवेचि वरिपडी

ते केवि पावती पैल थडी : संसार - सागराची ५०

तेव्हळि कीर्तीचें करुनि तारुं : गुरु केला कर्णाधारु

मग जीवां देखिला नीस्तारु : भवार्णवांतु ५१

दिवाळी = हर्ष ॥ ४८ ॥

ब्रह्मविद्या लक्षणें निधान = निक्षेपिलें द्रव्य : तेंचि संनिधान देउनि ॥ ४९ ॥ कार्मिक आणि दैव राहाटिचीं सुखें : ईश्वरसंनिधान : सामर्थ्यें : सुखें सदैवें जालीं म्हणौनि सुकार्या आलीं निरूपण ॥ ९ ॥ तेथ दशम स्कंदेंसीं यथौनि प्रकरण ॥ ११ ॥ * ॥

संनिधान लक्षणें बेडी = उदकांतुलें प्रौव्हाण : जया = जो पुरुष : बेडी वरिपडा नव्हेचि ॥ ५० ॥

कीर्ति = कथा : तल्लक्षण तारुं = जहज : गुरु = आधिकरण : तल्लक्षण कर्णाधार = जहज सिडावरिल : निशेधेंसीं तरावया विवेक तो निस्तरु ॥ ५१ ॥

एकीं संनिधान जोडिलें : तया संनिधानीं ज्ञान देउनि : भवबंध फेडुनि मोक्षासि पावविलें निरूपण ॥ २ ॥ तया संनिधानाची बेडी यथौनि प्रकरण ॥ १२ ॥ * ॥

१३

निजधामाला जाण्याची प्रवृत्ति

ऐसें मोक्षाचें करूनि आवारू : कृतकार्युं जाला इश्वरू

मग निजधामा मेलिकारू : चिंतिता जाला

९२

मागौतें सीहांवलोकनें : पाहिलें दैत्य-सूदनें

तवं यदुवंसाचीं वेळूवनें : वणवावीं असति

९३

तेव्हळि ब्राह्मणाचेनि शापानळें : यादव-वन वनवीलें

मग नेणतेयाचेया ऐसें वोलिलें : सभेमाजि^१

९४

“यथ उपावो नाहीं ऐसा : जेणें चुके ब्राह्मणाचा शापु धारसा

म्हणौनि जाइजैल प्रभासा : आवघां जणीं

९५

तेथ तुम्हां पुण्य घडे : तरि चुकति आवघेचि आवघडे

तेथिचें फळ दावीजैल रोकडें : हाथावरि”

९६

ऐसें = पुर्वोक्त प्रकारें : अवांरुं = मोगरसुल : कृतकार्य = जीवोद्धरणाचें कार्य : कृत = केलें : मेलिकार = वीजे करुनि राहावा ॥ ९२ ॥

सींहावलोक = तो जैसा आपुला माज पाहे आणि लघुत्व मानी : यदुवंश लक्षणें वेळुवाचीं वनें ॥ ९३ ॥

ब्राह्मण तो आंबकऋषी : शाप लक्षणें अनळें : नेणतेयाचेया ऐसें = मनुष्य नटाभिप्रायें ॥ ९४ ॥

उपाय नाहीं ऐसा म्हणितलेयां काकु जाणावी : शाप लक्षणें धारासां = नदीची धारे पडिलेयां : प्रभासा ते नदी ॥ ९५ ॥

रोकडें = प्रस्तुति : हातावरि = जुंझौनि मेले ॥ ९६ ॥

ऐसें बोलौनि गोपाळें : यादवां करविं पालाणवीलें
मग देव्हार-चौकिय बीजें केलें : उद्धवदेवेंसीं

५७

१४

उद्धवदेवाला झालेली जाणीव

तेथ म्हणे उद्धवदेउ० : “ जी ! हें आवघेंचि वावो

देवाचा बोलता भावो : कव्हणा उळखवे ना

५८

काइसां ब्राह्मणु काइसा शापू : हा आवघां तवंचि आटोपु

जवं-तुं न करीसि कोपु : या ब्रह्म-कुळावरी

५९

तुं द्रीष्टिं करीसि वांकुडी : तरि य सृष्टीची होए राखवंडी

तेथ ब्राह्मणाची काइसी प्रौढि : तुजपुढें

६०

ऐसें = उपसंहार : गो = राजे तथा पृथ्वी : तथा इंद्रिये : पालाणविलें = प्रभासे जावया संनधबद्ध करविलें : देव्हार चौकी = देवघरांत : चौरंगापासि ॥ ५७ ॥ परमेश्वरा निजधामा बीजें करावयाची प्रवृत्ति : आणि पुढिल व्यवहाणी निरूपण ॥ ६ ॥ ऐसें मोक्षाचें कहनि अवारुं यथौनि प्रकरण ॥ १३ ॥ * ॥

तेथ = देवघरीं : वावो = व्यर्थचि : बोलता भाव = प्रवृत्तिचा विशेष ॥ ५८ ॥

काइसें = क्षुल्लक : तथा शाप तोही क्षुल्लक : तवंचि अटोप = तवंचि अवघड ॥ ५९ ॥

प्रौढी = पुरुषार्थ ॥ ६० ॥

१ चजज्ञ. काइसें. २ घ. तवं आवघा. च. तवं आवघावि. ३ च. करीतासी.
४ चछजज्ञ. दृष्टि. ५ घचछ. पुढां.

- पुणु तुजचि हे इछा जाली : जें एदु-वंस-वेलिचां मुळीं
घालावी इंगळी : ब्रह्म-शापाची ६१
- चौ-तोंडा ब्राह्मणु आला : तो नेणों काइ आळोंचुनि गेल्या
तेव्हळिचि मी धाकीनलां : मनामाजि ६२
- जेथ काळीं वारिजेति दारवठे : तिय गावीं काइसीं अरीष्टें
ए ब्रह्म-सुखाचीए पेंठे : उत्पात काइसे ६३
- पुणु हें आवधेंचि वीचारीतां : ऐसेंचि एत असे माझेया चीता
जें गोसांवीं नीजधामा आतां : बीजें करीति ६४

१५

निजधाम-गमनाचें कारण व कार्य

- तवं म्हणे श्रीचक्रपाणी : “आइकइं भक्त-सिरोमणी
माझी साभिप्राय वाणी : तुआं जाणीतली ६५

यदुवंश लक्षणें वेली : मूळीं = मूळांचा ठाई : इंगळीचां विषें कहनि
आमि लागे : ब्रह्मशाप लक्षणें इंगळी ॥ ६१ ॥

आळोंच = श्रवणीं खूणमुद्रा ॥ ६२ ॥

रिष्ट नव्हे तें आरिष्ट : उत्कर्षेसीं पात = पातला तो उत्पात ॥ ६३ ॥

विचारीतां = विवेकें लक्षितां ॥ ६४ ॥ * ॥ उद्धवदेवीं देवाची प्रवृत्ति
जाणितली निरूपण ॥ ७ ॥ तेथ म्हणे उद्धवदेव यथौनि प्रकरण ॥ १४ ॥ x ॥

साभिप्राये = हेत बोलावयाचा : एवं प्रवृत्ति ॥ ६५ ॥

ठाकौनि अंतराळीं : ब्रह्मेनि हेचि विनवणी केली	
जें आयुष्य—सीमा अतिक्रमली : मर्त्य—लोकीची	६६
तेव्हळि तेयापुढें : मिया दीन्हली सातां दीसांची गडे	
म्हणौनि निजधामा फुडें : जाइजैल आतां	६७
यदु—वंसाचेया वेळू—वना : जालें ब्रह्म—शापाचें पेटवण	
म्हणौनि तेयाचें पडइल रण : थडिवां प्रभासांचिए	६८
समुद्राचें पाणीं : सातवां दीं करील गावं—घेणी	
मियांवीण काइ ए धरणी : एकक होइल	६९
पुणु हें आववेंचि पांतां अळिक : यकचि वार्टतसे भयानक	
जें माझेया विरहाग्निची उर्क : तुं कैसेनि साहासी ”	७०

सिमा आतिक्रमिली = साडेबारा शतें आणि आठ दिवस ॥ ६६ ॥

गडे = मर्यादा : तथा सिमा ॥ ६७ ॥

ब्रह्मशाप लक्षणें इंगळीचा अग्नि ॥ ६८ ॥

घेणी = जैसा दरवडा ॥ ६९ ॥

आळिक = अरिख : तथा क्षुल्लक : उक = उठावा : तथा उकळी
॥ ७० ॥ * ॥ उद्धवदेवीं जाणितली जे प्रवृत्ति नियेचें कार्य उद्धवदेवांप्रति
सांगितलें निरूपण ॥ ६ ॥ तवं म्हणे श्रीचक्रपाणी यथौनि प्रकरण ॥ १५ ॥ * ॥

१ घछट. आयुष्याची. ख. आयुक्षा. २ घचछझट. दीधली. ३ च.
कडे. ४ घचछज. प्रभासेचीए. ५ चजझट. * ६ चजझट. काइ एकैक.
७ घचछज. पाहातां. ८ चछ, आवडतसे. ९ ख. ँग्निचीया. १० ख. उका.

१६

उद्धवदेवाची वियोगावस्था

या बोलाचा बासट्टु : न साहेचि उद्धवदेउ ^१ सुभट्टु	
विचारें घनवट्टु : पुणू पडिला तो	७१
तो जैसा करुणा-रसीं वीराला : विरह-वीखें धारैला	
ना तरि सागरीं बुडाला : सोखा ^२ चीए	७२
कीं दुखेसीं एकवटला : तो शांत-रसु मूराला	
तैसा नीचेष्ट जाला : भगतु ^३ -राज तो	७३
तेया-वीरह वीखाची उकळी : प्राणातें कवळी	
जीव-जोति झीळीमीळी : हृदयां आंतु ^४	७४

बोलणें लक्षणें बाचट = जैसें शस्त्रां दिजे : विचार = विवेक लक्षणें :
घनवट्टु = घनवत् ॥ ७१ ॥

करुणा = प्रेम : रस विराला = जैसें कथिल ॥ ७२ ॥

एकवटला = ऐक्य जाला : शांति = सात्विक : मूराला = मूर्छित झाला :
तथा खोटवट्टु जाला : निचेष्ट = निश्चेतन ॥ ७३ ॥

उकळी = उठावा : कवळी = व्यापी तथा आकळी : जीव लक्षणें जोति :
झीळिमिळी = जैसी काजळी पडिल्यां झीळमीळ करी ॥ ७४ ॥ * ॥
उद्धवदेवांची वियोग आवस्था निरूपण ॥ ४ ॥ या बोलाचा बाचट्टु :
यथौनि प्रकरण ॥ १६ ॥ * ॥

१ छज. बाचट्टु. २ चजझ. शोकाचीए. ३ घचछजझट. भक्त^० ४ घच.
हृदयांतु.

१७

उद्धवदेवाचा शोक

(१)

उठौनि दडवांदडीं : दे३० सर्वांगें झाडी	
मग आळींगुनि भुजादंडीं : वैसविला तो	७५
उघडौनि डोले : उद्धवदे३० बोले	
“हें कां हो जी ! उसासिलें : हाथियरेंवीन ?	७६
काइ माझें घेतलें वीरूं : कां बोलु बोलिलेति ^२ नीष्टुरूं	
कां हो जी ! सांडीत असा पुढारूं : संनिधानाचा ?	७७
पुडतीं लागौनि श्रीचरणा : ऐसेंचि आलें देवाचेया मना	
तरि आधीं आंगवणा : मातें पाठवावें	७८
देविकिया मूर्ति-चंद्रासवें : माझी प्राण-चंद्रिका स्तवे	
ऐसें गोसांवीं करावें : आपुलेपणें	७९

दडवादडी = तांतडातांतडी ॥ ७५ ॥

उसासिलें = भोकिलें ॥ ७६ ॥

नीर्गता ष्टुराः निष्टुरः एवं दुर शब्द ममतेवाचकः पुढार=वर ॥ ७७ ॥

आंगवन = अंगवळेकार सेवक तथा पुढें ॥ ७८ ॥

देवकिया = देवाचिया : मूर्ति लक्षणें चंद्र : प्राण लक्षणें चंद्रिका = सत्त-
रांवी कळा : स्तवे = मालवे ॥ ७९ ॥

तुझेया संनिधानाचें चांदिणें : माझेया जीव-चकोरासि न्हवे पारणें
तरि सभावीं होइल मेळवणें : या कळेवरासि ८०

माझा पढियाउः गोसांवी वोलती तो आवघाचि वाउः
यज्हवीं एकलेयां जाउः केवि आवडैत असे ? ८१

मज भक्तीचा वाजु : वरि तुं आत्मा नीजू
तरि तुझिया विरहाग्निची आकाळ-वीजु : मी कैसेनि साहिन ?

मज कीरूं तुझाचि वीनटु : म्हणौनि हा पातला सेवटु
परि तुझेनि वीरहें हृदय-स्फोटु : कवणासि न्हवे ? ८३

(२)

आजि धर्माचें आयुष्य पुरलें : वीवेकाचें भांडार फुटलें
जिव्हार मोडलें : वैराग्याचें ८४

संनिधान लक्षणें चांदणें : जीव लक्षणें चकोर ॥ ८० ॥

पढियाव = पढियंतेपण ॥ ८१ ॥

वाज = धवलें कांस्य भाडें ॥ ८२ ॥

विनट = आवडि : सेवट = मृत्युकाळ ॥ ८३ ॥ * उद्धवदेवाचा शोख :
निरूपण ॥ ७९ ॥ तयांत भेद : धाकुटीं प्रकरणें ॥ ९ ॥ थोरलीं प्रकरणें
॥ १७ ॥ उद्धवदेव बोले : जी : माझे विरुं नेघौनि मज आपुला वियोग
देवों नको : मज वियोग न साहे : मज हृदयस्फोट होताये : निरूपण ॥ ९ ॥
उठौनि दडवादडी : यथौनि प्रकरण ॥ १ ॥ * ॥

धर्म = आसती-परि : विवेक = ज्ञानें कसनि विचार : भांडार तें द्रव्यघर :
जिव्हार = जीवनकळा ॥ ८४ ॥

तुवां जगदीश्वरेवीन : सकळ कळां जाली नागवण ब्रह्मविद्येचें अहेव ^१ -कांकण : आजि फुटलें	८५
आतां वेदां नीढाळ : पुराणाचें सरलें डंबाळ योगशास्त्रां जालें नीम्हाळ : श्रीकृष्णराया तुआंवीन	८६
उपनीखदां उन्हाळा जाला : वेदा आकाळ-मृत्य घडला भगतिची जीवन-कळा : आजि गेली	८७
मुगुतिचा ठेवा हारतला : विज्ञानाचा मडू फुटला आधार-स्तंभ मोडला : शांतिचा पै	८८
विश्वाचें आत्मधन गेलें : देवांचें प्राण-दुर्ग पडिलें सेजार आहाळलें : दीव्य भोगांचें	८९

सकळकळा = ६४ : तथा विद्या १४ ॥ भाविं सामर्थ्ये : अहेव = अन्ह-
येव = आन्हाणौनि अंगिकार केला होता : तल्लक्षण कांकण ॥ ८५ ॥

निढाळ = आश्रयोरहित : डंबाळ = सविस्तार : तथा प्रसर : योग-
शास्त्रां : ब्रह्मविद्यां : तथा योगआभ्यासां : तथा चहुंयुगिचे धर्म : निःमाळ =
जीवनरहीत ॥ ८६ ॥

अकाळ = काळविरहित : एवं अपमृत्य : भक्ति ते उभये राहटिची ॥ ८७ ॥

मुक्तिचा = तिन्हीं दानें : विज्ञानें तें दोन्हीं : शांतिचा = मोक्षदायक
सत्त्वाचा ॥ ८८ ॥

आत्मयाचें धन तें आत्मधन : देवांचा प्राण लक्षणें दुर्ग : एवं अ
विषइं : दिव्य = अम्लान ॥ ८९ ॥

सर्व सुखाची साइली मोडली : आनंदाची खूलौरि हारतली	
सर्वंधुर वीघडली : परब्रह्माची	९०
मोक्षाचा बाह्यौ गेला : त्यागा जगबोळू जाला	
सर्वस्वें नागवला : मृत्य-लोक हा	९१
आतां वेल्हाळ वेधवंती : जाली रीतहोती	
स्वयें ^१ प्रकासाची दीप्ति : आजि माल्हवली	९२
आजि कैवल्य-रत्न वीरालें : योगिय हृदय भेदलें	
सर्वस्व गेलें : भगति-जनाचें	९३
आतां धैर्याचा समुद्र सोकळीं : तेजाचा वडवानळू विझाला	
माहा-मेरू लोटला : महीमेचा पै	९४

सर्वसुखें = विचित्र वेध : खूलौरी तें चोरुनि स्वातंत्री कीजे : धुर = बाहिया : सर्वें = समान : परब्रह्म तो आव्यक्त परमेश्वर ॥ ९० ॥

बाह्या = बाहुबळ : त्याग = दान : जगबोळ = बुडउणुक : स्वरूप = द्रव्य ॥ ९१ ॥

वेल्हाळ = विदग्द : वेधवंती = प्रेमशक्ति : दीप्ति = प्रभा ॥ ९२ ॥

औषधें करुनि विराले = अभाव जाला : स्वरूप = द्रव्य ॥ ९३ ॥

तेजाचा = सामर्थ्याचा : मेरू लोटे हें संहारीं ॥ ९४ ॥

१ ख. खूलरि. २ ट हारपली. ३ छट. बाहिया. ४ चजट. हस्ती.
छ. रिक्तहस्ती. ५ घचझट. स्वयं. ६ घछज. योगियांचें. ७ घचछझट.
सोखला.

तुवांवीन श्रीरंगा : विजयश्री गेली भंगा

सत्वाची गगन-गंगा : आजि आटली

९५

सौभाग्य-देवता खोमली : यदुवंश-वेलि तुटली

चैतन्य-कळा गेली : लोक-त्रयाची

९६

कीर्ती^१ वैधव्य आलें : ऐश्वर्या उठकळें जालें

तारूं बुडालें : गुण-रत्नाचें

९७

सौंदर्य सीळावलें : औदार्य स्तवळें

पडप गेलें : वीर-श्रीएचें

९८

काम-तत्व निमालें : संगीत-सुख बुडालें

निर्यास गेलें : रस-रायाचें

९९

श्री जे माया ते रंगली म्हणौनि श्रीरंग : विजयश्री = यशश्री : सत्त्व
लक्षणें गगनगंगा ॥ ९५ ॥

सुभगाचा अतिशयो तें सौभाग्य : लोकत्रय = स्वर्ग : मृत्यु : पाताळ :
चैतन्य अंतःकरण ॥ ९६ ॥

कीर्ति = कथा : उठकळें = जैसें ठाणें उठविलें : गुण ते आठ : तल्लक्षणें
रत्न : तारु = जहज ॥ ९७ ॥

सिळावलें = म्लान जालें : वीरत्व लक्षणें श्री = लक्ष्मि : पडप =
बध्न ॥ ९८ ॥

काम = आष्टभोग : तत्व = सार : तथा कामशास्त्र : निमालें = माळवलें :
संगीत तें गायनाचें : निर्यास = रस नाहीं : कां रसांचा राव तो गेला :
परमेश्वर भावें रसाचा तो शांति परमेश्वरीं असे : त्यासरिसा तोही गेला ॥ ९९ ॥

- प्रताप-सूर्य माळवला : दैव-दृमु वणवला
 विसावां मोडला : साधु-जनांचा १००
- रिखी जोहर जालें : योगियांचें जीहार कडाडिलें
 अवचितें जग-जुग पडिलें : सनकादीकांवरि १०१
- आतां माहा-मोहाचां काळवखां : पडिलेयां जीवां अधोमूखां
 ज्ञान-चंद्राची रेखा : सर्वज्ञा ! कवण दावील ? १०२
- सांडुनि जिव-व्यापाराचें सुख : आतां मुगतिचे कापडिक
 तुं सांतव-रा३० वांचुनि आणीक : कवण राखैल ? १०३
- संसाराचेया डोहा आंतु : उपडथार्वीं असे जावों पाहातु
 तेया जीवजातासि हातु : कवण देखैल ? १०४

प्रताप लक्षणें सूर्ये : दैव लक्षणें दृमु ॥ १०० ॥

जोहर तें जैसें लाखाजोहर : कडाडिलें तें जैसा होळिचा दांड :
 अवचितें = अकस्मात : जगावरि : जग = आकाश : सनकादिक न्यायें ज्ञानिये
 जाणावे ॥ १०१ ॥

मोह = अज्ञान : तल्लक्षणें काळवखें : ज्ञान लक्षणें बीजेचा चंद्र ॥ १०२ ॥

शुक = उल्लिंग : तथा जीवोद्धरण वेसन : कापडिक = भगवीं कापडें
 करुनि तीर्थवास : सांतव ते यादवांची कुळी : तथा शांत तो रस : तयाचा
 राव = राजा ॥ १०३ ॥

कोठें ठाव : कोठें थावरहित : तो उपडथाव म्हणावा ॥ १०४ ॥

विचार—दुर्गाचीया मढा : पडिलेयां कामक्रोधाचा वेढा तुवांवीन योगियां उवेढा : कवण करील ?	१०५
आत्म—गंगेचां पाणियडां : थोकला अज्ञान—सीहांचा दडा आतां कृपेचा कुन्हाडा : घेउनि कवण मारील ?	१०६
जंबु—दीपाचां आखरीं : अधर्मू करील गावघेरी आतां धर्माचां आभारीं : यदुराया ! कवण कासील ?	१०७
कवणाचां आभारीं : हे घातली भूतधात्री कां हो जी ! संसारू केला भारी : साधु—जनासि ?	१०८
कलियुगाचां तीवटना : कां हा धर्मू बैसवीला कारिसवाणा आचाराचा उगाणा : जी ! कवणा दीधला ?	१०९

विचार = विवेक : तल्लक्षण दुर्ग : चातुष्टय लक्षण मढ : उवेढा = उगावा ॥ १०५ ॥

जीव आत्मा लक्षणे गंगा : पानवथा = पानवथा तो सर्वाधिकार : अज्ञानें तें दोन्हीं : तल्लक्षण सिंह : थोकला = दंडाला : दडा = थोवा : कुन्हाडा तो बाण : दुसरा आर्थ : आत्मगंगा = अव्यक्त परमेश्वर प्राप्ति लक्षणे पानवथा : अयोग्यता अदक्षता लक्षणे सिंह ॥ १०६ ॥

आखर = प्रांत : एवं कर्मभुमि : अधर्म = हींसा : घेरी = वेढा : धर्म = ज्ञान : तथा चहुं युगिचे : असंमतात् भारी ते अभारी : एवं निरुणुक विषई ॥ १०७ ॥

अभारीं = निरोविली ॥ १०८ ॥

कलियुग लक्षणे तीं वाटांचें तीकटें : हत्या घडे : त्यासि तेथ बैसविति : धर्म = ब्रह्मविद्या : कारिसवाना = किवीलवाना : उगाना = दातव्य : तथा स्मृद्धि ॥ १०९ ॥

१ घ. पडिला असे. २ ट. त्या. ३ ख. अधर्माचा. ४ खचजट. भारी.
५ घच. आचारा.

पाखंडाचां खळाळीं : कैसेनि सत्यांची डोनि मोकळीलि ?

कां पाठि दीधली : जी ! वीरश्रीएसि ? ११०

कां करूणा केळि हालि : वीजयश्री नीवटीली

कां लक्ष्मीं उसासिली : यदुराया ! तुआं ? १११

(३)

तैल्हाताची सॉईली : देवें यदुवंश-लंते केली

ते कां हो जी ! खळीए बैसवीली : ब्रह्मशापाचिए ? ११२

तुआ सीहांसनी स्थापिला : तो उग्रसेनु कवणासि नीरोवीळा ?

वसुदेवाची जीवन-कळा : घेउनि कां बा जांतां ११३

पाखांड = पां प्रापेन : पां धर्मे : खंड खंडयतीति पाखांड : तथा^४
विरश्री = क्षेत्रधर्म : विजय = विशेषेसीं जय : ते विजय : एवं यश :
सत्वाची = शांतिची तथा ज्ञानाची ॥ ११० ॥

करूणा = प्रेम देती : हाली = हाणितिली : विजयश्री = यशश्री :
निवटिली = शिरछेद : लक्षुर्मा = ऋक्मिणी : उसासिली = भोकिली :
॥ १११ ॥ * ॥ देवा तुजवीण अन्यत्रही : कर्मराहाटी : दैवराहाटीचीं सुखें
सामर्थ्यें सर्वस्वें नागवलीं आणि तुजवीन सर्वदोषा नाश कवण करील ऐसा
शोखनिरूपण ॥ २८ ॥ आजि धर्माचें अयुव्य पुरलें यथौनि प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥

लंते = वेळी = ब्रह्मशाप = ऋषिश्राप : लक्षणें खळांये = स्मशानीं :
तथा आपदीं ॥ ११२ ॥

जीवनकळा = जीववीती कळा ॥ ११३ ॥

१ चछुज. सत्वाची. २ छ. तुवांविन. ३ छ. तळं. ४ ख. साहीली.

५ घछ. लंतेसि. ६ ख. जातासि.

कटकट ! धात्रया ! : काइ केले या देवकीया ?

कां कुंसि उसासुनियां : नेववीले कैवल्य-रत्न ? ११४

आतां नंदादिकांचें सरले : येशोदेचें प्राण-लींग फुटले

वेसन-सागरिचें प्रह्वाण बुडालें : पांडवांचें ११५

ते कौंतिये उपनले : पुणु पांचै तुझां उसंगीं सूदले

तेया पांडवांचें आभारण घातलें : कवणों सांघें ? ११६

तेया धर्माचेयां अडला : तुं चींतिला पावसि स्वामी ! सळ

तरि कां हो जी ! आबोला : तेणेंसीं घेत असा ? ११७

पैजा सांडुनि श्रीचक्रधरा : तुआं हाथवसिलें जेयाचेया कैवारा

तेया पार्था धनुर्धरा : कां वीसंबतां ? ११८

कट = कडा : पडिला : तथा हाय हाय : देवकिसि : धात्रेया = ब्रह्मेया :

॥ ११४ ॥

सरले = आयुष्य : प्राण = हृदय : लक्षण लींग : वेसन तें जीवोद्धरणचें :

तल्लक्षण प्रव्हान : संसार लक्षणें सागर ॥ ११५ ॥

अभारण = नीरवुणुक ॥ ११६ ॥

अडला = अडले काळीं पावे ॥ ११७ ॥

पैज ते निशस्त्री म्हणितलें : भिष्माचे बाण सूद्रसेनें तोडिले : कैवारा =

कुटावा : एवं कुत्सित काळीं पावे ॥ ११८ ॥

१ छजशट. °कटा. २ घ. प्राहाण. ३ घचछ. कुंतिये. ४ घछ. कवणासि.
५ घ धर्माचा. ६ ज. घेतला. ७ घ. °तासि.

अनेगीं संकटीं : देओ दृपदीय करीति घरटी

तरि तीएचेया प्राणांची नाठी : कवणा दीधली ? ११९

कूँतिएँचा वनवासू : गोसांवीयां होए असोसू

तरि तीएचेया जीविताचा मोसू : घेउनि कैसे जाता ? १२०

आहो जी ! अवधारा : कूँतिए कैसे जालेति लोभापेरा ?

जेँ विरहाग्निचें पांचवणें चीर : नेसों देतसा ! १२१

(४)

काईं घेतलें वोखटें ? : कां हें वीश्व केलें हींपुटें ?

जीवोधरणाचे पाटे फुटे : जी ! कवणा दीधले ? १२२

संकटिं = थाळीचां प्रसंगीं : तथा वस्त्राहरणीं : घरटी = गस्त : नाटी = नाटकराची वृत्ति ॥ ११९ ॥

असोसु = सोसवे ना : मोस = माग ॥ १२० ॥

लोभासि अपर तें लोभापर = विरह लक्षणें पांच आग्न : वनें = पांचा वणांचें : तेचि अग्नि कवन ॥ जठरो जातवेदश्च दवाग्निर्वनदाहने वडवाग्नि : समुद्रश्च ऋव्यादो मृतभक्षणे । संवर्तकस्तु प्रलये बहुभेदस्त्वनेकधा ॥ १२१ ॥ * ॥ शोध : सखळां आणि स्वामि तुझे भक्त आणि तुजें शारिर-संबंधिये यहीं मोकलीले : नागवृले : साह्यकर्ते कोणही नाही : निरूपण ॥ १० ॥ तल्हाताची साइली यथौनि प्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥

हिंपुटें = हृदये फुटें = अंजन घातलेयां पाटे बांधीति : फुटे = फोडुनि दिसे : जीवोद्धरण तें ज्ञानेकरुनि : तल्लक्षण पाटे फुटें ॥ १२२ ॥

१ च. द्रौपदीय. २ घ. जीविताची. ३ ट. कूँतिएचा. ४ घचजट. पर
५ छ. कां. ६ ख. कवणासीं.

कवण हो जी ! आणीकू : केला ज्ञान-सत्रीचा चाळकु ?	
मुक्ती-सामराजिं सेस चौकु : कवणा भरील्लो ?	१२३
वीज्ञान घनी आनंदीं : देवें कवणु केला तळपदी ?	
वेधवंतीएची सुदली मुदि : कवणाचां हार्थीं ?	१२४
कवणा हो जी अवधारा : दीधलें खडगुणांचें कुल्हार ?	
ब्रह्मवीधेचें मळये-पांचौर : कवणा वेचिलें ?	१२५
आठै माहा-सीद्धी : कें बैसवीलीया कृपा-नीद्धी	
कवणु केला वीधी : या विज्ञानासी ?	१२६
सांघा स्वामी ! कवणाचीए : हे भक्ति सुदली उसंगीए ?	
मृत्युलोकीं सुनीये : ब्रह्मवीद्या कां सांडिली ?	१२७

सत्र = ज्ञानाची पन्हे : चाळक = दळवै : साम्राज्य = सुखें राज्य :
शेस = अभिशेख प्रतिष्ठेचा : एवं पटाचा : चौक तो मोंतियाचा भरीति ॥ १२३ ॥

विज्ञानें तें दोन्हीं : घनीं = निविड : अनंदी = अनंद करीं : तळपदी =
दळपदी : वेधवंती = प्रेमशक्ति : मुदी = सिका ॥ १२४ ॥

सद्गुण ते : समस्सर्व स्वतंत्रश्च निरपेक्षश्च निर्गुण : । सर्वज्ञस्तृप्तकामश्च
षडैते गुण ईश्वरः ॥ १ ॥ कुल्हार = देवतेचे गुप्त गृह : ब्रह्म = परमेश्वर :
सूख : साध्य : प्राप्ति तल्लक्षण मळयेपांचौर = पांचा सुगंधाचें : तथा जडा
च्यारि आणि अन्यत्र एक एवं पांचां : वेचिलें = दिधलें ॥ १२५ ॥

अणिमा महिमाचैव गरिमा लंघिमा तथा । वशित्वंच इशित्वंच प्रकाम्यं
प्राप्तिरित्यपि ॥ १ ॥ विज्ञान = सामर्थ्यः विंधी = विधाता : एवं ब्रह्मा सृष्टिकर्ता :
तयासि काइ वीधि सांगितला ॥ १२६ ॥

उपंगिये = उपंगळिये : सुनी = तुजवीन रीक्त ॥ १२७ ॥

१ खचजझट. °छत्रिचा. २ खचजट. °सामराज्य. ३ खट. कवण.
४ खट. भरील. ५ छज. दळपदी. ६ ट. भांडार. ७ ज. ज्ञानासि.
८ घचजट. मर्त्य°.

संसाराचां प्रजनीं : तुं सांडुनि जात प्रभू श्रीचक्रपाणी
तरि जीवांतें य धरणी : जी कवणा नीरोवीलें १२८

शिव शिव जगदिश्वरा : काइ केलें या चराचरा
जीवाचें जीव्हार : कां बा ! मोडिलें ? १२९

(५)

आतां कवणाचीए सेजे : फुल्लेंचें अरल घालिजे ?
कवणा कापुर वोळ्गावीजे : यदुराया ! तुआंवीन १३०

सारिचां खेळणा : आतां आनंद कवणु सारील रवणा ?
कवणातें मागावा जीणा : ब्रह्म-सुखाचा १३१

ब्रह्मादीकांचीया वरीपडी : बखल्लुनि कोणाचें ताट काढीं
कवणाचीं आंगसीकें वेढीं : यदुराया ! तुआंवीन ? १३२

परजनीं = संसारावरि : परजिलें होतें तें ताकिलें : तथा संसार लक्षणें
पारके जन : तेंहीं परजिलें : आणि तुवां ताकिलें ॥ १२८ ॥

शिवशिव म्हणजे कल्याण कल्याण : जगतां ईश्वरा जगदीश्वरा :
जीव्हार = जीवनकळा ॥ १२९ ॥ *॥ आणि स्वामी तुजें ज्ञान विज्ञानें गुणकार्य
तिन्हीं दानें चरांचरांसि : ऐसें जीवाचें जीव्हार कां बा मोडिलें : निरूपण ॥ ८ ॥
काइ घेतलें वोखटें यथौनि प्रकरण ॥ ४ ॥

सेज = सुपवती ॥ १३० ॥

सारिचा = सारिपाट : सारिल = मांडील : रवना = आवकाशाचा ठाई :
आनंद लक्षणें द्रव्याचा ढीग : जिना = जीका ॥ १३१ ॥

वरिपडी = एकावरि एक बखल्लुनि = ढकुल्लुनि ॥ १३२ ॥

आतां कवण मज : वाइल मंत्रीपणाचें भोज ?

तुं सांडित यदुराज : महीतळ हें

१३३

नीऱ्हां दासुं : होंत असे भारीवासू

मज तुंचि एकु सावांसु : श्रीचक्रधरा ! पै

१३४

(६)

हॅरी हरी देवा ! : काइ कीजे या वज्र-कठीना जीवा

कां विरहाग्निचा वनवा : आझुइं राखवंडी न्हवे ?

१३५

काइ मीआं केलें : कां दुःखार्णवीं लोटिलें ?

कां एकलेया जी^७ मातें सांडीलें : कारणेंवीन ?

१३६

भोज = भुषण-वस्त्र ॥ १३३ ॥

नीऱ्हा अत्यंतीक : तथा निर्धारेंसीं : भारिवसु = भारासि वश्य जालों : सावासु = वोळखि सहवासु ॥ १३४ ॥ * ॥ आणि स्वामि आतां कवणांचें दास्य करुं आणि कवणांचीं अंगसिचें वेदुं : कवण मज गौरव देइल तुजविण : निरूपण ॥ ५ ॥ आतां कवणाचिये सेजे : यथौनि प्रकरण ॥ ५ ॥ * ॥

सर्वाणि पापानि हरन्तीति हरी : वज्रापासाव कठीन ॥ १३५ ॥

दुःख लक्षणें आर्णव = समुद्र : कारणेंवीन = निमित्तेंवीन ॥ १३६ ॥ * ॥ आणि देवा विरहाग्नि कहनि हें शरीर आझुइं कां राखवंडी न्हवे : आणि मातें कां दुःखार्णवीं लोटिलें : निरूपण ॥ २ ॥ हरिहरि : यथौनि प्रकरण ॥ ६ ॥ * ॥

१ खझ. आता मज : कवण वाइल. २ छ. दासानुदासु. ३ चछजझ. भारिवसू. ४ छ. साहावासु. ५ श्रीसर्वेस्वरा. ६ ज. राखोंडी. ७ घ. हो जी एकलेया.

(७)

- माझेनि हाथेवीन : देओ न करीति आरोगण
 तें कां वीसरलेति आपुलेपण : प्रभू एकें वेळें १३७
- मि नेदीं फोडी : तरि गोसांवीं नेघति विडी
 तेया लोभा खोडि : कां वेगांचि लावीली ? १३८
- मातें गोकुळा पाठवीलें : तें गोसांवीं मादणें वर्जीलें
 तें स्नेह कां स्वामी विटलें : कारणेंवीन ? १३९
- मी उखेडीं जाए अळ्ळा : तरि मागां नाहीं श्रृंगार वोळ्ळा
 ते आवडि कां उरंग : आतां जाली ? १४०
- मज आंगसेवे नाहीं पवाडु : तरि त्यागा भोगा होए आवोडु
 तो अनुरागु कां जाला कडु : आतां जीवीत-नाथा ? १४१

विकरलेति = आनिके देसीं राज्य करावयाचा हेत धरिला म्हणौनि ॥ १३७ ॥

खोडी = खोटेपण ॥ १३८ ॥

उखेडीं = आल्प : सहज प्रयोजनें स्वभावार्थि = आळवु : दृष्टिचिये
 आळवी : उरंग = उपंढर ॥ १४० ॥

पवाड = रिगावा : प्रकर्षेसीं वाड तो पवाड : त्याग = दातव्य : भोग ते
 सप्त : अवाड = वाड नाहीं : कडु = कटु : तथा अनावडि ॥ १४१ ॥ * ॥
 आणि स्वामि माझा स्नेह होता तो सांडिला : मजविन सकळ भोग नांगिक-
 रिसी : ते स्नेह कां विटलें : निरूपण ॥ ५ ॥ माझेनि हातेंविन यथौनि
 प्रकरण ॥ ७ ॥ * ॥

(८),

प्रेम देतां वेळीं : मासीं सन्यधानाची भाष केली	
ते कां हो जी! सांडिली : वेळु न लगतां ?	१४२
आतां देओ काइ विसरले राणेपणें : एन्हवीं तेंचि हें जालें बोलणें	
जें मियां प्राणा देयावें मेल्हवणें : तुझां विरहीं	१४३
देवेंसीं जालेयां वीतुटी : आपणेयां नाणांवी जीवीताची कुटी	
ऐसाचि निरोपु सेवटीं : गोसांवीं दीधला	१४४
तरि तो पुढारू आठवावा : आतां साचु करावा	
मज उद्धारू न घलावा : संनिधानाचा	१४५
तुं सांडित करुणाकरू : तरिं दाटत असे गह्वरू	
सांघा हो जी ! माझा अभावरू : कवणां घातला ?	१४६

भाष = हो भाष : एवं वाकनिश्चय ॥ १४२ ॥

राणेपनातें आणिके देशीं राज्य करणें तें ॥ १४३ ॥

वितुटी = विशेषेसीं तुटी : कुटी = खोटेपन : सेवटीं = अंतीं नुरणें :
॥ १४४ ॥

पुढार = पुढिला संनिधानाचा वर : उधार = प्रस्तुति देणें नाहीं ॥ १४५ ॥

गह्वर = बाष्पकंठी : आभावरू = निरवणें ॥ १४६ ॥ ● ॥ आणि स्वामि
तुवां आपुला बोल सांडिला : प्रेम देतां मासीं : संनिधानाची भाष केली : तें
समर्थपणें कां विसरलेति : आणि मियाहीं वियोगीं नुरावें : तरी तें सत्य करावें :
निरूपण ॥ ५ ॥ प्रेम देतां वेळीं यथौनि प्रकरण ॥ ८ ॥ * ॥

(९)

कां आञ्जुइं हृदये न फुटे : प्राण-तंतु न तुटे ?

चोळाखा न फीटे^३ : या कळेवराचा

१४७

खटुचक्राची उत्तरेंडी : आञ्जुइं कां न गडबडी?

मेरू-सिखरें केवि न फोडी : इडा पींगळा ते ?

१४८

ब्रह्म-रंधीचां संपुटीं : आञ्जुइं कां वज्राग्नि नुठि ?

कां न जळे कोठी : या इंद्रियांची ?

१४९

तो मृत्यू काइ जाला ? : कां मातें वीसरला ?

कीं हाथियरू मोडला : अंतकाचा

१५०

हृदये = तळै (तिळै) : १ : काळज : २ : भोकसा : ३ : बोका : ४ :
चुनाळ : ५ : प्राणतंतु = प्राणवायु : कळेवर लक्षणें चोळाखा = चोळीचा खण :
एवं नवखंड ॥ १४७ ॥

षट्चक्रें तियें कवणें : आधारचक्र : १ : लींग = लींग : २ : नाभि : ३ :
हृदय : ४ : तालमुख : ५ : ललाट : ६ ॥ मेरू सिखरें = नाशिक : डाविय
इडा : उजविय पींगळा : सव्यें सूक्ष्मनेचा वेडा ॥ १४८ ॥

ब्रह्मरंध्र = दशवें द्वार : संपुट = संपुष्ट : वज्राग्नि = ब्रह्मांडाग्नि : एवं
मस्तकिं असे : इंद्रियें तथा चातुष्टय : लक्षणें कोटि तें अंबर : तेचि तिळै
: १ : काळज : २ : भोकसा : ३ : बोका : ४ : चुनाळ : ५ : ॥ १४९ ॥

हातियर = समान वायु ॥ १५० ॥

१ छ. अञ्जुनिही, २ ख. उर्ध, ३ खघचजझ. फुटे, ४ घछ. उतरुडि.

कीं काळाची देसवही : वाचितां माझे नांव नाहीं	
कीं पंचत्व पातला तोही : जी ! तुझे नि वीरहे ?	१९१
तुं जी ! नससीं गोसांवीं : तरि मी आपणपें मीरवीं	
हेचि मज बरवी : काइ श्लाघ्यता ?	१९२
शएनासनभोजनीं : तुंते ^१ परमात्मेयांतें सांडुनि	
आम्ही भगत राहों कैसेनि : सांघै चैतन्यनाथा ! ” ?	१९३

१८

श्रीकृष्णाकडून शांतवन : संसाराला न भिण्याचा उपदेश	
तवं म्हणे यादव-टीळकु : “ उद्धवदेवा ! न करीं सोकू	
माझा प्रवृत्ति-वीसेखू : उळ्ळगार्वा तुंआं	१९४
तुज वियोग नाहीं मासीं : मीं सर्व भुतीं असें अहर्निसीं	
वरि देह तें तुं न्हवसीं : तरि मीरवावें कवणें ?	१९५

देशवही हें खिस्त्याचें साहित्य : नांव लिहीलें नाहीं : विरह लक्षणें पांच
अग्नि : भावें च्यारि खांदवे आणि अग्नि घेउनि चाले : एवं : ५ : भावें
पांचां इंद्रियाची पुडी ॥ १५१ ॥

अश्लाघ्यता = लघुत्व : आणि श्लाघ्यता = सौभाग्यता ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

आणि स्वामि हें देह आड्डुइं कां न वचे : प्राणतंतु तुटावया बहुत उपाय
असति तरी ते मज आड्डुइं कां न प्रभवति : म्हणौनि दुःख करितों निरूपण
॥ ७ ॥ कां आड्डुइं हृदय न फुटे यथौनि प्रकरण ॥ ९ ॥ उद्धवदेवाचां शोख :
निरूपण ॥ ७९ ॥ धाकुटीं प्रकरणें ॥ ९ ॥ थोरलीं प्रकरणें ॥ १७ ॥ * ॥ १५४ ॥

सर्व भुतीं = ज्ञानिये भक्तासि वियोग नाहीं : तथा व्यापकत्व : देह तें
तुं नव्हसि : परी भीतरि तें तुं होंसि : मिरवावें तें कवणें = उरला नाही ॥ १५५ ॥

१ घछट. काळांचीए. २ घछट. नावांचि. ३ चझ. पावला. ४ चजझट.
श्लाघ्यता. घ. सलगसता. ५ घ. तुज. ६ च. आसों. ७ घच. तीलकु.
झ. तीलकु. ८ छ. तुवां जानीतिला, ९ घ. कवणातें. छ. कवणा,

कां भीत या संसारा : कां घेत अवीधेचा दरारा

माझीय माया-शक्तीचा घायवारा : काई न साहावे तुज" १५६

१९

उद्धवदेवाचें उत्तर : मी षड्रिपूंना जिंकून पण ईश्वराचा विरह असह्य आहे

तवं म्हणे भगत-जगजेठी : "तुझीए मुंगुटीचीया बाटि

मि हेळसीया उपटीं : शोक-जाळ हें

१५७

तुझी माळ घालीं गळां : तरि माहा-मोहातें बांधें दळां

भू-गोळकाचां खळां : लोळवीं संसारू हा

१५८

तुझीया अनुलेपनाचीयाँ भोरि^४ : मीं अहंकारातें घोणारीं

घायोँ हाणौनि^५ उतरीं दातीरी : य अवीधेची

१५९

दरारा = धाक : घायाचा वारा तो घायवारा ॥ १५६ ॥ यथौनि शोख संपला : तवं श्रीकृष्णचक्रवर्ती म्हणितलें उद्धवदेवा शोख नका करुं : माझा प्रवृत्ति विशेष उळ्ळगै : तुज माझा वियोग नाहीं : संसारादिकांसि कां भितोसि : निरूपण ॥ ३० ॥ तवं म्हणे यादवतिल्लकु : यथौनि प्रकरण ॥ १८ ॥ * ॥

जगजेठी = जगमल्ल : कां : लक्ष जाले म्हणौनि : बाटि = निमाल्य माळ : हेळसियां हेळसुनि : उपटीं शस्त्राचे सिंगे करुनि : जाळ = प्रसर ॥ १५७ ॥

महामोह = अज्ञान : तथा अविद्या : दळा = पडदळें : खळां = रणभुमी ॥ १५८ ॥

भोरी = उटि : घोणारीं = उरावरि बैसोनि घोळसी ॥ १५९ ॥

१ ख. मुंगुतीचीया. घळ. मुक्तीचीया. २ छ. खळाळां. ३ ख. 'नाची. ४ कखझ. भूअरिं ५ घज. घाए. झ. घाओ. ६ खचछट. आणुनि.

तुझी आंगसीकीं ^१ वेढीं : तरि कामक्रोधाची खाल काढिं दाढा उपडीं : मदमत्सराचीया	१६०
लें देविकें ^३ लेणें : तरि वीशयाचें गीरिदुर्ग जिणें उठवीं मान-वळणें : यां इंद्रियांचीं	१६१
जि ! मी तुझा ताटकाढा : म्हणौनि वीधीन जातसे पाउडा मी पाचारुनि जिणे पुंढां : तुझीय माया-सक्तीतें	१६२
मी प्रेमें धाकडुं : म्हणौनि नाहीं कव्हणाचा पाडु मी नव्हे सचाडु : तुझेया ब्रम्हपदालागि	१६३
जिणौनि मनातें : जे वळवले ज्ञानाचीय वर्तेतें ^{१०} ते टाकितु तेया ब्रह्मपदातें : संत-सन्यासी	१६४
आम्ही पुणू य भूमिरंगीं : भवतसों कर्ममार्गीं तचिह प्रेमांचां कडिलंगीं : टाकुनि कैवल्यदुर्ग	१६५

खाल = साल ॥ १६० ॥

विषय लक्षणें गिरी : वरि : दुर्ग=कीला : मानवळनें = चोराच्या लवनिचें गांव : तथा मानकरांचीं वळनें : तथा दुर्गाचे बंक ॥ १६१ ॥

पाउडां = पाईं त्रिदावलि ॥ १६२ ॥

धाकड = धीट : म्हणौनि सरिपाड नाहीं : ब्रह्म तें सत् ब्रह्म ॥ १६३ ॥

ज्ञान लक्षणें वर्तेवरि : टाकीतु = पावोतु ॥ १६४ ॥

कर्म = प्रवृत्ति मार्ग : प्रेम लक्षणें कडलग = लोहाचें नख ॥ १६५ ॥

१ घचछजझट. °सीकें. २ घछ. °मछराचीया. ३ ख. देविकी. घज. देवकी. ४ क. मणि° ५ खचछजझट. * ६ खघछजझट. विघ्ने जात. ७ घचछजझट. फुडां. ८ ख. न्हेवे. ९ छ. वोळघले. ज. वोळगले. १० चझ. वर्ते. ख. धरते. ११ क. भवरंगीं. १२ ख. कडे° घचछजझट. कडे°.

भगताचीय मीळणीं : होइल तुझीय कथेची दीवेलावणि

तरि सभावीं फीटैल मेहलणि : अज्ञान-तमाची

१६६

हणौनि माया-सक्ति किरु नागवे : परि हे वीरह-व्यथौ न साहावे

तरि आंता काइ करावें : तें गोसांवी सांघतुं ”

१६७

२०

असन्निधानांतील असती-परी

तवं कैवल्यनाथें म्हणितलें : “ तुआं प्रेमाचेनि बळें

माया-चक्र जितलें : हें फुडें कीरूं ”

१६८

तन्हि आपुलेया प्रवृती : तुज सांघेन वीयोगिची स्थीति

तें आईकें भगत-चक्रवर्ती ! : अवधान देउनि

१६९

कथा लक्षणें दिवे-लावनी : अज्ञान लक्षणें तम = अंधकार : मेहलनी = रात्र ॥ १६६ ॥

विरह लक्षणें वेथा = ॥ ऋजा ॥ * कां भित या संसारा : हे मागील वोवि पाठ : तवं म्हणे भक्त जगजेठी : हे आर्थ : आणि येथ उद्धवदेवाचें धाकडपण सांगितलें : आरिवर्ग जितेंन या विषयं निरूपण ॥ ११ ॥ तवं म्हणे भक्तजगजेठी : यथौनि प्रकरण ॥ १९ ॥ * ॥

कैवल्य होत सांतां नाथ म्हणौनि कैवल्यनाथ : मायाचक्र = मायादि सकळ देवता : फुडें किरु = निष्ठा निष्ठा ॥ १६८ ॥

प्रवृत्ति कहनि : स्तिती = वर्तमान : आवधान = सावधान ॥ १६९ ॥

१ घ. मेल्हणि. झट. मेल्हवणि. २ क. अवस्था. घ. वेथा. ३ घज. सांघति. ४ क. फुडें किंहु नव्हे. ५ क. जगजेठी.

- माझेया वीरहाग्नीचेनि पुटें : जिवाचें भांगार आटे
तरी मुगुतीचा मोळा उमटे : अंतरात्मेयासि १७०
- कळेवराचेया कावलासाटीं : लाहिजे कैवल्याची सोनेवाटी
तरि वीरह-व्यथेचां हाटीं : पालटू कीजे^३ १७१
- पुणु माझेन वीरह-वीखें : न जळे सरीराचें चोळाखें
तन्हीं अवस्थेचेनि कडीलेखें : वरील दी लोटावे १७२
- जैसी अवस्थाभरें वीरहीणी : करीतां न मनी धावनी
नेणे चंद्रकीर्णी : वोल्हावीतां १७३
- तैसे माझेन वीरह-ज्वरें : नावडे भोगाचें सावरें
रस-भावाचेन तुखारें : मुसावे तो १७४

विरह लक्षणें अग्नि : पुटें = रक्षा : आणि लवन विलेपन कहनि अग्नि
आंत घालिजे : जीव लक्षणें भांगार = सोनें : आटे = शुद्ध होय : मोळा =
ठसा : तो साध्याधिकार : अंतरात्मा = जीव ॥ १७० ॥

कळेवर = शरीर : तल्लक्षण कावल = फुटकें भांडें : कैवल्य लक्षणें
सोनेवाटी : विरहाची व्यथा = ऋजा लक्षणें हाट ॥ १७१ ॥

विरह लक्षणें विषें कहनि : चोळाखें = चोळखण : एवं नवखंड : अवस्था
ते विरहाची : एवं भक्ताचीया अवस्था नव्हति : कडेचे लेख ते कडलेख : एवं
मुख्य द्रव्य जाय मग उरउरीत राहे ॥ १७२ ॥

धावनी = प्रतिकारु : चंद्रकीर्ण = सत्तरावी कळा : वोल्हाविंता = तुषार
घालीतां ॥ १७३ ॥

आष्ट भोग लक्षणें सावरें = पटगृह : रस ते नव : भावें तयाचा विनयोग :
तल्लक्षण तुषार : मुसावे = मूर्छित होय ॥ १७४ ॥

तया वीखय-सुख तीडिकाय : स्वर्ग-सुख चुडूफाय - ब्रह्मादि-सुखें कोमाय : ज्ञानीयां तो	१७५
तेया आनंदाचें आरोचक : सांभव वेदांची कुळीक - सीसीं बैसे पिक : पुण्य-फळांचें	१७६
हणौनि माझेया वीरह-व्येथा : तुज सुख नाहीं सर्वथा - तरि वीयोगीची अवस्थां : आतां आइक तुं	१७७
जैसी सैया पाळीतां : आणिकेंसीं न रमे कांता - तैसी होआवी अनन्यता : माझां वीयोगीं	१७८
मीयांवीण महीतळीं : येकत्र नसावें कव्हणी काळीं - जग अधर्माचां जाळीं : कवळीलें हें	१७९
विख्याचेया पाइखा : सवै लागे श्रींघाराचा सडिवा - तो प्रदेसु वर्जावा : अमंगळू तुवां	१८०

तिडिकाय = तिडका निगति : चुडूफाय = चडफडी : कोमाय = सुकौनि जाय ॥ १७५ ॥

आनंद ते आष्ट भैरवांचे : अंतरीं आनंद : आरोचक = अशक्तासि अरुचि वाटे : कुळिक = मोडसी : सीसीं = कपाळीं : पीक = कांटाळा : पुण्य फळें ते नाना पुण्यें : अनंतें : तथा तिन्हीं दानें ॥ १७६ ॥

अवस्था = स्तीति : तथा वर्तमान ॥ १७७ ॥ १७८ ॥

एकत्र = एकी टाई : अधर्म = मुख्य कळिदोष : जाळी = जाळें : तथा ज्वाळीं : कवळिलें = गवसलें ॥ १७९ ॥

विषय ते पांचा इंद्रियांचें : पायाचे रव = शब्द : सवें = सरिसा : शृंगार ते अष्ट भोगाचे : सडिवां = भुत संचार : यथ साहित्य स्त्रियेचें ॥ १८० ॥

१ क. वेदांचे. घळुजझ. वेदाची. २ ख. फळाची. ३ कख. सद्या. ज. शय्या. ४ क. कवीळील.

जेथ मदनाचां बाणीं : घायवटे तरुणी	
तया नगर-पुर-पाटणीं : वासु न करावा	१८१
वीखयांची उलींगवाडी : विकारु विचारातें आझोडी	
म्हणौनि नसावें अर्धघडी : भोग-भूवनांतु	१८२
असावें गीरी-कपाटीं : सीळा-तळीं वाळुवंटीं	
ना तैरि झाडाचां तळवटीं : बहुत करुनि	१८३
सत्वाचेनि वोल्हासें : बोध-तरु वेल्हावतु दिसे	
तेणें तेणें प्रदेसें : असावें वितरागीं	१८४
मीळे मुनीची मांदी : तैरि नींदा-स्तुतिची होय गवांदी	
म्हणौनि कव्हणाचां बीणदीं : न रिगावें तुआं	१८५
बहुतांचा मेळावा : यकमेकां उपजे हेवा	
मग कळहाग्नीचा वणवा : उठी ऐकें वेळें	१८६

घायें करुनि एकवटें : एवं जर्जरें ॥ १८१ ॥

उलंगवाडी = दांगटांच्या वाडिया : तथा लुगारे लुटीति : आसमंतात
झोडी = आझोडी : भोग ते आष्ट ॥ १८२ ॥ १८३ ॥

सत्त्व लक्षणें वोल्हासें = वोलेचेनि अंशें : वेल्हात = लहलहीत दीसे =
वाडे ॥ १८४ ॥

मांदी = समुह : गवांदि = यथ शंकरात्रिचें साहित्य : तीळ : वोंब्या :
हरडा एकत्र करीति : भावें सरकत : बीनदीं = विनोदीं ॥ १८५ ॥

हेवा तो व्यापार विषदं ॥ १८६ ॥

१ खघचजझट. °चीया. २ झ. भोग-वनांतु. ३ खछ. * ४ क. तळीं
५ खघच. वोल्हावतु. ६ ख. तेथें. ७ खजझ. °मेकेसीं.

दुजयाचां संगीं : पडे स्नेहाची वज्रांगी	
गोठि ^१ मातु करी वाउगी : वेळु फेडावया	१८७
पैसुन्यांचेनि रंगें : धुनि सर्वांगें	
पुण्यातें म्हणे उगें : नावेक वेऱ्हीं	१८८
संग-तरूचेनि आधारें : यवढी संसार-वेलि पसरे	
म्हणौनि त्यागाचेनि कुठारें : तोडावा संग-द्रुमु	१८९
झोंबौनि वैराग्याचा कडा : टाकी ज्ञान-दुर्गाचा हुडा	
तोही पडे ^२ संसाराचीया अगडा : संगारतव	१९०
धाडूनि वीवेकाचें उपलाणें : उठवावें आळींबनाचें ठाणें	
मग एकांकी वीचरावें तेणें : महि-मंडळीं	१९१
विरालीं कुंचिलें : पांगुरावीं वलकलें	
अथवा झळळीतें पातळें : दीगंबरें	१९२

स्नेह लक्षणें वज्रांगी : फेडावया = क्रमावया ॥ १८७ ॥

पिशूनाचा अतिशयो तें पैशुन्य ॥ १८८ ॥

संग तो जडचेतन पदार्थ ॥ १८९ ॥

झोंबौनि = वेंघौनि : वैराग्य लक्षणें कडा : टाकी = पावें : ज्ञान लक्षणें
दुर्गाचा हुडा : संसार लक्षण अगड = खंदक : तो ही = ऐसा होत सांता ॥ १९० ॥

उपलाणें = हुलसार : तथा पुरुषार्थी : एक एव एकाकी ॥ १९१ ॥

दिग् दिशायां : तल्लक्षण अंबरें ॥ १९२ ॥

भु-मंडळाचीय सेजे : लाहानवतीयचें अरळ घालिजे

तेथ सयन किजे : दमनसीळें १९३

रसांचें मुळपिठ : इंद्रियांची उतरवेठ

ते जिणावें धुळकोठें : रसनेचे^२ १९४

जीव्हेचिणें चोरवाटे : अवघडें दोनिचि बोटे

तेथ माधौर्याचीं दांगटें : आंझोडीति धैर्यातें १९५

म्हणौनि उधवदेवा ! : सांडावा रसनेचा थडिवा

मग न करी नागोवा : रस-डोंडू हा १९६

नीराहारतेचीया वाजौटीं : जवं जवं इंद्रियांतें घायवटी

तवं तवं डाडाती उठी : रसना-लाहांसि हे १९७

मंडळ=प्रांत : लाहानवती = बारिक माती : दम = बाह्य निग्रह आणि शम = अंतर निग्रही ॥ १९३ ॥

मुळपीठ= मुळ स्थळ : उत्तर वेठ=उत्तरांचें पेंठ : रसना लक्षणें धुळकोठ= मृत्युकेचा ॥ १९४ ॥

मधुराचा आतिशयो तें माधुर्ये : लक्षणें दांगटें : डोंगराचे चोरवाटे वैसौनि नागवीति : आंझोडी = झोडीति ॥ १९५ ॥

रसना = जीव्हा : तल्लक्षण रसना = डागेची नदी : थडिवां = थडी : डोंडू = पुंडू : तथा भुम्यां ॥ १९६ ॥

निराहारता लक्षणें वाजौटी = कोकणी कडुया पानाची काठी : घायवटी = घायें व्याकुळ करी : डाडात = हाक देउनि : तथा आरडात आवेसली : लाहांसीं = वाघिण : असवलीण ॥ १९७ ॥

१ खघचछझ. धुळिं. २ घचछजझ. पै. ३ ख. जिभे. ४ क. आंझुडीति. ५ घ. दोंद. छ. दोंदू.

विचाराचेनि फरसें : जिन्हेचें ^१ सावज उसासे	
तरि प्रबोध-रत्न अनायासें : हाथा चढे	१९८
सीरौनि संयमाचां दांडीं : हे रसना घालिजे बांधौडीं	
तरि चोरकुळें होय ^२ देसधडी : इंद्रियाचें	१९९
म्हणौनि वीचाराचीय कड्याडी : घालुनि वैराग्याची उडी	
करावी कोरडी : या कळेवरौची	२००
आईकें भक्तराया ! : ऐसेन सयमें असे [तो] योगीया	
तयाची संसाया : सांधेन तुज	२०१
आहाराचेनि संकटें : पाठि पोट यकवटे	
वरी सिराजाळ उमटे : वाणेलग	२०२
जठराग्निचां उबाळां : उकडे मेद-मांसाचा गोळा	
थाउं न लभे डोळां : खोळपणें	२०३

फरस्या वाण : उसासे = भोकीं : यास प्रयेत्न : आकारणी घेती : यथ समुद्राचें साहीत्य ॥ १९८ ॥

दांडी = एकदंडी बेडी : देशधडी = देश निकाला ॥ १९९ ॥

कड्याडी = कडेलोट तथा करमोरी : वैराग्य लक्षणें उडी ॥ २०० ॥

सव = प्रेत : छाया = चिन्ह ॥ २०१ ॥

संकटें = संकष्टें : वानेलग = भिन्न वाण : लगे = संगें ॥ २०२ ॥

थाउं = जैसा नदीचा थाव न लगे ॥ २०३ ॥

१ ख. जिभेचें. २ क. चोरा°. घळ. चोरकुळें. ३ घळ. हीत. ४ चळ. कराडी. ५ घळ. कळी°. ६ छ. थाओ. घचज. ठाओ.

[अ]स्ती-यंत्र कीडकीडी : संधी-कळासु कडकडी	
चालतां गडबडी : चरण-द्वय	२०४
काढति भुजा-यूगळें : जिंरति कपोळें	
सर्वांगें होंति वीकळें : नीबळपणें	२०५
तया प्रेतसायाचा पाखाळु : रंकपणाचा उजाळु	
तो दिसे वीकाळु : नीहाळितां	२०६
तया मरणेंसीं धरणें : दुखेंसीं साजनें	
तो दयावया उठी मेळवणें : या कळेवरासि	२०७
तेया वीरगांतीचे डोहोळे : माहा तपाचे सोहोळे	
ह्मणौनि तुआंही दमनसीळें : ऐसेयांचि होआवें	२०८
इंद्रीयाचां चाकोरा : झणें भवसि गरगरां	
वीकल्पाचा प्रळयवारा : आपणेयां लागों नेदीं	२०९

किडकिडी = खीळखिळीं होउनि वाजति : संधि = सावाचे कळासे ते कडकडां वाजति : गडबडी = वेंभळ पडति ॥ २०४ ॥

काढीति = निगति : तथा वोढति : कपोळें = चाळीं : विकराळें = विभत्सैं ॥ २०५ ॥

छाया = चिन्ह : पाखाळ = शुद्ध : उजाळ = प्रकाश ॥ २०६ ॥

धरणें तें जैसे देवतेचें : सज्जनाचा अतिशयो तें साजणें ॥ २०७ ॥

डोहळे ते गर्भिणीसि होति जैसें : सुखाचा अतिशयो ते सोहळे ॥ २०८ ॥

चाकोरा=वाहाडुळेचा भोवरा : कैवल्य लक्षणें प्रळयकालिचा वारा ॥ २०९ ॥

१ ख. अस्थि. २ घचछुझट. छायाचा. ३ खघचछुजझ. वीकाराळु.
४ ख. तें. ५ घछुझ. मेल्हवणें. ६ घछु. कळीं ७ घचछुजझट.
वीरक्तीचे.

प्रमाणु^१चीय भुमिके : जेतुलें^२ दृस्य-जात फाके

तेतुलें^३ जाण लटकें : मायामय

२१०

आत्मलोहाचां दर्पणीं : केरावी इस्वर-ध्यानाची रजनी

मग गर्भि वेधैल^४ निर्वाणीं : ब्रह्मरसें

२११

सम-दमाचा करुनि मेळावा : इंद्रीयांचा बीडगौ जिणावा

मग ब्रह्मसाक्षात्कारें रीगावां : तुज मीं करीन

२१२

तेथ होसि आरुढु^५ : तरि जिणौनि वीघ्नाचा आगडू

कैवल्याचां सेजारीं पडुडू : होइल तुज ”

२१३

भुमिका ते परमाणुचा बांधा : दृश्य = दृष्ट : जात = मात्र : फांके = लक्षे : मायाप्रधान तें मायामय = एवं माइक ॥ २१० ॥

आत्मा = जीव तल्लक्षण लोहाचां दर्पणीं : ध्यान लक्षणें रजनी = पीठी : गर्भि = हृदया भीतरिं : वेधैल = श्रीमूर्ति हृदयें आणौनि वेचैल : निर्वाणीं = सेवटीं : ब्रह्म = ईश्वर : सुख तें साध्य प्राप्तीचें ॥ २११ ॥

सम = अंतर निग्रह : दम = बाह्य निग्रह : तल्लक्षण सैन्याचा मेळा : बिडगौ = बिडवै : एवं सरदार : तें जिन्हार : एवं शाब्दीं : ब्रह्म = ईश्वर : साक्षात्कार = प्रत्यक्षाकार : एवं लक्ष ॥ २१२ ॥

अरुढ = वेंघणें : दैव सृष्टीचें विघ्न लक्षणें आगड = खंदक : सेजार तें सेजेचें गृह ॥ २१३ ॥ * ॥ सान्निधानस्तित पुरुष तथा असन्निधान जाल्यां तेणेंही तेणेंचि धर्में वर्तावें म्हणौनि यथ पुरुष संयोग वियोगचि : जन्मजिवि-ताचें पुरुष सांगितलें आणि संपतांहीं पुरुष उपसंहारीं जाणावे : हे असन्निधान असती-परी : निरूपण ॥ ४६ ॥ तव कैवल्यनाथें म्हणितलें यथौनि प्रकरण ॥ २० ॥ * ॥

१ चछुजझ. परमाणुं २ छ. जितुलें. ३ छ. तितुलें. ४ क. करुनि. ५ छ. तो. ६ घ. बिडगाउ, च. बिडगाओ. ७ छ. मद्.

२१

श्रीउद्धवदेवाच्चै उत्तर : ' ही असती परी आचरणें मला अशक्य आहे '

तवं उध[व]देओ म्हणे : जि माझीय आंगवणे आचार-दुर्गीं उपेणें : होववे ना	२१४
कमळ-नळांचिय सांखळे : ऐरावतु कवर्णा आकळे मुंगिय केवि पोटाळे : महदाकास	२१५
मृणाळ-सुताचीय वागुरे : प्रळ्यानीळु कां सावरे दिवाकरु कैसेनि आवरे : सायाँ-मंडळासि	२१६
मसकाचेनि थाटें : माहामेरू केवि लोटे हाथोबाँ केवि आटे : अंभोनिधी ?	२१७
तैसें आचार-खड्गगाचीय धारे : कैसेनि माझें पाउल थारे म्हणौनि सर्व प्रकारें : नांगवे हें	२१८

आंगवणें = पुरुषार्थ : उपेणें = राहावा ॥ २१४ ॥

अकळे = अकर्षे : पोटाळे = हृदयं धरवे : एक घटाकाश : एक मठाकाश :
एक महदाकाश ॥ २१५ ॥

प्रळ्यानीळ = प्रलय कालिचा वायू : सावरे = आवरे : छाया ते अभ्र-
मंडळाची ॥ २१६ ॥

मशक = घुंगुरटें : थाट = समूह : लोटे तो संहारीं : हातउबा = हात
उबे करुनि ॥ २१७ ॥

आचार लक्षणें खर्ग धार : थारे = राहे ॥ २१८ ॥ * तवं उद्धवदेवीं
म्हणितलें : जी हा मागिल आचार सांगितला : तो मज होववे ना : निरूपण
॥ ५ ॥ तवं उद्धवदेव म्हणे : यथौनि प्रकरण ॥ २१ ॥

१ छ. केवि. २ ख. पोटाळे. ३ घझ. सवरे. ४ खघचछजट. छायाँ.
छ. त्सायाँ. ५ खघछजझ. हात उबा, ६ छझ. खर्गा.

२२

श्रीकृष्णाचा उपदेश : ' सकळांचा संन्यास जीवानेच केला पाहिजे '

तवं ह्यणे दानव-सीर-साट्टु : उधवदेवा ! न संडी लाठु नावेक घे पां नेट्टु : यणें आचार-वीरेंसीं	२१९
न जिणे ^१ केतकीची कांटी : तरि गाभेवनाचां संपुटीं मगरंदाची बोनेवाटी : भ्रमरू केवि आरोगी ?	२२०
उपवासाचेनि सीनें : जरि चकोरु न बैसे धरणें तरि चंद्र-करांचें पारणें : केवि होय ?	२२१
क्षीरसागरीं घरडहुळी : जरि देओ न करीते बळोवळि तरि अमृताची पानकेळि : केवि ^२ करिते ?	२२२
तैसें वीरगतिचीय भुतावळी : नेदिजे देहदमनाची बळी तरीं केवि आंतुडे रसा-तळि : कैवल्य-नीधान	२२३
आतां असो हा प्रसंगु : जालेयां माझा वियोगु तुवां सकळांचा त्यागु : करावा वीशेखता	२२४

सिरीं साट फिरतो म्हणौनि सिरसाट : लाठ=पराक्रम : नेट=भिडणें ॥ २१९ ॥

संपुटीं = संपुष्टीं ॥ २२० ॥

कर = आमृत-वर्षाव ॥ २२२ ॥

घरडहुळी = मथन : बळाची आवळी = श्रेणिका : ते बळोवळी : पान =
प्रासन : केळी = कल्लोळरूप : तथा केळी = कुंभ ॥ २२२ ॥

आवळि = श्रेणिका : बळि = अहुतः यथ साहित्य : रसा ऐसें प्रतिमेतें
म्हणितलें : तथा रसा = पृथवि : तिये तळीं द्रव्य निक्षेपलें असे : तल्लक्षण
कैवल्य ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

१ खघचछजट. जीणतां. २ खघचछजट. मकं ३ ख. खीर°
४ छ. काइसेनि. ५ खचछजट. विरक्ती°

हे जाण पां नीर्धरें : मीयां केलें त्यागाचें एकदरें	
जे टाकावया चवरें : मुक्ति-दुर्गाचें	२२५
अज्ञानावरि करुनि आवेसु : दाखवी ब्रह्मवीधेचा मोसु	
तो करावा सन्यासु : भलतयापरी	२२६

२३

जीवांना सकळांचा संन्यास ईश्वराच्या प्रेमावांचून व
कृपेवांचून करणें शक्य नाही.

तवं म्हणे भागवतु-भुषणु : तुं सकळ योगाचा दर्पणु	
तुआं त्यागु बोलिला सन्यास-लक्षणुं : नीश्रयसांलागि	२२७
तरि त्यागु नीऱ्हां दुवाडु : वरि इंद्रियांचा कैवाडु	
तेथ काइसा पाडू : वीख्यात्मकाचा	२२८

एकदरें = एके दांडिची सिडी ॥ २२५ ॥

आवेश = ऐश्वर्ये : यथ साहित्य चोरापासौनि घेणें सांडवीति ॥ २२६ ॥

आज्ञान = मोहो ममता : मोस = माग ॥ २२७ ॥ * ॥ यापरी देवें
म्हणितलें : सकळांचा संन्यास तो जीवेंचि करावा : हा देवाचा कड नव्हे :
निरूपण ॥ ८ ॥ तवं म्हणे दानव-सिरसाट यथौनि प्रकरण ॥ २२ ॥ * ॥

भुषण=भुषा-मणी : सकळ योग=ज्ञानत्रिक : निश्चयात्मा=मोक्ष ॥२२७ ॥

दुवाडु = दुष्कारें वाड नव्हे : कैवाड = कुडावा : एवं कुत्सित समें पावे
तो : पाड = सरिपाड ॥ २२८ ॥

१ घ. एकदळें. छ. एकदोरें. २ घ. नीश्रया.° छज. नीराश्रया.° ट. नीर-
श्रयेसा°. ३ ख. माझा° च. पवाडु.

त्यागाची धरोपरी : घरींचि असतां साजिरी

सीव सिव कदनाची वीवसी य संसारीं : कवण नेघे ? २२९

जिनवती गजघंटा : सिहेसीं यइजैल अवचटा

परि वीखय-त्यागांचीया वाटा : कवणा जाववे ना २३०

कुळाचळाचे घाटे : चुरिजेति करपुटे

परि वीखय-वज्र तुटे : एसा कव्हणी देखे^३ नां २३१

किजैल इंद्रियांचा मारु : प्राणाअपानाचा सांहारु

परि फळ-वासनेचा अंकुरु : कव्हणा खुडवे ना २३२

तुझेया अनुरागाचें वीरडे : जयाचीय हृदय-भुमिके न वडे

तयासि कहीचि त्यागु न घडे : ऐसी तवं माझी मति २३३

धरावयाची परी ते धरोपरी : यथ वानरीचें साहित्य : एवं ऐसा ऐसा करावा : साजरी = शोभे : शिव शिव = नको नको : एवं कल्याण कल्याण : कुत्सित अन्न कदन : विवसी = कांटाळा ॥ २२९ ॥

घटा ते आठांची : यइजैल = जुंझासि : आवचटा = आकस्मात ॥ २३० ॥

अचळाचें घाटे = चणयाचे ॥ २३१ ॥

समहार = एकवटा करणें : तथा दोन्हीं स्वास उस्वास धरुनि टाळी लावणें : फळ-वासना = मनोधर्म : अंकुर = हेत ॥ २३२ ॥

न विरडे = न उगवे ॥ २३३ ॥

१ घचछजझट. °परी. २ ख. °जटा. ३ चछजझट. देखों. ४ खग. समहार. छ. समाहार. ५ ख. अंगिकार. ६ ख. खुडेचि. ७ घचछज. वीरडे. ८ घ. त्यासि.

अवीधेचीया वज्र-साखळा : चहुकडे आळिलां

वरि ममतेचां खिळां : गाडिलां मीं

२३४

अभिलाखाचा वेढा : पडिला असे गाढा

वरि मदनांचां कुन्हाडां : घायवटलां मीं

नीन्हां दास : लागले स्नेह-पास

तया काइसी आस : त्यागाची आतां

निरूपनांचां रंगाचळीं : त्यागाचें आढाल् चालीं

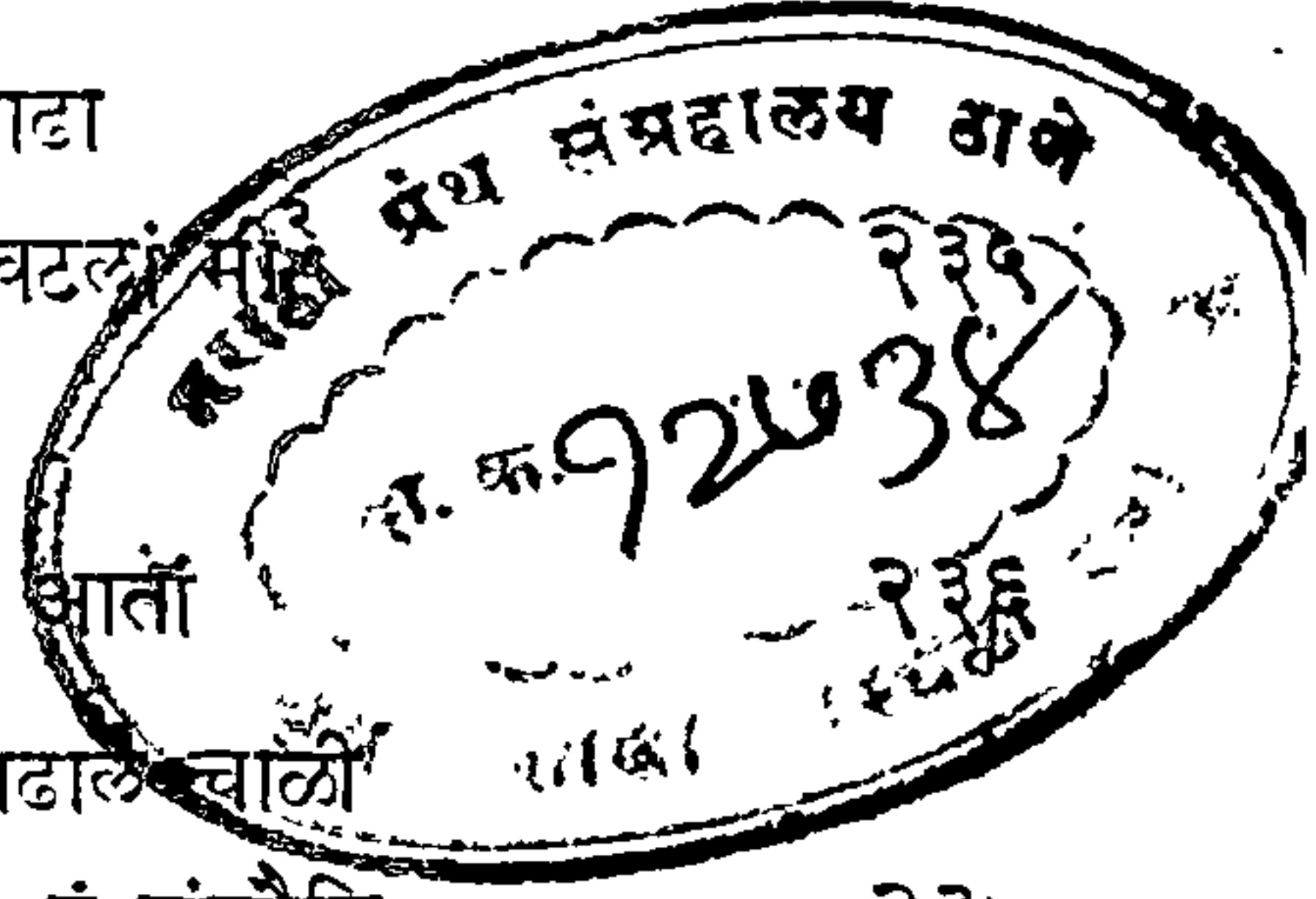
ऐसा कव्हणी न देखे भुतळीं : तुं वांचौनि

२३७

तुझा कृपा-कटाक्ष जोडे सारथी : तैचि रीगांवा होय त्याग-पथीं

कैवल्य-रत्न चढे हातीं : वेळु न लगतां"

२३८

अविद्या = जड चेतन पदार्थ : ममता = लोभ : गाडिला = गाढा खिळां
बैसवीला ॥ २३४ ॥

घायेंवटलां = एवं जर्जर जाला ॥ २३५ ॥

निन्हां = अत्यंत : दासोऽहं मुख्य रामा : स्नेह लक्षणें पाश : आश =
अशंसा ॥ २३६ ॥

निरूपण लक्षणें रंग : तथा अंगण : आणि अचळ = काष्ठें रोविती तें :
त्याग लक्षणें आढाल तें वेळुवाचें : तथा गोळे चाळिती हातावरी ॥ २३७ ॥

यथ जहजाचें साहित्य : सारथि = कर्णाधार ॥ २३८ ॥ * ॥ मग उद्धव-
देविं म्हणितलें : जी अंतरदोष त्याग संन्यास जीवा होववे ना : देवाच्या
अनुरागेवीन : आणि ईश्वरीच्या कृपेवीन : निरूपण ॥ १२ ॥ तव म्हणे
भक्त-भुषण : यथौनि प्रकरण ॥ २३ ॥

२४

श्रीकृष्णाचा उपदेश : सर्व निरोधांचा त्याग करणें हें जीवांचें कर्तव्य.
तेथे ईश्वराचा हेतु पाहूं नये.

तव ह्मणे नागार्जुनाचा दातारु :	“ उद्धवदेवा ! हा संसार	
जीणाचा दुरधरु :	आपुल्या आंगवणा	२३९
रोगिया उपजे पिडा :	तरि वैद्या नेदिजे काढा	
जैताचेया चाडा :	सर्वदेया हातवसुं नैयें	२४०
रणीं जुझारु घायवटे :	तरि वनियां न बंधिजति पाटे	
वीरहीणी कांतु नेभेटे :	तरि सखिय उपचारु नाहीं	२४१
तैसे आइकें भक्त-राजा ! :	हें त्यागाचें भोज	
तुझेया वारिया मज :	नाचों नैयें	२४२
कांडुनि माहा-मोहाचा मागु :	सांडवी ब्रह्मवीचेचा लागु	
तो सकळांचा त्यागु :	तुआंचि करावा	२४३

दुःखेन धर्तुं अशक्यं इति दुर्द्धरं : एवं दुःखेही धरावया अशक्य ॥ २३९ ॥

जैत तें युधाचें यश : सरवश = डांकुलता ॥ २४० ॥

घायवटे = जर्जर होय : वनिया = वैद्य ॥ २४१ ॥

त्याग लक्षणें भोज = भुषणाचें वस्त्र : वारिया = तुझे वारिचें : नाचों नये = त्याग करूं नये ॥ २४२ ॥

महामोह = अज्ञान लक्षणें चोर तथा ममता : ब्रह्मविद्या लक्षणें घेणें नेत होते : त्याग लक्षण पुरुषार्थ तेणें सांडवीला ॥ २४३ ॥

१ ट. दुर्धरु. २ चछजझट. न ए. ३ घचछजझट. न भेटे.
४ क. भक्ती. ५ घचछजझट. न ए. ६ ट. काहाडुनि.

आपुलेनि आंगबळें : रीगौनि त्यागाचें खळें	
वीचारांचेनि दिघळें : खोचावा संसार-शत्रु	२४४
लोक तत्वाचे पारखी : लाहुनि तनु मानुखीं	
ज्ञानाचां लोह-नखीं : तोडित भव-बंधातें	२४५
वैराग्याचेनि कुटें : मनुष्य-देहाचा आरीसा उटे	
तरि तेथ ठसा उमटे : इस्वर-तत्वाचा	२४६
श्रुष्टिचीय टांकसाळे : सरीराचें मोप पडिलें	
पुणू आवघेंचि जालें चोरमोळें : नरदेह वांचुनि	२४७
तें लाहुनि मनुष्य-देहाचें नाणें : ज्ञानाचेनि उदारपणें	
जाणतां दिघळें मेल्लवणें : या संसारासि	२४८

त्याग लक्षणें खळें = रणभुमि : विचार लक्षण दिघळ = वरसी : खोचावा = भोकावा तथा टोंचावा ॥ २४४ ॥

यथ साहित्य बंदिखानी वेडी तोडित : लोक = विदेह जनकादिक ज्ञानिये : तत्व = परमेश्वर : पारिखां = परिक्षावंत : लाहुनि = पाहुनि : तनु = शारीर : मानुखीं = मनुष्य-देह : ज्ञान लक्षणें लोहाची नखी करुनि ॥ २४५ ॥

कुट = कुरुदाची पिठी : उटे = उजळे : ईश्वर-तत्व = श्रीमूर्ति तल्लक्षण ठसा = विंब : उमटे = हृदयासि ये ॥ २४६ ॥

सृष्टि लक्षणें टांकसाळ : शरीर लक्षणें मोप = ठसे : चोरमोळे = चोरथरें तथा गैरशाळ : नरदेह = ज्ञानाचें देह ॥ २४७ ॥

मनुष्य देह लक्षणें नाणें = मोहर : ज्ञानाचेनि वळें = उदारपणें = उत्कंठा-पूर्वक : जाणता = ज्ञानिये : मेल्लवन = मालवन ॥ २४८ ॥ * तवं श्रीकृष्ण-चक्रवर्ति म्हणितलें : सकळा निषेधाचा त्याग आपुलिया अंगवना करावा : हा जीवाचा कड : ईश्वर हेत पाहों नय : निरूपण ॥ १० ॥ तंव म्हणे नागार्जुनाचा दातारु : यथौनि प्रकरण ॥ २४ ॥ *

२५

यदु-अवधूत संवाद

एचि अर्थां आतां : तुज इतीहासु सांघैन वीरक्तां !

जो पुर्वीं यदु-अवधुता : संवादु जाला

२४९

२६

अवधूताचें गुणवर्णन

तो अवधुतु : मुर्ति तरि सांतु

परि काळासी कृदांतु : होउनि ठेला

२५०

तो वैराग्याचा कांतीउं : कि माहा-तपाचा वोतिउं

की नीवृतिचा थळीउं : वोडवला तो

२५१

की भक्तिचा वांटेकरू : कीं ज्ञानाचा नीडारू

ना तरि जगासि पुढारू : मोक्षाचा तो

२५२

यचि आर्थि = मागिल प्रकरणान्वयाकारणें : इतिहास = अल्प मात्र : सम्यक् प्रकारें वदतीति वाद ॥ २४९ * ॥ ईश्वरें बोध दिधला : हा दैवाचा कड : येचि आर्थि इतिहास : यदु-अवधुताचा संवाद : तेणेंही ऐसंचि केलें : प्राठें निरूपण ॥ १ ॥ येचि आर्थि आतां हें प्रकरण ॥ २५ ॥

शांति-रसाची मूर्ति : काळ = माया : कृत = करण : तयासि अंत केला : ठेला = राहिला ॥ २५० ॥

कांतिव = कोरिव : भावें कांतिला : वोतिउ = वोतिला : थळिउ = थळुनि आकारिला ॥ २५१ ॥

वांटेकार = वाटा करुनि देता : निडार = दाट भरला असे : पुढार = वर-दाता ॥ २५२ ॥

ना तो विवेकु वेठला : कि प्रबोधु बोधला

ना तरि योगुचि मुर्तिसी आला : अवधुत-वेखें २५३

तो जगा वेगळा : असे योगि लीळा

विचरे यकला : मही-मंडळीं २५४

२७

अवधूताची भेट व यदूने केलेलें त्याचें स्तवन

तो खेळतु मेदिनी : पातला यदुरीयाची राजधानि

तेथ राहिला तपोवनीं : सीधनाथाचां २५५

काहणी यकी वेळीं : यदु नीगाला व्याहाळी

तव देखिला झाडातळिं : अवधुतु तो २५६

तेथ चरण नमस्करिलें : मग रायें पुसिलें

“कै जी बीजें केलें : तुम्हीं या नगरासि २५७

वेठला = सनधबद्ध होउनि आठाइता जाला : प्रबोध मूर्तिरूप जाला :
योग = असती परी ॥ २५३ ॥

ललयतीति लीळा ॥ २५४ ॥ * ॥ अवधुताचां ठाईं ज्ञानत्रिक बानला :
निरूपण ॥ ५ ॥ तो अवधुत यथौनि प्रकरण ॥ २६ ॥

राजधानी पटाची नगरी : तपस्येचें वन तें तपोवन : सिद्धनाथ ते
देवता ॥ २५५ ॥

व्याहाळी = सीकारासि ॥ २५६ ॥ २५७ ॥

१ खघचछजझट. एदुची. २ क. ध्वनि. कघट. धनि. ३ खच.
वीहाळी. घ. वेहाळी. जझ. विशाळी. ट. वेझाळी.

तुह्यां हींडतां य शृष्टी : ऐसी कवणें पुरुखेंसीं जाली भेटि	
जिया संसारांची दाटि : वनवली यकें वेळें	२५८
कवणाचा मनोमासा : न धेवे अर्थकामांचीया आवीपा	
या धर्माची प्रसंसा : कवणु न करी ?	२५९
तुं आंगवणा पुरुता : सकळ कळा जाणता	
ऐसाहीं अकर्ता : हें मज नवल पै !	२६०
जड उन्मत पीसैं : खळत अससी तैसैं	
यह्वीं ज्ञानाचेनि प्रकासैं : देखसी चराचर तुं	२६१
काम-लोभाचेनि दावानळें : हे भूतजात वनवलें	
तेथ ज्ञान-हृदीं वोल्हावलें : तुझें आंग	२६२
आत्मयांचां आळा : वीण वीखयांचीया वोल्या	
कैसेनि कोंभैल्या : आनंदु तुज ? ”	२६३

संसार लक्षणें सर्प : दाटी = लहरी : वनवली = जळाली ॥ २५८ ॥

मन लक्षणें मासा : अर्थ आणि काम लक्षणें आविंश : धर्म ते आष्ट भोगाचे ॥ २५९ ॥

अंगवना = पुहषार्थि : कळा त्या ६४ : ॥ २६० ॥

जड = प्रबुद्धो बालवत् कीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् ॥ २६१ ॥

द्व संबंधीक तो दावानळ : ज्ञान लक्षणें हृदिं = डोहीं ॥ २६२ ॥

जीव आत्मा लक्षणें = आळें : अधिकार-भुमि : विषय ते पांच : तल्लक्षण वोल : वीन = वांचौनि ॥ २६३ ॥ * ॥ एवं अवधुताची भेट आणि रायाचें अवस्थान : निरूपण ॥ ९ ॥ तो खळत ये मेदनी यथौनि प्रकरण ॥ २७ ॥

२८

अवधूताकडून ज्ञानपंथाचें निरूपण : प्रास्ताविक

आइकै उधवदेवा ! : यदु पुसीलें ऐसेया सवा

मग ज्ञान-पथु वरवा : अवधुतु नीरुपिता जाला २६४

द्वणे ' राया ! आइक : मज गुरु असति अनेक

तेतुलेयां पासौनि एकै एकै : मी सीखता जालां २६५

२९

अवधूताने केलेले चौवीस गुरु

पृथ्वी पवनु : आकास जळ हुतासनु

कुमोद-बंधु भानु : कपोता अजगर २६६

सींधु पतंगु मधुकरु : गजु मधुवा कृष्णसारु

मिनु पींगळा कुरुरु : वाळ-कुमारी २६७

सवा = ऐसिया परी ॥ २६४ ॥ २६५ ॥ अवधुतें गुरु ज्ञानपंथें निरूपण ॥ २ ॥ आइकै उद्धवदेवा यथौनि प्रकरण ॥ २८ ॥

पृथवि वायु आकाश ॥ पृथ्वी : १ : पवन : २ : आकाश : ३ : जळ : ४ : हुताशन : ५ : कुमोदबंधु : ६ : भानु : ७ : कपोता = लांवा : ८ : अजगर = सर्प : ९ : ॥ २६६ ॥

सिंधु : १० : पतंग : ११ : मधुकर = भ्रमर : १२ : गज : १३ : मधुवा = मोहळमासी : १४ : कृष्णसार = हरण : १५ : मिन : १६ : पींगळा ते सामान्य स्त्री : १७ : कुर = कवडा पक्षिया : १८ : वाळ = वाळक : १९ : कुमारी ते ब्राह्मणाची : २० : ॥ २६७ ॥

सेलारा फणिमौळि : उर्णनाभि झीली^१

या चौवीसां गुरुची वोळी : सांघितली तुज

२६८

३०

जीवाचा खरा गुरु ईश्वर. पण इतरांजवळूनहि गुण-ग्रहण

यांचें वर्तन : तें मज मोक्ष-साधन

ह्मणौनि देउनि अवधान : मीं सीखेलां तें

२६९

यचि अर्थीं : मज गुरु बोलीजति

एन्हवीं जीवा गुरु ज्ञान-पथीं : इस्वरु तो

२७०

तरि जें जया जवळें : राया ! मीयां जाणितलें

तेतुलीं सांघीजति स्थळें : वीस्तारुनि

२७१

कथेचेनि अनुसंधानें : सांघिजतिल चोवीसै आख्यानें

जेथें रसकेळि खेळति मनें : कळांवीदाचीं

२७२

सेलारा = सर उजरिता : २१ : फनिमोळी तोही सर्पचि : २२ : उर्ण-
नाभि = कांतिणी : २३ : झिली = भिंगुरटी : २४ : वोळि = अनुक्रमनिका
॥ २६८ ॥ * ॥ चोविस गुरु अनुक्रमें सांगितले : निरूपण ॥ ३ ॥ पृथ्वी पवन
यथौनि प्रकरण ॥ २९ ॥ * ॥

अवधान = सावधान होउनि ॥ २६९ ॥

यचि अर्थीं = गुणा अर्थी ॥ २७० ॥

स्तळ = अख्यानें ॥ २७१ ॥

अनुसंधानें = अन्वयें : अख्यानें = वर्तनें : रस ते नवही : केळि = जळ-
केळि : कळा वेत्तीति कळाविद ॥ २७२ ॥ * ॥ जयाचां ठाईं जेतुका गुण : यचि
अर्थीं गुरु : एन्हवीं जीवां गुरु ज्ञानपंथी ईश्वर : निरूपण ॥ ४ ॥ यांचें जें
वर्तन : यथौनि प्रकरण ॥ ३० ॥ * ॥

१ चझ. झील्लि. २ खघ. सीखतां जाला. ज. सीखिनलां. ३ खच. हे.
४ ख. इश्वरुचि. ५ घचछजझट. जेहीं.

३१

[१] पृथ्वी गुरु. धैर्य न सोडण्याचा गुण.

परिहसै भूपाळा ! : मी क्षेमेचा नीर्वाळा

आदरें सींखिलां : वीश्वंभरे पासौनि

२७३

सर्वांगें वीदारिति भुतें : परि प्रूथ्वि न संडीं धैर्यातें

तैसें देहांतुही पातलेयां धर्मातें : न मोकळीं मीं

२७४

३२

[२] वायु गुरु. अखंड भ्रमण, रसाची चाड न बाळगतां अन्नसेवन.

वायु हिंडे चराचरीं : परी आश्रो कहींचि न धरी

नीराश्रया तयापरी : इती होआवें

२७५

रसाची कहीं : प्राणा चाड नाहीं

तो परीतोखे देहीं : अनैमात्रें

२७६

क्षेमा = धैर्ये : निर्वाळा = निर्वाहो : तथा निर्धार : विश्व भरलें म्हणौनि विश्वंभरा ॥ २७३ ॥

सर्वांगें ते आठ : तेंचि कवणें : धैर्य्य दानं तपस्तप्तं जीवनं गंधिदीनता । अंगारा अष्ट अंगानि वसूमती प्रकीर्तित ॥ १ ॥ विदारिती = विछिन्न करिती ॥ २७४ ॥ * ॥ आतां चोविसै आख्यानें सविस्तारें अनुक्रमें सांगता असिजे : पृथ्वी गुरु धैर्य न सांडावें यदर्थि निरूपण ॥ २ ॥ परियसै भुपाळा यथौनि प्रकरण ॥ ३१ ॥

तरि एकेचि ठाईं अससील आणि काईं : म्हणे ना : वायुच्या परी नित्याटन करावें म्हणौनि वायो सांगितला : यति = यत्नशिळ ॥ २७५ ॥

रस ते साही : प्राण तो वायो : परि सर्व भाविं तोषातें पावे ॥ २७६ ॥

नं म्हणे सीळें उन्ह : कदन ना सदन

न करी हे^१ वीवर्चना^२ : प्राणु जैसा

२७७

आहारुचि नेधे : तरि देह-त्यागीं नीमीत्य लागे

आणिक रसाचेनि संगें : धर्मीं निबळु जाय

२७८

या कारणें राया ! : वायु गूरु केळा मीयां

असे एकांकिया : पवनु जैसा

२७९

३३

[३] आकाश गुरु. अलितता.

मेघांचेनि वडपें : आकास कंहीं न सीपे^३

तैसा काळगुणीं न लीपे^४ : योगिया तो

२८०

कुत्सित अन्नं कर्त्तुं : सुष्टान्नं सदन्नं : प्राण तो वायु ॥ २७७ ॥ २७८ ॥

एक एव एकाकी ॥ २७९ ॥ * ॥ वायोचे ४ गुण : वायु गुरु आखंड

भ्रमण हा ब्रह्मांडीचा वायो : आणि पिंडीचा वायो प्राण : तथा रसाची चाड

नाहीं : नसुधेनि अन्नमात्रेचि तोखे : निरूपण ॥ ५ ॥ वायु हिंडे चराचरीं

यथौनि प्रकरण ॥ ३२ ॥

तरी गुण-दोष घेउनी जासील आणि काह : म्हणे ना : आलित असे

म्हणौनि आकाश सांगितलें ॥ वडप = मेघ-मंडळ : काळ = त्रिकाळ : तथा

वाहता काळ : गुण = त्रिगुणात्मक ॥ २८० ॥ * आकाश गुरु काळगुणीं न

सीपे : तैसा योग्यश्वर : निरूपण ॥ १ ॥ मेघाचेनि वडपें हें प्रकरण ॥ ३३ ॥

१ कख. * २ खगघचछजझट. वीवंचना. ३ घचछजझट. जरि°

४ क. * ५ खघचजझट. लीपे. ६ खघचजझट. सीपे.

३४

[४] जल गुरु. आपण शुद्ध राहून इतरांनाहि शुद्ध करणारें

जैसें कां जीवन : स्वच्छ स्वभावीं प्रसन्न
तैसें रजस्तमी वीहीन मन : नीर्मळ होआवें २८१

आनि आचारें योग्यता : होय तीर्थभुतता
बोलौनि प्रमयामृता : धर जाला जो २८२

कखायाचे काट : फेडूनि कीजति धुवट
तैसें होआवें चोखट : अंतष्करण २८३

३५

[५] अग्नि गुरु : आचार-विचार-परिपूर्णता.

आचार आनीक वीचारू : जाणावया अग्नि गुरू
केला तो प्रकारू : आइक राया ! २८४

तापस(प)नें निलागु : अग्नै नव्हे आसळगु
तैसा होआवा नीसंगु : यकांतनीधू २८५

तरी आलिप्तचि आसावें आन काइ : म्हणे ना : आपण शुद्ध आणिकातें
शुद्ध करी म्हणौनि उदक सांगितलें ॥ स्वच्छ = स्वइच्छेकहनि : स्वभावे = स्वयं
भावे करुनि : प्रसन्न = प्रशस्त : एवं नीर्मळ ॥ २८१ ॥

आसमंतात् चरतीति अचार : तीर्थभुतता = तद्भूतता : एवं तदप्य :
प्रकर्षेण मपितं प्रमेय : तल्लक्षण आमृत = धर = आधार ॥ २८२ ॥

कषाय=किल्मष तें काट=काटाचा रंग दिधला : एवं वस्त्रासि ॥ २८३ ॥
जळ गुरु चौं प्रकारीं निरूपण ॥ ३ ॥ जैसें कां जीवन : यथौनि प्रकरण ॥ ३४ ॥

तरी शुद्धत्व काइसेनि होय पां : ना : आचार आणि वीचारपरतेपणें
म्हणौनि अग्नि सांगितला : प्रकार ते ७ ॥ २८४ ॥

पात्रादि आलंबन : नाहीं हुतासन	
स्वीकारावेया अन्न : उदरचि पात्र	२८६
पवित्रापवित्रे दोन्हीं : जैसी नाहीं वही	
आणि पाप-पुण्य-चीह्नीं : घेपवे ना	२८७
इस्वरु-प्रतीती आणणें : तरी अग्नी गुरू करणें	
ते आइक अंतःष्करणें : सावधानें	२८८
जैसा काष्टांतु : अग्नि असे सर्वगतु	
पुणु प्राणियांसि नव्हे हेतु : दृष्टादृष्टीं	२८९
तोचि जेव्हेळां होय प्रगटु : तेव्हेळि भजनें जोडे अदृष्टू	
पाक-नीह्पती ^३ दृष्टु : एकां होऐ	२९०

तपस्या जयाचां ठाईं तो तापस म्हणावा : निलाग=लागरहीत : असळग=
टाकलेंपण नाहीं : एकांता निष्ठ तो एकांतनिष्ठ : एवं न दिसे ॥२८५॥ २८६ ॥

पवित्रापवित्र दोन्हीं भस्म करणें : पापपुण्य = संतासंत : चिन्हीं =
ओळाखि : घेपवे ना = अपलवे ना : हें आचारीं ॥ २८७ ॥

आतां विचारीं : प्रतीति आणणें हें हृदयाचां ठाईं ॥ २८८ ॥

गत = व्यापक : ग प्राप्त्यार्थे : एवं सर्वा ठाईं पावला असे : हेतु = दर्शन
नव्हे ॥ २८९ ॥

प्रकट = प्रसिद्ध : जेव्हेळीं = जे काळीं : एवं अग्निहोत्रीं ब्राह्मण चेत-
वीति : तेव्हेळिं = बिये काळीं : भजनें = यज्ञासि उपयोगा केला : जोडे = प्राप्ति
होय ॥ आतां सिद्धांत : प्रकट = अवतार होय : भजनें = पुर-भजनें : जोडे=
प्राप्ति होय : तो अदृष्ट : पाकनिष्पत्ति = यथा कानसेया ब्राह्मण : तथा तिन्ही
दानें तो दृष्ट जाणावा ॥ २९० ॥

१ खघ. आळीं^० २ घचछजझट. कां.^० ३ ख. नीःपती. घचछजझट.
निष्पत्ति.

तैसा परमेस्वरू : सर्वात्मा नीराकारू	
परि जीवांसि साकारू : उपकारकु	२९१
ऐसें इस्वर-तत्व : श्रीमूर्तिचें सुधत्व	
जाणावेया गुरुत्व : अग्नीचें पै	२९२

३६

[६] चंद्र गुरु. कळांना चढउतार असला तरी चंद्र स्वतः नित्य.

शरीरा जन्म-मरण : जिउ नीत्यु जाण	
चंद्र या खुणा : मीयां गुरु केला	२९३
कळां वोहटू चढू : परी चंद्रीं नाही वीघटू	
खडूभावं विकारा पाडू : तैसा देहीं	२९४

मागिल वोवी साहित्य : प्रत्यक्ष वोवी सिद्धांत : अकारेंसीं सह वर्तमान तो साकार : उपकारक = जीवोद्धरणकारक ॥ २९१ ॥

ऐसें ईश्वर-तत्व = सार : एवं अव्यक्त जाणावया आणि श्रीमूर्तीचें शुद्ध बुद्धत्व जाणावया : तरी शुद्धत्व = गर्भादि त्रिप्रकार असौनि : अथवा माया-पुरांत आसौनि न मैळे : ऐसें शुद्धत्व जाणावें ॥ २९२ ॥ * ॥ आग्नि गुरु : पांचा प्रकारीं : विचारीं दों प्रकारीं : आव्यक्तीं आणि व्यक्तीं : निरूपण ॥ ९ ॥ आचार आणि विचार यथौनि प्रकरण ॥ ३५ ॥ * ॥

तरी गुढचि असतील आणि नित्यत्वे ऐसें म्हणों आणि काइ : म्हणे ना : जन्म-मरण असे एवं जीव आणि ईश्वर : देह त्यजीति परि ईश्वर आणि जीव दोन्ही नित्य : म्हणौनि चंद्र सांगितला : म्हणौनि सिध्दता आचार करावा ॥ २९३ ॥

पाड = सरिपाड : ६ विकार ते कवण : स्थियते : १ : ज्यायते : २ : वर्द्धते : ३ : विपरिणमते : ४ : क्षीयते : ५ : भ्रियते : ६ : तेणें न्यायें देहीं जाणावें ॥ २९४ ॥ * ॥ चंद्र गुरु : कळा वोहट : परी चंद्रीं नाहीं : तैसें देहीं षड्विकार : घेणें : देणें : हा चढ वोहट : परी जीवा नाहीं : निरूपण ॥ २ ॥ शरिरा जन्म मरण यथौनि प्रकरण ॥ ३६ ॥ * ॥

३७

[७] सूर्य गुरु. सर्व-प्रकाशक. तद्वत् ईश्वर-ज्ञानावांचून जीवाला मोक्ष नाही.

सुर्यो जेणें असें : मीयां गुरु केल्या असे		
प्रकाशक जेया ऐसें : दुजे नाही		२९५
तेज असे तारागणीं : परि अंधकाराची गवसणी		
फेडावेया दीनुमणीं : वांचौनि आणिकु नाहिं		२९६
दिप घरोघरीं : असति कोडि संख्या वेऱ्हीं		
परी समग्रा आंधारीं : राहाटों न ये		२९७
तैसीं नाना देवता-साधनें . अंतर बाह्य भजनें		
परि मोक्षू तो इस्वर-ज्ञानें : वांचौनि नाहीं		२९८
अद्वैत-प्रतीति-बळें : न फीटति भ्रांतिचीं पटळें		
चांदिनेयांचें ज्ञांवलें : देखणें जैसें		२९९
नीजांसें अधींष्टात्री : सुर्य देवता नेत्रीं		
स्वरूपें नीज क्षेत्रीं : असतुचि असे		३००

जरी यथ आनित्यता सांगितली तरी ईश्वर ज्ञान कैसें पां : म्हणौनि सूर्य सांगितला ॥ अंशें साजाल्यें ॥ २९५ ॥ २९६ ॥

राहाटों न ये = विचरों न ये ॥ २९७ ॥

अंतर = अंतर्याग : बाह्य = बहिर्याग : भजनें = भावक्रिया ॥ २९८ ॥

भ्रांति = अज्ञान : तल्लक्षणे पडळ = नेत्रावरी ये ॥ २९९ ॥

१ खछजझट. तेया. २ घट. * ३ कछ. * ४ खझ. समग्र. चछझ. समग्रे. ५ ख. सस्वरूपें. घचजझट. स्वस्वरूपें.

तैसा परमेस्वरु निजासैं : सर्व भुतीं असे	
परि संपुर्णता दीसे : स्वस्वरूपीं	३०१
इंद्रियें आनीक मन : होति आत्मेयां अधीन	
जैसें कां जीवन : सुर्योकरां	३०२
दृढावेया प्रतिति : नाना दृष्टांतीं	
बोलावया उपपति : सुर्यो गुरु	३०३

३८

[८] कपोता गुरु. अतिस्नेहामुळे कुटुंबासहित नाश.

परिहसैं नरनाथा : तुज सांघेन पक्षां यकाची कथा	
जिया निवर्ते संसार-व्यथा . गृहस्ताश्रमींची	३०४

निजाशें आधिष्ठात्री = पिंडस्थ : सूर्य देवता नेत्रीं = नेत्रीं सूर्याचें सामर्थ्य
स्वरूप : स्वरूपें = अव्यक्त स्वरूपें : निजक्षेत्रीं = ब्रह्मांडस्थ : ॥ ३०० ॥

तैसा ईश्वर निजाशें = उभयदृश्या खालौते अवतार : सर्व भूतीं असे तो
आत्मक भावें : संपूर्णता दिसे = तो उभयेदृश्या जाणावा : स्वस्वरूपीं = आव्यक्त
ईश्वर ॥ ३०१ ॥

आत्मा = संलग्न : कां चेष्टवीता : जीवन = उदक : सूर्यकरीं = च्याच्ची
मेघ सूर्या आधिन असति म्हणौनि : तथा वनस्तळि तृप्त होउनि वाढति : तथा
द्वितीय यामे सूर्यो खळें करी तेणें वृष्टि होत असे ॥ ३०२ ॥

दृढावया = प्रतीति दृढ होआवया : ॥ ३०३ ॥ * ॥ सूर्यो गुरु विचारीं
तीं प्रकारीं : इंद्रियें आणि मन : होति आत्मया आधिन : हें आचारीं : ऐसे
च्यारि प्रकार : निरूपण ॥ ९ ॥ सूर्ये गुरु जेणें अंशें : यथौनि प्रकरण ॥ ३७ ॥ * ॥

तरी ज्ञान जालयानंतरें काइ करावें पां : ना त्याग करावा : कपोतयाची
परि होइल म्हणौनि कपोता सांगितला ॥ पक्षिया तो लांवा : संसार लक्षणें
व्यथा = रुजा ॥ ३०४ ॥

१ क. सूर्योकरांचे. चजझ. सूर्य ° २ घचछझ. °एसैं. ३ खघचछजझट.
पक्षीया.

जाणतां अतिसंसीं : स्नेहो न करावा कऱ्हणेंसी

करीतां दुखानळु गिवसी : कपोतेयाचीय परी ३०५

तो कपोता : सहितु कांता

अरंणिं होंता : बहुत दीस ३०६

तेआ दोघांचें युगुळ : जैसी अविद्येची वज्र-सांखळ

ना तरि माहों मोहे डंबाळ : आदरीलें तें ३०७

तें अहंकाराचें आंदन : कीं ममतेचें मेहुन

की अभिळाखाचें तारणें : मुर्त जालें ३०८

की त्रूणेचें साजनें : लोभाचें नांदनें

कीं अवीवेका वीसंवणें : जोडलें तें ३०९

तारुण्याचीया टकमका : भावाचीया चळोबळीका

सर्वांगें एकमेकां : बांधतीं जालीं ३१०

अविद्या मैसी-पाणीन्यायें तल्लक्षणें वज्रशांखळा : अविद्या = ममता : तल्लक्षण वज्रशांखळा : डंबाळ = विस्तार : आदरिलें = आरंभिलें ॥ ३०७ ॥

नांदणें = नांदणुक : दुसरें अंदनें = लेंकिंसीं अंदन देती : मेहुणें = परस्परें कुतोहळ : तारण = त्राण ॥ ३०८ ॥

तृष्णा = अतृप्तता : सज्जनत्वाचा आतिशयो तें साजणें : लोभ = मोकळुं न सकणें : नांदणुक : विसंवतें स्थळ : तें विसंवणें : तथा विश्रामातें पाये ॥ ३०९ ॥

टकमका = टवावी : चळोबळिका = चपळता ॥ ३१० ॥

१ घचछज. अतिसएसीं २ च आरणीं. छ. आरन्यीं. ३ घ. दोन्हींचें.
४ घचज. माहामोहाचें. ५ घ. तारुण्य.

स्नेहाचें बीरडें : तेयां पडलें असे गाढे	
म्हणौनि एकमेकापुढें : पाउल न घळीति	३११
एक एकेंवीण : नाहीं न्हाण जेवण	
तेयां दोघां एकुचि प्राणु :-एर काइ सांघों	३१२
ते जे जे चाड करी : ते तो पुरवी भल्लेतेया परी	
स्त्रीयां अधीनु य संसारीं : कवणु नव्हे	३१३
नवेया तारुण्यांचीया वोळा : ते उरुकें आली फळा	
म्हणौनि पहीलेयाचि वेळा : बहुत वीणि जाली	३१४
तेयां बाळकांचां मुग्ध विळासीं : तींये दोघें जालीं पीसीं	
बापु अज्ञानाची भुलि कैसी : कवन्हों वोळखे ना	३१५
तयांतें प्रतिपाळितां : कुडकूडा जाला कपोता	
हे जर्गीं कूटंब-चींता : कवणातें न बधी	३१६
कवण्हीं एकी वेळी : ते सांडूनि वन-स्थळीं	
चारेया नीगालीं : तीये दोघें जनें	३१७

विरडें = बंधन ॥ ३११ ॥

उरुकें = उत्कर्षें ॥ ३१४ ॥

मुग्ध = प्रौढ : विळासीं = उपचारीं : बाप = धन्य धन्य ॥ ३१५ ॥

कुडकुडा = कष्टी ॥ ३१६ ॥

वनांतुल स्थळ ते वनस्थळी ॥ ३१७ ॥

तत्र पांगितु जाळतें : चीरीतु वांगुरेतें	
पारधी यकू तेथें : एता जाला	३१८
तेथ करुआळा करितें : पाखि झडपितें	
कपोतीं खेळतें : देखिलीं तेणें	३१९
मग न वजतां पाउलीं : न पडतां चाहुलीं	
जाळ पांगुनियां धरिलीं : तीएं यकें वेळें	३२०
कपोता कपोती : चारा घेउनि आलीं मांगुतीं	
तव देखिलीं आक्रंदतें : बाळकें तीयें	३२१
दीठी दिठि मीनली : तव जीवन-कळा उसासलीं	
तैसीचि घाघाइलीं : तियें यकें वेळें	३२२
म्हणति आम्हीं जातसों जमपथा : माघौतीं न यों सर्वथा	
सांघातु सरला आतां : आमचा तुमचा	३२३
तव आक्रंदत म्हणे पक्षीणि : मीं कैां वीसंब्रलियें पापिणि	
मीचि जालीयें सर्पिणी : यां बाळकासि	३२४

पांगित = जाळें पसरति ॥ ३१८ ॥

करुवाळा = परस्परें खाजवीति : कपोतीं = बाळकें ॥ ३१९ ॥

चाहुली = चाहाळ ॥ ३२० ॥

उसासिली = भोकिली : घागाइलीं = बोभाइलीं ॥ ३२२ ॥

जमपंथा = यममार्गी ॥ ३२३ ॥

१ घ. ०रातें. २ क. पडती खचजट. पडतीयां. ३ घज. जाळें.
४ खघज. मागौती, झ. माघौतीं. ५ क. कैची.

ऐसें बोलौनि असासीत . पाठीं धावीनली आक्रंदत निडळें निडळ घांसत : रीगाली जाळ्यांतु	३२५
तवं विहंगमुं करी दुखातें : ह्मणे सांडौनि मातें कां जांत कांते : यकली तुं	३२६
न बोलत मासिं : जातसे ब्रळकिसीं लेकुरुवें वांचौनि स्त्रीयांसि : कवण्हीं पढिय ना !	३२७
आतां सुनिय घरीं : यकला मीं काइ करीं कटकट सदासीवा ! य संसारीं : मज काइ केलें !	३२८
ऐसें बोलौनि सहसा : जाळ्यांतु रीगे आपैसा बापु मोहाचा पांसा : कवणातें न बधी	३२९
तीयें लाहुनी पक्षकुळें : व्याधाचें मन संतोखलें मग बांधौनि जाळें : नीगाला तो	३३०

असासीत = अकस्मात् : तथा अवेसली : निडळ = कपाळ ॥ ३२५ ॥

विहसा गच्छतीति = विहंगम ॥ ३२६ ॥

पढिय ना = आवडे ना ॥ ३२७ ॥

सुनिय = शुन्य : कटकटा = हाय हाय : सशशिवा = महादेवा ॥ ३२८ ॥

सहसा = अकस्मात् : बाप धन्य धन्य : अश्चर्यकारक : मोह = अज्ञान : तल्लक्षण पाश = बंधन ॥ ३२९ ॥

१ ख. निडळा. २ घ. जाति. ३ घल्लजझ. अससि. ४ ख. जाळ्या आंतु.
घ. जाळीयांतु.

सकुटंबी कपोता : निमाला स्नेहो करितां
 म्हणौनि घरिं असकतां : यदु न व्हावें तुआं ३३१

३९

[९] आरु गुरु. अदृष्टाने मिळेल तेवढ्याने संतुष्ट.

सुरसु विरसु आहारू : न ह्मणे साना थोरु
 जैसा कां आरू : संतोखिया ३३२

जें अदृष्टवसें : मीळें अनायासें
 तेणें संतोसें : धाला असे ३३३

न मीळतां आहारीं : कहीं वोसि न धरी
 नीश्र्वंतु नीर्व्यापारी : होउनि असे ३३४

तैसा असे सयमु : अनुष्टावेया धर्मु
 देहीं सत्वक्षेमु : आरु जैसा ३३५

कुटंबेसह वर्तमान : निमाला : मृत्यु जाला ॥ ३३१ ॥ * ॥ कपोता
 गुरु : आनि स्नेह सकुटंबी निमाला : तैसे बोधवंत घरीं असतां आति
 स्नेह न करुनि त्याग करावा : निरूपण ॥ २८ ॥ परियसीं नरनाथा : यथौनि
 प्रकरण ॥ ३८ ॥ * ॥

तरी त्याग करुनि काइ करावें पां : नां जेतुकें मिळे तेतुकेंनि गमावें
 म्हणौनि आरु सांगितला ॥ सुतरां अतिशयेंसीं रसबहळ तो सुरस : विगता
 रसा विरस : आरु = आजगर सर्प ॥ ३३२ ॥

अदृष्टवशत्वं तें अदृष्टवशें : न यास अनायास : यास = प्रयत्न ॥ ३३३ ॥
 वोस = वोहट ॥ ३३४ ॥

धर्म = असती परि : सत्व = शांति : क्षेम = समर्थ ॥ ३३५ ॥ * ॥
 आरु गुरु पांचा प्रकारीं : निरूपण ॥ ४ ॥ सुरस विरस आहार यथौनि
 प्रकरण ॥ ३९ ॥ * ॥

४०

[१०] उदधी गुरु. मर्यादेंत राहणारा व लाभालाभाने हर्षविषाद न बाळगणारा.

मीयां आपुलेया बुधी : गुरू केला उदधी

परमार्थ-सीधी : लागि राया

३३६

माहानदिचा वोधीं : समुद्र मर्यादा न लंघी

न वरीखतां मेधीं : वोहटे ना

३३७

नारायेणें आगाधु : जैसा कां क्षीरसींधु

तैसा होआवा ब्रह्मवीदु : परमेस्वरें

३३८

जो इस्वराभिमुखु : जेयाँ दैवसवाँ संतोखु

नाहीं वीखादु हरिखु : लाभालाभीं

३३९

तरी सुरस विरस न म्हणावें येतुलेंचि : ना हर्ष विषादही नाहीं म्हणौनि
समुद्र सांगितला ॥ उदधी = हें अभिधान : सिद्धी = प्राप्ति ॥ ३३६ ॥

मर्यादा हें झाडाचें नाम : वोहटे ना = उत्तरे ना ॥ ३३७ ॥

नारायण हृदई आहे तेणें कहनि क्षिरसिंधुसी आगाधत्व = अंत न कळे :
तथा गहनता : ऐसें वैभव आलें : तैसा स्मरणें कहनि ईश्वर हृदई सांठविला
म्हणौनि ब्रह्मविदासि आलें ॥ ३३८ ॥

अभिमुख = सन्मुख : दैवसवा = दैववशें : एवं दैवदत्त ॥ ३३९ ॥ * ॥
उदधी गुरु तीं प्रकारीं : निरूपण ॥ ४ ॥ मियां आपुलिया बुद्धी : यथौनि
प्रकरण ॥ ४० ॥ * ॥

४१

[११] पतंग गुरु. स्त्री-सौंदर्याच्या मोहाने सर्वस्व-नाश.

अन्यथाज्ञानालागि : वरि घालिजे पतंगी	
आगिचीया जीगिमीगी : देखौनियां	३४०
भोगावेयालागि : जाळ पाखीं आळंगी	
तो चडफडितु वेगीं : मरण पावे	३४१
तैसे स्त्रीयचें रुपडें : तारुण्याचेनि धुमाडें	
देखौनि भुररें चढे : वीकाराचे	३४२
विखय-त्रीमीर ^१ -रजे : उरीं आदळलें न सुजे	
हात परवसिया नेणिजे : आपेंपरु	३४३
कटाक्षाची मेहळनी : पडे अंतष्करणी	
मावळे दिवे-लावणि : वीचाराची	३४४

तरी गहनपण होआवें यतुलेंचि : ना स्त्रीरूपहि न पाहावें : म्हणौनि
पतंग गुरु सांधितला : लागि = करुनि : एवं निशिशीपक तरुवर म्हणौनि :
जिगिमिगि = झळळ ॥ ३४० ॥

धुमाडें = तारुण्याचा उठावा : भुररें = जैसे कानफटें स्त्रियेवरि रक्षा
टाकीति आणि भुले : भावें विजीया भक्षणें भ्रांति चढे ॥ ३४२ ॥

विषयाचें रज तलक्षण त्रिमिर = धुळीचें रज आणि धुर आणि साइं-
काळीचें अंधारें : न सुजे = न दिसे : हात परवसया = हात स्पर्श करुनि :
आपंपर लक्षणें धर्माधर्म ॥ ३४३ ॥

स्त्रियेचे कटाक्ष लक्षणें मेहळनी = अंधारी रात्री ॥ ३४४ ॥

१ ट. झीगि° २ घ. चर° ३ च. तिमिर. ४ छ. सुझे. ५ ख. परी°
घ. वसेया. ६ घट. मेहळणी. ७ चज. माल्हेवे. छट. माळवे.

हावभावाचेनि वरीदळें : बुंधीचा वीकासु मावळे

नीद्रा-समो तीय वेळे : होय सत्वासि ३४५

म्हणौनि स्त्रीयांचेर्या संगती : पुरुखा नाहीं उर्ध गति

न पारुखे सहंश्रुति : यणें जाणें ३४६

तैसा स्त्रीयचा संगु : करिता पुरुखा होय सत्वा भंगु

ए अर्थी पतंगु : केला गुरू ३४७

४२

[१२] मधुकर गुरु. भिक्षा मागतांना मिळेल तें व आवश्यक तेवढेंच घ्यावें.

माधुक्रिया वृती : वर्तावें इतीं

एकि भीक्षा वीरक्ती : नासु होये ३४८

हाव भाव लक्षणें वरदळें=वर मुलामा तथा वरदळ=वरिपडें : विकाश= अवकाश : निद्रासमो = सेवना : सत्व = धर्म : हानि ॥ ३४५ ॥

न पारुखे = न चुके ॥ ३४६ ॥

सत्वा = धर्मा भंग होय ॥ ३४७ ॥ * ॥ पतंग गुरु स्त्रियेचेनि दर्शन-
मात्रें पुरुष माजौनि विकारा रसाभिमुखतेसि ये : सेवने टेंके : निरूपण ॥ ४॥
अन्यथाज्ञानालागि : यथौनि प्रकरण ॥ ४१ ॥ * ॥

तरी स्त्रियचा संग न करावा येतुलें : ना भिक्षा करितां लागे तेंचि
मागावें आणि आदतही पडों नेदावी म्हणौनि मधुकर सांगितला : मधुक्रिये
इव माधुकरिया : वृत्त वर्तनें हा धातु ॥ ३४८ ॥

१ घ. स्त्रीचीया. २ क. * ३ क. पुरुखे. ४ ख. मधु° क. क्रिया.
५ ख. वीरगती.

जाणों नेदी योग्यता : ग्रही हाथ बोळवन करिता	
परियाप्त आहार परियाप्त : अटण करी	३४९
सानें थोर न नीवडीं : गृहीं उपखा न पडी	
पडों नेदी सांकडी : सुमनांसि	३५०
ऐसा नीराभिळाखु : सांडौनि राग-द्वेखु	
जआ अदृष्टवसे संतोखु : यदृच्छा-लाभें	३५१
मेळवीतां कणु कणु : कव्हैणा उपजों नेदी सीनु	
य अर्थी जाणु : मधुकरु जैसा	३५२
आनीक घेओं जाणे आमोदु : जैसा कां खडूपदु	
उपजों नेदी खेदु : कव्हें आंगें	३५३
तैसे वेदब्रीद्या-साख-मथित : जाणे सकळ सीधांत	
जया सर्वज्ञता : ब्रह्मवीद्या	३५४

योग्यता = आपुलें महत्त्व : हात बोळवन = मुख बोळवन नाही : परियाप्त = मात्रेचें : अट गतौ हा धातु ॥ ३४९ ॥

उपखा = उपेक्षा : सुष्ट मनाचे जन ते सुमन ॥ ३५० ॥

विद ज्ञानें : ब्रह्मविद्या शास्त्रेकरुनि : मथितां = मथन करितां : ब्रह्मविद्या = ब्रह्मविद्ये करुनि सर्वज्ञता जाली जया ॥ ३५४ ॥

१ क. ग्रहीया. २ ख. सुमणांसि. घ. स्मरणांसि. ज. सुस्मरणांसि. ३ क. आपणेयां. खजझट. * ४ ख. खटं ५ च. वेदशास्त्र

म्हणौनि मधुकरू : मीयां कैला गुरू

तो सांगितला प्रकारू : राजटीळका !

३५५

४३

[१३] गज गुरु. स्त्री-संगामुळे मृत्यु. म्हणून पुरुषाने स्त्रीचें दर्शनहि घेऊं नये.

आइकें राजसीरोमणीं ! : योगियें वर्जावी रमणी

यज्ज्वी हेतु होय मरणी : गजाचीया परी

३५६

हंस्तीनीचेनि^१ आंग-मेळें : गजासि बंधन पातलें

तेव्हळि तें रहस्य जाणितलें : मीआं तयापासौनि

३५७

तया सौर्येसीं तटू : बळेंसीं हटू

जगीं अदटु : गजराजु तो

३५८

तो जुझारां गडे : पाइं भार सांखळ काढे

तोही करणीये पडे : तरि घाओ न धरीं

३५९

प्रकार ते त्रयोदश ॥ ३५५ ॥ * ॥ मधुकरं गुरु बारा प्रकारीं : आणि
विचारीं एक प्रकार : तैसें वेदविद्याशास्त्र मथितां हें निरूपण ॥८॥ माधुकरियां
वृत्ति : यथौनि प्रकरण ॥ ४२ ॥ * ॥

तरी मधुकराचिया परी कुचुंबु नेदावें येतुलेंचि : ना स्त्रियेचा स्पर्शहि
न व्हावा म्हणौनि हस्ती सांगितला ॥ रमयतीति रमणी : हेतु=कारण ॥ ३५६ ॥

मेळें = योगें : रहस्य = वर्म ॥ ३५७ ॥

शौर्येसीं = ऐश्वर्येसीं तट = थाडुनि उभा राहे : बळेंसीं = बळवानेसीं :
हट = आक्रम शक्ति करुनि : हटीं घालितां : तथा हाट = जेणें : हाटकिलें :
तयावरि घाली : अदट = दटाविला न वचे ॥ ३५८ ॥

गडे = सिमा : पाइंची सांखळा : भार = सैन्यभारावरि : काढे =
बोडुनि घाली : करणिये तें हस्तिणी : विषयातें न धरी = न साहे ॥ ३५९ ॥

तैसा प्रमदाचां भडखंभा : पुतळीयचेनि मीसे कीजे उभा परि तोही खोची जीवाचा गाभा : देखतखेओ	३६०
ते देखतां स्त्रीरूप साचोकारें : कवणा विखयवेगु संवरे कंदर्पाचेनि हाथियरें : कवणु के ठाके ना	३६१
दावी तारूप्याचा उमाळा : घाली रूपाचा उधाळा मनी रीघौनि जीवन-कळा : घेउनि जाय	३६२
देखे वनितेचें रूपडें : तरि कामाचा अपस्मारू चढे सर्वेचि खुरखुरीतु पडे : नरकाग्नीआतु	३६३
देउनि आंगाचा मेळु : आडौं य ब्रह्मवीद्येचा कोळुं भडखळीं राहुनि घे आदळु : वीचारेसीं	३६४

प्रमदा लक्षणें भडखंभा=भडखळामध्यें सेंदुर लावुनि पुतळी आकारुनि :
अंधारिं मनुष्य देखौनि दचके : मीष=निमित्त करुनि : गाभा=जिह्वार ॥३६०॥

वेग = उठावा : संवरे = अकरे : हातियर = पांच वाण ॥ ३६१ ॥

उमाळा = उठावा : रूप तें रजभावीं युक्त : तल्लक्षण उधाळा = मंत्रुनि
रक्षा घालिति आणि स्त्री भ्रमिष्ट होउनि तया मागां जाय ॥ ३६२ ॥

अपस्मार=अतिशयो : खुरखुरी तें जैसे घुरें : नरक लक्षणें : अग्नि॥३६३॥

मेळ = संयोग : आड ये = अडउनि : ब्रह्मविद्या लक्षणें कोळ वोळिला :
भडखळीं = रणभूमी : तथा बंकी : राहुनि = उभें ठाकुनि : आदळु =
झगटनी ॥ ३६४ ॥

१ घळ. देखौनि. २ च. उबाळा. ३ चळट. आड. ४ छ. गोकु ५ च.
विचारवीरेसीं.

आनिआळिया दिठी : ते मुनि-मनातें खांबाटी आवकळा करूनि सेवटीं : वीटंबुनि जाय	३६५
नाव तरि सन्यासी : तेवीचि अस्त्री असे आंगेंसीं हे ^२ वीटंबना काइंसी : वीतरागासी	३६६
म्हणौनि राया ! : हें जन्म जाओं नेदीं वायां सांडूनि स्त्रीरूप माया : मीं असें आत्मबोधीं	३६७

४४

[१४] मधुवा गुरु. संग्रहामुळे शरीरासहित सर्वस्वाचा नाश

करूनि आयासु : मासीया मेळविती रसु तेणें संग्रहे होय नासु : देहासकट	३६८
तैसें मन स्मरणी दक्ष : नव्हे संग्रहीची लक्ष म्हणौनि फळ न य मोक्षु : साधन त्या	३६९

अनियाळिया - तीक्ष्णा : खांबाटी = बांधी : आवकळा = दृष्टीं अपयश :
सेवटीं वीटंबुनि जाय = अदृष्ट जाय : भावें पुरिरवेयाचेनि न्यायें ॥ ३६५ ॥ ३६६ ॥

वाया = व्यर्थ : माया = कापटी : माइक ॥ ३६७ ॥ * ॥ गजगुरु
हस्तिणीचेनि मेळें गज गेला : तैसें पुरुषें स्त्रियेचें दर्शन स्पर्शन न करावें :
निरूपण ॥ १२ ॥ आइकें राजशिरोमणी : यथौनि प्रकरण ॥ ४३ ॥ * ॥

तरी स्त्रीस्पर्श न करावें इतुलेंचि : ना प्रयत्नें करुनि अलंबनही न करावें :
म्हणौनि मोहळमासी सांगितली ॥ आयास = सायास : एवं प्रयत्न ॥ ३६८ ॥

दक्ष = स्मरणीं समर्थ नव्हे : आणि संग्रह तो पदार्थाचा : लक्ष =
त्यावरि हेत : तेणें कारणें मोक्ष फळा नये = नव्हे ॥ ३६९ ॥ * ॥ मधुवा
गुरु तीप्रकारीं निरूपण ॥ २ ॥ करुनि आयासु : यथौनि प्रकरण ॥ ४४ ॥ * ॥

४५

[१५] कृष्णसार (हरिण) गुरु. गायनामुळे मृत्यु.

पारधीया गोरि गातां : हरीणु लब्धु होय गीता

तवं आंगा घडे अवचीता : मागिली कडे

३७०

पानखड पडितां वाफडे : मरणा भेण चौकडे

भेड तयाचेनि पाडें : सावज नाही

३७१

सरी विगुंतलें चीत : म्हणौनि मुकलें जीवीता

वीखो नव्हे मारीता : तेणें पाडें

३७२

म्हणौनि गीतध्वनी : इती नाइकावी कानीं

रजसंचारें पुरुखा हानि : होय सत्वाची

३७३

तरी अलंबन न करावें इतुलेंचि : ना गायनहीं नाइकावें : कां हरिणाची परी होइल : म्हणौनि कृष्णसार सांगितला ॥ गोरि हें गायनाचें नाम : लुब्ध = वेधें ॥ ३७० ॥

वाफडे = वास पडौनि दचके : चौकडे = चौपाइं उडे ॥ ३७१ ॥

विशेषेसीं गुंतलें तें विगुंतलें : मुकलें = मुंचलें : नव्हे = होय : पाडें = सरिपाडलें ॥ ३७२ ॥

यति = यत्नशिल ॥ ३७३ ॥

कृष्णसार श्रवण इंद्रियें गीतध्वनि मेला तैसा पुरुष श्रवण इंद्रियें धर्मापासौनि जाय म्हणौनि गीत नाइकावा : निरूपण ॥ ४ ॥ पारधी गोरि गातां यथौनि प्रकरण ४५ ॥ * ॥

[१६] मीन गुरु. रस सेवनाच्या लोभाने मृत्यु.

मीनु धावे आवीसा : तो गळी पोवला जैसा

मृत्य पावे तैसा : रससंबंधें

३७४

तैसा रसु सेवितां भीक्षु : स्मरणी न्हवे दक्षु

गोडि घेतां मोक्षु : दुरावे तया

३७५

४७

[१७] पिंगळा गुरु. अनुतापानंतर विषयोपभोगांचा संपूर्ण त्याग व ईश्वराला सर्व जीवित समर्पण.

(१)

प्रास्ताविक

आइकें राजसिरोमणी ! : पिंगळा म्हणिपे सामान्य रमणी

ते विदेहाचां पाटणीं : पुर्वी असती जाली

३७६

तरि गीत नाइकावा इतुलेंचि : ना : रसही न सेवावा : कां मीनाची परि होइल : म्हणौनि मीन सांगितला ॥ पोवला = वोडला ॥ ३७४ ॥

दक्ष = समर्थ : नव्हे ॥ ३७५ ॥ • ॥ मीन गुरु तो रससेवना मृत्य पावला : तैसें साधनवंता पुरुषासी रस सेविता मोक्ष अंतरे : निरूपण ॥ २ ॥ मीन धावे आविसां : यथौनि प्रकरण ॥ ४६ ॥

तरी काइ रससंबंधचि त्यजावा : ना : चेतन पदार्थाची विटंबना ही करावी : दुसरें ऐसांहीं विषइ गेला तरि उपरति घेयावी : म्हणौनि पिंगळा सांगितली ॥ पिंगळ ग्रंथाचा आभ्यास होता म्हणौनि पिंगळा : रमयतीति रमणी : विदेहा जनकाचा : पाटणीं = पटाची एवं उजनीं : पूर्वि : म्हणजे निर्वेशपूर्वी ॥ ३७६ ॥

तिय जवळा : मीं काहीं एक सीखिलां

तें आइकें भुपाळा ! : अवधान देउनि

३७७

(२)

आपला उपभोग घेणाच्या सधन पुरुषाच्या आशेमुळे जीवाची तगमग
एक वेळ ते पण्यांगना : कांताचीया कामना

करुनि श्रींघार-रचना : बैसली बाळणेनसीं

३७८

तीय कामिनी-हाटीं : ए जाय विळासियांची दाटि

परि तीयची वास सेवटीं : कवन्हीं पाहेची ना

३७९

तेव्हळि ते कांता : म्हणे यातें संसारा नांही नीरूता

म्हणौनि आनुतें पात : नीगाला हौं

३८०

हा पैलु घोडेकारू : फुडा होय मोलकरू

म्हणौनि यणें मज समोरू : डोळा लाविला

३८१

तोही नीगे परता : तव्हळि ते करी चींता

हणें आजि कवण्ही यउता : कां पां यचि ना

३८२

पण्यानि अंगनानि यस्या सौ पण्यांगना : एवं पण्य जे हाट तेथील ह्री :
कामना = अभिलाष ॥ ३७८ ॥

विळासिये = विशेषे लालुपिय : एवं शृंगारिये ॥ ३७९ ॥

संसारा = स्मृद्धि : आनौतें = आणिकीकडे ॥ ३८० ॥

फुडां = निष्ठा : मोल करिता तो मोलकार ॥ ३८१ ॥

यउता = आपणांकडे ॥ ३८२ ॥

१ घचज पुण्यां २ छट. चां. खचज. एचां. ३ चटज. संसार
४ खघचछजझट. पुरता. ५ खघचज. आनौतें. ६ खच. नीगाले.
७ खघ. हे. ज. तो. ८ घच. कारू.

वायांचि उठी बैसे : गाय वाय आपैसैं

बापु द्रव्याचें पीसैं : काइ न करवी ! ३८३

गोरूं खडपडी बाहीरि : तरि म्हणे कवणांचें घोडें दारीं

जाइली सुनी देखे आंधारीं : तरि म्हणे हडपु कवणाचा ३८४

आंगणीं सोरू गुरुगुरी : तरि म्हणे यथ कवण खांकरी

हा आसा-बंधु संसारीं : कवणातें भांडावि ना ! ३८५

आंतु बाहिरि य जाय : काइसेनहीं नीद्रा न ए

ऐसेया परी गेली तीय : मध्यम रात्रि ३८६

(३)

पश्चात्ताप व ईश्वर हाच खरा पति याचें ज्ञान.

तेव्हळि पै यदु : तीए उपनला नीर्वेदु

जेणें तुटे अज्ञान-कंदु : या संसाराचा ३८७

मग ह्मणे ते पींगळा : 'मज कैसा पडिला मोहाचा उधळा

जो आनंदाचा पुतळा : कांतु मीं करिची ना ३८८

वाय = वाद्य ॥ ३८३ ॥

जाइली = लोवाळ आणि पांढरी : तथा बंदरी स्वान ॥ ३८४ ॥

भांडावि ना = भांडाइ करिलचि ॥ ३८५ ॥ ३८६ ॥ * ॥

पै = निर्धारेंसी ॥ ३८७ ॥

मोह = अज्ञान : तथा ममता : तल्लक्षण उधळा = धुरळ्याचें रज : डोळां भरला ॥ ३८८ ॥

१ खघच. काइ एक. २ खज. °फडी. ३ क. * ४ घछ. कोणाचें.
५ खगघचछजझट. घुरघुरी. ६ खग, नै.

जेणें कामु कामियां : वीळासु वीळासीयां संभोगु भोगियां : जेणें होय	३८९
जेणें सुख सुखियै : बळ बळियै ज्ञान ज्ञानीय : जयास्तव	३९०
जो रूपें बरवटु : त्यागें घनवटु जयातें भोगितां वीटु : नुपजे कल्पांतीहीं	३९१
तो योगीयांचा वल्लभु : भक्तांचा सर्वस्व-लाभु तो अच्युतु स्वयंभु : प्राणेस्वरू माझा	३९२
तो सांडौनि सुख-सागरू : मी पति वरीतसें गवारू जेयाचीया आंगौबां वीटे श्रींघारु : कामिनी-जनाचा	३९३

जेणें = ईश्वरें : कामियांसि काम पूर्ण होय : वीळासीं वीळास = शृंगार-
करिता : संभोगिया = अष्टभोग पूर्ण करिता : एवं भोगुं जाणे ॥ ३८९ ॥

सूखासिही सुखकर्ता आणि बळियासि बळकर्ता : ज्ञानियासि ज्ञान-
कर्ता : ॥ ३९० ॥

त्याग = दान : घनवट = जैसा पर्वत ॥ ३९१ ॥

वल्लभ = प्रिय : आवडता : सर्वस्व = द्रव्य-स्मृद्धि : स्वयमेव विभु =
समर्थ ॥ ३९२ ॥

गवार = पांमर : मूर्ख : आंगउवा = अंगाचे उबे कहनि ॥ ३९३ ॥

१ ख. संभोगिया, २ घ. सुखिया, ३ घ. बळिया, ४ घ. ज्ञानीया,
५ खगचछजझट, आंग उवा,

(४)

पुरुष-शरीराचा किळसवाणेपणा.

हाडांची मोळी : कांतुं ह्मणौनि पोटळीं	
बापु ! वीखयांची भुलि : काई यैक नै करवी !	३९४
हाथापायांचा मोळा : अमेध्यासि पडिला	
तया नाव ठेविला : नैरू ऐसें	३९५
हे घामाची खांदवखाल : स्लेश्म्यांची चीखळ-वाहाळ	
अपानाचि धुमशाळ : सरीर हें	३९६
हे सर्व रोगांचें भांडवल : दुर्गाधिचें प्रथम स्थळ	
लोमेचें ^१ बांबल : पाल्हेलें हे	३९७
हे मळमुत्रांचें भाडें : म्हणौनि ठाको नैय या निडे	
शिवसीव याचेनि पाडें : आणिक कस्मळ नाही !	३९८

बाप = धन्य धन्य : अश्चर्यकारक ॥ ३९४ ॥

मोळा = ठसा : अमेध्येंसीं = बाळलेंडेंसीं पडिला ॥ ३९५ ॥

खांदवखाल = खांद्याची पखाल : चीखळवाहाळ = गावासमीप वाहे :
धुमशाळ = भाता ॥ ३९६ ॥

भांडवल = मुख्य द्रव्य : प्रथम जन्म तें स्थळ : बांबिल = दाट वन :
पाल्हेलें = पाहाळीं गेलें ॥ ३९७ ॥

शिवशिव = कल्याण कल्याण ॥ ३९८ ॥

१ खघछट. मीं २ ट. न कीजे. ३ खघ. जगीं. ४ खगचछजझट.
श्लेस्म ५ क. द्रगंधिचे. ६ क. प्रथमेय. ७ खघछ. रोमेचें. झ. लोवेचें.

याचा भीतरू : न साहे नीहारू	
करू नैय विचारू : या कळेवराचा	३९९
मजेचां आळां : रुधिराचीया वोला	
मेदमासाचा कीजे काला : सरिसेनि पाडें	४००
तयाची लाहानवती : मळिजे वातपीतीं	
मग स्लेष्मया पुडुतीं : कालवीजे ते	४०१
तीया मातीया आटा : लींपौनि अस्तीचा साटा	
मेळौनि सीरा यकवटा : मग बांधीजे तो	४०२
वोढुनि वोळें चाबडें : बोखारिजे चहुकडे	
तया पुरुखाचें रूपडें : ऐसें नाव ठेविजे	४०३
रीगौनि त्यापुडें : मी जोडीं कवडे	
य मोलाचीय चाडे : काइ यक न कीजे !	४०४

नेहारू = कश्मळ : म्हणौनि लक्षणें न साहे ॥ ३९९ ॥

मजा = त्वचेखालील पांढरता : ऋद्धिर लक्षणें उदक : तयाची
वोल ॥ ४०० ॥

तयांची : मागां सांगितलें : एवं मेदमांस : तल्लक्षणें लहानवती = बारिक
माती : तरी पुनरुक्ति कां ? : ना : कुल्लाळन्यायें : वातपित लक्षणें लाद रक्षा
मेळवावया कारणें : पुडती = पुनः ॥ ४०१ ॥

आटा = गारा : साटा = बांधा तथा साफळा : एकवटा = एकीं
ठाई ॥ ४०२ ॥

बोखारिजे = झाकिजे : जैसा बुधला ॥ ४०३ ॥

चाडे = आशा ॥ ४०४ ॥

कृत्याकृत्य कीजे : मर्ग हाँ आत्मा प्रतीपालिजे
तोही विकुनि जीजे : यापरतें पाप नाहीं ४०५

ये मीथळेचां हाटीं : सरीराची कळुनि सींगवटी
जीय ऐसी वोखटी : दोहीं^२ वोळीं^२ मींची एकि ४०६

(५)

सर्वस्वाचा त्याग व जन्मजीवित ईश्वराला समर्पण

आतां जळो हें जीयालें : यतुलें जन्म वायांची गेलें
आयुष्याचें कडिलेख उरलें : तें तज्ही ईश्वरा देओं ४०७

वीखयांचीया धावडहोडी : गेलिया जन्माचीया कोडी
परि ईश्वर-सेवा यकि घडी : होववेची ना ४०८

आतां सर्वस्व सांडिजे : हें जन्म ईश्वरासि दीजे
मग काइ होइल तें पाहीजे : यणें सरीरेंसीं ४०९

कृत्य = नितीचें द्रव्य : अकृत्य = अनितीचें : तोही विकुनि = पूर्विल
नीति व्यवस्था टाकुनि अनीति अव्यवस्ते प्रवर्ते ॥ ४०५ ॥

मीथळा ते नगरी : शरिरीं शृंगार करणें : तल्लक्षण सिंगवटी = जीर्ण
मांस न विके : मग नुतन सींग ठेवुनि विकीति ॥ ४०६ ॥ * ॥

जळो = धीःकरणें : कडेचे लेख ते कडलेख : एवं मुख्य द्रव्य जाय :
मग उरउरीत राहे ॥ ४०७ ॥

धावडहोडी = होड घालुनि धावणें ॥ ४०८ ॥

स्वरूप = द्रव्य : स्मृद्धि ॥ ४०९ ॥ * ॥

१ क. महात्मा. २ च. * ३ घचछझ, जळो जळो. ४ ख. आवषें.
५ क. ढाउड. खगचछजझट, धावड^० ६ ख. होएचि. ७ खगघचछ-
जझट. शरीरें.

(६)

आशेचा त्याग केल्याने निश्चितपणा.

याचिया अवस्था : विखय-भोगु सांडिजे सर्वथा	
साहिजे आंगव्येथा : देहदमनाची	४१०
ऐसेया चर्या पवीत्रा : करावें सरीर-यंत्र	
मग होईल प्रेमपात्र : तो चैतन्य-नाथु	४११
आतां जाति-कुळ सांडुनियां : याचें घर रीघों बळीयां	
हा इश्वरू एकु वाचौनिया : कवण रक्षता असे ?'	४१२
ऐसी विखय-रम्यता वीचारीली : तवं कांतासा नीवर्तली	
मग सेजेसी रीगाली : पींगळा ते	४१३

याचिया = इश्वराचिया : अवस्ता = कारणें : तथा उत्कंठा : आंग = शरीर : देहदमन लक्षणें व्यथा = रुजा : भोग ते आष्ट : सर्वथा = सर्व प्रकारीं ॥ ४१० ॥

यंत्र = जंत्र : पात्र = प्रेमासि भाजन होइल : चैतन्याचा स्वामि : तथा-चिया : ईश्वर आवडी पात्र होइल ॥ ४११ ॥

जाति = अनुलोमज : प्रतिलोमजादिक : कुळ = गोत्रें ॥ ४१२ ॥

रम्यता = रमणरूपता : कांताशा = कांताची आशा : सेज ते धापुली ॥ ४१३ ॥

हणौनि भुपाळा ! : खांडौनि आसेचीया सांखळा

मी असें मोकळा : नैरास्य वनांतु

४१४

४८

ऋष्यशृंग गुरु : स्त्रियांचें दर्शन घेऊं नये व गाणेंहि ऐकूं नये.

(१)

परिहसैं नृपचक्रवर्ती ! : वनिता-गितु नाइकावा इती

आइकीलेयां भूलि पडे चितीं : रूषिशृंगाचीया परि''

४१९

नैरास्य = रसविरहीत तथा आशारहीत ॥ ४१४ ॥ * ॥ पींगळा गुरु ते पदार्थ संबंधें विकरली परी मागौती उपरति घेउनि अनुतापली : तैसे पदार्थ वस्तु विचारणा कहनि विटंबिजे आणि गुणा प्रवर्तिजे : निरूपण ॥ ३९ ॥ हा पुरुष आपणया आपण उजळे तो : मग तयांत भेद ॥ पींगळा अवधुतें निरूपण ॥ २ ॥ आइकें राज शिरोमणी यथौनि प्रकरण ॥ १ ॥ पींगळेसि कांतांची कामना निरूपण ॥ ९ ॥ एकवेळ ते पण्यांगना : यथौनि प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥ पींगळे निर्वेद उपनला निरूपण ॥ ७ ॥ तेव्हळि पै यदु यथौनि प्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥ मग पींगळा पदार्थ वस्तु विचारणा पुरुष विटंबिला निरूपण ॥ १३ ॥ हाडाची मोळी यथौनि प्रकरण ॥ ४ ॥ * ॥ मग पींगळेसि चतुर्विध दुःख उपनलें निरूपण ॥ ३ ॥ आतां जळो हें जियालें यथौनि प्रकरण ॥ ५ ॥ * ॥ पुढें पींगळेचा त्याग आणि क्षेपणें आणि साध्य निरूपण ॥ ५ ॥ याचिया आवस्था यथौनि प्रकरण ॥ ६ ॥ एवं पींगळेचीं फोडिचीं प्रकरणें ६ ॥ * ॥ वोविया ॥ ३९ ॥ आन थोरलें प्रकरण ॥ ४७ ॥ * ॥

पींगळेचिया न्यायासि ऋषिशृंग आणिला : वांचौनि चोविसां गुरु वोळीं-तुल नव्हे : हा एक आन्वयो : दुसरा : पुरुषाचेनि संबंधें स्त्री पींगळा विकरली तरी पुरुषाचि विघ्नरूप आणि काइ : म्हणौनि स्त्रियेचेनि संबंधें पुरुष ऋषिशृंग विकरला म्हणौनि सांगितला एवं उभय साधनवंतासि परस्परे विघ्नत्व असे ऐसें जाणावें ॥ ४१५ ॥ * ॥

१ घच्छझ. निराश्रया. २ घट. परीसै. चछजट. एसै. ३ खझ. वती.

४ खगघचछजझ. ऋषीं ट. ऋष्यं

(२)

तवं राओ म्हणे “अवधुता ! : ऐसी कवणि ते कांता जीया वीभांडकाचेया सुता : मुलि उपजवीली ?	४१६
कैसा वीतरागु : आइकीजे रुषिश्रुंगु तर्यासि जाला भंगु : सांघै कवणी परी ?	४१७
जयाचां हृदय-पटीं : वनिता-विळासाचें बिंब नुठी तो धावें स्त्रीयांपाठीं : ऐसें केवि जालें ? ”	४१८

(३)

तवं ह्मणे अवधुतु : “तो तुज सांघैन वृतांतू जेणें बांधला मृगी-सुतु : प्रमदा-जनीं	४१९
राया ! दसरथाचां देसीं : ब्रगै पडलें कव्हणी यकी वरुसीं तै मुळ पाठविलें रुषिश्रुंगासि : वधु-जनातें	४२०

विभांड तो ऋषी ॥ ४१६ ॥

विगतरागा वितरागा ॥ ४१७ ॥

हृदय लक्षणें पट = वस्त्र : विळास = श्रुंगारें : तथा लक्षण : बिंब = ठसा
नुठी = उठे ना ॥ ४१८ ॥ * ॥

मृगी = हरीण आणि एक सींग मस्तकीं असे : प्रमदा = स्त्री ॥ ४१९ ॥

तवं मूळ पाठविलें वधु-जनासि : ऋषीश्रुंगातें जिणावेया ॥ ४२० ॥

१ चजट. तथाचेया तथा. २ घ. तथा भंगु. ज. सावासिं.
३ खगघचजझट. वरग, छ. बर्ग.

तयामाङ्घ्रि पात्रकळिका : ते उतम नायका

कंदर्पाचीया मारांका : गोसाविण ते ४२१

ते कामतत्वाची कुळदेवता : की लावण्य-वनिची कल्पुलता

ना ते मुर्त जाली संगीता : चंद्रकीर्णाची ४२२

ना ते मदन-यक्षाणी मातावळी : कीं श्रींघार-कौलौरिची माहाकाळि

की वसंत-चंपकाची फुललि कळी : गंधफुलीं ते ४२३

(४)

ते सखिजनीसी : नीगाली वैराग्य-वनासि

तेथ असे तपोरासि : रीषिश्रींगु तो ४२४

मारांका = मारितें शत्रु : गोसांविण = स्वामिण ॥ ४२१ ॥

कामतत्वाची = कामशास्त्राची : कुळदेवता = आधिष्ठाती : लावण्य = सौंदर्य : तल्लक्षण वन : कल्प = कल्पिलें फळ देती : लता = वेली : संगिता = आठां अंगी युक्त : भावें संगीत = गायन : तेंचि मूर्ति जालें : चंद्र-कीर्णिची = सत्तरावी कळाची कां जैसी ॥ ४२२ ॥

जैसी सोमयक्षिणी तैसी मदनयक्षिणी : मातावळी = मातर्वीति : शृंगार लक्षणें वन : कोल्होरी = गुहा देउळीं तेथील माहाकाळी = आधिष्ठाती देवता : किं वसंत लक्षणें चंपक = चांपा : फुलली = विकासली = गंधि = गंधीसहीत फळासी आली ॥ ४२३ ॥ * ॥

१ खघछझट. °वीणि. २ गघजझट. °कोल्हौरिची. च. कोल्हुरिची.

३ खगचछजझट. *

अनंगाचें गणचक्र उठावलें : की सुखरसाचें जौळ लोटलें

तैसें घसरें चालिलें : कामीनि-सैन्य

४२५

(५)

मळयानिलु मागाडा : दाखवी चुततरूचा मांदाडा

तेथ मोकली पुढां : रीतुराओ

४२६

केतकी दळें नीगळें : कामौनि परिमळें

टेकु देउनि सेइलें : वसंतें तेथ

४२७

चंद्राचेनि सर्वदे बळें : तेणें रीतुरायें वाइलें

तवं हाथें कालवलें : तथा तपोवनांतु

४२८

अनंगाचें = मदनाचें : घन = निबीड दाट : चक्र = समूह : उठावलें = उठौनि चालिलें : सुख लक्षणें सागर : जौळ = समुह : लोटिलें = जैसें पुर्णमेचें भरितें चढे : भावें सुख = आष्टभोग : तल्लक्षणें रस = उदक : तथा रस ते साही : घसरें = दाद ॥ ४२५ ॥ * ॥

मागाडा = तापसाचा माग काडिता : तो पुढां चाले : च्युत = आंबे : मांदाडा = दाट : मोकली = पाठवी : ऋतुराओ तो वसंत : तो पुढां पाठविला ॥ ४२६ ॥

दळें = केवडेयाचीं पानें : निगळें = गळति ना ऐसीं : कामौनि = परिमळाचें पुंठें देउनि कामविलीं : केतकीचे खांब : तल्लक्षण = टेकें देउनि सेइलें = घरें सेकारिलीं ॥ ४२७ ॥

चंद्र लक्षणें सरवदा : बळ तें मुहर्ताचें : भावें : चंद्र = स्वर : भावें राशिचा चंद्र : वाइलें = चालि केली : हात = जैसी हुल पडे आणि हात उचलौनि एकमेकां दाखवीति : हे आले म्हणौनि : तैसें रजसंचारें कालवा-कालव जाली ॥ ४२८ ॥

काम-क्रिडा रसाळें : खेळति पक्षकुळें

झाडां उपजति डोहळे : कामिनियांचे

४२९

झांजरलीं पंचबाणें : एकमेकावरि पडति हरिणें

तया कुसुमकरांचेनि ताराणें : कवणु ठाके ना ?

४३०

अनुरागाचां समरंगणीं : तें जुझति तरुणी

घायवटा पडती वीरहिणि : पल्लव-सेजावरि

४३१

कमळवनिचां घाटीं : अनंगाचें रण उठी

कामिनी-कंबधें लागति पाठीं : मुनिजनासि

४३२

काम = अभिलाष : तयाची क्रिडा करीति : रसाळ = हावभावांचें : रसयुक्त : कामिनी = स्त्रिया : भोगाविया ऐसे डोहळे उपजती ॥ ४२९ ॥

झांजरली = जर्जर जालीं : पांचबाण ते कवण : जारण : १ : मारण : २ : उचाटण : ३ : मोहन : ४ : स्तंभन : ५ : ॥ जारण हृदई : १ : मारण स्तनद्वयीं : २ : उचाटण नेत्रीं : ३ : मोहन मुखीं : ४ : स्तंभन = वैस्यकरण तें मुख्य इंद्रियें ॥ अकारो प्रथमो बाणः मकारोऽथ द्विरुच्यते । उकारोऽथ तृतीयश्चैव । अंगो एवोच पंचमं ॥ १ ॥ आकारो हृदयं प्रोक्ता मकारोथ स्तनद्वयं उकारो हृदयिं एव मकारो स्मरमंदिरे ॥ २ ॥ कुसुमाकर = वसंत ताराणें = त्राणें : ठाके ना = पडेना ॥ ४३० ॥

अनुराग = विकाराची आवडि : तल्लक्षण समरंगण = रणभुमिका : तरुणि = प्रथमदशा : घायवटा = व्याकुळा : रह एकांत ॥ पाल्लव ते वृक्षाचे : तल्लक्षणें सेज = पर्यंक ॥ ४३१ ॥

अनंगाचें रण उठावलें तैसीं कमळें भासताति : आनिक कैसीं भासति : कमळें लक्षणें कामिनीचीं कंबधें = धडेंचि पाठीं लागति कां जैसीं ॥ ४३२ ॥

कुसूम-कळिकाचें भुररें : सुनि योगियाचें सर्वस्व हीरे तें कंदर्पाचा उठावा धरे : ऐसा कवणु असे ?	४३३
वसंताचीया नाइकवडी : खांचीति कोकीळांची धाडि मग करीति उलंगवाडि : तीय तपोवनीं	४३४
परिमळाचें उपलाणें : घालीति वीतरागां घालणें सुत जडैचीं वोडणें : पळति तपोधन	४३५
मळयानीळाचे उखरडे : आसुडिति वैराग्याचीं दीडें मकरंदाचीं धोद्वडे : नागवीती सयमातें	४३६
परागाचां धुळिरां : धुधुळिया मधुकरां आझुडितां वीचारा : आधौळि जाली	४३७

काळिकाचां ठाईं धुरळा असे : तल्लक्षणें भुररें = स्त्रीवरि रक्षा मंत्रुनि टाकीति : आणि भ्रांति होउनि सवें जाये : सुनि = घालुनि : वैराग्य लक्षणें : धरे = निवारी ॥ ४३३ ॥

कोकिळा लक्षणें वसंताच्या नाइकवडी = जुमलेदार : धाडी : खांचीत = भोकीत : उलंगवाडी = उलगडुनि लुटीति ॥ ४३४ ॥

परिमळ लक्षणें उपलाणें = हुलसार : घालणें = धाड घालीति : वोडणें = ढाला : सुति=आडवीं धरीति : जटैचीं=जटांचीं : तप-लक्षणें धनें ॥ ४३५ ॥

मळयगिरीचा आनिळ लक्षणें उखरडें = उपलाणि हुलसार : असुडीति= अझोडीत : वैराग्य लक्षणें दीडें : मकरंद पुष्पांत अमोदासहीत उदक : तल्लक्षणें : धोद्वडें = धोटीं ॥ ४३६ ॥

पराग तोचि धुळिरा = धुळिवाड : मधुकर रुणझुणाट करितां धुंधळि चाली : एवं परागाचि धुळ उधळली : तेणें अझोडीत=असोडीत : अंदोळि= अंतःकरणें अंदोळायमान जालीं ॥ ४३७ ॥

१ घजझ. खोचिती. २ ख. चीया. ३ घ. धुधुवडें. ४ ट. वीकारा.
५ क. केली.

ऐसी वसंत वाहार : तीय वनीं जाली थोर

मग मृगिसुताचे जुझार : वाती कामीनि-जन

४३८

(६)

तो धरुनि हीरवा : रूपिश्रृंगु रायापुढें सुआवा

हणौनि पात्रकळिका कोणि टेवा : जुझती जाली ?

४३९

कुसुमाभरणांचेनि मीसें : बांधे भारदोरिया कसे

यक्षकर्दमें डवरी सरिसे : अंग-दुर्ग

४४०

चुचुकाचीया चरीया : उभिलीया बकुळसरीयाचीया गुढिया

झळंबंति पालव-सातिया : पाखयांचीया

४४१

ऐसी = पूर्वोक्त प्रकारें : वाहार = युधाची चढावनी : जुझार = सिलेदार : वाति = परजीत ॥ ४३८ ॥ * ॥

हिरवा = घाय न लगतां : एवं वैराग्य न भंगतां : सुआवा = घालावा : टेवा = कवणें टेवणी करुनि : भावें मांडणी ॥ ४३९ ॥

कुसुम = पुष्प : अभरण = अलंकार : तयाचें मीष = मिषांतर करुनि : भारदोरिया आणि कसे निसाणासि बांधीति जैसे तेणें न्यायें : पुष्पाचे तथा सुकडिचे : भावनि बांधिजे ते भारदोरी : आणि कसे वक्षस्तळीं बांधीति : एक्षकर्दम तें पांचा जातिचे : अंग लक्षणें दुर्ग = हुडा : डवरी = उटि : तेंचि सारवण ॥ ४४० ॥

चिचुक लक्षणें चरिया : बकुळ पुष्पांचिया सरिया = माळा : तल्लक्षण गुढिया : उभिलीया = उभारिलीया : चोळिचे पाख तल्लक्षणें झळंबाचीं छत्रें : झळकताति ॥ ४४१ ॥

१ क. वाणिती. २ क. भराचेनि. घ च छ ज झ. कुसुमभराचेनि. ३ च छ ज. वरिं च छ ज. झळकति. ४ छ. पाखोवियांच्या.

झाडुनि जंघनाचे कडे : पानासिले नीतंबाचे हुडे बहीरव टेकुळिया चहुकडे : मेखळा मणिचीया	४४२
साजुनि सीमंतकांचें चवरे : बांधले केतकी-दळाचे बांधारे वरि सखाखें अपारें : पंचबाणाचि	४४३
कांकणाचां कळखीं : तै धैर्य ^६ -धडकु नीसाणु लावी रणभयासुरें तुरें सुडावी : कळनेपुरांचीं	४४४
ते रतिरायाचें मारांक कासि : ऐसा कवण वीखय-वीरू हातवसी एकाँकी पाडि सरिसी : ऐसा कवणु असे ?	४४५

जंघन लक्षणें कडे : झाडुनि = तामुनि : एवं कटिप्रदेशाखालिल : नितंब लक्षणें हुडे : पानांसिलें = नितळ केलें : मेखळा = माजवटा : तथा कडदोरा : तथाचे मणी = क्षुद्रघंटिका : तल्लक्षणें भैरवं-टेकुळि = भैरवं गुंड : चहुंकडे = चातुर्दक्ष ॥ ४४२ ॥

साजुनि = शृंगारुनि : सीमंतक = भांग : तल्लक्षण चौरे = चौत्रें दळें = केतकीचीं पानें : त्यांचें बांधारे = आडवे मोर्चे बांधिले : वरि = मस्तकीं : शिसफुल = चंद्ररेघ तथा ताइतादिक : अलंकार तल्लक्षणें शखें आणि अखें = मंत्ररुपीं : तेचि पंचबाण एवं मदनाचे ॥ ४४३ ॥

कांकणाचे कळायुक्त रव : तल्लक्षणें निशाण = दमामा : तेचि कैसे : धैर्य = समर्थ : एवं पुरुषार्थी क्षत्री : धडक = धडकी लागे ऐसें : नेपुरें = पैजण : तेचि कळायुक्त : तल्लक्षणें रण = रणामध्यें : भयें करुनि असुरें ते रणभयासुरें : तुरें = वाद्यें : एवं रणतुरें : सुडावी = वाजवी ॥ ४४४ ॥

रतीचा रावो तो मदन : त्याचें मारांक = हातियर : एवं पात्रकळिका : कासी = परजी : एवं तापसियावरि : तरी विषयवीर = विषयातें जीकिता : हातवसि = विषयासी शख धरी : एकांकी = एक एव एकाकी : सरिसी = सरिपाडत्व : ऐसा कवण असे : एवं नाही ॥ ४४५ ॥

१ खघचछजझट. जंघं २ घचछजझट. टेकुं ३ घछट. श्रीमंतकाचें.
४ क. केतकीचे. ५ घ. * ६ क. धैर्यां घछज. धैर्यं ७ खचछ. एकाकी.

(७)

मग आळतीचां उपलाणा : खोचणी केली अंगवणा	
पुणु रुषिश्रुंगु ध्यान-सीहांसना : वरौनि ढळेचि ना	४४६
तेव्हळिं शारिराचां सराठी : ठीकाळला चैतन्यपुठी	
मग चाचरी जातु उठि : ऋषिश्रुंगु तो	४४७
तैसाचि घायें मातला : तवकें असासितु नीगाला	
तवं पुढां दळभारू चालिळी : तापसांचा	४४८
तेहीसी झींजि लागली : तवं आंगळीचि कळि मातलि	
मग काय करिती जाली : पात्रकळिका तें ?	४४९
न धरि वोडण-खाडें : नेघे भाला खेडें	
पुणू नृत्याचेनि कैवाडें : तेव्हळिं जुझे ते	४५०

आळती = आळापचारी लांब गाणें : तल्लक्षण उपलाणा = उपलाणी हुलसार : खोचणी केली = अंतःकरण भेदिलें : अंगवणा = धैर्यें : पुण = पर : ध्यान लक्षणें सिंहासन : तयावरुनि ढळेचि ना ॥ ४४६ ॥

मागां वाचिक : आतां शारीर : लक्षणें सरटी = हातीं टीपुरु : ठिकाळला = घायें करुनि भेदला : चैतन्य = चातुष्टय : पुट = संपुष्ट ॥ ४४७ ॥

घायें मदन युक्तवें : तल्लक्षणें शस्त्रांचे घाय : मातला = मदन संग्राम : आपणपें न संभाळी : तवकें = आवेशें : आसासीत = अकस्मात् : तवकें = सीघ्र : आसासीत = आवेसला : तथा आकस्मात् ॥ ४४८ ॥

झींजि = झगटनी ॥ ४४९ ॥

खेडें = वरसी : कैवाडें = कौशल्यें ॥ ४५० ॥

ते रंगीं उभी ठेली : सर्वेचि वीचारे लगि केली

तेथ पुढा जुझे पुष्पांजुळी : खैवंगीं मणिकटाचां ४९१

तेरा अंग-तुकाचेया चळबळा : झाडणी करीतसे वीवेक-दळां

पदे उघडितां मोडि उमाळा : माहा-तपांचा ४९२

अभिन्नवी सतिसां दृष्टी : तरि सर्वांगीं घेउनि आटी

लागती कटाक्ष-सर्पाचीया पुटी : कल्हारीय जिवाचीय ४९३

ते पात्रा राओ पात्रां गुरू : दावी हस्तकाचा विवरू

तेथ जीव्हारीं खोचे कुमरू : वीभांडकाचा ४९४

रंगीं = समरंगणीं : विचार = विवेक : विरमतेचा : पुष्पांजुळी = दोही हातांची अंजुळि करुनि : खैवंगी = उचलुनि लव देणें : मनकटा = मनकटें करुनि ॥ ४५१ ॥

अंगतुका = अंगाचें लघुत्व : चळबळा = चपळता : विवेक = विचार : दळ = सैन्य : समुह : पदे = हातन्यास आणि पायाचे नाच : भावें पदे = गायनांचीं : उघडितां = उच्यारितां : उमाळा = उठावा ॥ ४५२ ॥

अभिन्नवी = जाणवी : सतिस दृष्टी : तिया कवणी ? : कातरी : १ : कोरसी : २ : तरळा : ३ : चंचळा : ४ : चपळा : ५ : तारासी : ६ : तरळी : ७ : आनियाळी : ८ : वेंभळा : ९ : इत्यादि जाणाविया : आटी = हाता पायांत रिगौनि : शरीराची घडी करी : भावें आटी = तापसांचीं सर्वांगें आटीनि पिळा करी : भावें आटी = मूर्छित करी : नेत्राचे कटाक्ष लक्षणें सर्प : पुटी = वेंटाळी : जीवाची कल्हारी = हृदय ॥ ४५३ ॥

हास्तकाचा = हातापायाचा : विवर = विहार : तेचि हस्तन्यास : पदन्यास : तयातुळ आपार भेद : जिव्हारीं = हृदयं : खोचे = भेदे ॥ ४५४ ॥

१ घचजट. ते. २ खगचछत्रझट. झाडि. ३ छ तापसांचा. ४ खजझ. सतीस. घछभट. सतीस. ५ खगघछट. सर्वांगें. ६ ख. कल्हारीं.

पताकाचीया वोडवना : ते धैर्यातें हाणे चडकना

त्रीपताकाचीया खुणा : आकुडा घाली चैतन्यांसि ४५५

करी खटकामुखु : तरी मनोदंडु तोडी नीलेखु

जीव्हारीं रोवी सुचिमुखू : हरणी-सुताचां ४५६

मृगिसुरू अरळु : प्रबोधेसीं घेति^२ आदळु

मुष्टिकु करी जगबोळु : वीतरागासि ४५७

पताका = हातांचीं पांचे बोटें जुळुनि हात पसरणें : त्रिपताका = पांचा बोट्यांचे तीन वांटे करणें : दों दो बोट्यांचे दोनि विभक्ति : आणि अंगुष्ठाची एक विभक्ति : एवं निशाणासि तीन फरारे : धैर्य तें विरमतेचें : चैतन्य = अंतःकरण ॥ ४५५ ॥

खटुकामुख = भ्रमर साही पाय गोळा करुनि उडे आणि मुख खालि होय तैसा हाताचा आव करी : भावें खटुकामुख = उफराटी वोल घालुनि : दोन्ही हात पाय मुख ऐसें दाखवी : तें मन लक्षणें दंड तोडी : निलेख = निःशेष : लक्षासि नय ऐसा : जिव्हारीं = हृदयं : खोची = खोवी : सुचीमुख = सुगरणीचें मुख : एवं दोहीं बोट्यांची चिमुट ॥ ४५६ ॥

मृगीसीर = सींगासारिखें : एवं तीं बोट्यांची चिमुट तें मुख आणि दोन बोटें उभिं करुनि सींगाकृत दाखवी : अरळ = अल्प भावें अढळ : धैर्यवान : प्रबोध तो तापसांचा : अदळ = झगटणी : मुष्टि = मुठी वरी मुठीची उत्तरडी : तें जगबोळ = जग-बुडवणुक ॥ ४५७ ॥

संयुत-हस्तकाचेनि मीसें . आठ्ठा आंगाचा हुडा जुझतुसे

हंसपक्षु नितंबक ऐसें : सांगतां कथा ठाकैल

४५८

देतां छत्र-भवरी अलंग-भवरी : ते^२ मुनि-मनाचा चाकोरा करी

मोटकां कळां सीतिकाऱी : तरि लोळवी मुरुकुंडी ते

४५९

सुताळा रूपका : वरि नाचतां पात्रकळिका

ऋषिशृंगु तपाचा यावाका : पुसतुसे

४६०

घन सान म्हणतां : आरवाइ देतां

आटु भवतसे वीरक्तां : तथा गजरासवें

४६१

संयुत = दोहीं हातांचें युक्तत्व : दुसरें : पायें नाचणें : मुखें पदें म्हणणें : हातें आर्थ दाखवणें : आठ अंगें लक्षणें हुडा : तरी आठ अंगें कवणें : हात : १ : पाय : २ : कटिप्रदेश : ३ : वक्षस्थळ : ४ : मान : ५ : मुख : ६ : नेत्र : ७ : मस्तक : ८ : हंसपक्ष आणि नितंबक हे दोन्ही ग्रंथ नृत्याचे असति : तथाचे भेद आपार असति ॥ ४५८ ॥

छत्र-भोवरी = दोन्हीं पाय जोडुनि फिरणें : आलग-भोवरी = एका अंगुठ्यावरी फिरणें : चाकोरा = भोवरा : मोटका = नेटका : कळासीकरी = मुखें हातें पायें आणि वायांचा घोष : तेणें मुरुकुंडी करुनि लोळवी ॥ ४५९ ॥

सुष्ट ताल तेचि आदि धुवा तथा माठा प्रतिमाठा तथैव च । निशारक आडताळि च रासा एकताळी प्रकीर्त्तिता ॥ १ ॥ ऐसे ताल ७ : रूपकें ५० : तथावरि नाचतां : आवाका = पुरुषार्थ असे कीं नाही ॥ ४६० ॥

घन = रागाचा चढ : सान = उतार : आरवाइ = लळित म्हणौनि उच्चें स्वरें लांब गाणें : आट = वळसा : गजर = घोष ॥ ४६१ ॥

१ क. सुयुत. झ. संयत. २ खचजनु. * घछ. तरि. ३ चज. काळा सौकरी. ४ ट. नाचो हे. ५ घचछटगझ. क. आरु खझ. आरघाई. ६ ख. वीरगतां.

नाचतां धराचीय जती : कळासांचां उचीतीं

ल्यागु दे नादमुर्ति : रीषिश्रींगांचां ४६२

एकतैलियचां अभंगीं : राहिली ते तन्वंगी

पुणु झाडाचा नाचु तीय रंगीं : पारुखेचि ना ४६३

(८)

मनोरथु पुरला : रुषिश्रींगु हार्थीं लागला

मग मार्गुतीं ते अबळा : नगरा यति जाली ४६४

रुखीश्रींगासारिखा : क्रीडा-कुरंगु केला देखां

या स्त्रीयांसि नैय लेखा : ऐसा कवणु असे ! ४६५

धर = श्रुतिधर : जती = लळित म्हणणें : कळासाचा उचीतीं = गाणें :
नाचणें : आणि वाद्यांचा घोष : त्यातवं : ल्याग = दान देणें : तोचि कवणें
दिधला : गाणें : नाचणें : आणि वाद्य : ऐसा अवघयांचा नाद : तो मूर्तिरूप
होउनि ऋषिशृंग दानासि दिधला ॥ ४६२ ॥

एक = सातां ताळांतुल एक ताळ : तन्वंगी ते नुतन वपु : झाडांचां =
वृक्षांचा तथा तापसांची झाड केली : ते गडबडिले : ते पारुखेचि
ना ॥ ४६३ ॥ ४६४ ॥

क्रीडाकुरंग केला = जैसा हारिण पारधिया मागे चाले : लेखा = लक्षासि
न य ॥ ४६५ ॥

१ खगजज्ञ. कळां २ खगचजज्ञट, तियं ३ छ. एकताळिं ४ खगज्ञ.
माघौती.

(९)

म्हणौनि प्रमदाचें गाणें वाणें : नाइकावें ध्यान-परायणें

तया मूर्त्त मृत्यासिं साजणें : वीतरागांसि

४६६

४९

[१८] कुरु गुरु : पदार्थ-संग्रहामुळे संकट व पतन.

पक्षीया एकु मासा : घेउनि जाय आकासा

पाठिं लागु पावे सरिसा : पाखिरूवांचा

४६७

तो झडपुनि पाखिं : वीदारीला नखिं

घाय सुतां मुखिं : वीकळु गेला

४६८

भेण आवीस सांडी : तेयावरि पडे पाखिरूवांची कळवडी

तो नीरामीखें होउनि एकी झाडीं : सुखिया जाला

४६९

ध्यान विपरत्वे आयन = स्थान केलें ॥ ४६६ ॥ ऋषिशृंग गुरु म्हणौनि
द्वियेचें दर्शन आलाप चुकवावे : परी हा कोमल पुरुष निरूपण ॥ ५२ ॥
धाकुटी प्रकरणें ९ ॥ थोरली प्रकरणें ॥ ४८ ॥

तरी पांच इंद्रियेचि जाय ? : नां : पदार्थ-संग्रहेंही जाय : म्हणौनि कुर
सांगितला ॥ तरी पक्षिया = कवडा : एवं पानयांतु बडुकुळी देउनि मासा
घेउनि आकाशा जाय तो ॥ ४६७ ॥

घाय सूतां = घाय लागतां : मुखीं विकळ गेला : तेणें तोंडिचा मासा
सूटला ॥ ४६८ ॥

तयावरी = अविशावरी : निराश = आशारहित ॥ ४६९ ॥

१ ख. मूर्ति. कचळट. मृत्य. २ ख. धावे ३ कखमळट. मुख.

हणौनि रानीवनीं : असावें नीष्कंचनीं होउनि
देहमात्र उरउनि : उपाधी-त्यागें

५०

[१९] बाळ गुरु : विकार-विकल्प-शून्य असावें.

संकल्प-वीकल्प बाळा : नाही पुण्य-पाप-मळ
कर्म करीतां फळा : नव्हे अधिकारी

नाही मानापमानु : न म्हणे उतम हीनं
सुचि-असुचि हे वीवंचना : करू नेणे

४७२

लुब्ध नव्हे वीतां : नाही कुटव-चींता
वेव्हारसि चीतें : साक्ष न ठके

४७३

वीकाराचा वीटाळु : न पडे इंद्रियांचा सळु
य अर्थीं बाळु : मीयां केला गुरू

४७४

निष्किंचिना = कांहींचि नाही ॥ ४७० ॥ पक्षिया गुरु रानीवनीं निष्किंचनं
देहमात्र उरउनि आणि उपाधि-त्यागें : चौं प्रकारीं असावें : निरूपण ॥ ४ ॥
पक्षिया एक मासा यथौनि प्रकरण ॥ ४९ ॥ * ॥

मा जरी संग्रहें ऐसें होय तरी कैसें वर्तावें पां ? ना : बाळकवत् :
म्हणौनि बाळक सांगितला ॥ संकल्प = निर्वाह : विकल्प = खंडन : पुण्यपाप=
संतासंते कर्म लक्षणें मळ : न लगे : निवृत्ति-भुमि नाहीं म्हणौनि आधिकार्या
नव्हे ॥ ४७१ ॥

विवंचना = विचारणा ॥ ४७२ ॥

लुब्ध नव्हे = वेधे ना ॥ ४७३ ॥

१ खगळझ. नीःकंचनी. २ खचळचट. कार्या. ३ कलघट. वीता.-
झ. गीता. ४ घ. वेव्हारा एउता. ज. वेव्हारार्था. ट. वेव्हारा मता.
५ क. इंद्रियां.

५१

[२०] कुमारी गुरु : अनेकांच्या मेळ्यांत राहूं नये. एकाकौ असावें.

ब्राह्मणांची कुमारी : ते उपवर नोवरी

कन्यार्थी तीय अवस्वरी : पाओं आले ४७५

घरिचीयां सांकडी : ते^२ मायबापां बाहिरि हींडी

म्हणौनि नोवरीचि पाटू-पीढीं : बैसों घाली ४७६

तेथ बैसले वऱ्हाडी : नोवरी सरूप उदंडी

तीर्येचीय सीहाणीवेची रुढि : मानली तयां ४७७

जाणौनि आपला पतीकरू : तयां करावेया पाहुणरू

करूं आदरीला व्यापारू : घरां आंतु ४७८

सळ=अभिमान : एवं पदार्थ-संबंधें अन्यथा होणें नाहीं ॥ ४७४ ॥ * ॥
बाळक गुरु : पंधरा प्रकारीं निरूपण ॥ ४ ॥ संकल्प-विकल्प बाळा यथौनि
प्रकरण ॥ ५० ॥ * ॥

तरी काइ विकल्प विकारा वेगळेंचि आसावें : नां : एकांकि आसावें :
म्हणौनि कुमारी सांधितली ॥ अर्थ = प्राप्ति : हेत : अवसरी =
संधिविग्रही ॥ ४७५ ॥

सांकडी = कष्ट दरिद्राचे ॥ ४७६ ॥

सरूप = सुंदर : तथा सकुमार : उदंडी = बहुधा प्रकारीं : बुढि =
वर्तन : तथा चालि ॥ ४७७ ॥

पतिकर = पति करावया आले ॥ ४७८ ॥

१ ख. ब्राह्मणा एकाची. २ खगधचजझट. * ३ घछज. सरूपें.
४ क. परि

तांदुळ करावेया साळी : तीय कांडितां उखळीं	
आघातीं संखार्चीं वळीं : वाजतीं जालीं	४७९
तेव्हळिं लाजीली जीवीं : मग एकक पीचवी	
दों दों उरवी : तन्ही ध्वनी न पारुखे	४८०
तेव्हळिं एकक भंगी : एकक उरवी तन्वंगी	
मग ठाकळीं उगीं : न वचतीचि	४८१
बहुतांचां मेळीं : एकमेकां उपजे कळि	
दोघां असतां जवळि : गोष्टी घडे	४८२
संसार-त्रस्तु अनुतापी : जो यकला जन्म क्षेपी	
तो मोक्षाचां नीक्षेपीं : संपन्न होय	४८३
म्हणौनि एकाकीता नीसंगी : साधावि वीतरागीं	
गुरुत्व य प्रसंगीं : कौमारिचें	४८४

आघातीं = मनकटापर्यंत : शंखांचीं कांकणें ॥ ४७९ ॥

पीचवी = भंगी ॥ ४८० ॥ ४८१ ॥

कळि = कळह ॥ ४८२ ॥

त्रस्त = त्रसें कहनि : अनुताप करी : क्षेपी = लोटी : निक्षेपी = नितरां
अतिशयेंसीं : क्षिप प्रेरणयो हा धातु : एवं निक्षेपिलें द्रव्य तें जैसां
संपन्न = धनाढ्य होय ॥ ४८३ ॥

निःसंगी = संगरहीत : एवं मनोर्थाचा संग ॥ ४८४ ॥ १० * ॥ कुमारी.
गुरु : बहुतांचां मेळीं नसौनि एकलया जन्म क्षेपावें निरूपण ॥ १० ॥
ब्राह्मणाची कुमारी यथौनि प्रकरण ॥ ५१ ॥ * ॥

१ घ. लाजीनली. २ खघजट. एक एक. छझ. एकेक. ३ च. चिपवी.
४ क पखे. ५ खघजट. एकेक. छझ. एकेक. ६ खगचछजझ. मेकेसीं.
७ खछ. संपन्न. च. संपूर्ण. छ. पात्र.

५२

[२१] सेलारा गुरु : शयनासनभोजनीं परमेश्वर-स्मरण सोडूं नये.

सेलारा गुरु : केला उजरीता सरु

नेणेचि राओ सपरीवारु : दारें जातु ४८५

चित्तै वीगुतलें सरें : म्हणौनि दुजें न स्फुरे

तयाहि नीपोटारें : काइ इश्वर-स्मरण ? ४८६

हणौनि सयनासनभोजनीं : परमेश्वरु स्मरावा मनीं

लक्ष न संडावें मुनी : सेलारेयाचीया परी ४८७

५३

[२२] सर्प गुरु : आयत्या स्थानांत राहावें.

आपुला आहारु : जाणों नेदी वीहारु

ए अर्थीं सर्पु गुरु : मियां केला ४८८

तरी एकांकी असौनि काइ करावें पां : नां : एकाग्र चित्त कहनि स्मरण करावें : म्हणौनि सेलार सांगितला ॥ ४८५ ॥

विशेषीं गुंतलें म्हणौनि विगुंतलें : एवं सर उजरावयाचां ठाईं : निपटारें = सानें ॥ ४८६ ॥

लक्ष = ध्यान ॥ ४८७ ॥ ३ ॥ सेलारा गुरु सयनासनींभोजनीं स्मरणीं लक्ष न संडावें : निरूपण ॥ ३ ॥ सेलारा गुरु यथौनि प्रकरण ॥ ५२ ॥ * ॥

तरी एकीचि ठाईं असावें आन काइ : ना : स्मरण साधे तेथ आसावें : म्हणौनि फणिमौळि सांगितला ॥ आहार=अन्नमात्रा : विहार=आचार ॥ ४८८ ॥

१ खगघञ्जट. द्वारें. २ घञ्जट. जातां. ३ खचञ्ज. चित्त.
४ खगचञ्जट. नीपुटारें. ५ कगञ्जट. व्यवहार.

जळांत सोधौनि गाडौरे : लोक रचिति मंदिरें	
केव्हळि जाति सरीरे : हें जाणति ना	४८९
पक्षीए रचिति आवींसाळे : वोळिंबे वावरूळें	
मुखक रचिति बीळें : बहुते कष्टे	४९०
मुंगिया रचिति धवे : खोंपे सावजे सावे	
ऐसे व्यापारति आधवे : जिवीत देउनि	४९१
ग्रहंभालागि : हींसा आंगविजे जगीं	
आइतां रिगीजे भुजंगीं : न व्यापारतां	४९२
तैसें महात्मा वृक्षमुळि : असावे खांड-देउळीं	
तथ भीय तरि वाटाउवां जवळि : ग्राम-प्रांतीं	४९३
आपणपें कव्हणी न लेखे : आपण कव्हणातें न देखे	
ऐसा असे सुखें : सर्पु जैसा	४९४

जळांत=उदकाचा अंत : गाडौर=पाय : शोधनी कहनि रचीति ॥४८९॥

अविशाळ = कोटी खोपे ॥ ४९० ॥

खोपा सावजे = चतुष्पदे भुमिकेसि खोपा करीति ॥ ४९१ ॥

गृहारंभ = गृहाचा आरंभ : लागि = कारणे ॥ ४९२ ॥

वाटाउवे = वाटसारें : प्रांति = कडिसरां ॥ ४९३ ॥ ४९४ ॥ ७ ॥ * ॥

सर्प गुरु आयिता स्थळीं आसावे : दों परी गुरु निरूपण ॥ ७ ॥ आपुला
आहार यथौनि प्रकरण ॥ ५३ ॥ * ॥

१ खघचछ. करिति. २ खगघचजझट. सर्वे. छ. खोपां सावजीं असावे.
३ खगघचछजझ. ताति. ४ खचज. गुहा ५ खगचछजझट. लक्षे.
घ. लेखे.

[२३] कांतीण गुरु : मानसिक व शारीरिक व्यापारांनी सृष्टीची
रचना व संहार.

माया-सुत्राची दोरी : कहनि श्रृष्टि रची संहारी

कांतीणी जीया परी : उर्णतंतु

४९५

तेया सक्ति प्रपंचु : जिउ सके रचुं

स्वरूपाचा वेचु : जाला नेणे

४९६

श्रृष्टीची राहाटी : वरौति नाही दृष्टि

आपणपें घालुनि हटीं : भस्मा नेलें

४९७

तरां ऐसें जो न करी तो सृष्टीसंहारीं पडे : म्हणौनि कांतिणी सांगितली॥
मनोधर्म लक्षणें सूत्र : तेचि दोरी : कहनि सृष्टी रची : आणि संहारीं :
उर्णतंत तो कांतिणीचा ॥ ४९५ ॥

तिया = माया : शक्ति = सामर्थ्य : दिधलें : तेणें : प्रपंच जीव रचुं
शके : स्वरूपाचा वेच जाला नेणे = जीवस्वरूप संकोचलें ऐसें नेणे : एवं
जीवासी न कळे ॥ ४९६ ॥

सृष्टिचीये = सृष्टीचां ठाई : राहाटि = संतासंताची चालि आर्जणें :
वरौती = उर्ध्व गतीची दृष्टि नाही : आपणपें - आपणयातें : हाटीं = हाडतीं :
एवं अधमती कहनि : अधचि घातलें : भस्मा नेले = मृत्तिका पर्यंत
मैळी ॥ ४९७ ॥

जिव माया मीळणिं : ए श्रृष्टीची करणी
म्हणौनि मीयां कातिणी : गुरू केळी

४९८

५५

[२४] भिंगुरटी गुरु : तिच्याप्रमाणे परमेश्वराशी तद्रूपता असावी.

भिंगुरटी जेणें अर्थें : मीयां गुरू केळी एथें
तें परिहसैं वीचारपथें : नीर्धारुनि

४९९

जवळि एउनि कीटकी : भिंगुरटी तीयतें डंकी
घरांतु सूनि कवतीकीं : लींपौनि सांडी

५००

ते यउनि माँघौतीं : मातें खाइल नीरुती
ऐसें भेण तीयतें चींती : रातिदेओ

५०१

जीव माया मिळनी = संलग्न आणि जीवाची मिळनी : तेणें करुनि :
सृष्टीची करणी = स्थूल सूक्ष्म रचना ॥ ४९८ ॥ ४ ॥ * कांतीण गुरु : मायचें
सूत्र : आणि शारीर या दोहीं प्रकारीं सृष्टि रचणें : आणि संहारीं आणि
सूक्ष्म रचणें : आणि स्थुळीं चौं पदार्थीं मायेचें शारीर मानसिक असे :
निरूपण ॥ ४ ॥ माया सुत्राची करुनि दोरी यथौनि प्रकरण ॥ ५४ ॥ * ॥

तरी एकाग्रनिष्ठेंतां काइ होय पां : ना : भिंगुरटीचीया परी तद्रूपता
होय : म्हणौनि भिंगुरटी सांगितली ॥ जेणें अर्थें = साजायें ॥ ४९९ ॥

जवळि येउनि भिंगुरटी : किटकीयतें डंकी : कौतुकीं = कुतुहळें ॥ ५०० ॥

निरुती = निर्धारें ॥ ५०१ ॥

१ घळ. केला. २ घळट. केला. ३ जझ. 'यसै. घ. 'एसी. चठ. परीसै.
४ ग. जाय. ५ घळज. मागौती. ट. मागुती. ५ गट. 'दीसु.
घळ. 'दीवसू.

ऐसें तीयतें चींतीतां : कीटकीय जाली सरूपता

तैसें परमेस्वरू स्मरतां : मुक्ति होए

९०२

५६

चोवीस गुरुंचा उपसंहार. मनुष्यदेह हा गुरु.

मीयां आपुलीया बुधि परीहसै : गुरु केले चोविसै

मनुष्य-देहेंसीं पंचवीसै : निर्वाळिले ”

९०३

मनुष्यदेह गुरु : तेथचा उघड वीचारू

तो सांघैल कवि भास्करू : श्रोतेयांसि

९०४

५७

पंचविसावा गुरु मनुष्य-देह : जीवाशीं देहाचें अखंड वैर.

“परिएसै महिपाळा ! : कव्हणी न ह्यणावा आपुला

ए अर्थीं पंचविसावां मज गुरु जाला : सरीर हें

९०५

स्वरूपता = सरिखेपण : तैसें सन्निधानीं अथवा असन्निधानीं : बोध लक्षणें कांटा : आणि भय तें प्रमादाचें : लिपणें तल्लक्षणें वियोग : तें असन्निधान ॥ ५०२ ॥ ४ ॥ * ॥ भिंगुरुटी गुरु : तैसें ईश्वर स्मरतां मोक्ष होय : निरूपण ॥ ४ ॥ भिंगुरुटी जेणें अंशें : यथौनि प्रकरण ॥ ५५ ॥

निर्वाळलें = सिद्ध जालें ॥ ५०३ ॥

कविमध्ये भास्कर = सूर्ये ॥ ५०४ ॥ * ॥ चोविसां गुरुंचा उपसंहार : आणि मनुष्य देह गुरु निरूपण ॥ २ ॥ मियां आपुलिया बुद्धी यथौनि प्रकरण ॥ ५६ ॥ * ॥

मही = पृथ्वी ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥

हैं देह मांसीं : वैर चाळी अहर्नीसीं	
सर्वचोर लागले आंगेंसीं : इंद्रियें पै	५०६
हैं मन चोरटें : अनुराग-सखें तीखटें	
घोनारिती चोरवाटे : मन्मथाचीय	५०७
तारुण्याचीए पाहाटपटीं : इंद्रियें घेति वीखयांची दाराटी	
पापाचा लागु पावे सेवटीं : आत्मयांवरि	५०८
तया बाधका : नेइजे कुंभिपाका	
मग अनेगी जाचनुका : वीचंबिजे ^६ हा	५०९
जैसें पाणी पीए घडिवटें : घाओ घालिजे जेंगटे	
तेवि इंद्रियें खातीं अदटें : नरक आत्मा भोगी	५१०
माहापापेंसीं हातखोडा : घालिजे जेयाचीया चाडा	
तो दाराँघ वर्गु वैराडा : यणें आत्मेनसीं	५११

अनुराग लक्षणें तीक्ष्ण शस्त्रें : घोणारीति = मुरगाळीति : चोरवाट तें मन्मथाची : जीव्हा ॥ ५०७ ॥

तारुण्य लक्षणें पाहाट : दाराठी = दरवडा : भावें भालीचें लाहान शस्त्र : पापाचा लाग पावे = लेप भोगणें लागे ॥ ५०८ ॥

बाधका = बाधा ठेउनि : कुंभ = डेरा ॥ ५०९ ॥

आदटें = दटावली न वचती ॥ ५१० ॥

माहा पाप = हिंसा : तल्लक्षण हातखोडा : दारा = स्त्री : वर्ग = संबंधीयें : वैराडा = वैर चाळीति ॥ ५११ ॥

१ ट. मजसीं. २ क. अहीर्णसी. खघ. अहर्नीशी. ३ घ. सर्वेचि चोर. च. सर्वे चोर. ४ खचळ. पाहानं गजझ. पाहातं घ. पानं ५ ख. लागे. ६ ख. विटंबिजे. ७ खघच. दारादि.

एवढी कुळचाराची आंठि : काठिजे जयासाठि
तें सरीर नव्हे सेवटीं : आपुलें पै

९१२

५८

ईश्वर हाच एक सोयरा.

म्हणौनि या चराचरा : इश्वरू यकु सोयरा
जो राखे घोरतरा : नरकापासौनियां

९१३

५९

मनुष्यदेहाचें दुर्लभत्व. तें आहे तोपर्यंत सर्वस्व-त्याग करून जन्मजीवित
ईश्वरार्पण करावें.

तरि आतां राया ! : या जिवीताचेया लाह्या
हें मनुष्यदेह वायां : तु जाओ नेदीं

९१४

देसोदेसीं हरीणाचे दडे : परि कस्तुरी-मृग न जोडे
वनोवनीं चांपेयांचीं झाडें : परि नाही पार्यातकु

९१५

कुळ तें आपुलें : तल्लक्षण अचल=पर्वत : आटी=आटाआटी ॥५१२॥*॥
मनुष्य-देह गुरु : हें देह मासीं वैर चाळीं अहर्निशी ॥ ८ ॥ परियसीं महिपाळा
यथौनि प्रकरण ॥ ५७ ॥ * ॥

अघोर = भयंकर : धुरा=धरलेति कं जेहीं ॥ ५१३ ॥*॥ ईश्वर सोयरा
निरूपण ॥ १ ॥ * ॥ म्हणौनि या संसारा : हें प्रकरण ॥ ५८ ॥

जीविताचीया = जीवीत आहे तंव : लाह्या = लवलाहें करुनि ॥ ५१४ ॥
दडे = थोवे ॥ ५१५ ॥

१ क.छज. कुळाचळाची. घ. कुळाची. २ च. राहाटी. ३ खघचछ.
घोरंधरा. गझ. घोरंतरा. ४ ख. नरं ५ गघचछजझट. रीया.

- घरोवरीं ठीकांचीं लेणीं : परि नाहीं चींतामणि
 हाटोहाटीं वीकती काचमणी : परी नाहीं पाचि-गरुडोद्गार
 झाडोजाडीं फुलें असोसें : परि नाही मुक्तफळांचे घोसें
 गावोगावीं उदकें बहुवसें : परि नाहीं बोधु गगनगंगेचा ५१७
- तैसी संसाररंगीं करूनि रीगवणी : हा आत्मा घे नाना शरीराची आवगणी
 परि न लहाय सुपाणी : मनुष्य-देह ५१८
- विपायें कर्मभुमिचीय पेठें : नरदेह लाधलें अवचटें
 मुक्ति-रत्न घेइं^१ गोमटें : जवं मृत्युं पावे ना ५१९
- हा कालु उघडा : जगीं वैराडा
 यणेंसीं कांडगुडा : केवणहीं घे ना ५२०
- लपौनि चोरखाचेचां बोहळीं : वळीत पळिताचें ताडवन घाली
 तवं देखे इंद्रियांची हाउळि . परि हाथियरु न घरीं ५२१

गरुडोद्गार = गरुडाचें वमन ॥ ५१६ ॥

असोस = अमर्याद ॥ ५१७ ॥

रंगण तें स्वांग नृत्याचें आंगण : रिगवणी = रिगणें : अवगणी = नट :
 सुपाणी = आठां आंगीं ढाळयुक्त मोतीं ॥ ५१८ ॥

विपायें = विरळांगत : तथा कदाचित् : मुक्ति = मोक्ष : लक्षणें रत्न :
 न पावे = जीवंत आहे तवंचि ॥ ५१९ ॥

वैराडा = वैर करी तो : कांड = बाण : गुंडा = पाषाण ॥ ५२० ॥

मानेचा खोलावा तल्लक्षण चोरखांच : यथा वडवे काळ : ताडवन =
 कानमुलें फुलति : तल्लक्षण ताडवन : इंद्रियें लक्षणें चोर : हाउळी = जैसी
 सैन्याची हाउळी ॥ ५२१ ॥

१ ग. कें. २ झ. आंगवणी. ३ खगघचजझट. घेयावें. छ. घे पै. ४ छ.
 मृत्यातें पावे ना. ५ छ. कव्हणा घेववे ना. ६ गघचछजझट. करी.

हाणौनि तारूप्यांचीया केळी : सौंदर्याचें कोठार जाली	
अवचीतें घालणें घाली : अपमृत्याचें	५२२
घेउनि बळाची परतणी : प्राणा करी खोचणि	
आयुष्याची तोडी तवनि : हळुहळू	५२३
महारोगांचीया नाइकवडी : वेदुनि लागि कैरिती चहुकडी	
न वचतां अर्धघडी : उतरी सरीर-दुर्ग	५२४
मग दीहो-धवळीया : आंतु रीगौनियां	
विन सुरीया : उसासि जीवन-कळें	५२५
हणौनि दडवादडीं : रिगें कैवल्याची पाडि	
जवं अवचीती न घळी धाडि : कृतांतु हा	५२६

तारूप्य लक्षणें केळी : सौंदर्य लक्षणें कोठार=धान्याचें अंबर : 'घालणें = धाडि ॥ ५२२ ॥

परतनी = बळदुणावणी : तथा फिरे : एवं काळ : तवनी=जोगवणूक : तथा पेज ॥ ५२३ ॥

महारोग ते दाढ शांखळादिक ॥ ५२४ ॥

उसासी = भोकी : एवं अंतिक भोगउनि विभाग करी ॥ ५२५ ॥

दडवादडीं = तांतडा तांतडी : कैवल्य लक्षणें पाडी = कोठ : अवचीती= आकस्मात् ॥ ५२६ ॥ हें मनुष्य-देह दुर्लभ म्हणौनि त्यागें संन्यास करुनि हें जन्म ईश्वरा वावें निरूपण ॥ १३ ॥ तरि आतां राया : यथौनि प्रकरण ॥ ५९ ॥

१ छगझट. मृत्यूचें. २ ख. आयुक्षाची. ३ खगधचझट. करी.
४ खगधचछजझट. देहा. ५ खधझ. सूर्या. ६ क. 'दडवीं,

६०

अवधूताचें गमन.

परिहसै भक्तसीरोमणी ! : ऐसी आइकौनि अवधुताची वाणी

मग वैराग्य उपनलें अंतःष्करणीं : नरनाथाचां ५२७

अर्चिला अभिवंदिला : अवधुतु नीगाला

मग यरीकडे काये करिता जाला : आमचा पुर्वजु तो ५२८

६१

यदूकडून सर्वस्वाचा त्याग व निःसंगता.

करुनि सकळांचा त्यागु : तो जाला नीसंगु

मग पातला योगु : परब्रह्मंसीं ५२९

६२

याप्रमाणें सर्वस्वाचा त्याग करुन ब्रह्मविद्येची जिज्ञासा करावी.

ह्मणौनि त्यागांजन नीर्मळ : सुनि फेडी^२ प्रवृत्तिचें पटळ

मग जीज्ञासेचां डोळां : देखसि माझे स्वरूप ५३०

नरनाथ तो यदु ॥ ५२७ ॥

आर्च पुजायाम् : अभि = सर्व भावें एवं आष्टांग : आमचा = श्रीकृष्ण
चक्रवर्तिचां कां यदुचे यादव म्हणौनि ॥ ५२८ ॥ * ॥ रायांसि निरूपण
करुनि अवधुत निगाला : ॥ २ ॥ परियेंसीं भक्तसिरोमणी : यथौनि
प्रकरण ॥ ६० ॥

योग = संयोग ॥ ५२९ ॥ * ॥ यदुचा त्याग निःसंगता निरूपण ॥ १ ॥
करुनि सकळाचा त्याग हें प्रकरण ॥ ६१ ॥ * ॥ यथौनि वैराग्य संपलें ॥ * ॥

ठीकवणिया पारखि न सीके : तरि रत्नांचे खुतले रंग केवि देखे

भवैरु परिमळतें नोळखे : तरि मालती केवि भोगी ? ५३१

करण-चातुर्य न पढे सुंदरी : तरि चक्रवर्तितें केवि आवरी

सराउं न किजे राजकुमरीं : तरि तया जैत कैचें ? ५३२

तैसें जिज्ञासायंत्रेविन : ब्रह्मविद्येची दृति काढी कवण

म्हणौनि करावें शास्त्र श्रवण : भक्तराया ! पैं" ५३३

६३

शास्त्रश्रवणाने परमेश्वराचें ज्ञान होऊं शकत नाही.

तवं उद्धवदेओ म्हणे : "जि ! तुं जाणिजसि शास्त्र-श्रवणें

हें देवाचें बोलणें : मज प्रत्या नैये ५३४

आतां ज्ञान सांगतां आसिजे : तें उद्धवदेवाप्रति राउळ सांगताति ॥
त्याग लक्षणें निर्मळ अंजन : सूनि = घालुनि : प्रवृत्ति मार्ग = प्रवृत्ति धर्म :
एवं वेदागमादिक आणि विद्यामार्ग ही लक्षणें : पडळ तें नेत्राचें : जिज्ञासा
लक्षणें डोळा ॥ ५३० ॥ ५३१ ॥

सराउं = सत्तीस दंडाइंत्या भेजणें ॥ ५३२ ॥

जिज्ञासा लक्षणें यंत्र : ब्रह्मविद्या लक्षणें दृति = अतर : एवं सुगंधरूप :
आणि कार्मिक शास्त्रें लक्षणें फुलांची वाटि ॥ ५३३ ॥ * ॥ ऐसा त्याग
कहनि : मग ब्रह्मविद्येची जिज्ञासा करावी : निरूपण ॥ ४ ॥ म्हणौनि त्यागांजन
निर्मळ : यथौनि प्रकरण ॥ ६२ ॥ * ॥

मग संपती बोवी : तैसें जिज्ञासा यंत्रेविणें : हे पाठ आणि पुढिल सकळ
विचार आर्थ ॥ शास्त्र तें कार्मिक म्हणौनि प्रत्यया न य ॥ ५३४ ॥

१ ट. रत्नाचीये गर्भीचे. २ चछजझट. भ्रमरु. ३ खगघच. तुआं°
४ कगचछजझट. श्रवण. ५ क. भक्ति° ६ क. शास्त्रें.

तुं नीत्य स्वयंप्रकासु : तुतें वोलावेया देवां कैचा पैसु तुशीय मायाशक्तिचा डोळेलांसु : लागला ब्रह्मादिकां	५३५
प्रमाणाचा बंत्राळदीवा : न देखे वेदांचा मांदि-मेळावा आगमां नाहीं रीगावा : तुझां स्वरूपीं	५३६
तुझा करावेया प्रकासु : योगशास्त्रां नाहीं सौरसू सांख्या लागे मोहोपांसु : तुतें नीरूपितां	५३७
तुझेया ज्ञानाची घरडहुळी : सकळ शास्त्रांतें घेतलीं पुणु श्रुष्टिचीया पोकळीं : नातुडेचि ते	५३८
ह्मणौनि साधन नाहीं ऐसें : जेणें तुझें ज्ञान-रत्न दिसे तुं जाणविसि कृपावसें : तेंचि जाणजे तें	५३९
यावरि नागार्जुनाचा गोसावीं : ज्ञानाची बंत्राळदीवी कैसी उजळिल्ली ते निहाळायी : वीतरागीं आतां	५४०

देवां = देवतांसीं : पैस = ज्ञानाचा आवकाश : मायाशक्ति : चैतन्य :
तियेतें न देखति : यातव अज्ञान तल्लक्षणें डोळेलांस = दृष्टिवंधन लागलें :
दुसरें : मायाशक्ति = विज्ञान शक्ति : ब्रह्मादिक भुलविले ॥ ५३५ ॥

प्रमाणें ते अनुमानादिक : तथा साहि शास्त्रें : मांदि = समुह : रिगावा
तो जाणिवेसि ॥ ५३६ ॥

सौरस = सहवास : मोह = अज्ञान : तल्लक्षण पाश = बंधन ॥ ५३७ ॥
घरडहुळी = मथन : सकळ शा = सकळ शास्त्रें विचारुनि शोधनी
घेतली : सृष्टिचि पोकळी = ब्रह्मांडगोलक : तें = अज्ञान ॥ ५३८ ॥ ५४० ॥ * ॥
मग उद्धवदेवीं म्हणितलें : जी तुं कार्मिक शास्त्रश्रवणें आणि प्रमाणीं नेणजेसीः
निरूपण ॥ ७ ॥ तवें उद्धवदेव म्हणे : यथौनि प्रकरण ॥ ६३ ॥ * ॥

१ ख. नेदखे. २ खघ. डौळि. ३ खघचछजट. तरीचि. ४ क. कैसेनि.
५ खगझ. उजळील. च. उजळी.

६४

अज्ञान व अन्यथाज्ञान नाहीसैं होऊन ईश्वरावर श्रद्धा निर्माण होणें हें
ज्ञानाचें कार्य.

मग ह्मणे श्रीचक्रपाणि : “ आइकैं भक्तसीरोमणी !

ज्ञान-तरुची पहीली चणी : ते ऐसी होये ९४१

तुटे अज्ञानाचा पासा : ^२फीटे अन्य-धर्माची अवदसा

नवल उदैजे दसा : ब्रह्मसुखाची ९४२

इस्वर-ज्ञानाचां डोळां : वाळुनि देवताचक्राचा मोळा

घेइजे टांकु तुका^३आगळां : परब्रह्मांचा ” ९४३

६५

उद्धवदेवाचा प्रश्न : अनेक वावतींत साम्य असूनहि देवता ईश्वर कां नाहीत ?
त्यांची व्यावृत्ति कां ?

तवं उद्धवदेओ ह्मणे : “ जि ! कवणें कारणें

देवता-चक्राचें नाणें : वाळिलें तें ? ९४४

चणी = आंबेयाचा महुर ॥ ५४१ ॥

पाश = बंधन : अवदशा = दरिद्रदशा = लक्ष्मि ॥ ५४२ ॥

ईश्वरीचें ज्ञान लक्षणें डोळा : वाळुनि = निषेधुनि व्यावृत्ति : मोळा =
ठसा : अगळा = टांक आगळा : आणि खरा ॥ ५४३ ॥ * ॥ तवं उद्धवदेवीं
म्हणितलें : ज्ञानाचें कार्यें अज्ञान अन्यथाज्ञान निवर्तौनि तथा ईश्वरीं बुद्धि :
निरूपण ॥ ३ ॥ तवं म्हणे श्रीचक्रपाणि : यथौनि प्रकरण ॥ ६४ ॥ * ॥

कवणें कारणें = कवणें दोषें : नाणें = मोहोर : तथा ठसा : वाळिलें =
निषेधिलें ॥ ५४४ ॥

तेहीं नीत्य शाश्वत : भव-वीनाशरहित

आनंद सदोदित : शक्ति-चक्र तें

५४५

तें आपुलेनि इछाबळें : करी श्रुष्टी-संहाराचीं ढालें

तरि शक्तिचक्र कवणें बोलें : नव्हे परब्रह्म तें ?”

५४६

६६

श्रीकृष्णाचें उत्तर : देवता मोचक नाहीत, म्हणून त्यांची व्यावृत्ति.

तवं ह्मणे वनमाळी : “ब्रह्मवीधेचां वोरकळीं

देवतास्वरूपें कसीळीं : तवं जालीं दळाचीं तीये

५४७

तेया शक्ति-चक्राचां तकटी : धावंडिजे क्षुद्रानंदाची पीठी

म्हणौनि भक्त-जगजेठी ! : मजसारीखें दिसे

५४८

नित्य = काळत्रय नाहीं : शाश्वत तें कारण स्तित : भव = संसार : विशेषेंसीं नाश तो विनाश : रहित = वेगळें : आनंद सदोदित = ज्ञानियें प्राप्तानंदरूपा एवं भरले ॥ ५४५ ॥

इछाबळें = इछावशेंकरुनि सृष्टि रचीति आणि संहारीति : अढालें = अघटित : अश्चर्यकारक ॥ ५४६ ॥ * तवं उद्धवदेवीं म्हणितलें : बहुतां प्रकारीं ईश्वरासमान देवता असतां कां वाळिलीया : तियाही कां ईश्वर नव्हेति : निरूपण ॥ ३ ॥ तवं उद्धवदेव म्हणे यथौनि प्रकरण ॥ ६५ ॥ * ॥

ब्रह्मविद्या लक्षणें वोरकळ = कसवटी : वरदळांची = वरमुलाम्यांची : भावें लगदा ॥ ५४७ ॥

शक्तिचक्र लक्षणें तकट : धावंडिजे = सारिजे : क्षुद्र = क्षुल्लक : देवतांचा आनंद तल्लक्षणें पीठी = तांवे घडउनि अलंकार कीजे : मग पारयाचा मुलामा कीजे ॥ ५४८ ॥

जैसे सगात्र सघन : होति पर्वतिचे पाखाने ^३	
परी लोहाचें कनक होय ते खूण : पैरीसींचि आँती	५४९
ना तरी कर्णिकरांचा झेळा : पांतां वाणु होये सोणेसळा	
परि परीमळाचा उमाळा : तो चांपौलांची आँति	५५०
तैसीया ऐश्वर्यादि गुणीं थोरा : देवता असति अपारा	
परि खडु-गुणाचीया भांडारा : गोसांवीं मींची यकु	५५१
अवीद्येचेनि काजळें : माझे स्वरूप न मैळे	
देवता-चक्र कवळे : अज्ञानांजनें तेणें	५५२

६७

जीवहि मोचक नाहीत, म्हणून त्यांचीहि व्यावृत्ति.

जीवांचीया अह्योणि : पडिली अविद्येची गवसणी	
ह्यणौनि प्रबोधरंगीं रीगौणि : नव्हे तयारतव	५५३

सगात्र = मोटे : सघन = जड : खूण = वर्म ॥ ५४९ ॥

कर्णिकर = कोरांटा : तथा तरवटाचें फुल : उमाळा = उठावा ॥ ५५० ॥

षड्गुण ते कवण : समः सर्व स्वतंत्रस्य ॥ १ ॥ भांडार = द्रव्यघर ॥ ५५१ ॥

आविद्या लक्षणें काजळें : अज्ञान लक्षणें अंजन : तेणें कवळे = गवसे
॥ ५५२ ॥ * ॥ तवें क्षुद्र देवता मोचका नव्हति म्हणौनि व्यावृत्ति : निरूपण

॥ ६ ॥ तवें म्हणे वनमाळी : यथौनि प्रकरण ॥ ६६ ॥

आक्षौहिणी = दोनि लक्ष आठरा सहस्र सात शतें ॥ २१८७०० ॥
प्रकर्षेसीं बोध तो प्रबोध : रंगीं = रंगण : एवं स्वांगाचें आंगण : एवं
साध्यपर्यंत ॥ ५५३ ॥

१ ट. सगुण. २ क. पासान. ३ छ. परिसूचि जाणे. ४ ख. आधि.
५ कख. ईश्वर्यादि. ६ खट. अज्ञानजनें. ७ खगघचछजझट. आक्षोणि.
८ खगघचछजझट. रीगवणी.

आंधळेयाचां नगरीं : कवण कवणातें पडिखरी	
वहीरेयाचां घरीं : कवणु कवणां आळोंचु सांघे ?	११४
मुकीएण मुका : केवि कीजे बोलीका	
नीदसुरेयाँ एकमेकां : चेवविति कैसे ?	११५
तैसी अवीधेची उकळी : जया जिवजातातें बुडळी	
ते केवि तारीति भव-जळीं : एकमेकातें ?	११६
हणौनि उधवदेवा ! आणिक : जिवासि कव्हणी नव्हे मोचक	
माझें ब्रह्मस्वरूप एक : वांचौनियां "	११७

६८

उद्धवदेवाची शंका : जीव-ब्रह्मांत तर भेद नाही, मग असें कां ?	
तवं उद्धवदेओ हणे : " पातां जीव-ब्रह्मांचीं लक्षणें	
भेदाचें नाणें : कांही देखिजे ना	११८

पडिखरी = पठकळी : आळोंच = कानमात ॥ ५५४ ॥ ५५५ ॥

उकळी = नदीचा उल्लाळा : जीवजात = जीवमात्र : भव = संसार :
लक्षणें जळाचां ठाई ॥ ५५६ ॥

मोचक = मोक्षदेता ॥ ५५७ ॥ * ॥ जीवही मोचक कां नव्हेति :
महणौनि जीवव्यावृत्ति : निरूपण ॥ ५ ॥ जीवाचिया अक्षौहिणी : यथौनि
प्रकरण ॥ ६७ ॥ * ॥

नाणें = ठसा ॥ ५५८ ॥

१ खघचछट. अळंचु. २ खगघचछजझट. मुकेनि. ३ जट. नीदसुरे.
४ कग. तारी. ५ खग. कव्हणी. ६ खछ. पाहातां.

ब्रह्मचि अवीद्यावसें : जिवरूपें पढियासे	
जेवि अनेकधा आकास दिसे : घटादिभेदें	५५९
ना तरि दर्पणीं जैसा : उमटे मुखाचा ठसा	
प्रतिबींब रूपु जीउ तैसा : दीसे अवीद्येचां ठाई	५६०
ह्मणौनि कैवल्यनाथा ! : पांतां जीव-ब्रह्माची वेवस्था	
भेदु तो सर्वथा : देखिजे ना	५६१
अवधारीं सर्वज्ञराजा ! : तुं वांचौनि दुजा	
आनु कव्हणी हा भ्रमु माझा : फेडिता नाही "	५६२

६९

अभेद (अद्वैत) मताचें खंडन.

(१)

बद्ध आणि मुक्त यांचीं वेगळीं लक्षणें.

तवं सर्वज्ञराओ ह्मणे : " आइक सावधें अंतष्करणें	
बध-मुक्ताचीं वेगळीं लक्षणें : सांधैन तुज	५६३

वशें = वशत्वे कसनि एवं संयोगें : जीवरूपें = जीवाचें वस्तरूप : पढियासे = भासे : एकधा नव्हे ते अन्यकधा : यथा खं घटादिभेदेन विभक्तं भाति । एवं घटा घटा प्रति ॥ ५५९ ॥

अविद्या लक्षणें दर्पण ॥ ५६० ॥

कैवल्य होत सांतां नाथ = स्वामि : व्यवस्था = स्तीति ॥ ५६१ ॥

भ्रम = भ्रांति ॥ ५६२ ॥ * ॥ तवं उद्धवदेवीं म्हणितलें : जीव ब्रह्मां भेद नाहीं : म्हणौनि खल्विदं ब्रह्म बोळों आदरिलें : निरूपण ॥ ५ ॥ तवं उद्धवदेव म्हणे : यथौनि प्रकरण ॥ ६८ ॥ * ॥

बंध=बंधन : एवं अविद्यायुक्त : मुक्त तो ईश्वर : लक्षणें=चिन्हें ॥ ५६३ ॥

एकचि नित्यमुक्तं नीत्यबधः हे बोलणेंचि असंबध

वरि ब्रह्म तें सुधुबुधः तरि बंधु कवणासि ?

५६४

जिव-ब्रह्मां अभेदु बोलतां : युक्ति-वीसेखु नाहीं सर्वथा

म्हणौनि हे न करीं वाद-कथा : उधवदेवा ! तुं

५६५

(२)

अभेद म्हणजे काय ? तीन प्रश्न.

सांघें अभेदु का एकत्व म्हणतां : कि भिन्नासि ऐक्यता

कींवा भेदाची अभावरूपता : तो अभेदु बोलजे ?

५६६

एकचि नित्यः मुक्त = मोकळें आणि तेंचि नित्य बंध = अवियेचेनि योगें : सदा बंधनातें पावे ऐसें म्हणितलें : आसंबंध = शास्त्र संबंध न लगे : तथा अबध ॥ ५६४ ॥

युक्तिचें बोलणें तो युक्तिविळास : नाहीं = ऐसें बोलणें न घडे : सर्वथा = सर्व प्रकारें ॥ ५६ ॥ * ॥ बंधमुक्ताचीं वेगळीं लक्षणें निरूपण ॥ ३ ॥ तवं सर्वज्ञराव म्हणे यथौनि प्रकरण ॥ १ ॥ * ॥

सांघें = तुवां हृदयांसि कैसें आणिलें : एकत्व म्हणतां = पहिलें एकचि होतें : त्यातें अभेद ऐसें म्हणतोसि : किं = दुसरें दुषण : भिन्नासि ऐक्यता = पहिलेंचि भिन्न होतें : मग ऐक्य जालें : त्यातें अभेद ऐसें म्हणतोसि : किं = तिसरें दुषण : भेदाची अभावरूपता = पहिलें भेद होता : एवं दोघे होते : त्याची अभावरूपता = त्यांत एकाचा अभाव जाला आणि एक नित्यत्व असे : ऐसेयातें अभेद म्हणतोसि ॥ ५६६ ॥ * ॥ भेदाचीं सासनें तीन : निरूपण ॥ ३ ॥ सांघे अभेद काइ एकत्व म्हणतां : यथौनि प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥

(३)

अभेद म्हणजे एकत्व या प्रतिपादनाचा विचार.

पहीलां पक्षीं आइक दुखण : जें दुजेयाचेया आपेक्षा एकवचन

हणौनि भेदाचें समर्थन : आपैसैयांचि जालें ५६७

एकवचन बहुवचन मनिसि : आणि भेदु तरि न मनिसी

ऐसी वीरूधोक्ति देसी : हे तुजचि साजे ५६८

जरि भीनांसि ऐक्यता : तरि तें काइ वीनाशु नव्हतां

की नाशाची उत्तरावस्था : तें ऐक्य बोलिजे ? ५६९

पहिला पक्षि = मागिल वोवीचा पहिला पक्ष : एवं एकचि म्हणसी :
तयासि दुषण = बाधा : जें दुजयाचिया : अपेक्षा = दुसरा आहे तरि एक
म्हणितलें म्हणौनि : एक म्हणताचि दुसरा आहे : ऐसा भेद जाला :
समर्थणें = भेदाची प्रतिष्ठा : अपैसैं = अनयासैंचि जाली ॥ ५६७ ॥

एकवचन = एकचि होते : मग बहुवचन = बहुता जीव दशातें पावलें
ऐसैं म्हणतोसि तरि भेद कां न म्हणसी = दोन्ही पदार्थ वेगळे ऐसे कां
मानीसि ना : ऐसी वीरूधोक्ति = वीरूद्ध बोलणें : देशी = देशामध्यें : तुजचि
साजे : भावें देशी = साधणुक ॥ ५६८ ॥

भिनांसि ऐक्यता = दोन्ही वेगळे होते : मग एक जाले तरि विनाश
नव्हतां = विशेषेसीं नाश नव्हतां : दोन्ही एकचि जाले : कीं नाशांची
उत्तरावस्था = दोघे होते मग उत्तर काळीं एक नाशला : एक उरला : ऐसैं
म्हणतोसि ॥ ५६९ ॥

१ गघचझट. आपैसैंचि २ खगघचछजझट. मानिसि. ३ चछजट.
वीरोधोक्ति. ४ कख. भीनांसि. ५ खग. न्हवतां.

विनाशु नव्हतां ऐक्य : तरि तें बोलतां अशक्य

सस्वरूपें वर्तमाना काचमाणीक्या : ऐक्य कैसें ? ५७०

ना नाशुपूर्वक ऐक्यता : तरी ते बोलों नय सर्वथा

सांघें धर्मीयचि नाही तेथ : ऐक्य कवणासि ? ५७१

मंणौनि भिनैक्य अभेदु : हा दुजा पक्षु अती मंदु

तीसरा भेदाभाओ अभेदु : तो पक्षुचि नव्हे ! ५७२

आतां दुसरेया पक्षाचा परिहार : भिन्नासि ऐक्यता याचा : ॥ विनाश नव्हतां = नाश नव्हतां दोन्हीं एक जाले : अशक्य = बोलावया शक्य नव्हे : स्वस्वरूपें = दोन्हीं स्वरूपें : वर्तमान = विद्यमान आहेति : जैसे काच = जीवस्वरूप आणि माणिक्य = ईश्वर स्वरूप : ते एक कैसें : दुसरें : वर्तमान = प्रत्यक्ष : जीवासी सुखदुःखाचे अनुभव असति तरी एक कैसे ॥ ५७० ॥

आतां तीसरेया पक्षाचा परिहार : भेदाची अभावरूपता याचा ॥ नाशपूर्वक ऐक्यता = नाशुनि एक जाले : ऐसें म्हणसी तरि बोलों नये = ऐसा आर्थचि न घडे : धर्मियाचि नाही = अधिष्ठाता : एवं एक नाशलाचि : तरि ऐक्य कोणासि जालें : तरि हें कैसे घडे ॥ ५७१ ॥

भिनैक्य = दोन्ही वेगळे होते मग एक जाले : ऐसा अभेद बोलिला : जरि दुजा = दुसरा पक्ष : भिन्नासि ऐक्यता हा : मंद = अज्ञान : तीसरा पक्ष = भेदाची अभावरूपता हा : तोचि कैसा : भेदाभाव = भेदाचा अभाव जाला : ऐसा अभेद बोलिला : तो पक्षचि न घडे ॥ ५७२ ॥ * ॥ तरि पुढिल वोविया : सासनांचें व्याख्यान : निरूपण ॥ ६ ॥ तरि पहिला पक्षीं आइकें दूषण : यथौनि ग्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥

(४)

‘भेद’ मानल्याशिवाय अभेदाचें लक्षण होऊं शकत नाही.
व्यवहारहि घडत नाही.

- जरि भेदु नाहीं सीधु : तरि तयाचा कैसा नीखेदु
करुनि अभेदु : समर्थिसि तुं ५७३
- जैसें ज्ञानाभाओ अज्ञान : बोलतां वेगळें न्हवे ज्ञान
परि परम व्यावृत्ति अज्ञान : नीरोपुं नये ५७४
- तैसे भेदांगिकारेंवीण : करुं न ये अभेद-लक्षण
हणौनि भेदाभाओ अभेदु न हण : मंत्रीपती ! तुं ५७५

जरी भेद नाहीं सिद्ध = पहिला पक्ष : एवं एकत्व म्हणतां : सिद्ध =
निष्ठापूर्वक : तरी तयाचा काइसा निषेध = भेदाची व्यावृत्ति : करुनि अभेद
समर्थिसी = प्रतिष्ठा करिसि : तो काहींचि न घडे ॥ ५७३ ॥

जैसें ज्ञानाभाव अज्ञान = ज्ञानाचा अभाव जाला आणि अज्ञान आलें :
ते बोलतां = सांगतां : वेगळे न्हवे = अज्ञानावेगळें ज्ञान नाही : आणि
ज्ञानावेगळे अज्ञान नाहीं : ऐसें जरी म्हणितलें तरी परम व्यावृत्ति = अज्ञान
व्यावर्ताविया परम जें ज्ञान तें निरुपुं न ये = जेंचि ज्ञान तेंचि अज्ञान : तरि
कां निरुपावें : एवं ज्ञान वेगळें तें ईश्वराचें : आणि अज्ञान वेगळें : एवं
जीवाचें : म्हणौनि ज्ञानें अज्ञान फिटे : तैसें = तेणें न्यायें : भेदांगिकारें-
विन = भेदाचा अंगिकार केल्याविन अभेदचि घडे ना : तैसेंचि भेदाभाव =
भेद होता मग अभाव जाला : तें अभेद नाहींचि : तैसें भिन्न होते = मग
ऐक्य जालें : म्हणणें = हे दोन्ही पक्ष म्हणों नको ॥ ५७५ ॥

न मनितां भेदाचें दळवाडे : कव्हणी व्यवहारू न घडे
हणौनि अभेदमत साकडे : समर्थीतां”

५७६

७०

उद्धवदेवाची शंका : अविद्यावश होऊन ब्रह्मच नाना रूपांनी भासतें;
हें अद्वैतच नव्हे का ?

तवं हणणे भक्त नरेस्वरू : “जि ! घडावेया वेवहारू
भेदाचा अंगिकारू : मीर्यांहीं कीजे

५७७

पुणु तें अवीद्यावसें : ब्रह्म नाना रूपें पडियासे
हणौनि अद्वैत आपैसें : सीधें होय”

५७८

भेदाचें दळवाडे = विचार-समुह. : व्यवहार = सृष्टि-व्यवस्तेचे वर्तनां :
सांकडे = संदेहरूप : समर्थीतां = प्रतिष्ठीतां ॥ ५७६ ॥ * ॥ मग सामान्य
वाक्यें दुषण : निरूपण ॥ ४ ॥ जरी भेद नाही सिद्ध यथौनि प्रकरण ॥ ४ ॥
एवं धाकुटीं प्रकरणें : ४ : थोरलें प्रकरण ॥ ६९ ॥ मग गोसांवी ब्रह्मपरि-
णामासि दूषणें सांगों आदरिलीं : निरूपण ॥ १४ ॥ तवं सर्वज्ञराव म्हणे
यथौनि प्रकरण ॥ ६९ ॥ मग त्यांत भेद : बद्धमुक्ताचीं वेगळीं लक्षणें
निरूपण ॥ ३ ॥ तवं सर्वज्ञराव म्हणे यथौनि प्रकरण ॥ १ ॥ * ॥ भेदसासनें
तीन : निरूपण ॥ १ ॥ सांगे अभेद काइ एकत्व म्हणतां हें प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥
आणि पुढिल वोव्या सासनाचें व्याख्यान निरूपण ॥ ६ ॥ पहिला पक्षीं
आइक दूषण यथौनि प्रकरणे ॥ ३ ॥ * मग सामान्य वाक्ये दूषण निरूपण
॥ ४ ॥ जरी अभेद नाही सिद्ध : यथौनि प्रकरणें ॥ ४ ॥ थोरलीं प्रकरणें ॥ ६९ ॥

व्यवहार = सिद्धांताचा विचार : किजे = अंगिकार ॥ ५७७ ॥

वशें = वश होउनि : नाना = विचित्रा प्रकारीं : पडियासे = भासे ॥ ५७८ ॥
* ॥ उवं उद्धवदेवीं म्हणितलें : अविद्यावशें ब्रह्म परिणामलें : निरूपण ॥ २ ॥
तवं म्हणे भक्तनरेस्वरू : यथौनि प्रकरण ॥ ७० ॥

७१

श्रीकृष्णाचें उत्तर : अविद्या ब्रह्माची अवच्छेदक किंवा प्रतिबिंबक होऊं
शकत नाही.

तव सर्वज्ञराओ ह्यणे “आइक : काइ ब्रह्मांसि अवीद्या अवच्छेदक
कींवा प्रतिबिंबक : दर्पणाचीया परी ? ५७९

अवीद्ये नीरवयवे : जरि ब्रह्म अवच्छेदवे
तरि आकाश कां भिन्न न्हेवे : प्रमाणुस्तव ? ५८०

नीरासे अज्ञानीं कैसें : अमूर्ता ब्रह्माचें प्रतिबिंब दीसे
काळु कही कवणही दीसे : प्रतिबिंबला नाहीं ५८१

ह्यणौनि अवीद्येचीया वीणावणी : ब्रह्मीं पडति प्रपंच-रंगाची वाणि
ऐसी वीरूध चढावणी : न करी तुं” ५८२

अवच्छेदक = अविद्येनें ब्रह्म वेगळें केलें : अविद्या लक्षणें दर्पण आणि
ब्रह्म लक्षणें प्रतिबिंब ॥ ५७९ ॥

निरवयव = अवयवरहीत : एवं अभावार्थी : परमाणुतव आकाश कां
भिन्न = वेगळें न्हे ॥ ५८० ॥

निराशे = अप्रकाशे : अज्ञानीं = अविद्येचां ठाईं कैसें : प्रतिबिंब = ठसा :
काळां = वाहाता काळ : भावें गणनात्मक काळ : कहीं = कव्हणी एकीं
काळीं : तथा कव्हणी दिशे : आष्ट दिशा : तथा दश दिशा : प्रतिबिंबला
नाहीं = एकदेशित्वें राहिला नाहीं : ब्रह्म लक्षणें काळ : ऐसें होइल तरी
घडेल ॥ ५८१ ॥

विणावणी : अविद्या विणकर होय : तीयाचां ठाईं : एवं ब्रह्माचां ठाईं :
वाणी = वाण वाणाचे कसे पडतीं : चढ तो वादाचा ॥ ५८२ ॥

बोलतां परिणामु वीवर्तु : जिये दुखणें बोलिला अनंतु	
तीये सांघतां ठाकैल प्रस्तुतू : तत्व-प्रसंगु	९८३
तार्कीकांची भडस बाणे : ऐसीं बोलसि परपक्ष-दुखणें	
तरि सकुमारें अतःष्करणें : सीणतीं श्रोतेयांचीं	९८४

७२

जीवेश्वर-भेदाचें समर्थन

आतां असो हें खंडन : सांघेन भेदाचें समर्थन	
जगदीस्वरु सोपान : कैसें निरूपितां जाला	९८५
ह्मणे "आइकै उधवेदेवा ! : ब्रह्मासी आणि जीवा	
स्वरूपें भेदु जाणावा : दिह्काळाचीया परी	९८६
आतां परस्परें वीलक्षणें : बंध-मुक्ताचीं लक्षणें	
जालीं जेणेंजेणें गुणें : तें सांघेन तुज	९८७

तत्व = सार : ब्रह्मविद्येचा : दुषण = व्यावर्तक ॥ ५८३ ॥

तार्किक = तर्कवादी : एवं ब्रह्मवादी : भडस = हांव : बाणे = पुरे :
परपक्ष = ब्रह्मवाद : दुषणें = बाधे ॥ ५८४ ॥ तवं उद्धवदेवें म्हणितलें
जीवब्रह्मासी अविद्या अवछेदक म्हणौनि दुषण बोलिलें : निरूपण, ॥ ६ ॥ तवं
सर्वज्ञराव म्हणे यथौनि प्रकरण ॥ ७१ ॥

असों = पुरें करों : खंडन = दुषण : भेदाचें = भेदवाद : जीव आणि
ब्रह्म समर्थन = प्रतिष्ठणें : सोपान = सोहपें ॥ ५८५ ॥

दिग् दिशायां तल्लक्षणें जीवस्वरूप आणि काळ तो अमर्याद : तल्लक्षण
ईश्वरस्वरूप ॥ ५८६ ॥

बंध = जीव : आणि मुक्त = ईश्वर ॥ ५८७ ॥

जेथ अवीचेची काजळी : स्वयंभ उमटली	
तें जीव-स्वरूप नाना मळीं : बध जाण	५८८
अज्ञानाचें लांसें : जेथ लागलेंचि न दिसे	
तें नील्यमुक्त असे : जाण माझे स्वरूप	५८९
मीं मायावधुसी नातळें : प्रकृतीसि न विटाळें	
मज नुपजति डोहळे : कर्मवासनेचे	५९०
आत्मेयां मायेसीं मेळु : पुण्यपापेंसीं खेळु	
हा कही न मनी विटाळु : प्रकृती-रजस्वळेचा	५९१
तो वीटाळु फीटे : ऐसीं तीर्थे नाहीं चोखटे	
ह्यणौनि ज्ञानसुधेचें गोमटें : या प्राश्चीत दीजे	५९२

काजळी = काळिमा : नाना मळीं = मळ तथा कर्म : बध = बंधनातें पावले ॥ ५८८ ॥

भावरूप अज्ञान : तल्लक्षण लांहासें = काळिमा ॥ ५८९ ॥

माया तल्लक्षण : वधु = स्त्री : अतळे ना = प्रकृति = प्रपंचिकी देह : डोहळे = उल्लेख : एवं कर्म करावयाची वासना ॥ ५९० ॥

आत्मा = जीव : माया = संलग्न : खेळ = संतासंताचि निष्पत्ति : हा जीव : प्रकृति = देह : तथा देवता : तल्लक्षणें रजस्विळ = एवं पुष्पवंती स्त्री : आणि कामातुर पुंषुष : ऐसें साहित्य ॥ ५९१ ॥

ज्ञानलक्षणें सुधा = आमृताची गंगा ॥ ५९२ ॥ * ॥ आतां यथौनि खंडन संपलें : जीवस्वरूप प्रभेदाचें समर्थन सांगों आदरिलें : निरूपण ॥ ८ ॥ आतां असो हें खंडन : यथौनि प्रकरण ॥ ७२ ॥

७३

उद्धवदेवाचा प्रश्न : जीव स्थूल व सूक्ष्म प्रपंचाची रचना कशी करतो ?

तवं उद्धवदेवे म्हणितलें : “जी ! बंधाचीय सांखळे

हा आत्मा आकळे : कैसेनि सांघें ५९३

नक्षेत्रांचा बहिरव-गुंडा : केवि पांडिजे गगनाचा हुडा

चंद्रसूर्याचा हातखोडा : काळा कैसेनि घालिजे ? ५९४

भुगोलकाचां मठीं : दीसा केवि कीजे दारकोंडी

काळलोहाचां दांडीं : आंधारू कां घालवे ? ५९५

तैसा प्रपंचाचा हांबेरू : केवि ले जीउ नीराकारू

यवढा संसार-तरू : “केवि भोगी ?” ५९६

बंध तो स्थूल सूक्ष्माचा : तल्लक्षण सांखळे = बेडी ॥ ५९३ ॥

प्रपंच लक्षणें नक्षेत्राचा भैरव-गुंडा = हातगुंडा : जीव लक्षणें गगनाचा हुडा = कोठ : तैसेचि प्रपंच लक्षणें चंद्रसूर्याचा हातखोडा : जीव लक्षणें काळ = वाहाता : तथा गणनात्मक ॥ ५९४ ॥

प्रपंच लक्षणें भूगोलक = ब्रह्मांड-गोलक : जीव लक्षणें दिशा = आष्ट दिशा : प्रपंच लक्षणें काळलोह = कृष्ण लोह : दांडी = बेडी : प्रपंच लक्षणें आंधार तो निशिचा ॥ ५९५ ॥

प्रपंच लक्षणें सूक्ष्म स्थूल : तल्लक्षणें हंबर = डोर : संसार लक्षणें तरू = वृक्ष ॥ ५९६ ॥ * ॥ तवं उद्धवदेवीं म्हणितलें सूक्ष्म स्थूल जीव कैसा रची : म्हणौनि प्रश्न केला : निरूपण ॥ ४ ॥ तवं उद्धवदेवे म्हणितलें यथौनि प्रकरण ॥ ७३ ॥

१ खचछजज्ञ. भैरव° २ चछ. पाडी. ३ छज. घालिजे. ४ खगघचछज्ञ. हंबरू. ५ ख. कैसा.

७४

श्रीकृष्णाचें उत्तर : जीवाकडून स्थूल-सूक्ष्म प्रपंचाची रचना होते
ती अज्ञानवशातें.

तव ह्मणे जगद्बंधु : " अज्ञानाचा पडे दृष्टीबंधु
ह्मणौनि यवढा भव-सींधु : उधवदेवा ! देख ५९७

७५

सूक्ष्म प्रपंच रचनेचें निरूपण.

जैसी मनोरथाचां उद्यानीं : कंदर्प-सुख भोगी कामीनि
मग वायांचि होय वियोगीणि : कांतेवीण ५९८

ना तरि सपनिचा सुभट्ट : लोहेवीन घायवट्ट
तसा आत्मा भुंजे वायपट्ट : संसारू हा ५९९

माया-रंगाचेनि धरें : मोह-तुरांचेनि गजरें
वायांचि जीउ अनुकरे नाचुं संश्रुतिचा ६००

अज्ञान लक्षणें दृष्टि-बंधन ॥ ५९७ ॥ * ॥ प्रश्नोत्तर स्थूल सूक्ष्म रचना
तें अज्ञानवशें : निरूपण ॥ १ ॥ तव म्हणे जगद्बंधु हें प्रकरण ॥ ७४ ॥

मनोर्थ लक्षणें उद्यान = उत्कर्षेसीं या प्रापने म्हणौनि : कंदर्प = मदनाचें
सुख : मग वायाचि = व्यर्थचि ॥ ५९८ ॥

सुभट्ट = दटावला न वचे : घायवट्ट = घायें व्याकुळ होय : भुंजे =
भोगी : वायपट्ट = व्यर्थ ॥ ५९९ ॥

माया रंगाचेनि : धरें = आंधारें : मोहो = महं म्हणणें : तल्लक्षणें तुरें =
वायें : गजरें = घोष करुनि : संश्रुतिचा = प्रपंच रचनेचा : यथ मळरचना
बोलिजे ॥ ६०० ॥

१ छ. जगदेश्वरुं २ चज. या पडे. अज्ञानाचां ३ खग. स्वपनिचा.
घचछ. स्वप्निचा. ४ क. णासु. ग. नाचु ये.

चैतन्याचिय साळे : आवगतें आंग नीर्वाळे

मग वीस्वा एसणें आढाळ खेळे : निराधारू तो ६०१

अव्यक्ताचा वर्तु सारी : महंतत्वाची खुल धरी

चोखाळ ले दांतीरी : पंचभुतांची ६०२

भरी तनुमात्राची लोव : ले वीख्यांचें ढीव

ते आवगती बरव : तोचि जाणे ६०३

तरि कोठें म्हणौनि सांगताति : चैतन्याचिये शाळे = अव्यक्त माया :
अवगतें = अवगणि घेतें : आंग निर्वाले = आदिमळ लागे : तो तमामध्यें :
मग बाहीर तम प्रदेशीं : एवं तमासमीप : माया-स्वरूपा आधारें : विश्वा
यसणें = विश्वापासौनि खालौतें सकळ मळ : आढाळ = अवघड खेळ : यथ
साहित्य : आढाळ तो वेळुवाचा खेळ : तथा गोळे चाळणें : निराधार =
असामर्थ्यीं जीव म्हणौनि : मग मायेनें सामर्थ्य दिधलें : तेणें केलें : तो
जीव ॥ ६०१ ॥

तरि तो स्वांग कैसा घे : म्हणौनि पृथक् थोवे सांगताति : आदिमळ
लक्षणें अव्यक्ताचा वर्तु सारी = उटि घे : विश्वमळ लक्षणें खूल = नेत्रीं घुले
घालीति : महतत्व = कारणें भुतें : अष्टभैरवांचे मळ तल्लक्षणें : चोखळ =
चोखट निर्मळ : दांतरीं = सींपींचे दात लावीति : पंच भुतांची = समळां-
सहीत ॥ ६०२ ॥

तनु = लींग देह : मात्र शब्दें सानयाचें मपीतपण : यथ शेषशय्या
ब्रह्मादिकांचे मळ : तल्लक्षणें लोव = अंगासि केश लावीति : तथा दाढीमिसी
लावीति तैसे : आणि इंद्रादिकां खालौते चौं स्थानिंचे मळ तेचि विषय :
मळ तल्लक्षणें ढीव = ढीवराचे अलंकार : ते पीतळेचे : तथा बेगडाचे : आणि
सींपुल्याचे : तैसे मळहीन : आवगती = स्वांग घेती : बरव = कुशलता :
तोचि = जीवचि जाणें ॥ ६०३ ॥ * ॥ संसरण निर्वच निरूपण ॥ ६ ॥ जैसी
मनोर्थाचां उद्यानीं : यथौनि प्रकरण ॥ ७५ ॥ * ॥

जेथ अवीचेची काजळी : स्वयंभ उमटली

तें जीव-स्वरूप नाना मळीं : बध जाण

५८८

अज्ञानाचें लांसें : जेथ लागलेंचि न दिसे

तें नीत्यमुक्त असे : जाण माझे स्वरूप

५८९

मीं मायावधुसी नातळें : प्रकृतीसि न विटाळें

मज नुपजति डोहळे : कर्मवासनेचे

५९०

आत्मेयां मायेसीं मेळु : पुण्यपापेंसीं खेळु

हा कही न मनी विटाळु : प्रकृती-रजस्वळेचा

५९१

तो वीटाळु फीटे : ऐसीं तीर्थे नाहीं चोखटे

ह्यणौनि ज्ञानसुधेचें गोमटें : या प्राश्चीत दीजे

५९२

काजळी = काळिमा : नाना मळीं = मळ तथा कर्म : बध = बंधनातें पावले ॥ ५८८ ॥

भावरूप अज्ञान : तल्लक्षण लांहासें = काळिमा ॥ ५८९ ॥

माया तल्लक्षण : वधु = स्त्री : अतळे ना = प्रकृति = प्रपंचिकी देह : डोहळे = उल्लेख : एवं कर्म करावयाची वासना ॥ ५९० ॥

आत्मा = जीव : माया = संलग्न : खेळ = संतासंताचि निष्पत्ति : हा जीव : प्रकृति = देह : तथा देवता : तल्लक्षणें रजस्विळ = एवं पुष्पवंती स्त्री : आणि कामातुर पुंषु : ऐसें साहित्य ॥ ५९१ ॥

ज्ञानलक्षणें सुधा = आमृताची गंगा ॥ ५९२ ॥ * ॥ आतां यथौनि खंडन संपलें : जीवस्वरूप प्रभेदाचें समर्थन सांगों आदरिलें : निरूपण ॥ ८ ॥ आतां असो हें खंडन : यथौनि प्रकरण ॥ ७२ ॥

७३

- उद्धवदेवाचा प्रश्न : जीव स्थूल व सूक्ष्म प्रपंचाची रचना कशी करतो ?
 त्वं उद्धवदेवे म्हणितले : “ जी ! बंधाचीय सांखळे
 हा आत्मा आकळे : कैसेनि सांघै १९३
- नक्षेत्रांचा बहिरव-गुंडा : केवि पांडिजे गगनाचा हुडा
 चंद्रसूर्याचा हातखोडा : काळा कैसेनि घालिजे ? १९४
- भुगोळकाचां मढीं : दीसा केवि कीजे दारकोंडी
 काळलोहाचां दांडीं : आंधारू कां घालवे ? १९५
- तैसा प्रपंचाचा हांबेरू : केवि ले जीउ नीराकारू
 यवढा संसार-तरू : “ केवि भोगी ? ” १९६

बंध तो स्थूल सूक्ष्माचा : तल्लक्षण सांखळे = बेडी ॥ ५९३ ॥

प्रपंच लक्षणें नक्षेत्राचा भैरव-गुंडा = हातगुंडा : जीव लक्षणें गगनाचा हुडा = कोठ : तैसेचि प्रपंच लक्षणें चंद्रसूर्याचा हातखोडा : जीव लक्षणें काळ = वाहाता : तथा गणनात्मक ॥ ५९४ ॥

प्रपंच लक्षणें भूगोळक = ब्रह्मांड-गोळक : जीव लक्षणें दिशा = आष्ट दिशा : प्रपंच लक्षणें काळलोह = कृष्ण लोह : दांडी = बेडी : प्रपंच लक्षणें आंधार तो निशिचा ॥ ५९५ ॥

प्रपंच लक्षणें सुक्ष्म स्थूल : तल्लक्षणें हंबर = ढोर : संसार लक्षणें तरू = वृक्ष ॥ ५९६ ॥ * ॥ त्वं उद्धवदेवीं म्हणितले सुक्ष्म स्थूल जीव कैसा रची : म्हणौनि प्रश्न केला : निरूपण ॥ ४ ॥ त्वं उद्धवदेवे म्हणितले यथौनि प्रकरण ॥ ७३ ॥

१ खचछत्रज्ञ. भैरव° २ चछ. पाडी. ३ छज. घालिजे. ४ खगघचछज्ञ. हंबरू. ५ ख. कैसा.

७४

श्रीकृष्णाचें उत्तर : जीवाकडून स्थूल-सूक्ष्म प्रपंचाची रचना होते
ती अज्ञानवशात्तें.

तव ह्यणे जगद्बंधु : "अज्ञानाचा पडे दृष्टीबंधु

ह्यणौनि यवढा भव-सींधु : उधवदेवा ! देख ५९७

७५

सूक्ष्म प्रपंच रचनेचें निरूपण.

जैसी मनोरथाचां उद्यानीं : कंदर्प-सुख भोगी कामीनि

मग वायांचि होय वियोगीणि : कांतेवीण ५९८

ना तरि सपनिचां सुभट्टू : लोहेवीन घायवट्टू

तसा आत्मा भुंजे वायपट्टु : संसारू हा ५९९

माया-रंगाचेनि धरें : मोह-तुरांचेनि गजरें

वायांचि जीउ अनुकरे नाचुं संश्रुतिचा ६००

अज्ञान लक्षणें दृष्टि-बंधन ॥ ५९७ ॥ * ॥ प्रश्नोत्तर स्थूल सूक्ष्म रचना
तें अज्ञानवशें : निरूपण ॥ १ ॥ तव म्हणे जगद्बंधु हें प्रकरण ॥ ७४ ॥

मनोर्थ लक्षणें उद्यान = उत्कर्षेसीं या प्रापने म्हणौनि : कंदर्प = मदनाचें
सुख : मग वायाचि = व्यर्थचि ॥ ५९८ ॥

सुभट्ट = दटावला न वचे : घायवट्ट = घायें व्याकुळ होय : भुंजे =
भोगी : वायपट्ट = व्यर्थ ॥ ५९९ ॥

माया रंगाचेनि : धरें = आंधारें : मोहो = महं म्हणणें : तल्लक्षणें तुरें =
वायें : गजरें = घोष कसनि : संश्रुतिचा = प्रपंच रचनेचा : यथ मळरचना
बोलिजे ॥ ६०० ॥

१ छ. जगदेश्वरू° २ चज. या पडे अज्ञानाचा° ३ खग. स्वपनिचा.

घचछ. स्वप्निचा. ४ क. णासु. ग. नाचु ये.

चैतन्याचिय साळे : आवगतें आंग नीर्वाळे

मग वीस्वा एसणें आढाळ खेळे : निराधारू तो ६०१

अव्यक्ताचा वर्तु सारी : महंतत्वाची खुल धरी

चोखाळ ले दांतीरी : पंचभुतांची ६०२

भरी तनुमात्राची लोव : ले वीखयांचें ढीव

ते आवगती बरव : तोचि जाणे ६०३

तरि कोठें म्हणौनि सांगताति : चैतन्याचिये साळे = अव्यक्त माया :
अवगतें = अवगणि घेतें : आंग नीर्वाळे = आदिमळ लागे : तो तमामध्यें :
मग बाहीर तम प्रदेशीं : एवं तमासमीप : माया-स्वरूपा आधारें : विश्वा
यसणें = विश्वापासौनि खालौतें सकळ मळ : आढाळ = अवघड खेळ : यथ
साहित्य : आढाळ तो वेळुवाचा खेळ : तथा गोळे चाळणें : निराधार =
असामर्थ्यां जीव म्हणौनि : मग मायेनें सामर्थ्य दिधलें : तेणें केलें : तो
जीव ॥ ६०१ ॥

तरि तो स्वांग कैसा घे : म्हणौनि पृथक् थोवे सांगताति : आदिमळ
लक्षणें अव्यक्ताचा वर्तु सारी = उटि घे : विश्वमळ लक्षणें खूल = नेत्रीं घुले
घालीति : महतत्व = कारणें भुतें : अष्टभैरवांचे मळ तल्लक्षणें : चोखळ =
चोखट निर्मळ : दांतीरीं = सींपींचे दात लावीति : पंच भुतांची = समळां-
सहीत ॥ ६०२ ॥

तनु = लींग देह : मात्र शब्दें सानयाचें मपीतपण : यथ शेषशय्या
ब्रह्मादिकांचे मळ : तल्लक्षणें लोव = अंगासि केश लावीति : तथा दाढीभिसी
लावीति तैसे : आणि इंद्रादिकां खालौते चौं स्थानिंचे मळ तेचि विषय :
मळ तल्लक्षणें ढीव = ढीवराचे अलंकार : ते पीतळेचे : तथा वेगडाचे : आणि
सींपुल्याचे : तैसे मळहीन : आवगती = स्वांग घेती : बरव = कुशलता :
तोचि = जीवचि जाणें ॥ ६०३ ॥ * ॥ संसरण निर्वच निरूपण ॥ ६ ॥ जैसी
मनोर्थाचां उद्यानीं : यथौनि प्रकरण ॥ ७५ ॥ * ॥

७६

चतुर्विध कर्मफळांचें निरूपण.

फेडुनि जन्माची जवनिक : वैखरीयतें करी वादक मग संपादी नाटक : प्रवृत्ति-मार्गाचें	६०४
हार्थेवीण अंतराळीं : ब्रह्मगोळकाचें आढाल चाळी चाले वीण पाउली : कर्माचीय वर्तेवरि	६०५
इंद्रिय-वाद्याचें गजराउं : करुनि स्वर्ग-नरकाचें बगळाउं नवल खेळे जिउ : यै भुमीं-रंगीं	६०६

फेडुनि = सामर्थ्य : आणि जन्म = मनुष्यदेहीं घातला : तल्लक्षण
जवनिक = आडवें वस्त्र : वैखरी ते आष्टांगयुक्त वाचा : वादक = वदतीति
वाद : एवं शब्द साद काइ करी : तें वैखरी करुनि : संपादी = स्वांग
संपादुनि : नाटक = नाचे : तथा कापट्य-विद्येतें नाटक म्हणितलें : तैसें
संपादी = जिये कर्मिचें जें करण : नाटक = आचरे : प्रवृत्ति-मार्ग = देवता
मार्ग ॥ ६०४ ॥

तरी मूर्तिरूप होइल म्हणौनि : हातेविन अंतःपंग : अंतराळीं =
अंतरिक्ष : गोळे चाळी = जैसे ब्रह्म-गोळकाचें = ब्रह्मांडींचेया सकळ देवतांचे
मळ : तल्लक्षण गोळे : चाळी=करी : कां : जीवकृत प्रपंच म्हणौनि : आढाल =
वेळु : यथ आदिमळादि सकळ मळांचा उपसंहार केला : आतां स्थुळ :
चामके = चाले : विन पाउलीं = जीव मार्गां संलग्न पुडां : कर्माचिये =
संतासंतें कर्म : तल्लक्षण वर्त = नाडा : तथा शस्त्रधार ॥ ६०५ ॥

इंद्रियें तल्लक्षणें पांच वाद्यंत्रें : पांचां विषयांचे भोग : तल्लक्षण गजराउं =
यथ विरभद्राचें साहित्य : एवं घाय लागल्या अशुद्ध तें भयान्नक दिसे :
तथा ताटांत शिर ठेवीति : नवल = आश्चर्यकारक : विचित्र = कर्मभुमीं
तल्लक्षणें रंगीं = रंगणाचा ठाई ॥ ६०६ ॥

रसाचेनि आवेसैं : या निजरूप न प्रकासे

देहाचें सोआंगं नेणों कैसें : होउनि ठाके

६०७

अनात्मेयां आत्मेयांचा अध्यासु : हाचि सर्व बंधाचा कसु

यावरि लागे पांसु : पुण्य-पापाचा

६०८

जैसी आपुलेनि आगें : वेळुवादैचांगि लागे

तो जाळी सर्वांगें : मुळांसकट

६०९

तैसा आपुलीयाचि कल्पना : वाउगी करी पुण्य-पाप-रचना

मग अनेकि नरकयातना : भुंजे आत्मा हा”

६१०

रस ते ९ : तथा ६ : अवेशें = अतलेपणें : निजरूप = मी कवण ऐसैं
नेणे : देहाचेंचि = देह तें स्वांग = मानी : नेणों कैसें = आश्चर्येकारक : ठाके=
राहे ॥ ६०७ ॥

अनात्मा = प्रपंच एवं मळ : तथा स्थुळ : अधात्म : आधीं = सर्व
भावीं : यास = प्रयत्न : एवं अहंभावे मींचि म्हणे : कस = कसवटी एवं
परिक्षा : मोह = अज्ञान : तथा ममता : पाश = बंधन ॥ ६०८ ॥

आदैच = वणवा ॥ ६०९ ॥

या प्रापणे : तन विस्तारे : भुंजे = भोगी ॥ ६१० ॥ * ॥ चतुर्विध
कर्मफल निर्वच निरूपण ॥ ७ ॥ फेडुनि जन्माची जवनिक : यथौनि
प्रकरण ॥ ७६ ॥ * ॥

१ खझ. * २ ख. मगं घचझट. चि. ३ घ. सोंग. छजट. स्वांग.
४ खगचजझट. अनात्मा. घछ. आत्मया. ५ घछ. अनात्मयाचा.
६ ख. वेळुवा आदैत्यांतु आगिं घ. वेळुवा आदैत्या आगिं छ. वेळुवादेचि
अग्निं ज. वेळुवा आगिं ७ छ. पापाची वीवंचना.

उद्धवदेवाचा प्रश्न : तूं करुणाकर असतांना जीवांना चतुर्विध कर्मफळें
कां होतात ?

तवं ह्यणे भक्त-नरेस्वरु : “ जी ! तुं असतां करुणाकरु

हा घोर^१ संसारु : जीवां कैसेनि^२ जाला ? ६११

क्षीरसागराऐसा सोयरा : आणिक दुधा नाहीं संसारा

तरि सांघा हो जी ! अवधारा : तो बोलु कवणा लागे ? ६१२

कल्पतरु-तळवटीं : असतां सुर्यकरांची उकटी

तरि ते आंगा य कुटि : कवणाचेया ? ६१३

चक्रवर्तिसमोर : कुमरां कीजे कोंडवार

तरि शरणागता वज्रपंजर : तेहीं कां ह्यणवावे ? ६१४

तैसा तुं असतां पिता : भव-यातना होय मुतां

तरि तो बोलु देवासि आतां : कवणें ठेवावा ? ” ६१५

आकर = खाणि : घोर = भयानक ॥ ६११ ॥

दुधा = दुधाची : संसारा = स्पृद्धि नाहीं : अवधारा = ऐसें आइकौनि
सांगा ॥ ६१२ ॥

उकटी = उक : तथा उकडा : कुटी = खोटेपण ॥ ६१३ ॥

वज्रपंजर = वज्राचा पिंजरा : म्हणावे = व्रीह पडवावे ॥ ६१४ ॥

या प्रापणे : तन विस्तारे ॥ ६१५ ॥ मग उद्धवदेवीं म्हणितलें : तुं
करुणाकरु असतां जीवांसि चतुर्विधें कां : निरूपण ॥ ५ ॥ तवं म्हणे भक्त-
नरेश्वरु : यथौनि प्रकरण ॥ ७७ ॥ * ॥

७८

श्रीकृष्णाचें उत्तर : मनुष्यवेदाने साकार होऊन मीच जीवांचा उद्धार करतो.

तव ह्यणे यदुपाळु : “मज सदा जीवांचा आदळु

मि मोकली हळुहळु : या जिवजातातें ६१६

नीर्गुणा आपणेयावरी : साहुनि साकारपणाचि कुपरी

फुकाचि ए भवसागरीं मीं तारीं : जिवजातातें ” ६१७

७९

उद्धवदेवाचा प्रश्न : ईश्वराला जर उद्धरणाचें व्यसन आहे तर जीवांना
संसाराचीं दुःखें कां ?

तव उधवदेओ ह्यणे : “जि ! देवासी सदा आधि उधरणें

तरि संसारिचें ठाणें : केवि वसत असे ? ६१८

तुं पुरता प्रभावे : तुज नाहीं आपुलें परावे

तरि मुगतीचें मोगरसुल देवे : कां न किजे ? ” ६१९

आदळ = योग : एवं उद्धरणांचा : मोकली = मोकळें करी : जातातें =
मात्रातें ॥ ६१६ ॥

कुपरि ते मनुष्य-वेदाची ॥ ६१७ ॥ तव म्हणे यदुपाळु मी फुकांचि
भवसागरीं जीवांतें तारी : निरूपण ॥ २ ॥ तव म्हणे यदुपाळु : यथौनि
प्रकरण ॥ ७८ ॥ * ॥

उद्धरण = वेसन ॥ ६१८ ॥

प्रभावे = सामर्थ्ये : पुरता = संपुर्ण : मोगरसुल = वोंवसा ॥ ६१९ ॥ * ॥
तव उद्धवदेवीं म्हणितलें : देवा सदा उद्धरण आति तरि जीवांसि संसार कां
दिसत असे : निरूपण ॥ २ ॥ तव उद्धवदेव म्हणे यथौनि प्रकरण ॥ ७९ ॥

८०

श्रीकृष्णाचें उत्तर : विषयलोभाने जीव ईश्वराचें ज्ञान घालवतो म्हणून
त्याला भवदुःखें.

तव ह्यणे श्रीचक्रधरू : “मीं उदारदेव दीक्षागुरू
ऐसांहीं जिवां संसारू : तो यणें कारणें ६२०

जिव आधींचि समळ : वरी वीखयसंगें होति बरळ
म्हणौनि मीं दें ज्ञानाचें भांडवल : तें वायांचि जाय ६२१

जैसा काचाचीया आवडी : दृभाग्यु हातिचा चींतामणि दवडी
नातरि सांडूनि कल्पतरूची वाडी : सेवि फळें माहानींवाचीं

तैसें त्याजुनि ज्ञान-पियूख :- हा जनु सेवी वीखय-वीख
ह्यणौनि न चुके भव-दुख : उधवदेवा ! पै ६२३

जैसा बहीरेयाचीए स्थानीं : उपखे कोकिळांची रंगध्वनि
नातरि कमळांचां उद्यानीं : चंद्रकर जैसे ६२४

उदार देव = राजे : त्यांसि दिक्षां देता गुरु ॥ ६२० ॥

मळेंसीं सह वर्तमान ते समळ : एवं सामान्य वाक्यें : बरळ = जैसे
मद्यपानें भ्रांत ॥ ६२१ ॥

कांच बरवा म्हणौनि घेतला आणि चिंतामणी टाकिळा : वाडी = बाग :
माहा तो गौडा निंब ॥ ६२२ ॥

ज्ञान लक्षणें पियूष : ॥ ६२३ ॥

स्थानी = सभा : उपेखे = उपेक्षा होय : उद्यानां : उत्कर्षे : या प्रापणे :
चक्रोर जैसे = कमळाचा उपयोग चक्रोरसि नाहीं : दुसरें चंद्रकर जैसे =
सूर्य-कमळिनीसि चंद्राचा उपयोग नाहीं ॥ ६२४ ॥

१ छ. श्री सर्वेस्वरू. २ कछ. * ३ खझ. दुर्भगू. गचट. दुर्भाग्य.
४ ख अस्थानी. ५ क. रंगां

भवराचां क्रीडांगणीं : वायां जाय चांपेयाची लावणि नातरि जात्यंधाचां पाटनीं : जेवि केणें लावण्याचें	६२५
ठिकाचा अळंकारू : लेववीलेया केवि जाणे वानरू चंदनें डवरीलां सोरू : ते जाय वायांवीण	६२६
तैसे पात्र नव्हे बोलवेया : तरी सब्दाचें जीव्हार जाय वायां हणौनि भलेतया : ज्ञान प्रकासे ना”	६२७

८१

उद्धवाचा प्रश्न : ईश्वरज्ञान वाया कां जातें ? कर्मराहाटींतील मोक्षाचे उपाय
खरे की खोटे ?

तवं उध्वदेओ हणे : “ जि ! देओ पात्रवीसेखु जाणे मग देति ज्ञानाचें वोपणें : तें कैसें होय ?	६२८
---	-----

चांपे-सुगंधें भवर मरति : जात्यंध=गर्भांध : लावण्याचें=स्त्रियाचें ॥ ६२५ ॥

डवरिजे = उटि दिजे ॥ ६२६ ॥

जिव्हार = रहस्य : प्रकाशूं नये = सांगो नये ॥ ६२७ ॥ * ॥ तवं
श्रीकृष्णचक्रवर्तिं म्हणितलें मी जें ज्ञान दे तें जीव विषयाचिया आवडी धाडी :
म्हणौनि जीवांसि भवदुःख होय निरूपण ॥ ८ ॥ तवं म्हणे श्रीचक्रधर :
यथौनि प्रकरण ॥ ८० ॥ * ॥

विशेष आणि अविशेष जाणे = आधिकार : अनधिकार : वोपणें =
दान ॥ ६२८ ॥

१ खगधचछुजझट. क्रीडारंगणीं. २ घ. दीवे लावणि. ३ खचज.
डवरिजे.

देशकालिचे ज्ञानीय : अनेग बोलति मोक्ष-उपायें
तयामाजि कवणु होय : तो गोसांवीं सांघावा ६२९

काइ आवघेचि खरे : की कव्हणी यक चोरथरे
की यकुही न सरे : तयामाजि ?” ६३०

८२

श्रीकृष्णाचें उत्तर : मोक्षमार्ग एकच आहे. देवतांचा मार्ग हा मोक्षमार्ग नव्हे.
(१)

तवं ह्यणे यादव-तीलकु : “मोक्षमार्गू तो यकु
यखू चोरमोळा टांकु : पडे घरोघरीं ६३१

(२)

तें ब्रह्मवीद्येचें नाणें : मीचि पाडुं जाणें
मजचि पासौनि घेणें-दणें : या चराचरासि ६३२

देशकालिचे = कर्मराहाटीचे रौढिक : आनेक=बहुता उपाये सांगति :
कवण होय आणि कवण नव्हे ॥ ६२९ ॥

खरें = सत्य : चोरथरे = चोरमोळे एवं गहीरसाळ (गरशाळ) : न
सरे = न चाले ॥ ६३० ॥ * ॥ तवं उद्धवदेवीं म्हणितलें देव विशेष पात्र जाणे
तरि ईश्वर ज्ञान देति तें वाया जाय : आणि कर्मराहाटीचे ज्ञानिये आनेक मोक्ष
उपाय बोलति : ते काइ खरे कीं खोटे : निरूपण ॥ ३ ॥ तवं उद्धवदेव म्हणे :
यथौनि प्रकरण ॥ ८१ ॥

चोरमोळा = चोरथरा : टांक = ठसा : एवं अनित्य फळें ॥ ६३१ ॥

ब्रह्मविद्या लक्षणें नाणें = द्रव्य : तथा ठसा पाडुं जाणे = मोहर पाडुं
जाणे : तथा पाड = पडिताळा : तथा परिक्षा : घेणें तें भजन : देणें तें
ज्ञान : प्रेम तथा तिन्ही दानें ते अचरासीं ॥ ६३२ ॥

मीयां ब्रह्मयांसि पहीलें : ज्ञानाचें भांडवल दिधलें तेणें सुवेचपणें नासिलें : हळुहळु	६३३
उधारें घातलें मनुसी : मनु दीधलें भृग्वौदिकासी तेहीं दीधलें वीस्वासी : आंगावरि	६३४
मग वालु वालु ज्ञान-भांगारा : यरूं कर्मकथिलाचा खुरा आटुनि टाकु पाडिजे चोरथरा : ब्रह्मविद्येचा	६३५
रजस्तमाचीय सांजवेळे : फळश्रुतीचेनि भासा बोलें ते निवृत्ति-मार्ग चोरमोळे : सारीले मनुवादिकां	६३६

भांडवल उद्यमा लाविजे तें : तथा भांडार : सुवेच = सुष्ट वेच : एवं विठारें : बोध-रहीत अक्षरें वाहीर घातलीं : तल्लक्षणें नासीलें ॥ ६३३ ॥

उद्धारें = विठारें : आपणांसि उपयोग नाहीं : आणि अधिकार्यांसिही नाहीं : मनु ते : ४ : स्वायंभु : १ : स्वारुचिस : २ : उत्तर : ३ : रेयात : ४ : हे अनुक्रमें : ब्राह्मण : क्षेत्री : वैश्य : शूद्र : जाणावे : यापासौनि वर्ण कर्म : भृग्वौदिक ते सप्त ऋषी : ते मनुचे पुत्र : यापासौनि दंडाधारी संन्यासी : विश्वासि = सकळ कर्मराहार्तासि : आंगावरि = अधिकार न पाहातां : नफा नाहीं जाला : विठार म्हणितलें म्हणौनि ॥ ६३४ ॥

वाल वाल = शेषमात्र : ज्ञान लक्षणें भंगार = सोनें : यर = देवतांचीं कर्म : तल्लक्षणें कथिल : खुरें = वेदादि सकळ शास्त्रें : आटुनि एकवट करुनि : टांक = ठसा : चोरथरा = चोरमोळा : एवं गहीरशाळ : ब्रह्मविद्येचा = त्यासि ब्रह्मविद्या नांव ठेविलें ॥ ६३५ ॥

जैसैं सांजेवेळे खोटे पैसे चालवीति : रजस्तम = राजस तामस : देवतांचीं साधनें : तथा देहसंबंधीक : तल्लक्षणें सांजवेळ : फळश्रुति = फळें ऐसिया श्रुति : ऐसी भाषा बोलति : तथा दारान् देही पुत्रान् देही : निवृत्तिमार्ग = देवतांचे मार्ग : सारिले = प्रतिष्ठीले ॥ ६३६ ॥

१ छ. म्यां. २ झ. वेचिलें. ३ ख. दीधलें. ४ जट. मनुनी. घ. मनुन.
५ घ. सनकादिं ६ छ. वेचिलें. ख. न पांत. ७ गघजझ. एक.

(३)

म्हणौनि लयलक्षौधारें ज्ञानें : न्हवति मोक्ष-साधनें

आणिकेहीं मंत्र-यंत्र-ध्यानें : आरौतीं जाण

६३७

तीय मुक्तिचां राउळीं : वेधवतीय वोळग वारीली

तेथ रीगों न लहाय हाउळी : सील्प-वीद्याची

६३८

इष्टापुर्ता दारवठा वारिजे : तपाचां माथां कांबि वाजे

तेथचा अवस्वरू न लांहीजे : आगम धर्मीं

६३९

तीर्थ-व्रता अवाडू : जप-होमांचा नाही पाडु

तेथचा नुगवे कैवाडु : धर्मजातांसि

६४०

लय = मनें करुनि : अंतःकरणीं स्मरण : एवं टाळी : लक्ष = दृष्टि
त्राहाडुनि पाहाणें : मंत्र = देवतांचे : यंत्रें तियें आगमाचीं : ध्यान = सामर्थ्य
देवतेचें ॥ ६३७ ॥

मुक्ति = मोक्ष : राउळ = मंदिर : वेधवंती = ब्रह्मादिकांपासौनि चैतन्य-
पर्यंत विद्या : वारिली = उळगे सर्वां नेदीति : हाउळी = समुहांसि : शिल्प
विद्या = च्याहीं स्थानें ॥ ६३८ ॥

इष्टा पुरता = इष्ट शब्दा पुरता = पुण्यरूप क्रिया : एवं अन्नसत्रें :
पळे : तथा नाना पुण्यें अनंतें : वारिजे = रीग नव्हे : तपाचां = उग्र तपें :
माथां = शिरीं : कांबि वाजै = छडीने हाणौनि बाहीरि घालीति : अवसर तो
उळगेचा : आगम धर्मीं = आगमाचिया आचरणासि ॥ ६३९ ॥

तीर्थ : क्षेत्र : व्रत : दान : अवाड = वाड नव्हे : जप = भक्ति : होम =
यज्ञ : पाड = लेखा नाहीं : नुगवे = उगवे ना : कैवाड = कोडें : जैसा गोरक्ष
धंदा : धर्मजातासि = धर्ममात्रासि : एवं सामान्य वाक्य ॥ ६४० ॥

१ खगचछज. °लक्ष धारें. ट. °लक्ष धारणें. २ खगघचजट. ल्हाइजे.

३ खछजट. °वर्ता. ४ च. नागवे.

ये प्रवृत्ति-धर्म अनुष्ठाने : होति स्वर्गादि फळें साधनें

परि मोक्षु तो माझेनि ज्ञाने : वांचौनि नाहीं”

६४१

८३

परमेश्वर-स्वरूपाचें ज्ञान निरूपण करण्याविषयी उद्धवदेवाची विनंती.

तवं ह्यणितलें उधवदेवे : “जि ! जें मोक्ष-साधन निरूपिलें देवें

तें मज ज्ञान होआवें : तुझेया स्वरूपाचें

६४२

मि हींडिनलां अनेक देस : ढाढोळिले स्वर्ग एकवीस

परि माझी पुरवी भडस : ऐसा कव्हणी देखे नां

६४३

प्रवृत्ति धर्म = देवतांचे धर्म : त्याचीं अनुष्ठाने केल्यां : तथा आनेकें साधनें आचरल्यां स्वर्गादि फळें होति ॥ ६४१ ॥ * ॥ तवं म्हणे यादवतिल्लकु ईश्वरीचा मोक्ष मार्ग एक : देवतांचा मोक्षमार्ग तो नव्हे : निरूपण ॥ ११ ॥ तवं म्हणे यादवतिल्लकु यथौनि प्रकरण ॥ ८२ ॥ * ॥ त्यांत भेद ॥ तवं म्हणे यादव-तिल्लक हें निरूपण ॥ १ ॥ प्र ॥ १ ॥ * ॥ मोक्षमार्ग तो कवण : ना जें ज्ञान ब्रह्मयासि दिधलें : तेणें परंपरा विश्वासि दिधलें : तेणें या ज्ञानांत अन्यथाज्ञान संचरलें : निरूपण ॥ ५ ॥ तें ब्रह्मविद्येचें नाणें यथौनि प्रकरण ॥ २ ॥ आणि देवतांचा चोरमोळा टांक=देवतांचीं साधनें मोक्षसाधनें नव्हति निरूपण ॥ ५ ॥ लय लक्ष धारें ज्ञानें यथौनि प्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥ थोरलीं प्रकरणें ॥ ८२ ॥ * ॥

मोक्षाचें साधन तें मोक्षसाधन ॥ ६४२ ॥

आनेक देश = आनेक देवतांचीं साधनें : धांडोळिले = धुंडिले : एवं शोधनी केली : एकविस पुरे ते स्वर्ग एकवीस : दुसरें : स्वर्ग एकवीस = सप्त पाताळ : ७ : आन मर्त्य लोक : ८ : इंद्राचें : ९ : सूर्याचें : १० : चंद्राचें : ११ : ब्रह्मयाचे लोक : १२ : विष्णुचें वैकुण्ठ : १३ : महेशाचें : १४ : क्षीराब्धि : १५ : भैरव : १६ : विश्व : १७ : चैतन्य : १८ : आणि खालौति तीन स्थानें : ३ : ऐसें : २१ : भडस = हांव : तथा सिम ॥ ६४३ ॥

ब्रह्मादिकाचां आंगीं : आथि देवपणाची जीगिमीगि परी कैवल्येचे पडप-त्यागी : तेही नव्हति	६४४
जैसा आंबडापुरिचा बोरा : होय सगात्र सेंदुरा परि उधातेया रंगाचे हीर : ते माणिकुलाचि आथि	६४५
ना तरि कांतीचीया कसमसा : सुधाकरेंसी सरि करी आरीसा परि चकोरांची फेडी अवदसा : ऐसा चंद्रचि होय	६४६
कंदर्प-कथा-रसीका : होति सुक-सारीका परि पंचमाळापीं बोलिका : कोकिलु वांचौनि नाही	६४७
तेजस्वीर्यो प्रकासकु : होय नक्षत्रांचा देसकु परि अंधकारू धाडि तडकु : एकु रविराजुचि	६४८

मागां स्वर्ग एकविस म्हणितलें तें च्याही स्थानें । आणि यथ ब्रह्मादिक म्हणितल्या तथा वरौतें चैतन्यपर्यंत : दुसरें : ब्रह्मादिक म्हणितल्या सकळ देवता लभेति : जिगिमीगि = झीळमीळ : एवं पांच प्रकार असति : कैवल्य लक्षणें पडप = भूषणाचें वस्त्र : त्यागा = दान देते नव्हति ॥ ६४४ ॥

आंबडापुरीं तथाची खाण असे : बोरां = लाल खडा : सगात्र = ठोंसर : तथा घन : सेंदुरा = अरक्त : उद्धातया = वाहांकाति : तथा फाकति : रंगाचे हीर = कीळ : ते मानुकुलां = माणिकाचांचि ठाई ॥ ६४५ ॥

कांति = दिति : कसमसा = झळळ : सुद्धाकर तो चंद्र : सरि = सरि-पाड : आवदशा = दुकाळ ॥ ६४६ ॥

कंदर्प = मदनाची कथा ते कामशास्त्राची : रजरूप ते रसगायनें कहनि वोडवीति : सुक = रावां : सारिका = साळया : परि पंचमाळापीं = पंचम स्वरीं : बोलिका = कंजन करीति ॥ ६४७ ॥

तेजप्रधान तो तेजस्विता : आणि प्रकाशकही : देशक = समुह : तडक : तडाडीत ॥ ६४८ ॥

१ छ. सघनं २ जट. कथे. ३ घझट. सुखसारीखा. ४ खछ. तेजश्रीया. ५ ख. ऐसा.

तैसीया असति देवांचीया स्थानी : परि कैवल्याचा पडप-दानि
जगीं तुं एकु वांचुनि : आणिकु नाहीं ६४९

जेसनाचि मागता : तेसनाचि दाता
हें आंकणें अनंता ! : तुजचि साजे ६५०

तैरी अवधारीं सर्वज्ञ-राजा ! : स्वरूप-निर्धारू जाणावा तुझा
हा मनोरथु माझा : तुआं पुरवावा ” ६५१

८४

जीव-देवतांची व्यावृत्ति. ईश्वराच्या केवल स्वरूपाचें निर्वचन.

तवं ह्यणे सर्वज्ञराओ : “आइक माझेया स्वरूपाचा प्रभाओ
तेथ भाओ आभाओ : ऐं दोन्हीं नाहीं ६५२

देवाचीया = देवतांचीया : स्थानी = सभा : कैवल्य लक्षणें पडप =
भुषणांचें वस्त्र ॥ ६४९ ॥

मागता तो जीव : दाता तो ईश्वर : अंकणें = ब्रिदावळी ॥ ६५० ॥

अवधारीं = आइकें : निर्धार = निष्ठा ॥ ६५१ ॥ * उद्धवदेवीं म्हणितलें :
जी मोक्षसाधन निरूपिलें तें तुझया स्वरूपाचें ज्ञान करावें निरूपण ॥ १० ॥ तवं
म्हणितलें उद्धवदेवें यथौनि प्रकरण ॥ ८३ ॥ * ॥

सर्वज्ञ होतसांता राव = राजा : प्र हा उपसर्ग : भा = दिति : भावें
प्रभाव = विस्तार : भाव म्हणितलें तरि दर्शन नाहीं : अभाव म्हणितलें तरि
वस्तु अहे म्हणौनि दोन्ही नाहीं म्हणितलें ॥ ६५२ ॥

तैं संत ना असंत : निर्गुण ना गुणवंत	
अरूप ना रूपवंत : स्वरूप माझें	६५३
तैं कर्ते ना अकर्ते : भोक्ते ना अभोक्ते	
देखते ना अदेखते : तेथ कांहीं म्हणों न ये	६५४
ऐसे विरूध-धर्म केवि घडति : यथ हेचि उपपति	
जें मी वीचीत्र शक्ति : ह्यणौनियां	६५५
अवीद्येचें बीरडें : जेथ कहींचि न पडे	
तैं मुक्त-स्वभाव चोखडें ! जाण माझें स्वरूप	६५६

संत = निर्विकार : असंत = विकारकार्य : दुसरें : संत=उणें पुरें नाहीं : असंत = नाहीं ऐसें नाहीं : निर्गुण = रजस्तमादि नाहीति : गुणवंत = कृपा-दिगुण आहेति : अरूप म्हणावे तरि व्यक्ति रूप धरितों : रूप म्हणावें तरि अव्यक्तीं करण नाहीं ॥ ६५३ ॥

तैं कर्ते = रचना तथा संहार : अकर्ते = त्र्यंशावेगळें : कैवल्य तैं अकर्ते : दुसरें कर्ता तो ईश्वर : आणि अकर्ता तो अव्यक्त : भोक्ते = आपुला आनंद : अभोक्ते = शक्तिरूप आनंद न भोगी : दुसरें भोक्ते = सकळ विषय भोगणें : यथा श्रीकृष्णचक्रवर्ति : सोळा सहस्र : अभोक्ते = अष्टविध ब्रह्मचर्य : देखते = जीव : देवता : प्रपंच : जैसे तैसें देखे : अदेखते = ऐसें आसौनि परि मी श्रेष्ठ ऐसें न देखे : कां : निराभिमान म्हणौनि ॥ ६५४ ॥

केवि घडती = कैसे जाणावे : उपपत्ति = प्रमाण : तेंचि क्वण : मीं विचित्र शक्ति = कां अनंतशक्ती ईश्वर म्हणौनि ॥ ६५५ ॥

वीरडें = बंधन : नित्य = कालत्रयं मुक्त : स्वभाव = स्वयेमेव : चोखडें = निर्मळ ॥ ६५६ ॥

जियचीय रोम-रंध्र-साळे : हारपळीं ब्रह्मगोळकाचीं दिसाळें	
ते शक्तिचे तरळैले डोळे : तें रूप पांता	६५७
चंद्र-सुर्याचां मापीं : न रिगे काळाचें उमाणें जिय रूपीं	
तें न माय दाही दीसाचां दिपीं : ब्रह्म-स्वरूप	६५८
गगनाची मेखळा : जीयां मोटकी पुरे अर्धांगुळा	
तया रूपाचेया चुळा : न पुरे आवर्णोदक	६५९
तया ब्रह्मकास्मीराचां बुढीं : न पुरे चैतन्याची पींडी	
ते न माय करंडीं : शक्तिचक्राचां	६६०

जियेचिये = मायेचिये : रोमरंध्र = रोमेचें छिद्र : तल्लक्षण शाळे = तिये स्थळीं : ब्रह्मगोल = अनंतें ब्रह्मांडें : दिसाळें = विशाळें : तियेचे डोळे : तरळैले = दृष्टि थारे ना ॥ ६५७ ॥

चंद्रसूर्य तल्लक्षण माप केलें : तेणें काळ = आयुष्य-मर्यादा : न रिगे = काळसंख्या नव्हवे : तैसे ईश्वरस्वरूपाची संख्या नव्हवे : दुसरा : उत्तर परिक्षा : दाहा दिशा तल्लक्षणें दीप = बंदर : तेथ न माय ॥ ६५८ ॥

गगन = आकाश : तें यचि ब्रह्मांडीचें : भावें अनंता ब्रह्मांडीचें : तल्लक्षण मेखळा = कडदरा : मोटकी = नेटकी : अर्धांगुळासि पुरे ना : तया = ईश्वर-स्वरूपाचिया : चुळासि न पुरे = पुरे ना : आवर्णोदक = अव्यक्त माया-स्वरूप ॥ ६५९ ॥

ब्रह्म लक्षणें कास्मिर जो पाषाण : तयाची बुढी = मुशळा : चैतन्य = अव्यक्त माया : तल्लक्षणें पिंडीं = खालील शाळांका : न पुरे ते = ईश्वर-स्वरूप न माय : शक्ती = अनंता ब्रह्मांडींच्या सकळ चेतन शक्ती : चक्र = समुह : तयाचा करंडा केला : तन्हीं न माय ॥ ६६० ॥

तें मुक्तीचें भांडवल : खड्गुणांचें वेलाउळ

आनंद-रसाचें जौळ : परब्रह्म तें

६६१

तें जीवाचें जीव्हार : ब्रह्मवीद्येचें कुल्हार

सर्व सुखाचें मळय-पांचौर : जाण माझें स्वरूप

६६२

ऐसें इस्वर-स्वरूप माझें : सकळांचेनि निषेधे^२ जाणिजे

हेंचि परज्ञान बोलिजे : मोक्ष-साधन

६६३

८५

परमेश्वराच्या अहर्निश चिंतनाने संसारबंधांतून जीवांचें मोचन.

ह्यणौनि अहीर्णेसीं : माझां स्वरूपीं मन आवेसीं

यतुलेनि मुचसी : भव-बंधासी

६६४

तें = ब्रह्मस्वरूप : भांडवल = भांडार : वेलाउळ = बंदर : अनंद लक्षणें
रस = आमृत : जौळ = समुह ॥ ६६१ ॥

जिव्हार = जीवनरूप : कुल्हार = देवतेचें गुप्त गृह : मळयेपांचौर =
पांचा सुगंध जातिचे ॥ ६६२ ॥

ऐसें = पूर्वोक्त प्रकारें : निषेधें = सकळांची व्यावृत्ति करुनि : जाणिजे :
पर जो परमेश्वर तयाचें ज्ञान तें परज्ञान आणि मोक्षाचें साधन होय ॥ ६६३ ॥ * ॥
आतां देवाचें बोलणें : जीव-देवता-व्यावृत्ति : केवळ ईश्वर-स्वरूपाचा निर्वच
निरूपण ॥ १२ ॥ तव म्हणे सर्वज्ञराव यथौनि प्रकरण ॥ ८४ ॥

आवेशीं = आसमंतात् वश्य करणें : भव = अविद्या ॥ ६६४ ॥

१ घ. कोल्हार. २ घजझट. निषेधें. ३ खगघचछजझट. ० नीसीं.
४ ज. मुंचसी.

तोडुनि वीखयांची वागुर : माझां रूपीं मन होय स्थीर
 हेंचि ज्ञान-योगाचें जीव्हार : उधवदेवा ! पै ६६५

मीयां पुर्वीं सनकादिकां : हाचि सांघीतला योगाचा यांवांका
 जे स्थीर करावी चीत-कर्णिका : माझां ठाई” ६६६

८६

उद्धवदेवाचा प्रश्न : पूर्वीं सनकादिकांना ज्ञान कोणत्या रूपाने दिलें ?

तवं उधवदेओ ह्यणे : “सनकादिकां ज्ञानाचें वोपणें
 तुआं दीधलें रूपें जेणें : तें सांघावें मज ६६७

तया आधींची ज्ञानाचा ठसा : वरि पीता ब्रह्मेयां ऐसा
 तरि तुझेया उपदेसा : ते वीखो केवि जाले ?” ६६८

विषय लक्षणें वागुर तोडुनि = त्यजुनि ज्ञानयोगाचें = असती-परीचें :
 जीव्हार = जीववीतें एवं स्मरण ॥ ६६५ ॥

पूर्विं = कृतयुगीं : यावांका = एकवटा : भावे : अवांकेनि : चित्त लक्षणें
 कळिका : स्तीर करावी ॥ ६६६ ॥ * ॥ सर्वकाळीं ईश्वर-वेच असतां जीवावें
 सकळ बंध तुटति : कां सनकादिकां बंध तुटावया हाचि उपाय सांगितला :
 यातवं निरूपण ॥ ३ ॥ म्हणौनि अहर्निशीं यथौनि प्रकरण ॥ ८५ ॥

उपणें = दातव्य : रूप तें हंसाचें ॥ ६६७ ॥

ठसा = प्रसिद्ध : ज्ञान असे : विषयो = पात्र केवि जाले ॥ ६६८ ॥ * ॥
 तवं उद्धवदेवीं म्हणितलें : तुवां सनकादिकां ज्ञान कवणें रूपें दिधलें म्हणौनि
 प्रश्न केला निरूपण ॥ २ ॥ तवं उद्धवदेव म्हणे यथौनि प्रकरण ॥ ८६ ॥ * ॥

१ ज. °यांचा. २ ख. जाण° ३ खज्ञ. आंवाका. घज. आवांका.
 ४ खचज. °कळिका.

८७

सनकादिकांचा ब्रह्मचाला प्रश्न : गुणचित्तांची गुंतागुंत कशी उकलतां येईल ?

तवं ह्यणे वनमाळी : “सनकादिक कवणही एकी वेळीं

: चतुर्मुखाचीय पालखतीजवळि : बैसले होते ६६९

तेहीं पुसीली युगाची वाहाणि : ‘ताता ! हे गुणचीताची वेणी

: उकले परी कव्हणी : मुमुक्षूसि ६७०

तवं कर्म-मार्गाचीया धुआटीं : आंधारैली ब्रह्मयाची दीठी

: ते पुढां न देखे कसवटी : प्रणोत्तराची ६७१

जैसा कस्तुरीयचा नीकरा : नोळखवे पामरां

: तेया जाणति कुमर : चक्रवर्तिचे ६७२

: वनपुष्पाच्या माळा कंठीं म्हणौनि वनमाळी : चतुर्मुख तो ब्रह्मा ॥६६९॥

योग = ज्ञान : भक्ति : वैराग्य : वाहाणी=प्रवाह : तथा मार्ग : ताता=
गुण ते तिन्हीं : रज : तम : सत्व : चीत्त = चातुष्टय : ऐसे मिश्र : तल्लक्षण
वेणिक असे : चीत्त येथ रज : अहंकार येथ तम : बुद्धि यथ सत्व : वेणी =
तिन्हीं गुण चातुष्टयं प्रवेशति : आणि चित्त = चातुष्टये प्रवेशे : उकले =
रजस्तमापासौनि निरसे : मुमुक्षेंसीं=मोक्ष होआवयाची इच्छा आहे कां जयासि :
एवं मोक्षार्थिया पुरुष ॥ ६७० ॥

कर्म = वेदादि मार्ग : तल्लक्षणें धुवाटी = धुळिवाडी : तथा धुइ : तेंणें
कव्हनि ह्छीचां ठाईं अंधार पडिला : कसवटी =परीक्षा : तेंचि प्रश्न पुसिलयाचें
उत्तर नेदीचि ॥ ६७१ ॥

निकरा = दोहदश्री : एवं सार : पामर = गवार : मुख : ज्ञानिये
लक्षणें कुमर : चक्रवर्ति तो परमेश्वर ॥ ६७२ ॥

ना तरि केतकीचेया परीमळा : नेणे कर्कसु काउळा	
तेथ भुंजकु एकला : भ्रमरूचि होय	६७३
गावारांचां हार्थीं : दीजे कळंज-तुकतें मोती	
तो नेणे तीय रत्नजाती : जाणे ठीकवणीयां	६७४
तैसा सारासार-वस्तु-वीवेकु : नेणे कर्मजडु लोकु	
तया जगीं जाणें यकु : योगेस्वरू	६७५
ह्मणौनि ब्रह्मयांचीए मती : नव्हेचि प्रणोतराची नीगुति	
मग मातें चीतीं : ध्याइलें तेणें	६७६

८८

हंसावताराकडून परमेश्वर-स्मरणाच्या मार्गाचें निरूपण.

तेव्हळि तीय स्थानि : मी आलां हंसाचें रूप धरुनि	
तवं क्षोभले मातें देखौनि : सनकादिक	६७७

केतकी = केवडा : भुंजे = भोगी ॥ ६७३ ॥

कळंज-तुकें = आठां अंगीं सुडाळ म्हणौनि : आणि औठ मासे वजन :
ठीकवणिया = जोहारी ॥ ६७४ ॥

सार तो परमेश्वर : असार = जीव : देवता : प्रपंच : कर्मजड = कर्माचां
ठाडं जडले आहेति ॥ ६७५ ॥ * ॥ तवं श्रीकृष्णचक्रवर्ति म्हणितलें : सनका =
दिकीं ब्रह्मयासि प्रश्न केला : गुणचित्ताची वेणी कवणी परी उकले : निरूपण :
॥ ७ ॥ तवं म्हणे वनमाळी : यथौनि प्रकरण ॥ ८७ ॥ * ॥

मती = बुद्धी करुनि : प्रश्नाचें उत्तर = परिहार नव्हे : निरुति =
निर्धारेंसीं : ध्याइलें = स्मरिलें ॥ ६७६ ॥

स्थानी = सभेसी : क्षोभले = आश्चर्यातें पावले ॥ ६७७ ॥

तेहीं पुसिलें मातें : 'कवण तुम्हीं यथें ?'

तवं मीयां म्हणितलें तयातें : 'कवणातें पुसतसा ? ६७८

पुसतसा देहातें : तरि आह्वा तुह्वा सरिसीं भुतें

म्हणौनि का न पुसा आपणेयातें : तुम्हीं कवण ? ६७९

ना आत्मेयातें पुसतसा : तरी तुमचा प्रस्नु घडे कैसा

तो चीद्रुपु यकु सरीसा : आह्वां-तुह्वांसि' ६८० =

तेव्हळि तेहीं मातें : वोळखिलें नीरुतें

मग घालुनि दंडवतें : प्रस्नु पुसिला तो ६८१

'चित गुणिं प्रवेसें : गुण चीतीं असति समरसें

याचें बीरडें फीटे ऐसें : होय कवणी परी ?' ६८२

तवं मीयां म्हणितलें : 'फीटावया गुण-चीताचें टाळें

माझेंया स्मरणाचें उटाळें : वांचौनि आन नाहीं ६८३

मातें = मज ॥ ६७८ ॥

सरिसीं = सारिखीं : एवं पंचभौतिक त्रिगुणात्मक प्रपंच रची शरीर : तुम्ही आपणयातें कां न पुसां ॥ ६७९ ॥

तुमचा प्रश्न = मागां पुसिला तो : एवं कवण तुम्हीं यथें हा प्रश्न : चिद्रुप = चैतन्य : एवं संलग्न : तुमचां ठाईं लागलें असे : आणि आमचां ठाईं पुरस्त : सरिसा = सारिखा ॥ ६८० ॥

निरुतें = निर्धारेंसीं ॥ ६८१ ॥

समरसाचा आतिशयो तें सामरस्य : एवं ऐक्य भावें : विरडें = बंधन : फीटे = तुटे ॥ ६८२ ॥

टाळें = कुलुप : उटाळें = कीली ॥ ६८३ ॥

सकळांपासौनि मन काढे : माझां स्वरूपीं जडे

यतुलेनि आप्रैसेयाचि भव-बंधु वीघडे : गुण-चीताचा' ६८४

ऐसें बोलौनि योगाचें सार : सनकादिक केले निरोत्तर

मग बीजें केलें वेगवतर : निजधामां ६८५

म्हणौनि इस्वर-ध्यानाचीया चोळा : मना काले दिजति वेळवेळां

हाचि ज्ञान-योगाचा निर्वाळा : उधवदेवा ! पै ६८६

८९

योग्यांकडे सिद्धि विघ्नरूप होऊन येतात. पण तो त्यांचा उपभोग घेत नाही.

ऐसेया ध्यानस्थीता : सीधी उपजति अनंता

तिया केतुलेया एकी प्रस्तुता : सांघैन तुज ६८७

सकळा पासौनि = इहामित्रापासौनि : जडे = वेचे ॥ ६८४ ॥

योग = ज्ञान : भक्ति : वैराग्य : सार = स्मरण : भावें सिद्धांत :
निरोत्तर = प्रश्नाचें उत्तर पावलें : वेगवतर = सिद्ध : निज = आपुलें ॥ ६८५ ॥

ध्यान लक्षणें चोळेचा रंग : मन = हृदय : वेळवेळा = पुनःपुनः
निर्वाळा = निर्वाह ॥ ६८६ ॥ * तेव्हळि हंसरूपें : तिये स्थानीं देवें बीजें
कहनि स्मरण विहिलें : येणें गुणचित्त वेगळे होति : निरूपण ॥ ११ ॥ म्हणौनि
ब्रह्मयाचियां मती : यथौनि प्रकरण ॥ ८८ ॥ * ॥

ध्यानं तिष्ठतीति ध्यानस्थित : सिद्धी = सामर्थ्ये : उपजति = बाणति :
केतुलया एकीं = किति एकी ॥ ६८७ ॥

अणिमा गीरीमा : प्रकाया-प्रवेशु लंघिमा^१

या आदिकरुनि आत्मयारामा : विघ्नरूपा जाण ६८८

या सीधींचा फळभारू : न भोगी तो योगेस्वरू

जैसा चारा नेघे चकोरू : कमळ-नळांचा ६८९

ना तरि नळीनि-जाति तन्वंगी : जो अहीर्णेसीं भोगी

तो कांतु न रमे भृभंगीं : ग्राम-वधुचां ६९०

मंदाकीनीयचेनि तरंगें : झेंपावती हंस-तलंगें

तीरें न खळति डागे : चीखळ-वाहाळेचीय ६९१

अणुर्मवतीति अणुमा : गरिर्भवतीति गरिमा : प्रकाया-प्रवेशी : लघुर्मव-
तीति लंघिमा : आत्मनि आरामः यस्यासौ आत्मारामः एवं विघ्नकारक ॥ ६८८ ॥

फळभार = अमर्याद : न भोगि = आशा न करी : एवं इच्छी ना : एवं
कमळ-नळ तयासि अनउपयोगी ॥ ६८९ ॥

ना = हे उत्परीक्षा : ना : नळीनि-जाति = पद्मिनी स्त्री : तन्वंगी =
नुतन अंगी : एवं दशायुक्तः आणि सकुमारः तो कांत = पुत्रः भृभंगीं =
नेत्रानुकारेहीं न रमे : ग्रामवधु = रौडीका स्त्रिया : दुसरें : नळनी = कमळनी :
कांत = भ्रमरः ग्रामवधु = अन्यत्र पुण्यजाति ॥ ६९० ॥

मंदाकिनी ते स्वर्गी : मंद वाहे म्हणौनि : तरंग = हेलावे : तलंगें =
वाळहंसें : डाग = बोडी ॥ ६९१ ॥

१ चज. परकाया^० २ गझ. लघिमा. ३ चजझ. आत्मारामा. ४ खगच-
छझट. योगीस्वरू. ५ खगघ. ^०नीसी. झ. अह^० ६ क. ग्रामो. ग. ग्राम्या
७ ख. नेखळति.

तैसा ब्रह्मानंदें ढुले : आत्मारामु होउनि खेळे

तो विख्याचेनि मृगजळें : कहीं चुळू न भरी”

६९२

९०

उद्धवदेवाचा विभूति-प्रश्न.

तवं ह्यणे भक्तचक्रवर्ती : “जि ! तुझीया वीभुती

कवणी तीया श्रीपती : सांघावीया मज”

६९३

९१

विभूति-निरूपण.

तवं श्रीकृष्णराओ बोलिला : “उधवदेवा ! कुरक्षेत्रीचां खळां

हाचि प्रष्णु पुर्वी अर्जुनें केला : जुझाआंतु

६९४

तेयाप्रति थोरू : केला वीभुति-वीस्तारू

तयाचा सारोधारू : आतां आइक तुं

६९५

ढुले=ढोले : विषय लक्षणें मृगजळ : तेणें चुळू न भरी ॥ ६९२ ॥ * ॥

ऐसिया ध्यान-स्तीता योगियासि सिद्धी : विघ्नरूपा होउनि उपजति : परी तो

सेवि ना : निरूपण ॥ ६ ॥ ऐसीया ध्यान-स्तीता यथौनि प्रकरण ॥ ८९ ॥

विभुती = शक्ती ॥ ६९३ ॥ * ॥ उद्धवदेवाचा विभुति-प्रश्न : निरूपण
॥ १ ॥ तवं म्हणे भक्तचक्रवर्ति हें प्रकरण ॥ ९० ॥ * ॥

कुरु नावें कौरवाचा पूर्वज : तयाचें क्षेत्र = तपस्या निष्पत्ति-भूमि :
खळां = रणभूमि ॥ ६९४ ॥

विस्तार = प्रसर : सार = सिद्धांत : उद्धार = बोलणें ॥ ६९५ ॥

भुतांचीय हृदय-सेजे : विसंवलें चैतन्य देखिजे	
हेंचि मुख्य बोलिजे : विभुती-स्वरूप	६९६
देवें गंधर्व कीनर : हरी हर ब्रह्म पुरंधर	
या माजि जे जे मुर्ति सुंदर : तो माझा अंसु	६९७
आंतु सातांहीं पाताळां : जिया देखसि इस्वर-कळा	
तीया वासुंगी परमुख्य सकळा : जाण माझे रूप	६९८
असाधारणा सक्ती : जीया मृत्यलोकीं देखिजति	
तीया भुपाळ-चक्रवर्ति ! : जाण माझीया विभुती	६९९
किंबहुना चराचराचेनि मिसें : फडतरैलें चीटप पढीयासे	
म्हणौनि मी नव्हे ऐसें : काहींचि नाहीं”	७००

भुते = जीव : हृदय लक्षणें सेज : विसंवलें = विश्रामातें पावलें :
चैतन्य = संलग्न : विभुति = शक्ति-स्वरूप ॥ ६९६ ॥

किन्नर = किंचित् नर : आणि किंचित पक्षिया : पुरंधर = इंद्र : अंश =
शक्ती ॥ ६९७ ॥

सातही पातळां आंतु : कळा = ईश्वरशक्ती : वासुकी = शेष : रूप =
शक्तिरूप ॥ ६९८ ॥

असाधारणा = थोरा : विभूती = शक्ती ॥ ६९९ ॥

बहु ना = बहुत बोलणें ना : चर चालतें : अचर स्थावर : मिषें =
मिषांतरें करुनि : फडतरैलें = विस्तारलें : चिटप = संलग्न : भावें अजड :
पढियासे = भासे : मी नव्हे = माझे सामर्थ्य नव्हे ऐसें नाहीं ॥ ७०० ॥ * ॥
प्रश्नीं विभुति-निरूपण ॥ ७ ॥ तव श्रीकृष्णराव बोलिला यथौनि प्रकरण ॥ ९१ ॥

१ खगच नझट. माझे. २ छ. माझे. ३ ख. विस्व° ४ च. देवगण.
५ गद्यचझ. कीन्नर. ६ क. * ७ गज. प्रमुख. ख. मुख्या. ८ झ. मर्त्य°
९ ज. * १० ख. पढीहासे. ११ ख. न्हेवे.

९२

कोणत्या पुण्याने ह्या विभूति प्राप्त होतात ?

तवं ह्यणितलें भक्तराजें : “या विभुती-मंडळाचीय सेजे
कवणें पुण्यें बैसिजे : तें सांघै सर्वज्ञनाथा !”

७०१

९३

आश्रमधर्माच्या आचरणाने विभूति-मंडळीची प्राप्ति.

तवं सर्वज्ञराओ म्हणे : “आश्रम-धर्माचेनि आचरणें
किजे उपेणें : या विभुती-मंडळासि

७०२

आपुलालेनि स्वधर्मे : किजति नीत्य-नैमित्यकें कर्म
यें वोळख नीरुतीं वर्मे : प्रवृत्ति-मार्गाचीं

७०३

विभूति लक्षणें मंडळ = प्रांत : सेज ते विसंवती ॥ ७०१ ॥ उद्धवदेवाचा
प्रश्न : तया विभुतीतें कवणें पुण्यें पाविजे : निरूपण ॥ १ ॥ तवं म्हणितलें
भक्तराजें हे प्रकरण ॥ ९२ ॥ * ॥

आश्रमधर्म ते : ५ : ब्रह्मचारी : १ : गृहस्त : २ वानप्रहस्त : ३ :
यति : ४ : सुस्नात : ५ : उपेणें = राहावा : विभुती लक्षणें मंडळ =
प्रांत ॥ ७०२ ॥

नित्यकें : ३ : नैमित्यकें : ३ : एवं कामिकें : तेणें फळें अक्षेपति :
निरुती = निर्धारेंसीं : वर्मे = जीव्हारें : एवं आचरणाची : प्रवृत्तिमार्ग =
देवतामार्ग ॥ ७०३ ॥

१ खगधचछजझट. मंडळी. २ खघछट. आपुलेनि.

विचित्रं क्रीया-कलापैः वोरिजति पुण्यांचि रोपे
तरि ब्रह्मपदाचें जाउपें : दुभे स्वर्गसुख”

७०४

९४

मोक्षधर्माचें निरूपण करण्याची उद्धवदेवाची विनंती.

तवं उधवदेओ पुसे : “जि ! मोक्षधर्म ते कैसे
हैं तुआं परावरेसें : नीरूपावें मज

७०५

विसाले गगनागणी : चाउरी घालि तरणी

तैचि आंधाराचि गवसणी : फीटे चराचराची

७०६

झाडाचीया खोळां : तैचि भरिजति परिमळा

जें वसंताचा उमाळा : होए विलास-वनांतु

७०७

विचित्र = बहुतां प्रकारीं : क्रिया = पुण्यरूपा : कलापैः = कलायुक्तैः :
तल्लक्षणे वरिजेति = वैरण घालिजेति : तेचि पुण्यरूपे रोपे : जाउपें फळातें
दिधलें : दुभे = सुखानुभवे : स्वर्गसुख = यक्षिणीपासौनि चैतन्यापर्यंत :
साधनवंत लक्षणे वत्स ॥ ७०४ ॥ आतां श्रीकृष्णचक्रवर्तिचें प्रश्नोत्तर : आश्रम-
धर्मे विचित्र क्रिया पाविजे : निरूपण ॥ ३ ॥ तवं सर्वज्ञराव म्हणे यथौनि
प्रकरण ॥ ९३ ॥

मोक्षातें देते ते मोक्षधर्म : एवं साधनरूप : पराचा आणि अवराचा
ईश = स्वामी ॥ ७०५ ॥

विशाल = विस्तीर्ण : गगन लक्षणे अंगणाचां ठाई : चाउरी = चौत्रा :
तयावरी बैसका गवसणी = व्याप ॥ ७०६ ॥

खोळा = गलगथी : उमाळा = उठावा : विलास = शृंगारवन ॥ ७०७ ॥

१ गचक्षुट. वोरिजति. ज. वोगरिजति. २ खगधचछजक्षुट. खोळा.

तैसें कर्मभूमिचिय दानशाले : तुआं विजें किजे कैवल्यपालें
 तैचि अवांरुं होए भलें : मोक्षधर्माचें ”

७०८

९५

गांगेयाने युधिष्ठिराला केलेलें मोक्षधर्म-निरूपण

मग नागार्जुनांचेनि दातारें : म्हणितलें श्रीचक्रधर

“हाचि प्रणु युधिष्ठिरें : केला गांगेयाप्रति

७०९

भारत सरलें : ज्ञातिगोत्राचें कदन जालें

मग शोकाकुलें राएं पूसिलें : मोक्षधर्म

७१०

तेथ देवव्रता : मोक्षधर्म निरूपितां

मियां आइकीले ते आतां : सांघेन तुज

७११

कर्मभुमी लक्षणें दानशाल ते आन्नसत्राची : कैवल्य होत सांतां पालें =
 पालन करिता : एवं जीवांचें : आंवांरुं = मोगरसूल ॥ ७०८ ॥ * ॥ उद्धवदेवीं
 पुसिलें : ईश्वरीचीया मोक्षाचे धर्म देवें निरूपावें : निरूपण ॥ ४ ॥ तवं
 उद्धवदेव पुसे : यथौनि प्रकरण ॥ ९४ ॥

नाग समर्थे : अर्ज प्रयत्ने : दातारें = दानशीलें : युद्धे तिष्ठतीति
 युधिष्ठिर : गंगस्य अपत्यं पुमान् सः गांगेयः ॥ एवं भीष्माप्रति ॥ ७०९ ॥

भरति भवा भारथ : ज्ञाति = जाति : गोत्र = कुळ : कदन = हींसा :
 शोकें करुनि व्याकुळ : ते शोकाकुळ ॥ ७१० ॥

देवव्रता : देव होत सांतां : ब्रह्मचर्येचें व्रत आहे कां ज्याचां ठाई : एवं
 भीष्म ॥ ७११ ॥

इखणौत्रयाचा त्यागु : विख्यांचा विरागु

होआवा अनुरागु : माझां स्वरूपीं

७१२

जगा देखावी अनित्यता : जैसीं चंचल विद्युलता

नां तरि गंगा-तरंग वातहतां : जेवि दिसति

७१३

अथवा मनोरथ-माला : जैसीया दिसति चंचला

नां तरि कांता-कटाक्षु चलबला : जेवि होए

७१४

दिप-कलीकेचे अंकुर : जैसे क्षणभंगुर

तैसें जग जाणांवे स्थिर : भक्तराया ! पै

७१५

होआवी देहदमनीं आंगवण : निवृत्तिधर्मांचें आचरण

करावें क्षमेचें पूरतेपण : जैसे भिक्षुसि होते

७१६

इषण त्रय = पुत्रेषणा : लोकेषणा : वित्तेषणा : विगत रागः विरागः
अनुराग = आवडी ॥ ७१२ ॥

अनित्यता = नित्य नव्हे : विद्युलता ते क्षणेक : वाता = वायु वाहाति
हत = हतन होय ॥ ७१३ ॥

मनाचे अर्थ ते मनोर्थ : तल्लक्षणें मालिका : कांता = स्त्री : कटाक्ष ते
छतीस दृष्टीचे ॥ ७१४ ॥

अंकुर = अगरडे : क्षणभंगुर = क्षणैक : अस्तिर = स्थिर नव्हे ॥ ७१५ ॥

आंगवण = पुरुषार्थ : क्षेमा = धैर्य : पूरतेपण = संपूर्ण : भिक्षु तो
लुब्धपाणी ॥ ७१६ ॥ * ॥ तव श्रीकृष्णचक्रवर्तिं म्हणितलें : हाचि प्रश्न
युधिष्ठीरें गांगेयाप्रति केला म्हणौनि संपूर्ण असन्निधान परी निहपिली :
निहपण ॥ ८ ॥ मग नागार्जुनाचेनि दातारें यथौनि प्रकरण ॥ ९५ ॥

९६

भिक्षुची माहिती सांगण्याविषयी उद्धवदेवाची विनंती.

तवं उद्धवदेओ म्हणे “ तो कवणु : कवणीं गांविंचा ब्राह्मणु
क्षमेसि कंठभूखणु : तो कैसेनि जाला ? ”

७१७

९७

भिक्षुची कथा : राजाने सर्वस्व हरण केल्यामुळे क्षमेचा अंगीकार.

तवं बोले मुरारि : “ उद्धवदेवा ! अवंति म्हणिपे नगरी

तेथचेयां ब्राह्मणांमाझारि : नांव लुब्धपाणि तेयां

७१८

तो संपत्ति मेरूतें जीणे : कुबेरा आणि उणें

परि आळुकेया आंगवणे : होउनि ठेला

७१९

तो कृपणा शिरोमणि : कदर्या तरणीं

दलद्रयां लाणिं : ब्राह्मणु तो

७२०

क्षेमा लक्षणें स्त्री : तियेचें कंठभूषण ॥ ७१७ ॥ * ॥ उद्धवदेवीं प्रश्न
केला : कवण भिक्षुने क्षेमा अंगिकारिली : निरूपण ॥ १ ॥ तवं उद्धवदेव
म्हणे तो कवण हें प्रकरण ॥ ९६ ॥

आळकिया आंगवणे = अडकियाची आंगवण करी ॥ ७१९ ॥

कृपु दौर्बल्यं ॥ शिरोमणी = भुषामणी : कदर्या = कुत्सित अप्रिय अन्नं
भक्षणें : एवं दरिद्री : आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् । देवतातिथि-
मृत्यश्च स कदर्या इति स्मृतः ॥ १ ॥ लानी = सीमा : तरणी = सूर्यचि कां
जैसा ॥ ७२० ॥

१ खछझ. ंणीए. २ घछ. म्हणिजे. ३ जट. कुबिरा. ४ ट. आळुकीए.
५ ट. आंकणें. ६ घजझ. कृभिणां. ७ ख. दाळदीया. घ. दाळीदीया.
चछजट. दरीदीया.

संपत्ति आइकौनि तेयाची : पात्रें एति देसोदेसीचीं पुणुं तेयां वेल कवडेयांची : तियें जाति परांन्मुखें	
गजाचें दान आइकौनि : भवरांचे कापडिक ए टाकुनि ऐसां पेठवी कान झाडूनि : तरि हाणि कवणासि ते	७२२
ना तरि सांडूनि आंणिकि धूरा : चातकु ए मेघांचेया द्वारा ऐसां तो चुके तेया अवसरा : तरि तेयाचें काइ उरे	७२३
म्हणौनि गाति वातीं : पढतीं बोलतीं न धडावीं माघौतीं : संपत्तिमंतीं	७२४
पुणु तो लुब्धपाणि : घरीं पेओं न सुए पाणीं कुटंबा वरोची वीणवणी : एर काइ सांघों !	७२५

कवडेयाची = कवडाही नेदीचि : पराड्मुखें = विन्मुखें ॥ ७२१ ॥

दानार्थिनो मधुकरा विधिकर्णडालैः दूरे धृताः कलिवरैन मदांधबुद्धया ।
तस्यैव गंडयुगमंडनहानिरस्य भृंगा पुनर्विकशिपद्भवने चरंती ॥ १ ॥ कानाचां
ठाईं सुगंध असे : भवर लक्षणें कापडिक = काशिचे कापडी : पेठवी =
पाठवी ॥ ७२२ ॥

सरोवर लक्षणें धुरा = धुरवे : एवं कांहींचि उरे ना ॥ ७२३ ॥

गाती = गायन : वाती = वानणें : तथा वाघें वाजवीती : पढती =
शास्त्रें : बोलती = चातुर्यें : धुरेचा लाठ : जाड : वाड : कोड : क्वतिक :
मंती = संपत्तिवान् ॥ ७२४ ॥

न सुय पानी = मुनष्यासि म्हणे नदीसि उदक घेयावें आणि तांबया
भरुनि रांजणीं घाला : शिरयाणी = दुर्मिळता ॥ ७२५ ॥

१ क. तेया न ल्हाति. २ खघ. कवडेया यकाची. ३ चजझ. पराड्मुखें.
ट. प्राड्मुखें. ४ खगघछुज. पाठवी. ५ घच. जाए. ६ ट. ऐसांही.
७ ख. पठवावी, ८ छ. कुडुंब उदराचींता न मनी.

बाधकें ठेउनि न्हवति : राउलें नेलीं सर्व संपत्ति	
मग उपनली विरक्ति : जाला त्रिदंडि तो	७२६
अनेग देश नगरें : तो एकांकी विचरे	
ऐसा कव्हणि एकी अवस्वरें : पातला परलंबपुर	७२७
तेथ दुर्जनीं : पराभविला परि आनानीं	
परि विचाराची वज्रांगी लेउनि : साहिलीं तो	७२८
म्हणे 'सुख-दुःख-देता : हा जनु न्हवे निरुता	
न्हवति कालु देवता : कर्म आदिकरुनि	७२९
मनांचें करुनि आलें : मिचि लावि पुण्येपापाचें वेलें	
तेया होतीं ये फलें : सुखदुःखाचीं	७३०
आपुलिए दाढे : आपुलिचि जीभ रगडे	
तरि कोपें दगडगुंडे : घेयावे कवणावरि ?	७३१

नव्हतीं = गाइचां कोठां लघुसंका केली : त्रीदंडी = मनसा वाचा कर्तव्ये ॥ ७२६ ॥

एक एव एकाकी : प्रकर्षेसीं आलंबन ते प्रलंबपुर ॥ ७२७ ॥

दुर्जन = दुष्ट जन : परा = पारखे : भव = दुःख : आनि आनि परी : विचार लक्षणें वज्रांगी = सीलें ॥ ७२८ ॥

निरुता = निर्धारेंसीं : काल = अंतक : देवता = देहाभिमानिनि : कर्म ते आर्जित : वांचौनि न संपादी ॥ ७२९ ॥

मन = हृदय : तल्लक्षण आळें ॥ ७३० ॥ ७३१ ॥

१ खगघट. प्रळंभ°. चछजझ. प्रळंब°. २ कघझ. आननीं. छ. आनीं. चज. आनआनीं. ३ कखचछजट. साहिला° घ. साहिली ते. ग. साहिलें तेंणें. ४ ख. अवसरीं.

नां तरि कव्हणि एकि परि : आपुलाचि घाओ लागे आपुले कोंपरीं
तरि तेथ कवणांवरि : आवेसु कीजे ? ७३२

म्हणौनि मीचि आपणेंयां आपण : होत असे सुखदुःखा कारण
या जना काइसें दूखण : हा मज कांहीं न करी' ७३३

एसेनी विचार-बळें : भिक्षू पराभव साहिले
म्हणौनि घेयावे क्षमेचिये खोले : बोल दुर्जनाचे ७३४

९८

मोक्षधर्मनिरूपण : प्रास्ताविक

आइकैं भक्तचक्रवर्ति : हे संक्षेपोक्ति
मोक्षधर्म ते प्रस्तूतीं : सांघितले तुज'' ७३५

आवेश = ऐश्वर्य ॥ ७३२ ॥

कारण = हेत : दुषण = बाधा ॥ ७३३ ॥

विचार = विवेक : तल्लक्षणें बळ = पुरुषार्थ : पराचे भव ते पराभव
एवं दुःख : क्षमा = धैर्य : तल्लक्षणें खोल = गलगती : दुष्ट जन ते
दुर्जन ॥ ७३४ ॥ * ॥ तवं मुरारी बोलीला : लुब्धपाणीची राउळें सर्व संपत्ति
नेलया क्षेमा अंगिकरिली : निरूपण ॥ १७ ॥ तवं बोले मुरारी यथौनि
प्रकरणें ॥ ९७ ॥ * ॥

हें संक्षेपोक्ति=संकळौनि मुद्रित बोलणें : प्रस्तुति=सांप्रत ॥ ७३५ ॥ * ॥
मोक्षधर्म निरूपण ॥ १ ॥ आइकैं भक्तचक्रवर्ति हें प्रकरण ॥ ९८ ॥ * ॥

१ खघचछजझट. * २ घ. भिक्षुनें. ३ घ. व्रतीं ४ कखगघचछ.
सांघैन.

९९

मोक्षधर्माचें ज्ञान होऊनहि विषयोर्मि कां आटोपत नाहीत ?

तव म्हणे मंत्रपती : ऐसे मोक्षधर्म जाणिजति

ऐसांहीं न धरे विख्यांची उति : ते केवि सांधें ७३६

जेया विषय पीयूष निवडे : तो सांडूनि अमृताचे घडे

महुरें घाली दाढें : ऐसें केवि होए ? ७३७

१००

रजोगुणाचा प्रभाव. पुरुषव्याची कथा

तव श्रीकृष्णराओ बोलिला : " हा रजोगुणाचा उधळी

पडे ज्ञानांचां डोलां : योगियांसि ७३८

एतुलेनि कामांचां सरजालीं : कांहिं न संभाली

विख्यावरि घाली : असासितु ७३९

मंत्री = प्रधान : पती = तयाचा स्वामी : उती = उत : तथा उद्भव :
तथा उठावा ॥ ७३६ ॥

विषय लक्षणें विष : ईश्वर साधन लक्षणें : पीयुष = अमृत : निवडे =
भिन्न देखे : घडे = घड : तथा कुंभ : महुरें = गोड : खारक्या नाग
॥ ७३७ ॥ * ॥ तव उद्धवदेवीं प्रश्न केला : मोक्ष धर्म जाणितले : बणठे
असतां विषयाची उर्मि न धरे हें केवि घडे : निरूपण ॥ २ ॥ तव म्हणे
मंत्रीपती : यथौनि प्रकरण ॥ ९९ ॥ * ॥

उधाळा = धुळिरा : तथा स्त्रीवरी मंत्रुनि रक्षा टाकीति आणि भ्रांति
होय : ज्ञान लक्षणें डोळेयांत पडे : योग बाणला तो योगिया ॥ ७३८ ॥

काम लक्षणें सर = बाण जालीं कळनि : असासीत = आकस्मात : भावें
आवेशला ॥ ७३९ ॥ * ॥

एचि अर्थि उद्धवदेवा ! : तुज ईतिहासु सांघैन निचनवा जो विरहीं बोलिला पुरूरवा : उर्वसियेचां	७४०
शापांतव उर्वसी : आलि मर्त्यलोकासि मग तेया चक्रवर्त्तिसि : जाली अर्धांग ते	७४१
कव्हणि एकी अवस्वरीं : शापांतु जाला तिये सुंदरी सर्वेचि रायातें सेजारीं : सांडूनि निगाली ते	७४२
नरनाथु वीवस्त्रु तैसाचि : पाठीं धांविंनला सर्वेचि तवं वलघळी मालि गगनाची : देखिलि ते	७४३
ते वास न पाहे माघौती : तव्हीं पाठीं धांवे तो नृपचक्रवर्त्ति ये विखयांचिया आर्त्ति : कवणुं के धांवे ना !	७४४
मग म्हणे तो 'कांते : पारूख पारूख माते बोलु एकु पुसैन तुते : मागिला पुढाराचां	७४५

यचि आर्थी = अर्थ सिद्धी कारणें : इतीहास = आल्पमात्र : नीच = निरंतर : नवा = नूतन : रह = एकांते : विरह उर्वशिएचा भरला ॥७४०॥*॥

शाप तो दुर्वासाचा ॥ ७४१ ॥

शापाचा अंत जालया सेजारीं = सेजेवरी ॥ ७४२ ॥ * ॥

उळघळी = वेघळी : गगन लक्षणें माल ॥ ७४३ ॥

एवं सर्वत्र धांवतील ॥ ७४४ ॥

माते = मजकडे : पारूखे = फिहनि पाहे : भावें धीरी धीरी : बोले एक = वाकनिश्चय : पुढार = घराचा : एवं भाक ॥ ७४५ ॥

१ खगघचछजझट. पुरीं २ खगघ. श्रापां ३ घ. श्रापांतु. ४ ग.
°घति, घ. °घत. ट. °घतां. ५ घ. पोकळी.

एन्हवीं जाणिजे कौलिक : बोलखिजे वैसिक	
तेथ सिहाणे लोक : बोलों लाजति	७४६
मन मोडे : स्नेह विघडे	
तें मैत्र माघौतें न घडे : धात्रेयास्तैव'	७४७
आपणेयां आपण एकला : राओ बोले भूलला	
तवं दूरि पातली ते अबला : जात देखेचि नां	७४८
सर्वेचि विरहानलें : सर्वांग कवललें	
चैतन्य मुसावलें : प्राण कळे आंतुं	७४९
मग तो म्हणे राजन्य-मौली : 'जिंह ते सर्वस्वें अनुसरली	
तन्ही स्त्रि एकि आपुली : कव्हणीं न म्हणावी	७५०
वैसकाचां पांसीं : हे बांधौनि उसासि	
म्हणौनि स्त्रियांचा विश्वासु मानसीं : कव्हणिंह न करावा	७५१

कौलिक = रोग : तो जालया दृष्टीसि भ्रांति पडे : वैश्यक = वैश्यकरण :
एवं मंत्रें स्त्री वैश्य होय : लाजति ते विलक्षण म्हणौनि ॥ ७४६ ॥

धात्रया = ब्रह्मा : एवं संधाता म्हणौनि ॥ ७४७ ॥ ७४८ ॥

विरह लक्षणें आनळ : कवललें = व्यापिलें : चैतन्य = अंतःकरण :
मुसावलें = मुछित जालें : प्राण = हृदय : तल्लक्षणें कळिका = कमळ ॥ ७४९ ॥*॥

राजयाचा मुकुटमणी : अनुसरली = अधिन जाली ॥ ७५० ॥

वैशकाचा = वैश्यकरण : तल्लक्षण पांशीं = बांधौनि : उसासी = भोकी :
मानसीं = हृदय ॥ ७५१ ॥

१ कखचज ०तव. २ ग. बोलों. ३ चछजट. ०कळिके. ४ घ. लागौनि.
५ खगचज. वैशि ६ ख. कव्हणें.

पाहा पां कैसी : न वोळतां मांसीं निगाली उर्वसी : एके वेलें	७५२
आधीं पडिलेपणें : नागवी अर्थे प्राणें सेवटीं घेउनि जाए उ०पणें : धर्ममोक्षाचें	७५३
इयेसि काइसा बोलु : मीचि गेल्यां बरलुं जो इयेचा मस्तकु-तलु : पाहेंचि ना	७५४
हें कपटाची कसवटी : अनृताची माहावटी ना हे उकलली पूटि : क्रोध-भूजंगाची	७५५
हे पापाची उतरवेठ : नरकाची राजवट मुक्तिचें वज्रकपाट : कामिनि हे	७५६

कैसी = आश्चर्यकारक ॥ ७५२ ॥

पडिये = आवडे : पडिलेपणें = लागलेपणें : अर्थे = द्रव्ये : प्राणें = जीवें : वोपणें = दातव्य ॥ ७५३ ॥

वरळ = भुलिलेपणें = भावें भ्रांत ॥ ७५४ ॥

कपट = कापट्य : तल्लक्षणें कसवटी = कसाची वडी : एवं परिक्षा : महावटी = थोरवटी = वडी : एवं कुहंदाची : जडाव करावयाची : एवं खारसोळी : पुटी = वेंटाळी : तथा पुटकळी : क्रोध लक्षणे भुजंग ॥ ७५५ ॥

उत्तरवेठ = उत्तरपेठ : राजवाट = राजपंथ : मुक्तिलक्षणें मंदीर : त्यासि आडवे वज्राचे कपाटचि कां जैसे ॥ ७५६ ॥

१ खगचळु श्ट. बोलत. २ घचझ. पडिले° ट. पडिले° छ. पडिले°
३ ख. जालां. ४ खघचउजझट. त्याची.

दुर्गधीचिये टांकशाले : अमेध्याचें पहिलें मोप पडिलें

तेया नांव जर्गी ठेवीलें : स्त्रि ऐसें

७५७

थवथवीता मासा : घातला चामाचा बोकसां

किं तेथे^३ भाओ उपजे कैसा : विखयेरूप !

७५८

शिराजालें सरिसा : गुंफौनि अस्थिचा पाशा

शिव ! शिव ! स्त्रियेचेनि^४ रूपें कैसा : रचिला प्राणियांसि !

मांसपिंडांभवंती : भोखारिला फाटकिया कांती

किं कैसें जग ठकिलें धूर्ति : तें रूप वानु^५नियां

७६०

अस्थिचा पुंजा : गुंडालीला मज्जा

मग काढिला बोझां : श्रोणिताचां

७६१

दुर्गधी लक्षणें टांकशाळेचा ठाई : आमध्य लक्षणें मोप=चकत्या ॥७५७॥

थवथवीत = थव थव अशुद्ध गळे : बोकसां = वस्त्रें वेष्टावयाचा : तथा बुधल्याचा : एवं गवसणी : भाव = हांवभाव ॥ ७५८ ॥

शिराचें जालें : सरिसा = समवेत : पांसा = फांसा : तथा सांपळा : भावें सांटा : शिव शिव = कल्याण कल्याण : हाय हाय : रचिला = निर्मिला ॥ ७५९ ॥

मेदमांसाचा पिंड : तया भवंती : बोखारीला = झाकिला : फाडुकी ते : ९ : भेदीं : एवं नव द्वारें : धृति = धृ धारणे हा धातु : एवं धरिले : धृती = निधारेंसीं : तें रूप वांचौनिया = आणिक विटंबितें नाहीं ॥ ७६० ॥

पुंजा = एकवटा : मज्जा = त्वचेखालिल सारटा : श्रोणित अशुद्ध : तल्लक्षणें बोझा काढिला ॥ ७६१ ॥

१ खघझ. * २ गचझ. भोकसा. ३ क. * ४ खगघच. स्त्रियेचें.
५ क. पिंड. ६ ख. वीटंबिलें. ७ क. आनुनियां.

तिए खिएची घडणी : केलि मळमुत्राची पुँखणी	
तिये नावं ठेउनि रमणी : लोकु भोगितु असे	७६२
किंबहुना मुखरूपें नसुधा : आस्वादिजे श्लेष्मेयांचा बांद्रा	
बापु बळियाँ कुसुमायुधा : कैसे जग विटंबिलें !'	७६३
ऐसां युक्ति-विलासीं : खि विचारिली मानसीं	
मग राओ उर्वसिएसि : विरांमला तो	७६४
निवर्तली विरहव्यथा : पुँरवा राहिला आत्मसंस्था	
म्हणौनि रजाचिया अवस्था : ज्ञानींयां ऐसें होए	७६५

घडिणी = घडिली : पुरवणी = पुरवटा : तथा पुरावा : रमयतीति रमणी ॥ ७६२ ॥

बहु ना=बहुत बोलणें ना : मुखरूपें = रसाचें मुख रूप आहे : नसुधा=केवळ : अस्वादिजे = अस्वाद घेइजे : श्लेष्मा = लाळ-संबुड : यांचा बांधा केला असे : बाप = धन्य धन्य : आश्चर्यकारक : बळिया = पुरुषार्थी : कुसुमायुध तो मदन : विटंबिलें = विचंबिलें ॥ ७६३ ॥

ऐसा = पूर्वोक्त प्रकारीं : युक्तिविलासीं = युक्ती बोलौनि : मानसीं = अंतःकरणीं : विरमला = विरामातें पावला ॥ ७६४ ॥

निवर्तली = गेली : विरह लक्षणें व्यथा = रुजा : आत्मसंस्था = पूर्विल संस्थे आला : अवस्था = वेच ॥ ७६५ ॥

१ खगझट. पुरणी. २ घ. बळियाडा. ३ घ वीराला. गछुजट. वीरमला.
४ खगघचछुजझट. पुरीं

या कारणें उद्धवदेवा ! : सत्वाचिया वांठिवा
रजोगुणु जीणावा : भलेतेया परी”

७६६

१०१

उद्धवदेवाचा प्रश्न : संसार-भुजंगाचें विष तूं कसें उतरवितोस ?

तवं म्हणे भागवतु-तिल्लकु : “तुं मंत्र-मंडलीचा नाएकु
तरि संसाराचा कालडंकु : उतरीसि कवणीं परी ?

७६७

पांतां ए चराचरीं : भव-भुजंगाचें विष उतरी

ऐसा कव्हणि नेदखें पांचाखरी : तुजवांचुनि

७६८

जैसी समुद्रासरोवरा : माझि अमृताची वरो दिजे अमरा

हे हातसुटि क्षिरसागरा : वांचुनि नाहीं

७६९

वांठिवां = पुरुषार्थ करुनि ॥ ७६६ ॥ * ॥ तवं श्रीकृष्ण चक्रवर्ति
म्हणितलें : रजोगुणाचा उधाळा : ज्ञानिया योगियासि डोळां पडिलयावरि
घाली आसासीत : पुररवियाचेनि न्यायें : निरूपण ॥ २९ ॥ तवं श्रीकृष्ण-
रावों बोलिला : यथौनि प्रकरण ॥ १०० ॥

परि हा स्वतएव त्यागिया : भगवंत संबंधीक ते भागवत म्हणावे :
तिल्लक = त्याचा भूषामणि : मंत्री = प्रधान : तल्लक्षण मंडळ = प्रांत : चाळक
= राज्य चालविता : दुसरें : नाइक = स्वामीं भावे मंत्रमंडळीचा = धन
मंत्रियाचा : नाइक = स्वामीं : तरी संसार लक्षणें काळ = सर्प : डंक =
झोंबला : भावे ग्रासिला ॥ ७६७ ॥

पांतां = पाहातां : भव = अविद्या लक्षणें : पांचाखरी = मंत्रवादी :
गुणिया ॥ ७६८ ॥

समुद्र ते सात आणि सरोवर ते पांच : माजि = तयामध्यें : अमृताची
वरो दिसे तयाचां ठाई दिसे = दीसत असे : परी आमर जे देव ते अमृत भरीत :
तया कारणें दातव्यार्थी : हातसुटी = औशर्यगुण तो क्षिरसागरावांचौनि
नाहीं ॥ ७६९ ॥

नां तरि नर्दनदी होती दळवाडी : परि चातकाची सांकडी देखतखेओ फेडी : ऐसा जलधरुचि होए	७७०
तैसें भव-भुजंगाचेनि गरळें : हें जीवजात घारैलें तें ज्ञानाचेनि सुद्धाजलें : जीवविता तुचि एकु	७७१

१०२

श्रीकृष्णाकडून 'डंक' प्रकरणाचें निरूपण.

मग म्हणे श्रीचक्रपाणि : "आइकें भगत-शिरोमणी ! तुज सांघैन धावणी : या संसार-भुजंगाची	७७२
मि होडेचा पांचाखरी : परावाचेचा बीजाखरीं पाचारुनि दाटि उभारीं : जीवात्मेयांची	७७३

दळवाडी = उदकाचा समुद्र : सांकडी = उदकाचें सांकडें ॥ ७७० ॥

गरळें = विषें : घारैले = विषें व्यापुनि गतप्राण जाले : ज्ञान लक्षणें
सुधा = आमृत : तेंचि जळ = उदक : जीवविता = वांचविता ॥ ७७१ ॥ तव
उद्धवदेवीं प्रश्न केला : संसाराची नाव कवणे परी उत्तरीसी : निरूपण ॥ ५ ॥
तव म्हणे भागवत-तिल्लकु यथौनि प्रकरण ॥ १०१ ॥

धावणी = उपचार ॥ ७७२ ॥

होडेचा = प्रतिज्ञेचा : परावाचा लक्षणें विजाक्षर = रहस्यें : मंत्ररूपी :
पाचारुनि = जोन्हळे पिवळे आरण्यांत मंत्रुनि टाकी आणि सर्प पाचारुनि
गतप्राण मनुष्यापासि आणि : दाटी = लहरी : उभारी = सर्प उभा करुनि
बोलवी : ऐसें साहित्य असे : तें न्यायें जीवात्मयाचें अविद्या लक्षणें विष
उत्तरी ॥ ७७३ ॥

लाउनि निर्वेदाची वाटी : पाए वीखांची कसवटी	
तवं अंतरात्मेयां जालु उठी : विषय-वासनेचा	७७४
तेव्हलि घालुनि सन्निधानाची उत्तरी : बांधें कृपादृष्टिची भारदोरी	
ल्यांगाबंधु भलेतेया परी : घालीं ब्रह्म-वासनेचा	७७५
करुनि कर्मत्यागाचि झाडणी : बांधें वैराग्याचा रक्षामणी	
मग भारुनि दे पाणीं . विचार-शास्त्रांचें	७७६
अन्यथाज्ञानाचिया लहरी : श्रवणज्ञानाचेनि संकेतें धरी	
मोहाचा पाहारा चुकविति परि : मिचि जाणें	७७७

निर्वेदादि = तल्लक्षण कांस्याची वाटी : लाउनि : विषय लक्षणें विष : कसवटी = परिक्षा : विषये सेवनेची वासना : तल्लक्षणें विषाचा जाल उठी = उदयातें पावे : यथ पाहीन्या सर्पाचें साहित्य ॥ ७७४ ॥

मग सन्निधान लक्षणें उत्तरी = एवं औषधवल्लीची उत्तरी घालुनि = बांधुनि : कृपादृष्टी आवलोकणे : तल्लक्षणे भारुनि दोरी बांधणें ते भारदोरी : बांधे : तागा = सुताचा : तथा तागा = आंबाडीचा : त्याग केला तल्लक्षण = मनकटीं बांधणें : भावें : ब्रह्म = ईश्वर : वासना = होआवा ऐसें स्मरण : तल्लक्षणें बंध घाली = बांधे ॥ ७७५ ॥

कर्म = चतुर्विध कर्म : त्याचा त्याग करणें : तल्लक्षणें = निंबाचा डाहाळा घेउनि झाडनी करी : वैराग्य विहीलें : तल्लक्षणें रक्षा लाविली आणि मणी बांधला : भावे राखावेयाचा मणी तो रक्षामणी : विचारशास्त्र = शाब्द चरितार्थ : तल्लक्षणें भारुनि = मंत्रुनि : पाणि दे ॥ ७७६ ॥

अन्यथा ज्ञान : डुळकैलयाचेनि दृष्टांतें उद्भवे : तल्लक्षणें विषाच्या लहरी उद्भवति : तिया श्रवणें ज्ञानाचेनि = ज्ञानाचेनि श्रवणें करुनि : संकेतें = निरूपणें भावें सिद्धांतें : धरी = दूर करी : मोह = ममता : पदार्थी उदयातें पावें तल्लक्षणें : पाहारा = पाहान्याचे सर्प : चुकविति = न्यासु करीती : परि मीचि जाणे ॥ ७७७ ॥ * ॥

१ खघळ. पाहें. २ ज. विषय^० ३ खळजझट. तागा^० ग. नागा^०
४ घ. घालें. ५ क. ज्ञानाची. ६ छ. श्रवण विज्ञान संकेतें,

- ब्रह्म-साक्षात्काराचा कसा : मी बांधें सरिसा
तेव्हळि करावा भवसा : वांचलेपणाचा ७७८
- करुणेचा रा रा करीं : ठाउनि अविद्या-विख उतरीं
मीं राखें दाटिं यापरी : जीवात्मेयांची ७७९
- मग समुद्रेंसीं सरिसा : गंगेचा उद्यु मीले जैसा
हा आत्मा एकवटे जैसा : ब्रह्मस्वरूपेंसीं ७८०
- हें सकळै सांडुनि दृश्ये : जिवा होए ब्रह्मेंसीं समरस्यें
हेंचि मोक्षाचें रहस्ये : उद्धवदेवा ! पै ७८१

साक्षात्कार = प्रत्यक्षाकार : एवं उ संचरीलें : तल्लक्षणें कसा
बांधिला : सरिसा = समवेतचि : वांचलेपणाचा भवसा = अव्यभिचारी ऐसें
जाणा ॥ ७७८ ॥

करुणा-शक्ती करुनि : तल्लक्षणें रा रा तो मंत्र : भावे कर = हात :
तल्लक्षणे कृपेकरुनि : ठाउनि = जीवस्वरूपाचा ठाउनि : भावे शाब्दीचिये
ठाउनि : अविद्याछेद पर्यंत : उत्तरी छेदी : दाटि = लहरी : जीवात्मा=कोरडा
ज्ञानिया : मग अविद्याछेद विषदं तरी भक्तही बोलीजे ॥ ७७९ ॥ * ॥

ब्रह्मस्वरूप लक्षणें समुद्र : सरिसा = सारिखेपण : जीवलक्षणें गंगेचा बोध :
एकवटे = मीसळे : एवं कोरडा ज्ञानिया : ब्रह्म तें पाठि शब्दें बोलिजे ॥ ७८० ॥

सांडुनि सकळही दृश्य = साधन : निवर्तलेया कांहींचि न देखे : समर-
साचा आतिशयो तें सामरस्य : एवं मीळनि : रहस्य = बीज ॥ ७८१ ॥ * ॥
श्रीकृष्णचक्रवर्ति डंक प्रकरण निरूपिलें : निरूपण ॥ १० ॥ मग म्हणे श्रीचक्रपाणी
मथौनि प्रकरण ॥ १०२ ॥

१०३

ब्रह्मस्वरूपाच्या आनंदांत सुख नाही. भक्तीच्या निरूपणाची विनंती.

तवं म्हणितलें भगतराजें : “ जी ! एकत्व मुक्ति बोलिजे

तरि तिण आंधाराचीण सेजे : मज रिगवे ना ७८२

जिण मुक्तिचां पेजां : आनंदरसु नाहिं तुझा

तेया मोक्षाचा अवज्ञा : आपणेयां कवण लावी ७८३

आणिक एक : ब्रह्म तें तवं नपुंसक

म्हणोनि तेयाचिणै मिलणि सुख : हें^४ तवं घडेही ना ७८४

म्हणोनि आत्मस्वरूपाचां सेजारीं : आनंदु भोगीजे निरंतरीं

ते भक्ति कैसी सुंदरी : तें सांघै सर्वज्ञनाथा ! ” ७८५

एकत्व = मीसळोनि : एवं ब्रह्मीं ज्ञानियासि प्राप्ति : तल्लक्षणें अंधाराची सेज : कां : सन्मुख नाहीं म्हणोनि तो अंधारचि : तें मज नको : तिये साध्यीं मज रिगवे ना : ऐसें भक्त बोले तो उद्धवदेव ॥ ७८२ ॥

मुक्ति लक्षणें पेज = तांदुळाचें वेळन : आनंद लक्षणें रस = दुग्धादिक : तुझा नाही : अवज्ञा = आलंबन ॥ ७८३ ॥

आणिक एक = आक्षेप : ब्रह्म हा शब्द तवं नपुंसक : एवं शब्दलींग ; तेयाचीये प्राप्ती = मिळनिसी सुख = ईश्वरस्वरूपीचें सुख नाहीं : वांचोनि आपुलें असे : कां दुमदुमीत असे म्हणोनि ॥ ७८४ ॥

आत्म = आपुलें स्वरूप : तल्लक्षणें सेजार गृहीं : सुंदरीं = उत्तम ॥ ७८५ ॥
॥ * ॥ ब्रह्मीं भेद देखिला म्हणोनि उद्धवदेवीं प्रश्न केला : निरूपण ॥ ४ ॥ तवं म्हणितलें भक्तराजें यथौनि प्रकरण ॥ १०३ ॥

१ ख. भक्ति^० घच्चछजज्ञ. भक्त^० २ छ. लावील. ३ ग. तेयाचेनि.

४ ख. तें आधिचि ना. घ. हें तवं आधिचि ना.

१०४

भक्ति-निरूपण

तवं म्हणे कैवल्यपती : “ माझि द्विधा भगति

तरि सगुण ते प्रस्तूतीं : आइक तुं

७८६

आराधनीं अनंतीं : भजिजे माझिए मूर्ति

अनेगीं स्तोत्रीं स्तूतीं : स्तवन कीजे

७८७

कर्म-कुसुमाची लाखौली : वांवि माझां चरण-कमळीं

दिपवती उजळावी भली : भाव-रत्नांची

७८८

तपाचां ताटीं : ध्यानाची बोनेवाटी

विस्तारुनि सेवटीं : मज आर्पावी

७८९

द्विधा = दोनि : एवं बोले : १ : आणि कोरडे : २ : सगुण = बोलेया
पुरुषाची चर्या सांगितली : त्याचें फळ = प्रेम : एवं पुनःसंबंधीं प्रेम होय :
ऐसें सांगताति : प्रस्तुति = आतां आइक ॥ ७८६ ॥ * ॥

आराधनीं = राध साध संभुक्तं : असमंतात् राधन इति अराधनं : एवं
पुजन : निर्हेतुकादि भजनं : स्तोत्रीं = स्तवावयासि अर्ह : तेणें करुनि : स्तुति =
स्तवन करावें ॥ ७८७ ॥

कर्म = नित्यक : नैमित्यक : आचरणें तल्लक्षणें कुसुमें = पुष्पें : लाखौली =
लक्षवेहीं पुजन करीं : चरण लक्षणें कमळीं वावी : भाव लक्षणें रत्नांची
दिपवती = आरती : उजळावी = पाजळावी ॥ ७८८ ॥

तप लक्षणें ताट : ध्यान लक्षणें बोणें = दुधभात : हृदयलक्षणें वाटी :
स्मरणें करुनि हृदय लक्षणें वाटी भरुनि मजचि आर्पावी = समर्पावी : एवं
आरोगण देयावी = निर्हेतुक स्मरण करावें ॥ ७८९ ॥

किंबहुना यज्ञ-दाने-व्रते : आराधार्वे माते

परि कव्हणा फळाची चाड ते : करौवि नां

७९०

आईकें प्रियोत्तमा ! : या भक्ति-द्रुमा

तें जाण माझे प्रेम : फलरूप तें

७९१

जेथें मन पांगुलैजे : वेदु बोवडैजे

तें बोलिं केवि सांघिजे : प्रेमस्वरूप

७९२

तें सांघतां दुआड : आइकतां अवघड

तन्हि आळुमालु उघड : सांघैन तुज

७९३

बहुना = बहुत बोलणें ना : आतां पुरें करूं : यज्ञ = दैवराहाटिचे यज्ञ :
एवं सन्निधानीं असन्निधानीं भजन : दान = पुजन : भावें जन्म ईश्वरासि
देयावें तें दान : व्रत = परिछेदादि : असमंतात् राधनं इति अराधनं : एवं
पुजावे : कोणा फळाची चाडि ते : सन्निधान पुनःसंबंधापासुनि अनुभुतीपर्यंत
हेतुपूर्वक : अपेक्षा न करावी : ऐसा उपसंहार केला असे ॥ ७९० ॥

प्रियोत्तमा : प्रिय = मज आवडती जे भक्त त्यांत उत्तम = संपूर्ण प्रेम
आणि सदेहीं मोक्ष : भक्ति लक्षणें द्रुम = वृक्ष : प्रेम फलरूप = प्रेम फळातें
देइल : एवं अनुभूति होइल ऐसें जाण ॥ ७९१ ॥

मन = हृदय : पांगुलैजे = पांगुळ जालें : वेद ते च्यान्ही : तथा ब्रह्म-
विद्या : बोवडैजे = बोवडी वोळली : केवि = कैसे ॥ ७९२ ॥

दुवाडु = बोलवेयासि वाड नाही : आळुमालु : आल्पमात्र : उघड =
प्रकट ॥ ७९३ ॥

१ खगघट. कव्हणी. २ खग. चीए. ३ खग. चाडेतें. ४ ख. करावें.
५ क. एथ.

आत्मेयांची जिवाली : मि कृपाकटाक्षें निहालीं

सर्वेचि दिसे डिरैली : प्रेमलता तेथ

७९४

तेया प्रेमाचा मधुर : शांभवसुखापसि मधुर

तो गोडिया घे उपरु : ब्रह्मविद्येतें

७९५

तेया अनुरागाचिए चोले : रांपे इंद्रियांचें मैले

तें चैतन्यरत्नांपस उजालें : अधिक दिसे

७९६

आत्मा सुरंगु होए ऐसा : मुक्तिचा अंगरागु नव्हे सरिसा

किं बोझां काढिला जइसा : आनंद रतिचा

७९७

जीवाळी = जीवनरूप : एवं पुरभजनाचा अधिकार • कृपारूप कटाक्षें
निहाळी = अवलोकन : डिरैली : आंकुरैली : प्रेम लक्षणें लता=वेली ॥७९४॥

प्रेमलक्षणें मधुर = आंबयाचा वार : शांभव = चिज्जड सूखासि :
मधुर = गोड : उपर = श्रेष्ठ : भावे आधिकाव : थोरी : ब्रह्मविद्येतें = विशेष
ज्ञानियापसि आधिकाव ॥ ७९५ ॥

तया = प्रेमाचिया : अनुराग = आवडि : तल्लक्षणें चोळेचा रंग : रांपे =
रंगे : इंद्रिये = ज्ञान इंद्रिये : तल्लक्षणें मैले = वस्त्र : चैतन्य = चैतन्य विद्या :
तल्लक्षण रत्न उजाले = प्रकाशे आणि सूखें : एवं चैतन्य-विद्येपसि अधिक :
दर्शन आणि सूख ॥ ७९६ ॥

आत्मा = जीव आत्मा : सुरंग तो प्रेमें होय : मुक्तिचा = ज्ञानियाचा
मोक्ष जे ब्रह्मांचि : तियेचा अनुराग = आवडि : एवं ज्ञानियासि आपुला
साध्यीं जे आवडिपर जो वेच तो भक्तासरिसा = समपाडत्वे नव्हे : आनंद
रति=अनुभूति रति : तल्लक्षणें बोझयांत रंगउनि काढिला कां जैसा ॥ ७९७ ॥*॥

प्रेम-समुद्राचें भरितें जैसें : आनंदाश्रु एंति तैसे	
किं सुखा डिर फुटले मीसें : पुलकांचेनि	७९८
आनंदा पाझरू फुटला : तैसा स्वेदु ए कपोला	
ऊरुकें दाटतसे उमाला : कंपादिभावाचा	७९९
अहिर्निशीं माझे रूपडे . वांचूनि डोलेया आंन नावडे	
वाचेसि आरोचक पडे : आंन बोलणेयांचें	८००
कथामृतें लंपटें : निऱ्हां होंति कर्णपुटें	
पुजाबंध गोमटे : हस्तपल्लवीं	८०१
माझे सन्निधान : तेंचि एक जीवन	
न ऱ्हाति मिआंविण प्राण : तेयांचे घडिभरि	८०२

आतां आठै सात्त्विक ॥ प्रेम लक्षणें समुद्र : तयास जैसें भरितें ये : तैसें अनंदेकरुनि अश्रु यति = डोळे गळति : किं प्रेमसुखासि डीर फुटले : मिषे = मिषांतरें करुनि : पल्लव = अंकुर : एवं रोमा सांगितली ॥ ७९८ ॥

आनंद तो प्रेमाचा : तयासि पाझर फुटला : स्वेद = घर्म : उरकें = बाष्पेकरुनि कंठ दाटे : उमाला = उठावा : कंपादि म्हणितलेया उरलें ते आवघे जाणावे ॥ ७९९ ॥

रूपडे = रूप : आन = आणिक : आरोचक = अरुचि : बोलण्याचें = अन्यकथनाचें ॥ ८०० ॥

कथा लक्षणें अमृतें करुनि : लंपटें = लागटें : पुटें = कर्ण-युगळें : हस्त लक्षणें पाल्लवे : पुजा वांधावेयासि : करी लाविले : गोमटे = बरवे ॥ ८०१ ॥

जीवन = जीववीतें : मियावीन = मज विरहीत : तया = भक्ताचे ॥ ८०२ ॥

- आईकै उद्धवदेवा ! : माझें दास्य सेवा
तोचि जिवाळा निचनवा : तेयासि होए ८०३
- परिएसैं प्रियोत्तमा ! : मिचि भक्ताचा आत्मा
म्हणौनु मज आत्मरामा : पुणु पढिए तो ८०४
- पांतां ब्रह्मशंकरेंसीं : मज प्रिति नाहीं तैसी
तो अनुरागु नांहिं लक्ष्मियेसि : एरांचा पाडू काईसा ८०५
- किंबहुनां सहसा : आपुला स्नेहो नांहिं तैसा
उद्धवदेवा ! मज कां जैसा : तुं पढियेसि ८०६

दास्य ते बाह्य : सेवा ते अंगलग : जिवाळा = जीववीती कळा : नीच = निरंतर : नवा = नुतन ॥ ८०३ ॥ * ॥

प्रिय जे भक्त : तयांत उत्तम : आत्मनि आराम : आत्मराम : मी
ऐसा होत सांतां : पुन = पर : तो = भक्त : मज पढिय = आवडे ॥ ८०४ ॥

पांता = पाहातां : मज = मजकारणें : तुझां तुझा ठाईं प्रीति अहे :
जैसी तैसी : ब्रह्म = सत् ब्रह्म : आणि शंकर = अव्यक्त ईश्वर : तया तैसी
नाहीं : तो अनुराग = आवडी नाहीं : लक्ष्मी = मायसि : यराचां सकळ
देवतांचां भावे यराचा = ज्ञानियाचा : एवं कोरडे : दुसरें : ब्रह्म श्रीकृष्ण-
चक्रवर्ति आणि शंकर = बळभद्र : लक्ष्मी = मायची उळगणी : यरा =
सकळा देवता तें : ब्रह्म = ब्रह्मा : आणि शंकर = महादेव : लक्ष्मी = कमळजा ॥ ८०५ ॥

बहु ना = बहुत बोलणें ना : सहसा = सर्व प्रकारीं : आपुला = आपुला
ठाईं : आपुला स्नेह नाहीं : जैसा तुझा ठाईं अहे तैसा आपणावरि आपुला
नाहीं : तुं मज पढिये = आवडतोसि ॥ ८०६ ॥

भक्तांतें आंगेंसीं : मी धरिं अहिर्निसीं	
केव्हलीं तेयासि : विसंबे ^३ नां	८०७
सर्वें सर्वें पाठीं : करीं सन्निधानाचि घरंटी	
संसारेसीं परजीं सेवटीं : मीचि तेयालागि	८०८
तो भक्तचक्रचूडू : मियां केला ललेवडू	
म्हणौनि तेयासि नांहिं कव्हणाचा पाडू : या चराचरीं	८०९
तेया नाहीं क्षूर्धा पीपासा : निवर्त्ते द्वंद्वाची अवदशा	
समूळीं तुटे पांशा : विकल्पाचा	८१०
तेया वैराग्याचें बैसणें : शांभव सुखाचें पाएपुसणें	
उतरिजति निबलोणें : अष्टमां सिद्धीचीं	८११

अंगेंसीं = नित्य संबध : विसंबे ना = वियोग नेदी ॥ ८०७ ॥

सर्वें सर्वें पाठीं = प्रेम दिधलिया उपरि : सन्निधान : लक्षणें घरंटी = गम्ति : संसार = अविद्या : परजी = हातवसुनि छेरी : सेवटीं = विशेष-ज्ञानियाचा अंतीं ॥ ८०८ ॥

चक्र = भक्त-समुह : तथा ज्ञानियाचा समुह : त्याचा चुडामणी : लडिवाळ = लाडकेपण : पाड = लेखा : भावे भय नाहीं ॥ ८०९ ॥

द्वंद्व = देहद्वंद्व आणि मनोद्वंद्वें : तल्लक्षणें अवदशा = दरिद्र : मुळेसीं सहवर्तमान समुळ : कैवल्य लक्षणें पाशा = बंधन तुटे ॥ ८१० ॥

वैराग्य = चैतन्य-विद्यावंताची विरमता : तल्लक्षणें = बैसणें : शांभव = चैतन्य : निंब आणि लोण उत्तरुनि टाकीति : तेचि सिद्धीचें ॥ ८११ ॥

१ चज. अहं २ ख. ही. ३ खगझ. विसंभे. ४ घ. सन्ने ५ खघ. प्रजी. ६ खगचझ. क्षुत्पीपासा. ७ खगचछझट. माहां

म्हणौनि ए संसारीं : जेयातें माझि भक्तिश्री अलंकरी
तोचि एकछत्रि राणिव करी : आनंद-मंडलीची

८१२

१०५

गोप्य ज्ञानाचें निरूपण.

आइकें भक्तचक्रवर्त्ति : हें वैराग्य ज्ञान भक्ति
मियां गोप्य अति प्रीति : निरूपिलें तुज

८१३

१०६

श्रीकृष्णाच्या निरूपणाचा महिमा : काही संदेह राहिला काय म्हणून प्रश्न.

हें सार सकळ शास्त्रांचें : रहस्य सर्व धर्मांचें
जीह्वार कैवल्याचें : निरूपण हें

८१४

तुझेया हृदय-पथा : हे आलि निरूपण कथा

कीं कांहिं असे संदेह-व्येथा : मनामाझि ? ”

८१५

भक्ति लक्षणें श्री = लक्ष्मी : अळंकरी = अंगिकरी : भावे शोभेते पाववी
॥ ८१२ ॥ * ॥ भक्त साध्य साधन निर्वच : निरूपण ॥ २७ ॥ तव म्हणे
कैवल्यपती : यथौनि प्रकरण ॥ १०४ ॥

गोप्य = गुढ : आति = अत्यधिक : प्रीतिपूर्वक ॥ ८१३ ॥ * ॥ मागील
ग्रंथाचा उपसंहार : ज्ञान : वैराग्य : भक्ति निरूपण ॥ १ ॥ आइकें भक्त-
चक्रवर्त्ती हें प्रकरण ॥ १०५ ॥

सार = सिद्धांत : सकळ ते कार्मिक शास्त्रें : तथा यथचें ज्ञान रहस्य =
बीज : सर्व धर्म = अंतर्भाग : बहिर्याग : तथा असति-परि : जिह्वार = हृदय :
तथा जिवनकळा ॥ ८१४ ॥

हृदय लक्षणें पंथ = मार्ग : कथयतीति कथा : संदेह लक्षणें व्येथा =
ऋजा ॥ ८१५ ॥ * ॥ मागील सकळ निरूपणाची महिमा असे : तुझा संदेह
फिटला कीं नाहीं : म्हणौनि प्रश्न केला : निरूपण ॥ २ ॥ हें सार सकळ
शास्त्राचें : यथौनि प्रकरण ॥ १०६ ॥

१०७

उद्धवदेवाचें उत्तर : सर्व संदेह फिटले. परमेश्वराची आज्ञा प्रमाण !

तवं म्हणे उद्धवदेवो : “ जी ! तुं निरूपिता सर्वज्ञराओ

तेथ संदेहा ठाओ : केवि होईल ?

८१६

तुझेनि-वाचा सुद्धाकरें : फिटे अज्ञानाचें आंधारें

म्हणौनि तुजें वचन सर्व प्रकारें : मज करणें आति ! ”

८१७

१०८

अनधिकारी, नास्तिक, दांभिक व निंदक यांना हें ज्ञानरहस्य सांगूं नये.

तवं श्रीकृष्णराओ म्हणे “ उद्धवदेवा : हा ज्ञानरत्नांचा ठेवा

भलेतेया हातीं नेदावा : अधिकारेंवीण

८१८

हें निरूपण न संगारें नास्तिकां : न बोलावें दांभिकां

आइकों नेदावें नींदकां : विशेषता

८१९

एवं संदेहाचा ठाव नाहीं ॥ ८१६ ॥

वाचा लक्षणें सुधा = अमृत : अकर = खाणि : एवं चंद्र : अज्ञान
लक्षणें आंधारें फिटे = भग्न होय : वच् परिभाषणे ॥ ८१७ ॥ * ॥ तवं उद्धव-

देवीं म्हणितलें : देवा तुं मज निरूपितां माझा संदेह फिटला : तुं सांगसीं तें
मी करीन : निरूपण ॥ २ ॥ तवं म्हणे उद्धवदेव : यथौनि प्रकरण ॥ १०७ ॥

ज्ञान लक्षणें रत्न ॥ ८१८ ॥

नास्तिका = नास्तिकवादी : एवं नेधे : तथा विसरे : भावे कथन करी
तथा विपरीत : दांभिका = डंब धारी : एवं उपाधि न संडी : निंदा = पैशून्य

॥ ८१९ ॥ * ॥ तवं श्रीकृष्णराव म्हणे आनासि न दयावें निरूपण ॥ २ ॥

तवं श्रीकृष्णराव म्हणे उद्धवदेवा : यथौनि प्रकरण ॥ १०८ ॥

१ खघचछजट. संदेहाचा. २ खघ. सुधां गघजट. सुधां ३ ख. सर्वे.
४ ख. हाथीं.

१०९

सत्पात्रांना ज्ञान सांगावे. ज्ञानाच्या निरूपणाचें व श्रवणाचें फळ.

माझेयां शरणांगतां : निरूपावें भगतां

मुमुक्षु विरक्तां : बहुत करुनि

८२०

या संवादा होए निरूपकुं : तो माझिये ज्ञानछत्रिचा चालकु

म्हणौनि आलौकिकू : मज पढिये तो

८२१

हे ज्ञान-सुधा गोमटी : जे पान करिति कर्णपुटीं

तेयां कहीं नाहिं कामाठि : जन्ममरणाची "

८२२

शरण आगत ते शरणागत : एवं अनुसरले : भगवंत संबधिक ते
भागवत : एवं बोधवंत मुमुक्षु = मोक्ष होअवियाची इच्छा आहे ते मुमुक्षु :
आणि विरक्ता = वैरागी ॥ ८२० ॥

सम्यक् प्रकारें वदतीति संवाद : ज्ञान लक्षणें अन्नसत्र : चालक = दळवै :
पढिये = आवडे ॥ ८२१ ॥

ज्ञान लक्षणें सुधा = अमृत : गोमटी = गोमती : तथा गोमटें दे ते
गोमटी : पान=प्राशन : पुटीं =कर्ण संपुष्टीं करुनि : तथा यूगळीं : कामाठी=
कामिठा चुके : ॥ ८२२ ॥ * ॥ योग्यासि शास्त्र निरूपावें ॥ ३ ॥ माझया
शरणागता : यथौनि प्रकरण ॥ १०९ ॥ * ॥

१ खगचजज्ञट्ट. भागवतां. घ. भाग्यवंता. २ ग. विरगता. ३ घ. निरो°
४ खचजज्ञ. °सत्रीचा.

११०

उद्धवदेवाचे बदरिकाश्रम-गमन

मग नागार्जुनाचेनि दातारें : तेणें श्रीचक्रधरें

उद्धवदेओ पाठविले उत्तरे : बदरिकाश्रमा

८२३

१११

ग्रंथाचा उपसंहार

हा संवादु श्रीकृष्णोद्धवाचा : मियां बोलिला प्राकृता वाचा

परि उँडौ^१ सुखोक्तिचा : ठाकों नेंदिचि

८२४

पाहुनी तें तें प्रकरण : बोलिलें^३ भक्ति ज्ञान लक्षण

तें पांतु विचक्षण : ग्रंथवेत्ते

८२५

एकादशेंसीं सरिसी : भांजुनि साहित्ये देसीं

मियां आवाहूँ केले जगासि : ज्ञानांमृताचें

८२६

नाग समर्थ अर्ज प्रयत्ने : नागश्वासौ अर्जुनश्च : सः नागार्जुनः दातारें =
दानशिलें : बदरिकाश्रम = बदरीकेदारासि ॥ ८२३ ॥ * ॥ उद्धवदेव
वदरिकाश्रमासि पाठविले निरूपण ॥ १ ॥ मग नागार्जुनाचेनि दातारें : यथौनि
प्रकरण ॥ ११० ॥ * ॥

प्राकृत=प्रकर्षेसीं आकर्ती वाचा : वोडव =मांडनी : तथा अनुक्रमणीका :
शुकाची उक्ति ते शुकोक्ति : एवं भागवत : ठाकों = राहों नेदी ॥ ८२४ ॥

तें तें = भागवताचें : पांतु = पाहातु : विशेषेण इक्षण विचक्षण :
विद् ज्ञाने : एवं ग्रंथातें जाणते : विद् ज्ञानं जानातीति विदज्ञ : ॥ ८२५ ॥

एकादश स्कंद = अकरावी खांदी : सरसी = समवेत : भावे समगडें :
साहित्य : शृंगार : अलंकार : उपमावळी : आणि देशी = देशभाषा :
भांजौनि = पुठें देउनि : आवाहूँ = मोगरमुल : ज्ञान लक्षणें अमृत ॥ ८२६ ॥

या आइकतां उद्धवगीता : प्रबोधु उपजे श्रोतेयांचेया चीत्ता
परब्रह्मेसीं होए सायूज्यता : म्हणे कवि भास्कर ८२७

गीयते तत् गीतायां : प्रकर्षेसीं बोध तो प्रबोध : सायूज्यता = सारि-
खेपण : एवं मीळनी ॥ ८२७ ॥ * ॥ श्रीकृष्णोद्धवाचा संवाद आणि ग्रंथ-
कर्तयाची रंकवृत्ति आणि मागिला ग्रंथाची मांडनी सांगितली : निरूपण ॥ ४ ॥
संवाद श्रीकृष्णोद्धवाचा यथौनि प्रकरण ॥ १११ ॥

एवं एकादश स्कंधाचा टिबासहितं सरवला संपूर्ण समाप्ति ॥ * ॥ * ॥

अर्थनिर्णायक टीपा

अर्थनिर्णायक टीपा

१-५ या प्रकरणात, महानुभावांच्या पंचकृष्णापैकी श्रीदत्तात्रेय, श्रीकृष्ण व श्रीचक्रधर या तिघांना व नागदेवाचार्यांना कवीने वंदन केले आहे. पंचकृष्णापैकी राहिलेले श्रीचक्रपाणी व श्रीगोविंदप्रभु यांचा उल्लेख येथे का नाही ते कळत नाही. शिशुपालवधाच्या प्रारंभी मात्र कवीने या सर्वांना वंदन केलेले आहे.

१. **सह्याचळ** : सद्य पर्वत. माहूर येथील दत्तात्रेयाच्या डोंगराला 'सह्याचळ' किंवा 'सह्याद्रि' असे नाव आहे. 'महेन्द्रो मलयः सह्याः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः' या सात कुलपर्वतापैकी 'सद्य' पर्वत तो हाच. 'सह्याद्रि - वर्णन' कारखळोबासाने याला 'कुळाचळामाजि विख्यातु' (१५२) म्हटले आहे. माहूरच्या डोंगराला अनुलक्षून याचा उल्लेख महानुभावांच्या ग्रंथातून जसा आढळतो (उदा : 'जैसे **सह्याद्री** श्रीदत्तात्रेय प्रभु' - सिसूपा. १) तसा इतर पंथियांच्या काव्यातूनदेखील आढळतो. उदा : 'मात।पुर यात्रे जाईन । **सह्याद्री** पर्वत पाहीन । गहन गंगे स्नान करीन । परी मी वीट नव्हेन ' (ज्ञाने. गाथा. ४६५); 'श्री **सिंहाद्री** पर्वती दत्तात्रेय अत्री । सह अनुसूया पूजिति द्विज वेदमंत्रिं ' (वि. क. भा. १-९४) इत्यादि. 'सह्याद्रि' 'सैहाद्रि' 'सिंहाद्रि' ही सह्याद्रि याशब्दाचीच अपभ्रष्ट रूपे होत. टीपकाराने 'सह्याचळ = सिंहाचे स्थळ' असा अर्थ केला आहे, तो 'सिंहाचळ' या पाठाच्या अनुषंगाने असावा. अर्थात् तो बरोबर नाही.

३. **चैतन्याचिये आळां** : चैतन्य=माया. पहा : 'चैतन्य : माया : विदेह : परा शक्ति' (सिसूपा. वि १). महानुभावांच्या मते परमेश्वर अवतार घेतांना मायेने व्याप्त असलेले शरीर स्वीकारतो, या सिद्धांतानुसार 'श्रीचक्रधर म्हणजे मायारूपी आळ्यात उगवलेला कैवल्यरूपी वृक्ष होय' असे येथे म्हटले आहे. तुळा : 'घेउनि **चैतन्याची** गवसणी : द्वारका केली महातीर्थ चरणीं : तया नमो श्रीचक्रपाणी : कैवल्यनाथा ' (शिशु. ३);

‘जो नित्य-तेज-अधिष्ठाता : स्वयंप्रकाश आनंद-सविता : तो उदैला
चैतन्याचळ-माथां : तया नमूं श्रीचक्रपाणी ’ (सव. १)

४. संसाराचीए अडणी (संकटात) पडिलेयां (पडलेल्यांना) जो
ब्रह्मविद्यारूपी तवनी (शक्ति) पुरवी (देतो) असा नागार्जुन. आपल्या
टीपेत ‘तवनी=पेज’ असा अर्थ दिला आहे. ‘ऋद्धिपुर-वर्णना’ तील ‘मरणा
भेणें कव्हणी : टाकी अमृताची तवनि’ (१०३) या ओवीतील ‘तवनि’
शब्दावरहि टीपकर्त्याने पेज असाच अर्थ दिला आहे. हाच शब्द ‘ज्ञानप्रबोधा’
तील ‘ते आजन्म दुष्कालिची तवनी : करी ब्रह्मसुकाळा धनी : ना ना
भवपाश निर्वाणी : छेदक शस्त्र जे’ (२७) या ओवीत येतो. त्यावरील
टीपेत ‘तवनी = धावन कर्ती’ (म्हणजे उपचार, इलाज करणारी) असा
अर्थ दिलेला आहे. या तिन्ही ओव्यातील पूर्वापर संदर्भानुसार ‘तवनी’
शब्दाचा अर्थ लक्षात घेतला तर ‘पेज’ हा अर्थ यथार्थपणे लागू पडत
नाही. संस्कृत ‘तव’ शब्दाचा अर्थ सामर्थ्य, बळ, शक्ति असा आहे.
त्यावरून तवनी = सामर्थ्य, शक्ति किंवा शक्ति प्राप्त करून देणारी वस्तु, असा
सर्वसाधारण अर्थ होईल. प्रस्तुत ओवीत ‘शक्ति’ हा अर्थ योग्य होईल.
संसाराच्या संकटात पडलेल्यांना ब्रह्मविद्येची शक्ति, सामर्थ्य प्राप्त करून
देणारा. अर्थ-निर्णयासाठी प्रस्तुत शब्दाची पुढील ओव्यातील योजना पहावी.

तो त्रीलोक्यचीतामणी : त्रीभुवनकीर्ति श्रीचक्रपाणी

सर्व रोगांची तोडी तवनी : माहा-मृगांकु तो ॥ (मूप्र. १२७)

परा बोलौ ने सवीया सुगरणी : जे मानीजे वेदीं पुराणीं

जे ब्रह्मवीयेची पुरवी तवणी : तरी कवण नेघे ॥ (मूप्र. १७१)

ज्ञानशक्ति आपुलां गुणी : तोडी अज्ञानाची तवनी

आवडि अनुरागें आणी : हृदय-मंदिरासी ॥ (मूप्र. ७४३)

जरी पांखांचीया तवणी : मुरकुटा गगनांसि घाली गवसणी

तरी तुझे पवाडे सारंगपाणी : मीयां वानावे ॥ (मूप्र. २६१३)

बरवेपणा जाली सीराणी : रूपाची तुटली तवणी

मनमथा पडीली हानी : वीखय-सुखाची ॥ (मूप्र. २८१७)

५. विवेकरूपी रथ हाकणारा, वैराग्यरूपी बाळके खेळविणारा व कैवल्य-मार्गावरील सर्व प्राणिमात्रांना वाट दाखविणारा वाटाळ्या (आघाओ > सं. अग्रीयः) असा नागार्जुन.

६. उपदेश : गुरुमंत्र, धार्मिक अनुग्रह. तुळा : ' हे काइ नाएका : तुम्ही दीक्षिताची कन्या : उपासनियाची सुन : नाथपंथीं उपदेशु : तेणें कांहीं तुमचेया पितरां नव्हेचि ' (लीच. उत्त. ८१); ' तुम्हा विचारशास्त्र चरितार्थ : उपदेशाधिकारीए. ' (सूपा. वि. १५३). याच अर्थाने प्रस्तुत शब्द येथे वापरलेला आहे. ' सल्ला ' या अर्थाने नव्हे. या प्रश्नाच्या विशेष विवेचनासाठी ' शिशुपाळवध ' (संपाः वि भि. कोलते) प्रस्तावना पा. २३ पहा. शांति रसु : शांतरस. ' शांत ' ऐवजी ' शांति ' रस असा शब्द-प्रयोग मराठीत अनेकांनी केलेला आहे. तुळा : ' नसुदीचि शांती कथा । आणिजैल कीर वाक्पथा । परि श्रिंगाराचां माथां । पावो ठेविति ' (ज्ञाने. १३-११५०). पुढे ओ. ३५ पहा. सौरसु : टीपकाराने दिलेला 'सहवास' हा अर्थ योग्य वाटत नाही. हाच शब्द पुढे ३९ व ५३७ ओव्यात आलेला आहे. त्यावरून योग्यता, आवड, अभिलाषा, असा त्याचा अर्थ योग्य वाटतो. तुळा : ' तुमचा अनुग्रहो गणेशु । जैसा आपुला दे सौरसु । तें सारस्वतीं प्रवेशु । बाळका आथि ' (ज्ञाने. १०-६); ' साधकिं देखिला आयासु । म्हणौनि निर्वाळिला योगाभ्यासु । आणि अध्ययनासि सौरसु । नाहिं एथ ' (ज्ञाने. ११-६०८)

७. नेटेबोटें : निश्चित; यथातथ्य. तुळा : ' जेथें जाणीव खुंटे । तें स्वरूप तुजें नेटेंबोटें ' (परमामृत ७-१६)

८. नेपाळें : नितळ, शांत. तुळा : ' ऐसें रूप नेपाळें : देखौनि चैतन्य भुललें ' (शिशु. ४२७); ' साडे पंधरया दीधली वानवती : की तनु आतली वेधवंती : तेवी चांपेगौह आंगकांती : नेपाळी दिसे ' (ज्ञाप्र. ४९५)

९. यादवांचा राजा जो श्रीकृष्ण त्याचे वर्णन (स्तवन) करीत असतांना सरपटणाऱ्या व वक्र गतीने जाणाऱ्या प्राण्यांना देखील ' सारस्वताचा मंत्र ' (ज्यामुळे उत्कृष्ट साहित्य निर्माण होऊ शकते अशी सिद्धि) सिद्ध होतो (प्राप्त होतो). म्हणूनच तर ' उचकाना फणींद ' (= शेष) ' शब्द साग-

राते रची' (शब्दांचा समुद्र रचतो). नागराज शेष याने श्रीकृष्णाची स्तुति करतांना उत्तम सारस्वत निर्माण केले. **उचकाना** : आपल्या टीपेत ' उचकाना=डुळे तेचि श्रवण ' एवढाच अर्थ दिला आहे. त्यावरून शब्दाचा निश्चित अर्थबोध होत नाही. तिसऱ्या शोधनीच्या टीपेत ' उचकाना = कान नाहीति : डोळेनिचि आइकति : भावें : उचकाना = डुळे = कर्णाची छीद्रे : एवं तयासी कानीं चांपीं नाहीति : एवं नसुधेनि छीद्रेचि आइकति ' असे स्पष्टीकरण दिलेले आहे. त्यावरूनहि ' उचकाना ' याचा यौगिक अर्थ पूर्णपणे स्पष्ट होत नाही. माझ्या मते हा शब्द संस्कृत ' ईक्षाकर्ण ' पासून व्युत्पादिता येईल. सं. इक्षु याचा अपभ्रंश ज्याप्रमाणे ' उच्छू ' होतो तद्वत् ' ईक्षा ' (= डोळा) याचा अपभ्रंश ' उच्छ ' असा होईल. ' कर्ण ' याचे रूप ' कान ' हे स्पष्टच आहे. तेव्हा ' ऊच ' (ईक्ष = डोळा) हेच आहेत ' कान ' ज्याचे तो ' उचकाना ' = सर्प.

१०. उन्मेख : सं. उन्मेष=स्फूर्ति (काव्य-रचनेची). तुळा : ' कां जें दीठिवा तुमचा वर्षे । तें सकळार्थसिद्धी मति प्रीके । एन्हविं कोंभैला उन्मेखु सुके । जरि उदास तुम्ही ' (ज्ञाने. ९-२५); ' **उन्मेख**-चंद्राचां तुषारीं : कथाकापुरकेळीचां उदरीं : प्रमयांचा पोतास कवणे परी : निफजे जाणालागी ' (नरुस्व. २५) **जाणाचीया** : जाण = जाणता, ज्ञानी. तुळा : ' तन्हीं जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोग किर पांजळा ' (ज्ञाने. ५-१६).

११. पुराणांचे समूह हे रस आणि अलंकार यामुळे साधेभोळे (अव्यवस्थित) दिसतात त्यामुळे ब्रह्मविद्येच्या ज्ञानी पुरुषाव्यतिरिक्त इतर कलावंतांना त्यातील मर्म, रहस्य निवडून काढता येत नाही. अर्थात्, त्यातील खरा तत्त्वार्थ निवडून तो वर्णन करणे अवश्य आहे. तो तत्त्वार्थ योग्य त्या साहित्याच्या (रसालंकारादिकांच्या) साहाय्याने वर्णन केला तर ते काव्य कोणाकडे वश करणार नाही ? असे काव्य सर्वांना प्रिय होईल, हा भावार्थ.

१३. वेधवंती : वेध लावण्याची शक्ति, आकर्षण शक्ति. इतरांना आपल्याकडे आकृष्ट करून घेण्याचे सामर्थ्य प्रेमात असते. म्हणून वेधवंतीला प्रेमशक्ति असेहि म्हणतात. पुढे ओ. ९२ व त्यावरील टीप पहा.

१४. कांही मानिलें हातातळीं : काही लाचद्रव्य देऊन अनुकूल करून घेतले ?-किंवा भुंग्यांनी येऊन आपला आस्वाद घ्यावा म्हणून कमळांनी त्यांना-भुंग्यांना आपणहून मनवले-मनधरणी केली (मानिले) ? हातातळी याचा शब्दज्ञः अर्थ हाताच्या तळांनी, तळहाताने-अर्थात् तळहातात-मुठीत लपवून-असा होतो. देणाराने आपल्या मुठीत लपवून, किंवा घेणाऱ्याच्या मुठीत लपवून जे द्यायचे ती लाच. म्हणून ' लाच द्रव्य ' असा अर्थ टीप-काराने दिला आहे. ' मुठीत लपवून ' हाच अर्थ अन्यत्रहि केलेला आढळतो. तुळा : ' ऐसें अनादि जें सहज । तें गा मी विश्वबीज । हें हातातळीं तुज । देइजतसे ' (ज्ञाने. ७-४२) मानिले = मनधरणी केली. नेसों दिधलें : सामान्यतः स्त्रियांना लुगडी वगैरे देऊन वश केले जाते. रसाळांनी (आंब्यांनी) कोकिळांना वस्त्रे देऊन कधी मुद्दाम वश केले काय ?-अर्थात् नाही. त्याची आवश्यकताच नाही. कारण कमळाकडे भुंगे आणि आंब्याकडे कोकिळा आपणहून जातात.

१५. मूळ पाठविणे : बोलावणे पाठवणे. तुळा : ' यावरि भूतळिचेया रायांसि मुळें : पाठविलीं भीमें भूपाळें : आणविलीं रूशी-कुळें : आदरेंसीं ' (नरुस्व. ३७७)

१७. पहा : ' एकु दीसु सेगांवकरां खेइभटां भटोवासांचें दर्शन जालें : तेहीं भटोवासांसि पुसिलें : लोहोबंध गाडा जडीला असे : तो उजडे ऐसें काहीं असे : भटोवासीं म्हणितलें : असे : द्रावक भेटे : तरि लोहासि झरा फुटे : यैसी भटोवासीं उपपति दीधली ' (स्मृस्थ. ९८) द्रावक गोटा : द्रवविणारा-पाझर फोडणारा दगड.

१८. बांबळ : वन, समूह. तुळा : ' आंगत्वचेचे वेलपालव । स्पर्शाकुंरिं घेंति धांव । तेथ बांबळ पडे अभिनव । विकारांचें ' (ज्ञाने. १५-१००)

१९. नवरस : शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शांतोऽपि नवमो रसः ॥

सुवर्म : वर्म जाणणारा, मर्मज्ञ. तुळा : ' परि तिंमाजि प्रथम । सात्विक यज्ञाचें वर्म । आइक पां सुवर्म- । शिरोमणी ' (ज्ञाने. १७-१६९)

२०=२१. सामत्याचे अणकुचीदार टोक रोवून (टोकाने छिद्रे पाडून) मोत्यांचे मणी जर ओवले (त्यांची माळ केली) तर चक्रवर्ती-सम्राटाचा गळा शोभविण्यास ते योग्य होतात (तरच ते सम्राटाचे कंठभूषण होण्याला पात्र ठरतात) त्याप्रमाणे जाणत्या लोकांच्या सभेकडून शब्दरूपी रत्नांचा अंतर्भाग पारखून घेतला गेल्यावरच त्यांचे अलंकार कवितारूपी वधूच्या अंगावर शोभून दिसतात. **जान (ण)** : जाणता, मर्मज्ञ. **सामता** : छिद्र पाडण्याचे अणकुचीदार हत्यार. हा शब्द 'सामथा' असाही लिहिला जातो. तुळा : 'आहो जी जीवितनाथा : तुझिये अप्राप्तिची व्येथा : तो जिन्हारीं गुसळताय **सामथा** : मज अबळेचां' (नरुस्व. ६८१).

२२. **तराए** : सामर्थ्य, बळ, उत्कर्ष या शब्दाचा अर्थ टीपकाराने सर्वत्र 'पद्धति' असा दिला आहे. (पहा. उगी. ओ. २२ व ४४ वरील टीप. शिशुपाळवधातील ओ. ६२८ वरील टीप सुद्धा पाहावी). या ठिकाणी व अन्यत्र या शब्दाची झालेली योजना पाहता 'सामर्थ, बळ'-हाच अर्थ योग्य वाटतो. तुळा : 'ऐसी शरीराबाहिरिलीकडे । अभ्यासाची पाखर पडे । तंव आंतु **त्राये मोडे** । मनोधर्माची' (ज्ञाने. ६-२११), 'मोडूनि सत्वाची **त्राये** । रजोगुणु आकाशें जाये' (ज्ञाने. १७-६४), 'सोडूनि हे सोए । मोडूनि श्रद्धेची वाहे । दुराग्रहाचीचि **त्राये** । वाडउनियां' (ज्ञाने. १७-४११). ज्ञानेश्वरीत हा शब्द सर्वत्र त्राय, त्राये, त्राए अशा रूपात आढळतो तर महानुभाव काव्यात तो 'तराए' असा आढळतो.

२५. कटाक्ष फेकण्यातील आपल्या चातुर्याने ती (कविता वधू) रतीच्या भू-लतेवर (वेलीप्रमाणे असलेल्या भिवईवर) चढाई करते (कासी). **कासणें** : कमर कसणे, कमर कसून चढाई करणे. (पुढे ओ. १०७, ४४५ पहा). तुळा : 'बाणाचेनि कैवारें : **कासिलें** कपूरुगौरें' (शिशु. ४५७) **संध्या-वधूसी अंगरागाचें पडप दे** : संध्याकाळ हीच वधू, तिला आपल्या शरीराच्या अंगरागाचे (सुगंधी उटण्याचे) पडप (भूषण) दे. **पडप** : 'भूषण वस्त्र.' असा अर्थ टीपकाराने दिलेला आहे. अन्यत्र (पुढे ओ. ४९, ९८, ६४४ पहा) पडप = 'भूषण' एवढाच अर्थ त्याने दिला आहे. तोच अधिक योग्य वाटतो. तुळा : जेथे शांताद्भुत रोकडे । आणि एरां रसां **पडप** जोडे' (ज्ञाने. ११-१२); 'श्रीकृष्णाचां जांधिवां

होइजे । तरि लावण्याचें पडप लाहिजे ' (शिशु. ३७०). अंगराग : सुगंधी उटणे. अंगाचा राग (= रंग) असाहि याचा अर्थ करता येईल. संध्या-वधूला आपल्या शरीराच्या वर्णांचे (रंगांचे) भूषण अर्पण केले. सायंकाळी जे अनेक रंग आकाशात दिसतात ते जणु (भास्कराच्या) कविता-वधूने त्याला अर्पण केले आहेत. अर्थात् त्या वर्णापेक्षा कविता-वधूचे वर्ण अधिक सुंदर आहेत.

२६ श्यामा : शीते सुखोष्णसर्वांगी ग्रीष्मे या सुखशीतला ।

तप्तकांचनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥

सीर पुष्प : शिरीष पुष्प-कविता वधूची कोवळीक (कोवळेपणा) शिरीष पुष्पाला ' सीरणें ' = (हमामा, हतुतु याप्रमाणे एक खेळ.) घाली. सीरणे घालणे = हमामा घालणे, वरोबरीने स्पर्धा करणे.

२९. चंद्रकिरणांच्या आत 'सुधाकरां' (सुधा = अमृत+आकर=खाण) = अमृताच्या खाणीची ' झळाळ ' = चमक, तेज दिसते त्याप्रमाणे कवितेच्या चरणरूपी पदरामधून तिचे ' भाव ' डोळ्यांना दिसतात. पदाचेया पदरां भितरि : कवितेचा एकेक चरण म्हणजे पदर. सुधांकूरां : हा शब्द सुधाकरां असा पाहिजे. बहुतेक पोथ्यात सुधाकरां असाच तो लिहिलेला आढळतो.

३२. कां न लवावी : का लावू नये. लवणें = लावणे. तुळा : ' काइ सूर्याचां घरीं । प्रकाशु वातिवेऱ्हीं । किं न लविजे चि तरि अंधारीं । कोंडैल तो ' (ज्ञाने. २-३६०); ' न लवीं वो न लवीं कापूरु : सर्वांगी एत असे ओदरु ' (शिशु. ८३१).

३४ ब्रह्मविद्येच्या कसाने (सत्त्वांश, अर्क, रस) जर कामतत्त्वाबरोबर (शृंगार रसाला) भांजणी दिली (मिश्रण केले) तर. अर्थात्, ब्रह्मविद्या आणि शृंगार यांचे मिश्रण असले तर.

भांजणी : मिश्रण. तुळा : ' कुमोदाचां पानीं : शारे चंद्रकरांचे पाणी : तथा कीजे भांजनी : मकरंदेसी ' (शिशु. ७९१); ' सोनेकेतकीची हती :

काहूनि कीजे कनकनिती : तीए सरिसा भांजीजति : मळयानीळु ' (शिशु. ७८१). ' काढौनि चांदिणेयाचें सत्व : निवडौनि पोतासाचें तत्त्व : बावने-यांचेया दृती यकत्व : भांजिजे पुक्षरसें ' (नरुस्व. ५३९).

३५. राहाण : ' देवताधिष्ठित ठाय ' (ऋद्धिपुर वर्णनातील ओ. ४०४ वरील टीप). याचे दोन निरनिराळे अर्थ होतात. (१) ज्यातील मूर्ति-समोर उभे राहिले असता अंगात वारे येते आणि भूतपिशाच्चादिकांची वाधा नाहीशी होऊ शकते असे देवालय. पहा : ' तें श्रीरंगाचें राहाणें : जगप्रसीध अवतरणें : जेथें भूतबाधा सांडणें : प्रत्यवो आति ' (ऋव. ४०४) ' कीं भव-राहाणींचा मातावळु ' (नरुस्व. ७३५), ' नांनां तें सुंदर्याचें राहाण : कीं संभोग-सुखाचें माजवण ' (नरुस्व. ७३६); ' कैसें रितुरायाचें राहाण : अबळां ये अनंगाचें अवतरण : भलेतेया चढताये माजवण : विषयांचें ' (नरुस्व. ७५२) (२) ज्याच्या अंगात देव येतो असा भगत, तोहि ' देवताधिष्ठित ठाय ' होय. पहा : ' परिमळाचां राहाणीं : अनंगा अवतरण आनी : मग सांघे विरहिणी : उपचारु तो ' (शिशु. ८१२).

राहाण शब्दाचा दुसरा अर्थ ' भगत ' असा घेतला तर ' साहित्यरूपी भंगताच्या अंगात शांति रसाचे वारे (अवतरण) आणी - अशी माझी पवित्र वाणी कोण ऐकणार नाही, ' असा प्ररतुत ओवीचा अर्थ करावा लागतो. उद्धवगीतेच्या पहिल्या आवृत्तीत असाच अर्थ केला होता. पण त्याऐवजी ' राहाण ' = देवालय, असा पहिला अर्थ घेणे अधिक इष्ट वाटते. टीप ग्रंथातहि ' देव्हारा ' असा अर्थ दिलेला आहे. तदनुसार या ओवीचा अर्थ पुढील प्रमाणे होईल. साहित्यरूपी देवालयात जर शांतिरसाचा अवतार आणला, शांत रसाच्या मूर्तीची स्थापना केली तर - (असे घडवून आणणारी) माझी पवित्र वाणी कोण ऐकणार नाही? अवतरण : (१) वारें, संचार. तुळा : ' निद्रेचिया वाटा न वचे । ऐसा दंडीचेनि अवतरणें नाचे । तें शरीरचि नव्हे तेयाचें । मग योगु कवणां ' (ज्ञाने. ६-३४७). (२) अवतार, मूर्ति. तुळा : ' भावांचें अवतरण । अवतरवीति खुण । हाता चढे संपूर्ण तत्त्वभेदु ' (ज्ञाने. १३-४); ' तो साहाजें स्नेहाचें अवतरण ' (ज्ञाने. ११-४२).

३९. श्रीकृष्णोद्धवाचा संवाद काव्यरूपाने वर्णन करण्यासाठी त्यावर कवीची श्रद्धा-भक्ति असायला पाहिजे. पण, भास्कर नम्रपणाने सांगतो की 'माझ्याजवळ ती प्रेमाची आवड नाही-ती भक्ति नाही. इतकेच नाही तर अज्ञानाचे दृष्टिवंधन माझ्या ठिकाणी आहे, अर्थात्, मी अज्ञानी आहे. ज्ञान-प्रेमविहीन असा जो मी त्याला श्रीकृष्णोद्धवाच्या निरूपणाचा मार्ग कसा सापडणार ? 'प्रेमाचा' या ऐवजी 'प्रमेयाचा' असा पाठ काही प्रतीत आढळतो. तो स्वीकारल्यास 'प्रमेयाचा (अध्यात्मतत्त्वाचा) सौरसु (आवड) माझ्या ठिकाणी नाही उलट अज्ञानाचे दृष्टिवंधन माझ्यावर पडलेले आहे-अज्ञानाने आपला पगडा माझ्यावर वसविलेला आहे'-असा अर्थ होईल. महानुभाव साधकाच्या ठिकाणी, मुक्तीच्या ज्ञान व प्रेम या दोन मार्गांपैकी काहीतरी एक असावयाला पाहिजे. आपत्या ठिकाणी यापैकी काहीच नाही हे सांगण्याचा कवीचा भाव दिसतो. या दृष्टीने 'प्रेमाचा' हाच पाठ अधिक योग्य वाटतो. कालानुक्रमे प्राचीन असेल्ल्या पोथ्यात तोच पाठ आढळतो. **डोळेलांस** : डोळ्यावर आलेला काळिमा, पटळ, दृष्टिवंधन, दृष्टिभ्रम. तुळा : 'देवें खेळतां लागें येकें : ब्रह्मेयां **डोळेलांसु** लाविला नोकें' (नरुस्व. ३०९). 'एकां नित्य विद्या प्रकाशू : एकां अनादि अविद्या **डोळेलासू** : तो फिट्यावयां ज्ञानोपदेशू : देवें कीजे' (ज्ञाप्र. ६३७). दृष्टिवंधन घालणारा, दृष्टिभ्रम लावणारा असाहि याचा अर्थ होतो. तुळा : 'साभिमानीयां देवां **डोळेलांसू** : तुं देवपती' (शिशु. १५६)

४०. **आखर** : (१) (सं. अक्षर > प्रा. अक्खर > म. आखर) = अक्षर. तुळा. 'बुद्धिचिया जीभा । बोलाचा न चखतां गाभा । **आखरांचिया** चि भांभा । इंद्रियें जींति' (ज्ञाने. ७-२०२) (२) गावाशेजारी गुरेढोरे वसण्याची जागा. तुळा 'वोढाळाचां खुरिं । **आखरु** आते बुरी' (ज्ञाने. १३-५५७). टीपकाराने हाच अर्थ घेतला आहे. हे दोन्ही अर्थ घेऊन ओवीचा अर्थ करता येतो. (१) श्रीकृष्णोद्धवाच्या निरूपणातील एका अक्षराने सुद्धा संसाराचा एवढा मोठा पाश चुकतो म्हणून श्रीकृष्ण-निरूपणाचा विषय घेऊन मी प्रबंध करीत आहे. (२) आखरात आलेल्या हरिणाचा फास चुकतो ही कल्पना घेऊन टीपकाराने पुढील अर्थ केला आहे. ब्रह्मविद्यानिरूपण हेच

आखर त्यामुळे एवढा मोठा संसाराचा पाश चुकेल म्हणून-इत्यादि. आखरात आल्याने हरिणाचा पाश चुकतोच असे नाही. उलट त्यामुळे तो लोकर फासात सापडणे शक्य होईल. उलट ब्रह्मविद्यानिरूपणाच्या एका अक्षराने संसार-बंधन चुकेल ही कल्पना योग्य व ग्राह्य वाटते.

४१. उठखळे : निःपात. तुळा : ' माहनि गजरथांचीं दळें : वीरांचें उठकळें केलें ' (शिशु. १०६०).

४२. अष्ट भोगांसी नीच (नित्य, नेहमी) नवे पडप (भूषण) जोडे. अष्टभोग : ' सुगंधवनितावस्त्रं गीतताम्बूलभोजनं । शय्या च भुवनं चैव अष्टभोगाः प्रकीर्तिताः ॥ '

४४. जीणि : जिवंतपणा, जन्म. तुळा : ' फीटो विवेकाची वाणी । हो काना मना जीणि ' (ज्ञाने. १३-११५५), ' पै माझिया तूझिया मिळणी । वाढिनली जे हे काहाणी । मोक्षधर्मु कां जीणी । आला असे जेथ ' (ज्ञाने. १८-१५१४).

४६. उपनीखदे : वेदांच्या ब्राह्मणग्रंथांना जोडून असणारा वेदांतपर भाग. ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंड, मांडुक्य, तित्तिर, ऐतरेय, छांदोग्य व बृहदारण्यक ही दहा प्रमुख उपनिषदे होत.

४८. दिवाळी होणे : आनंद, उत्कर्ष, वहर. तुळा : ' महासुखाची दिवाळी । जगासि दीसे ' (ज्ञाने. ६-३८८).

५०. बेडी : होडी, नाव, जळवाहनाचा एक प्रकार. तुळा : ' तेथ तरिया ताख्वें डोनि प्रव्हाषें : नावा होडीं बेडिया जगें विस्तीर्णें ' (नरुस्व. ७२०). संसार-समुद्रातून तरून जाण्यासाठी परमेश्वराच्या सन्निधानाची होडी पाहिजे. परमेश्वराच्या सहवासात राहून त्याचे सर्वस्वाने दास्य करणे याला सन्निधान म्हणतात. तेच मोचक (मुक्ति प्राप्त करून देणारे असते). तुळा : ' सृष्टी-मध्ये कव्हणें करणें मूचिजेमा एकें परमेश्वरेंवीण : तोचि परमेश्वरु निर्देवो निराकारु असे : परि कृपावशें सावेवो साकारु होशु : अवतरे : आपुलें सन्निधान दे : तें दास्य मोचक ' (सिसूपा, पूर्वी).

५२. **आचारू** : भोजन, मेजवानी, इच्छाभोजन. टीपेत आचारूचा अर्थ 'मोगरसूल' असा दिलेला आहे. पुढे ६१९ व्या ओवीवरील टीपेत मोगरसूल = वोवसा असा अर्थ आहे. अर्थात् आचारू, मोगरसूल, वोवसा हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत. गोविंदप्रभुचरित्र १२४ व्या आख्यायिकेत मोगरसूल वोवसण्याचे वर्णन आले आहे. 'मग मडासि आवा आणवीला : मग लुटवीला' असा अर्थ आहे. त्यावरून एखाद्या पदार्थाचा ढीग करून तो लुटविणे असा अर्थ निष्पन्न होतो. ज्ञानेश्वरीच्या टीकाकारांनी 'आचारू = आवार, कोट, गावकुसू' असा अर्थ घेऊन निर्वाह केला आहे. त्याऐवजी मेजवानी देणे, दान म्हणून लुटवणे असा अर्थ अधिक समर्पक वाटतो. पहा : 'परि राया रंका पाडु धरुं । नेणति सानेया थोर कडसणी करुं । एकसरें आनंदाचें आचारुं । होंत जगा' (ज्ञाने. ९-२०१) 'तैसा वाग्विलास विस्तारुं । गीतार्था विश्व भरुं । आनंदाचें आचारुं । मांडूं जगा' (ज्ञाने. १३-११५४). 'वापु कुळ तें पवित्र । जेथिचा पार्थु येया पात्र । जेणें गीता केलें शास्त्र । आचारुं जगा' (ज्ञाने. १८-१४६२); या सर्व ठिकाणी मेजवानी, ज्याचा सर्वांना उपभोग घेता येईल असे अन्नछत्र हाच अर्थ योग्य वाटतो. 'शिशुपाळवधा' त 'आचारू' हा शब्द 'आवारिव' असा आलेला आहे. त्यावरूनहि तोच अर्थ स्पष्ट होतो. तुळा : 'इंद्रादिकां देवां : परिमळाचें करीति आचारीवं : तया पारियातकांचे लाखारव : असमसहास' (शिशु. ३०७); 'अंविकेचीया माडाजवळी : खांखांतिया भूतावळी : तुआं आचारीवं केली भली : दैत्य-मांसाची' (शिशु. ४४५); 'रुधिराचें करुनि आचारीवं' (शिशु. ४५०).

५३. **वणवाचीं असती** : जाळावयाची आहेत. वणवणे : वणवा लावून जळणे. (वणवा लागून जळणे). तुळा : 'तियापरीं धनुर्वरु । जाला असे दुःखें जर्जरु । जैसा ग्रीष्मकाळीं गिरिवरु । वणवला कां' (ज्ञाने. २-७६)

५४. **वनवीलें** : वणवा लावला. ब्राह्मणाचेदिशापानळें : नारद विश्वाभिन्नादि ऋषी व सर्व यादव पिंडारक क्षेत्रास गेले असतांना तेथे ऋषींची थटा करण्याच्या उद्देशाने यादवांनी सांबाला स्त्रीवेश देऊन ऋषींच्या समोर नेले आणि विचारले की : 'हे गर्भवती । पुत्रकाम असे वांछिती । काय

निश्चितीं । प्रसवेल ? ॥ कपट जाणोनियां साचार । थोर कोयले ऋषीश्वर । मग तिहीं काय वाग्वज्र । अति अनिवार सोडिलें ॥ अरे हे प्रसवेल जें वाळ । ते होईल सकळ कुळा काळ । निखळ लोहाचें मुसळ । देखाल सकळ मंद भाग्यें ॥ ’ (एभा. १-३५८, ३६७, ३६८). पुढे स्त्रीवेशधारी सांवाच्या उदरातून खरोखरच ‘मुसळ’ बाहेर आले व त्याने सर्व यादव कुळाचा संहार केला.

धारसा : खळाळ, जोराचा प्रवाह (ज्यात पडले असता जीव वाचत नाही असा). तुळा : ‘ जेया लाभाचिआ आशा । करुनि धैर्यबाहूंचा भरवसा । घालित षट्कर्मांचा धारसां । कर्मनिष्ठ ’ (ज्ञाने. ६-४७२); ‘ घेतां त्रिपेचें चाचरें : वावडाए पांचवीए धारे : तरि वेगाचा धारसा जाए पूरें : प्रळय-मारुतु ’ (शिशु. १०१२).

५७. पालाणविले : सज्ज केले. (पालाण = खोगीर. घोड्यावर खोगीर वगैरे घालून तयार करणे.) तुळा : ‘ मग एणेंचि विचारें : नागार्जुनाचेनि दातारें : पालाणविलें श्रीचक्रधरें : यादवांकरवीं ’ (शिशु. ४९९).

५९. : या ब्राह्मणावर जोपर्यंत तू रागावत नाहीस तोपर्यंतच त्यांचा हा (शाप देऊन यादव-वंश जाळण्याचा) आवेश आहे. अर्थात्, तू जर त्यांच्यावर क्रुध्द झालास तर ते काहीहि करू शकत नाहीत. **आटोप** : आवेश. तुळा ‘ एसेनि गा आटोपें । थोरिये आणिति पापें ’ (ज्ञाने. १६-३२७) ‘ तो अर्जून वीरू : रथीं अरुढला बहुत आटोपें ’ (शिशु. ९२९)

६१. पहा : ‘ अंतःकलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तम्बस्य वह्निमिव शान्तमुपैमि धाम ’ (भाग. १-४) ‘ यदुवंशजाळीं । वाढली श्रीकृष्णकृपा-जळीं । तेथे अवकृपेची इंगळी । ऋषिशामेळीं कपटें पडिली ’ (एभा. १-२३२)

६२. चौतोडा (चार तांडांचा) **ब्राह्मणु** : ब्रह्मदेव. पुढे ओवी ६६ पहा.

६३. दारवठे वारिजेति : ज्या गावात काळाला उंबरठे वर्ज्य आहेत उंबरठ्याजवळ देखील येऊ देत नाहीत तेथे.

६४. धीचारीतां : विचार केला असता.

६७. गडे : मर्यादा, सीमा. तुळा : ' गडीं सीडीं असावें ' (सिसूपा. आ. ३५) फुडें : निश्चित. (सं. स्फुटम्)

६८. पडैल : हा शब्द ' पडइल ' असा लिहिला आहे.

७१. वासट्टु : तीव्र विष, अनेक विषे एकत्रित करून तयार झालेले जालिम विष. तुळा : ' विषवर्गु एकवट्टु । तेया नांव जैसा वासट्टु । आसुर संपति हा खोट्टु : दोखांचा तैसा ' (ज्ञाने. १६-२१४). उद्धव हा विवेकाने जरी घनवट (दड) होता - पक्का प्रिचारी होता तरी (श्रीकृष्ण-विरहाच्या नुसत्या कल्पनेने तो मूर्च्छित झाला.)

७२. घारैला : (विषाने) व्याप्त झाला. घारणे : (विषाने) व्यापणें. विष चहून गार - थंड पडणे. तुळा : ' ते मोहमदिरा भ्रमले । विषयविखें घारले । अज्ञानपंकीं बुडाले । निभ्रांत जाणें ' (ज्ञाने. ३-१९३) ' पै असितादेवलाचेनि मुखें । मी येवंविधु तूतें आइकें । परि तें बुद्धि विषय-विषें । घारली होती ' (ज्ञाने. १० - १४२) सोख : शोक.

७५. दडवांदडीं : तातडीने, लगवगीने. पुढे ओ. ५२६ पहा.

७६. उसासणें : टोचणे, भोसकणे. याअर्थी महानुभाव वाड्मयात हा शब्द अनेकदा येतो. तुळा : ' आमोले उसासिताति रणीं : कटोरेवेन्हीं ' (शिशु. १०४५); ' वाचा मारांक कैसी : जे शब्दवेधीपणें उसासी : जियेचिया घायासी : वनापाटाचि नाहीं ' (सव. ३४६).

७७. पुढारू : (पुढे ओ. १४५ व ७४५ पहा) वर, अभिवचन. तुळा : ' श्रीचक्रधररावो वोळगवीला : तेणें पुढारू साचु केला : नागार्जुनु आफावीला : जवळां केला. : चरणकमळा ' (स्मृत्य २६१) ' दायंबायें म्हणीतलें : दहन करूं : मींया गोसावियासि पुढारू केला असे ' (गोप्रचं. १३८). ज्ञानेश्वरीच्या पुढील ओव्यात ' पुढारणें ' धातूची रूपे आलेली आहेत तीहि याच अर्थाने. पहा : ' हें पुढारलासि तें देइं । लाहाणें माझें ' (ज्ञाने. १८ - २९७); ' एथ श्रीकृष्णु म्हणति हो कां । आंतां अवधाना पसह नीका । करुनि तुम्हीं आइकां । पुढारलों तें ' (ज्ञाने १८-३०१)

७८. आंगवण : (शारीरिक) सेवा. आंगवणा = सेवेसाठी.
 ७९. देवकिया : देवाच्या, देवासंबंधीच्या. देवक : देवासंबंधीचे.
 (पुढे ओ. १६१ पहा). तुळा : ' देवका ताटकाढा हें व्रीद माझे : तिहीं लोकीं ' ' देवकीए पाकिएचेनि त्रिकें : जगीं म्हणिजत असिजे निकें ' (शिशु. ७६, ७७).

८०. मेळवणे : मेळवण, मालवण, नाश, शेवट. तुळा : ' एकांतिची खून आठवनें : प्राणां होइल मेळवनें ' (शिशु. ८४९, ' ; उद्धवगीतेतील- पुढे ओ. १४५ पहा. ज्ञानेश्वरीतहि या अर्थाने हा शब्द येतो. पहा : ' यन्हविं तुज महात्मेयाचें देखणें । तरि भयदुःखा होआवें मेळवावणें ' (ज्ञाने. ११-३१५) उद्धवगीतेच्या ओ. १४५ मध्ये ' मेळवणे ' असाच पाठ आहे. प्रस्तुत ओवीतील या शब्दाच्या पाठांतराकडेहि लक्ष द्यावे.

८३. वीनटु : आवड, प्रेम तुळा : ' जेणें उरीं हालासि पांपरा । तेयाचे विनट वाहासि दातारा । अञ्जुनि वैरियाचिया कलेवरा । विसंवसि ना ' (ज्ञाने. ११-१०५). ' मला केवळ तुझीच आवड आहे, तूच एक मला प्रिय आहेस म्हणून, तू मला सोडून जाणार आहेस या कल्पनेनेमुद्धा माझा असा शेवट होऊ पाहत आहे. ' असा भावार्थ.

८५. अहेव-कांकण : खाली टीपेत दिलेला अर्थ वरोवर नाही. अहेव = सौभाग्य. (सं. अविधवा) + कांकण; चुडे.

८६. निढाल : निराधारत्व. तुळा : ' तेथ चांचल्य निखिल । एकलें ठेलें निढाल । म्हणौनि रजाचें वळ । धरिलें तेणें ' (ज्ञाने. १३-१०८).

९०. खूलौरि : गुप्त द्रव्य, लपवून ठेवलेले द्रव्य. पहा : ' ब्रह्मवीद्येचां भांडारीं : कवण रीगाला खाणौरी : तो घेउनि गेला खूलौरी : आनंद-नीधानाची ' (मूप्र. २८१५). ' अनंगाचीया खूलौरी : भेणि लपविलीया त्रिपुरारी ' (शिशु. ५५३).

९९. रसांचा राजा (रसराय) शृंगार, त्याचे निर्यास = सत्त्व, (अर्क, तत्त्व) गेले-नाहीसे झाले. तुळा : ' अमृत विरडलें अमोदेंसी : मळयाचळींचीं झाडें तैसीं : तया वोखशचां निर्यासीं : किजत प्रतिकारू ' (नरुस्व. ५३७).

(ज्ञाने. १३ - ११३८). ' हिशेव ' हाहि अर्थ येथे करता येईल. तुळा : ' आगा जगाचीं शुभाशुभें लिहिति । प्राणांचा उगाणां घेंति । मग केलेयां अनुरूप देंती । स्वर्गमोक्षु जे ' (ज्ञाने- १० - २२५). कलियुगात आचारावर धाड येणार असल्यामुळे तुम्ही प्रयाण करण्यापूर्वी त्यांची योग्य रीतीने मोजदाद करून त्यांच्या संरक्षणासाठी त्यांना कुणाच्या स्वाधीन केले आहे ?

कलियुग हीच तीन रस्ते जेथून फुटतात अशी एक जागा. वध्य व्यक्तीला अशा ठिकाणी बसविण्याची पूर्वी रूढी होती. कलियुगरूपी तिवटण्यावर केविलवाण्या धर्माला का बरे बसविले ? एखाद्या वध्य व्यक्ती-प्रमाणे, तुमच्या अवतारसमाप्तीनंतर, धर्माची स्थिति होईल, हा भाव.

११०. सत्याची डोनि = होडी. (सं. द्रोणी). पहा : ' तरावेया मृगजळाची गंगा । डोणीलागि धांवतां दांगा । माजि वाहलेनि बुडे पै गा । साचें जेविं ' (ज्ञाने. १५-२२९).

१११. करुणा-केळि : इतरावर करुणा करण्याची क्रीडा. हालि = हाणितली, तिच्यावर घाव का घातला ? हाणे : घाव घालणे. तुळा : ' जेणें उरीं हालासि पांपरा । तेयाचे विनट वाहासि दातारा ' (ज्ञाने. ११-१०५) ' कोपला श्रीवच्छ ब्राह्मणु । चरणे हाला आवेसौनु । तेंची लेणे लेउनु ठेला । जाला श्रीवच्छलंछनु ' (उह. पृ. ७७-६८), ' वीरभट्टु मदसुदनें । हाला चक्रे सुद्रसेनें ' (उह. पृ. ११९-४५)

११२. तलहात = तळहात : तुळा : ' परि तैसें न करीति प्राणिये । वायां आपुलांचि सुखिं वाणिये । पव्हंताति पाणियें । तलहातिचेनि ' (ज्ञाने. ७-१४७).

११४. कटकट : मूल शब्द ' कट ' (सं. कटं पासून). तुळा : ' आहा सांघतां वाचा रडे । आठवितां मन खिरडे । कट रे मूर्खिं केवडें । जोडिलें होणें ' (ज्ञाने. १६-४१८) धात्रया : सं. धातृ शब्दाचे रूप ' धाता ' असे होते. मराठीत ' धातृ ' याचेच ' धात्रा ' (= ब्रह्मदेव) असे रूप योजले आहे. तुळा : ' आवो सद्गुरुचिये दीठी । तूजें कारुण्य जेयातें आधिष्ठी । तो सकळ विद्यांचिये शृष्ठी । धात्रा होए ' (ज्ञाने. १२-९).

‘कटाकटा धात्रेया । कैसें जालें अनुग्रहा या । मियां मागौनि जगा बापुडेया । आणिलें कर्म’ (ज्ञाने. ११-३९५)

११५. वेसन : (सं. व्यसन). पहा : ‘जेणें सांघतेया बोलावें कुंठे । आइकेतेयाचें वेसन तूटे’ (ज्ञाने. ७-९).

११७. धर्माचेया (युधिष्ठिराच्या) अडला (संकटात साह्य करणारा असा) तूं चिंतिला सळा पावसि = चिंतन केलेला असा तू (= तुझे चिंतन-स्मरण करताच) धर्माचा अभिमान घेऊन, ईर्ष्येने त्याचे संकट नाहीसे करण्यासाठी धावून येतोस. ‘अडला’ हा शब्द ‘अडलाउ’ असाहि योजलेला आढळतो. तुळा : ‘तुं धर्माचा कुडावा : तरि त्याचा अडलु करावा’ (शिशु. ४९०) ‘किं प्रमदांचा वळिया : अडलांउ तो’ (शिशु. २६४)

११८. पैजा सांडुनि : भारतीय युद्धात ‘न धरीं शस्त्र करीं मी’ अशी श्रीकृष्णाची प्रतिज्ञा होती. उलट ‘श्रीकृष्णाला हातात शस्त्र घेण्याला भाग पाडीनच’ अशी एके दिवशी भीष्माने प्रतिज्ञा केली. ती पूर्ण करण्यासाठी भीष्माने अर्जुनाला बाणांच्या वर्षावाने जर्जर करून मृतप्राय करून सोडले तेव्हा त्याच्या संरक्षणासाठी श्रीकृष्णाने आपली (हातात शस्त्र न घेण्याची) प्रतिज्ञा सोडली आणि सुदर्शन चक्र धारण केले; हा प्रसंग येथे अभिप्रेत आहे.

पैजा : सं. प्रतिज्ञा > प्रा. पइज्जा > म. पैजा. हाथवसणे : हातात शस्त्र घेणे, चालून जाणे. पुढे ओ. २४० व ४४५ पहा. शस्त्र घेणे हा लाक्षणिक अर्थ या शब्दाला आला आहे. हातात घेणे, हस्तवश्य करणे—या मूळार्थानेहि तो वापरला जातो. पहा ‘मग देहअहंतेचें दळें । सांडुनि एकें वेळें । प्रत्यग्बुद्धीकरतळें । हातवसावें’ (ज्ञाने. १५-२३५); ‘ते निष्ठा जेथ हातवसे । तेथ भक्ति माझी उल्हासे’ (ज्ञाने १८-१२४२). शिशु-पाळवध ओ. १०६५, १०७५ मध्येहि याच अर्थाने तो वापरलेला आहे.

१२०. कुंतिपचा : कुंतीचा.

१२१. लोभापरा (लोभाला अपर = पलीकडचे, लोभशून्य) जालेति. जें विरहाग्निचे ० विरहाग्नि हेच पाच रंगांचे (पाचवणे) वस्त्र (चीर). अग्नीच्या निरनिराळ्या रंगांच्या पाच ज्वाला असतात. म्हणून त्याला पाचरंगी

वस्त्र म्हटले आहे. हे वस्त्र नेसायला देणे म्हणजे सर्व शरीर विरहाच्या आगीत टकलणे होय. **पांचवणे** : पाच वर्णांचे, तुळा : 'तैसें पसरलेनि प्रकारें । **पांचवनेया** ज्वाळांचे वळसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोळिसे । होंत दीसति ' (ज्ञाने. ११-३००) या ओवीवरील टीप पाहिली तर 'पांचवणे = पाच वन्हि,' असा अर्थ व व्युत्पत्ति अभिप्रेत असावी असे वाटते. 'पंचवन्हि' अर्थ केला तर याच चरणात 'अग्नि' शब्द आहे, तिकडे लक्ष द्यावे. ज्ञानेश्वरीतील ओवीत पांचवनेया = पाच रंगांच्या किंवा पाच वन्हींच्या असे दोन्ही अर्थ लागू पडतील.

१२२. **पाटा** (सं. पट्ट) + **फुटा** (= शेला) = उंची वस्त्रे, शेलापागोटे. जीवांचा उद्धार करण्याचे 'पाटे फुटे' = शेलापागोटे कोणाला दिले ? हे मानासन्मानाचे कार्य कोणावर सोपविले ?

१२३. **सेस भरणे** (मळवट भरणे) आणि **चौक भरणे** (रंगांच्या किंवा मोत्यांच्या रांगोळ्या काढणे, मंगल आसन रचणे) असे दोन वाक्यप्रचार स्वतंत्र रीतीने अन्यत्र योजलेले आढळतात. तुळा : 'दैत्यांचीं कुळें नाशी । साधूंचा मानु गिवसी । धर्मासि नीतीसीं । **सेस भरीं**' (ज्ञाने. ४-५२), 'गणेशें मनोरथ मुद्रा दीवली । कविता पढीए **सेस भरिली**' (नरुस्व.५); 'उत्तरीलीए दारवठेया आंतु **चौक रंग-मालिका भरीति**' (गोप्रच. ९०); 'काळे पींके हीरवे लोहीवे ऐसे रंग मेळवीले : मग **चौकु भरीला** : आसन रचीलें : ' (गोप्रच. १८७). 'ऋद्धिपुर-वर्णना'तील 'सदैवीं जेथ अपुलां हातीं : **चौक भरिले** निगुती' (४५६) या ओवीवरील टीपेत टीपकाराने पुढील अर्थ दिला आहे: "चौक = रंगमालिका : रंगभरीवा विविधा वेलीचिया मालिका" यावरून **सेस - चौकु भरणे** = मंगलासनावर बसवून मळवट लावणे; महत्त्वाच्या आसनावर मंगल प्रतिष्ठा करणे.

१२४. **वीज्ञान** : भावीं अभाव आणि अभावीं भाव दाखविण्याचे परमेश्वराचे सामर्थ्य. 'आनंदशायक आणि परिपूर्ण (धनी) अशा विज्ञानाचा तळपदी कवणु केला ?'

१२५. **खडगुण** (सं. षड्गुण) 'समरसर्व स्वतंत्रश्च'— इत्यादि. असा व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध श्लोक टीपकाराने दिलेला आहे. त्यावरून हे

षड्गुण लक्ष्यात येतीलच. एकनाथांनी भागवतात 'यश, श्री, वैराग्य, ज्ञान । ऐश्वर्य, औदार्य हे षड्गुण । नित्य वसती परिपूर्ण । तो सी नारायण भगवंत ' असा षड्गुणांचा निर्देश केला आहे.

१२६. कुल्हार : देऊळ, आश्रयस्थान. तुळा : 'जे भूळीचें कुल्हार । वायुतत्त्वाचें अंतर' (ज्ञाने. १३-११५).

१२७. अठ्ठै माहा सीद्धी : 'अणिषा महिमा मूर्तेर्लक्षिमा प्राप्ति-रिन्द्रियैः । प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ॥ गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति । एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ' पुढे प्रस्तुत काव्यातील ६८७ व ६८८ ओव्या पहा. 'विज्ञानाला (या शक्तीला) निर्माता (विधि) कुणाला केले?' यापुढे कोण विज्ञान निर्माण करू शकेल?— हा भाव.

१३०. अरळ : या शब्दाचा 'कोमळ' असाच अर्थ बहुतेक कोशकारांनी दिलेला आहे. अर्थात् त्याचा विशेषणाप्रमाणेच उपयोग होतो असे त्यांचे मत दिसते. प्रस्तुत ओवीत त्याचा नामाप्रमाणे उपयोग केलेला आहे. त्यावरून आच्छादन, पुष्पशय्या हा त्याचा अर्थ योग्य वाटतो. 'अरळ' शब्द कानडी असून फूल, पसरलेले, असे त्याचे अर्थ होतात.

१३१. सारीपाटाच्या खेळातील पण्य द्रव्य 'आनंद' अशी कल्पना प्रथमार्धात आहे. 'रवणा' (रमण्यात, क्रीडास्थानी) यापुढे 'सारिचां खेळणा (सारीपाटाच्या खेळात) आनंद (आनंदरूपी पण्यद्रव्य, पैज) कवणु सारील' (कोण पुढे करील-लावील). अर्थात् त्यात जिंकले गेलेले द्रव्य हेहि आनंदरूप होय. त्यालाच 'ब्रह्ममुख' असे उत्तरार्धात म्हटले आहे.

१३२. श्रीकृष्णाचे उच्छिष्ट काढण्यासाठी ब्रह्मादिक देवता गर्दी करून पुढे सरसावतात, त्यावेळी त्या एकमेकावर पडतात. ही त्यांची गर्दी-दाटी (वरिपडी) दूर करून (बखळुनि) 'इत्यादि.

१३३. भोज : भूषण, सन्मान. तुळा : 'कीं गगनासि वाइलें भोज : यादव-प्रतापाचें' (नरुस्व. ७१२); 'जाळूनि दैत्यांचें वीज : जया वाइलें राणिवेचें भोज : तो ओळगे जेवनी भूज : राओ उग्रसेनू' (शिशु. ३६०).

१३४. मी केवळ तुझाच (आत्यंतिक) सेवक असत्यामुळे (तू जाणार या कल्पनेने) मला 'वासू (वसती, राहणे) भारी (भारभूत, जड, कठिण) होत' आहे. कारण माझा 'सावासु (हितकर्ता, जवळ असलेला स्नेही) तूच एक' आहेस **भारीवासू** : (१) 'भारी वासू' असा पदच्छेद करावा. (२) भारवश = मी भारवश झालो म्हणजेच भारी, भारभूत झालो. **सावासु** : सहवासी, जवळचा स्नेही, साह्यकर्ता. पहा : 'वाजिए खंड सावासिए पढियार : ते राहिले दारवठां' (नरुस्व. ३९२). याचेच स्त्रीलिंगी रूप पहा : 'सुधावती कन्हेरिणीं : सुलोचना सावासिणीं' (नरुस्व १०३)

१३७. टीपामध्ये 'विकरलेति' पाठ आहे. तो व्याकरणदृष्ट्याहि बरोबर वाटत नाही. ते आपलेपण का 'विकरलेति' = विकृत का केले, त्यात विकार का निर्माण केला ?

१३८. **वेगांचि** : 'उगाचि' असा मूळ पाठ असावा. 'उगा' चे 'वेगा' होणे कसे शक्य आहे याचे एक उदाहरण पहा. ज्ञानेश्वरी. अ. १४-१८७ ओवी पहा. राजवाडे प्रतीत 'वाटे जातां वुगे' असा पाठ आहे. त्यात उगे = वुगे झालेले आहे. त्याच प्रतीची नकल म्हणून समजल्या गेलेल्या मुंबई राज्य शिक्षणखात्याने प्रसिद्ध केलेल्या आवृत्तीत 'वाटे जातां वेगें' असा पाठ आहे. त्यावरून वेगे = उगे असा मूळ पाठ आपल्या प्रस्तुत ओवीतहि असण्याची शक्यता दिसून येईल. 'उगे' असा पाठ देणारी पोथी मात्र आढळली नाही. **विडी** : (सं. वीटिका > विडिआ > विडी) = विडा, तांबूल.

१४०. मी सहज काही कामासाठी थोडा वेळ जरी दूर गेलो (उखेडीं जाण) तरी. **उरंगू** : रंगहीन, विटलेले. माझ्या विषयीची आपली ती आवडि (ओढ, प्रेम) 'आतां उरंग कां जाली' = का विटली, कमी का झाली ?

१४१. **पवाडु** : (वाड=जागा, वेळ. तुळा : वाडेवेळ). अवसर, वेळ. आपली शरीरसेवा करण्याला जर मला वेळ झाला नाही, अवसर न मिळाला तर.

१४२. **मासीं** : मजशी, मशी, माझ्याशी. तुळा : 'सोहजा विंधनु : होए अर्जूनु : तो मासीं राहुनु : जूझ नेघे' (शिशु. ८९५, ८९७ पहा.)

भाष : ' भाख ' असे वाचावे, भाख = वचन. (पहा : आणभाक).
भाख करणे = वचन देणे.

१४४. ईश्वराचा वियोग झाल्यावर ' जीवीताची (जिवंत असल्याची) कुटी (दोष, कलंक) आपणेया (आपल्यावर) नाणावी (आणू नये) ' ईश्वराचा वियोग झाल्यावर भक्ताने प्राण सोडणे (किंवा त्याचे प्राण जाणे) हेच शोभून दिसते. त्याच्या विरहात आपण जिवंत आहोत असा कलंक आपणाला (भक्ताला) लागता कामा नये.

१४५. पुढारू : मागे ओ. ७७ वरील टीप पहा. उद्धारू न घलावा : पुढे केव्हा तरी तुला संनिधान देऊ अशी उधार गोष्ट सांगू नये. त्यापेक्षा आताच तुझा वियोग होऊ देऊ नकोस.

१४८. खटुचक्र : सं. षट्चक्र. योगशास्त्रानुसार मनुष्याच्या पिंडात (भ्रूमध्याच्या खालच्या भागात) एकावर एक (उत्तरडी) अशी सहा चक्रे मानिली आहेत. ती येणेप्रमाणे. (१) गुदस्थानी मूलाधारचक्र (२) लिंगस्थानी स्वाधिष्ठानचक्र (३) नाभिस्थानी मणिपुरचक्र (४) हृदयस्थानी अनाहतचक्र (५) कंठस्थानी विशुद्धचक्र (६) भ्रूमध्यस्थानी अग्नि (अथवा आज्ञा) चक्र मेरुशिखर-वर वर्णन केलेल्या षट्चक्रांच्याही वर मेंदूच्या वरती अधर असे ' सहस्रदळकमळ ' नावाचे सातवे चक्र आहे. त्यासच मेरू (अथवा त्रिकुट) शिखर म्हणतात. ईडा-नाभिचक्रातून निघून उजव्या नाकपुडीतून वाहणारी एक नाडी. पिंगळा-इडेप्रमाणेच पण शरीराच्या डाव्या भागातून वाहणारी नाडी.

१५२. ' श्लाघ्यता ' ऐवजी ' अश्लाघ्यता ' पाठ घेऊन टीपकाराने अर्थ दिला आहे. (आणि पुढे नुसता ' श्लाघ्यता ' याचाहि अर्थ दिला आहे).

१५४. प्रवृत्ति वीसेखु : प्रवृत्तीचा विशेष, माझी विशेष प्रवृत्ति, माझी प्रमुख इच्छा, अर्थात् मी उपदेशिलेला आचार-विचार धर्म. त्याची तू सेवा कर.

१५५. देह (शरीर) म्हणजे तू नव्हेस. देह आणि जीवात्मा ह्या दोन भिन्न वस्तु आहेत हे ओळखणे हे तत्त्वज्ञानाचे मूळ होय.

१५६. घायवारा : घाव मारतांना लागणारा वारा. घायवारा लागतो त्यावेळी प्रत्यक्ष घाव मात्र लागत नाही. ' जरासंदाचा घायवारा : लागला यादवां वीरां ' (शिशु. ४८२) यावरील टीपेत 'घाय न लगतां शस्त्राचा वारा' असा अर्थ दिलेला आहे तो समर्पक आहे.

१५७. हेळसीया : हेळासणे = तुच्छ लेखणे. तुळा : ' न करीति सिद्धींचे पाड : न धरीति रिद्धींची भीड : योगा ऐसें दुवाड : हेळासति ' (ज्ञाने. १३-१६३). यावरून 'हेळसीया' = तुच्छ लेखून, अगदी सहज प्रसाद म्हणून तुझ्या सुगुटावरील (मस्तकावरील) माळ मला मिळाली तर.

१५८. दळें बांधें : ' दळें ' = तरवारीचे म्यान. तुळा : ' मग देहअहंतेचें दळें : सांडुनि एकें वेळे : प्रत्याबुद्धी करतळें । हातवसावें ' (ज्ञाने. १५-२३५. ' करतळें ' ऐवजी राजवाडे प्रतीतील ' करवालें ' हा पाठ अधिक योग्य वाटतो). दळें = तरवागीचे पाते असाहि अर्थ समर्पक होईल दळें बांधणे = म्यान बांधणे, तरवारीचे म्यान (किंवा पाते दाखवून जिंकणे.) महामोहाला मी तरवारीच्या पात्याने जिंकतो; ताब्यात आणतो. तुळा : ' भक्तिज्ञानाचेनि बळें : महाकाळेंसीं बांधलें दळें ' (शिशु. ११); ' आंगिचेनि परिमळें : चंदन जितिलें कसा आगळें : तें यक्षकर्दमें बांधलें दळें : विरहिणीसी ' (नरुस्व. ५८९).

१५९. तुझ्या ' अनुलेपनाची (आंगाला लावण्याची-लावलेली) भोरी ' ' उटी ' मला मिळाली तर- भोरी ' : उटी. तुळा ' गोसावियांसि सर्वांगी चंदनाची भोरि = (गोत्रच. १०३). ' सर्वांगी चंदनाची परिकर वरवी भोरि केली ललाटीं ' (भास्करभट्ट. मूर्तिवर्णन)

१६२. वीघीन पाउडा जातसे : संकटे पायाखाली जातात, चिरडली जातात. पाउड : पायाखाली घालण्याची वस्तु : पहा : ' पाउडां पाओ घातला ' (शिशु. ५११) पाउट (पायवाट), पाउंवा (पादुका), पाउड (पायावर अर्पण करण्याच्या वस्तु, नजराणा) इत्यादि शब्द याच प्रकारचे आहेत.

१६५. टाकुनि : ' टाकणे ' चे प्रथम पुरुषी अनेकवचनी रूप. प्रेमाच्या टोकाला लोखंडी काटे असलेल्या दोराने कैवल्यरूपी किल्ला आम्ही प्राप्त करून

घेऊ, चहून जाऊ, जिंकू. कडलग : टीपेत या शब्दाचा अर्थ ' लोहाचे नख ' असा दिला आहे. किल्ला सर करण्यासाठी जो दोर वापरतात त्याच्या एका टोकाला (जमिनीत रोवण्यासाठी ' लोखंडी काटे किंवा खिळें असतात. तशा प्रकारच्या दोराला ' कडिलग ' नाव असावे, असे दिसते.

१६६. कथारूपी दिव्याची लावणी (पेटवणी) होईल तर. दीवे-लावणी = उजळलेला, पेटवलेला दिवा असाहि अर्थ होतो. दिवलाणी हा शब्द या अर्थाने आजहि व्हड आहे. भक्तांच्या भेटीत तुझा कथारूपी दिवा प्राप्त होईल तर; तुझ्या कथा ऐकायला मिळतील तर.—

१६७. मी माया शक्तीला नागवे (नांगवे)—' न+आंगवे '— प्राप्त होत नाही, तिला मी आटोपत नाही, तिच्या बंधनात सापडत नाही; तिच्याशी झुंज घेण्याला मी समर्थ आहे, पण तुझ्या विरहाचे दुःख मात्र मला सहन करता येणार नाही.

१७१. शरीररूपी फुटके भांडे देऊन (शरीराचा त्याग करून) त्याच्या मोबदल्यात कैवल्यरूपी सोन्याची वाटी जर मिळत असेल तर विरहव्यथा-रूपी वाजारात ही अदलाबदल अवश्य करून घ्यावी.

१७२. अवस्थेचेनि कडीलेखें : विरहावस्था हाच शेवटचा प्रांत, जीविताचा शेवटचा भाग. या भागात राहून उरलेले (वरील) दिवस घालवावे-कंठावे. कडिलेख : शेवटचा भाग. शेवटचे दिवस. पुढे ओ. ४०७ पहा. कड = बाजू, शेवटचा भाग + लेख = मर्यादा. पहा: ' आणि कोणा खेंव देइजे । तुज लेख नाहिं ' (ज्ञाने. ११-५८१).

१७६. पुण्य फळांचे पीक (वहर, उत्कर्ष) सीसीं वैसे = डोक्यात बसते, त्यामुळे डोके दुखते, त्याचा कंटाळा येतो. ' पीक = कंटाळा ' हा टीपेतील अर्थ बरोबर नाही.

१७८. सैया पाळणें : पातिव्रत्य धर्माचे पालन करणे. श्री चक्रधर स्वामींनी निरूपिलेला शय्यापालनेचा दृष्टांत येथे अभिप्रेत आहे तो दृष्टांत असा : ' कव्हणी एक शय्यापालना असे : ते आपुलीया पतीचा धर्मी वर्ते : आपुलीया पतीचीए सेजे आणीकासि रीगों नेंदी । आपण कव्हणाची वास न पाहे ।

तीएचेया देखोवेखीं तीएतें पुसपुसों शूद्रीही तैसीचि वर्ते : तरि जेचि गति तीएसि होए तेचि गति तीएसि होए ' (दृष्टांत पाठ. ८५)

१७९. पहा : ' न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले । जनोऽधर्म-रुचिर्भद्र भविष्यति कलौयुगे ' (भाग. ७-५).

१८१. ' तीर्थ : क्षेत्र : व्रत : दान : ये चारी असति तथा गांवातें पुर ऐसें म्हणिजे : क्षेत्र नाही आन एरें तीन्ही असति तथा गांवातें पाटण ऐसें म्हणिजे : तीर्थ आहे आन एरें तीन्हीं नाहीति, तथा गांवातें नगर ऐसें बोलीजे '

१८५. टीप पहा : तीळ, वोंब्या, हुरडा एकत्र करून संक्रांतीला वाटतात. त्याप्रमाणे निंदा, स्तुति तेथे सडळ हाताने वाटली जाते. किंवा, गवांदी = अन्नसत्र. जेथे अनेक मुनी एकत्रित होतात तेथे निंदा-स्तुतीचे अन्नसत्रच उघडले जाते. म्हणून कोणाहि बरोबर विनोदात (वीणदी) तू सामील होऊ नकोस.

१८८. ' पुण्यातें नावेक वेन्ही (एक क्षणभर) उगे (चूप रहा, गप्प बस) म्हणे. ' दुष्टपणामुळे पुण्याला देखील गप्प बसवितो.

१९०. वैराग्याच्या कड्यावर झेप घालून जो ज्ञानरूपी दुर्गाचा बुरुज प्राप्त करून घेतो (त्या बुरुजावर चढतो) तो पुरुषसुद्धा संग्रस्तव (इत-रांच्या बरोबर मैत्री केल्यामुळे) संसाररूपी खंदकात पडतो.

१९१. तुळा ' कां जीवनृपाचे उपलाणे । घेउनि इंद्रियांचीं केंकाणें । विषयदेशिचिये नागवणे । आणिती जे ' (ज्ञाने. १८-४६१).

१९३. लाहानवती : बारीक माती. लाहान = बारीक. पहा. ' तिए-चिये कुंसिवरि लाहानी : वाळु घाला ' (रसकौमोदि १०१).

१९५. ' चोरवाट जैसी थोडीचि : परी आवघड असे : तैसे दोन बोटें गोड वाटे : एवं दोनीचि बोटें रसना अधीष्टान : तल्लक्षणें चोरवाट : तेथ चोर उभे राहाति : तल्लक्षण पदार्थपरत्वे गोडी तेचि दांगटे = कोळी : चोरटे आझोडिति " (तृतीय शोधनीचा टीप). दोनच बोटें रुंद परंतु जिंकण्याला अत्यंत कठिण अशी जिव्हा हीच चोरवाट. तेथे माधुर्यरूपी चोर

उभे राहतात. ते धैर्याला बडवितात. जिव्हेच्या माधुर्यलोलुपतेपुढे, तिला जिंकण्यासाठी आंगी आणलेले धैर्य गडवडते-हा भावार्थ.

१९७ वाजौठी : वाजविण्याची-बडवण्याची काठी. निराहारता हीच वाजौठी. ती रसनेंद्रियाला जसजशी घायाळ करते तसतशी रसनारूपी वाघीण डरकाळ्या फोडीत उठते.

१९९. संयमाच्या बेडीत गुंतवून जीभ बंदिखान्यात घातली तर.

२००. साधकाने विचाररूपी कड्यावरून वैराग्यरूपी उडी घालून, विवेकाचा आश्रय करून विरक्त व्हावे आणि नंतर उपोषणादिकांनी शरीराची कोरडी करावी-शरीर वाळवावे.

२०१. योगी कसा प्रेताप्रमाणे दिसतो ते तुला सांगतो.

२०५. दोन्ही बाहू काढतात, निखळून काढल्यासारखे ढिले होतात.

२०९. झणे भवसि : भ्रमण करू नकोस.

२११. आत्मा हाच लोहदर्पण (लोखंडी आरसा). त्यावर ईश्वर-ध्यान रूपी राख ठेवावी-घासावी (त्यामुळे तो स्वच्छ चकचकीत होईल) म्हणजे मग शेवटी, ध्यान संपल्यावर हृदयात ईश्वराच्या मूर्तीचे स्पष्ट प्रतिबिंब उमटेल.

२१७. हाथोबा-हातात धरण्याची-धरता येण्यासारी वात. हा शब्द ज्ञानेश्वरीत हाथिवा असा आढळतो. पहा 'तन्हीं विश्व प्रकटितेया गभस्ती : हाथिवेनि किजे काइ आरति' (ज्ञाने. ९-१३); 'देवता हातिवांसीं येणें' (गोप्रच. ३१)

२२६. आवेश करणे : जोर करणे, चढाई करणे. तुळा : 'देवें एव्हडा आवेशू कीजे : कवणावरि' (शिशु. २२६)

२२८. पहा : 'त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभि : ।

सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मति : ॥

(भाग. ७-१५)

२३०. कशचित् (अचटा) गजघंटा जिनवती, सिंहेसी यइजैल (सिंहावरोवर युद्धाला येता येईल-झुंज घेता येईल) पण—

२३१. कुलपर्वतांचे कडे (एक वेळ, कदाचित) मुठीने (करपुटे) ' चुरिजेति ' = चूर्ण केले जातील, त्यांचा चुरा केला जाईल. किंवा. कुलपर्वत हेच जणु चणे, ते हाताच्या ओंजळीत घालून त्यांचा चुरा करता येईल; पण-

२३३. वीरढे : अंकुर. ज्ञानेश्वरीत हा शब्द ' विरुढि ' असा आहे. तुळा : ' पै निर्विकल्पाचिये बरडी । किं फूटे आदिसंकल्पाची विरुढि ' (ज्ञाने. ८-२१). न वढे : वाढत नाही.

२३२. प्राणापान : शरीरातील दोन वायु. ' हृदिप्राणो गुदेऽपानः '

२३७. उपदेशरूपी रंगमंचकावर किंवा अंगणात, विषयत्यागरूपी आढाल (वेळू, गोळे) चाळणारा तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी नाही. आढाल : डोंबारी हातात वेळू घेऊन अनेक खेळ करतात; किंवा हातात गोळे घेऊन चालतात-ते खेळ.

२४०. विजय मिळविण्याची इच्छा असली तर मुहूर्त किंवा भविष्य सांगणाऱ्या ज्योतिष्यावर (भविष्यवाद्यावर) तलवार चालवू नये. सर्वदा : डाकुलता; ब्राह्मण बाप व गवळण आई यांपासून जन्मलेला. या वर्गाचे काम भविष्य सांगण्याचे असते. म्हणून सर्वदा = भविष्यवादी, ज्योतिषी.

२४१. वनियां : वैद्याला. वन = औषध; वनिया = औषध देणारा, वैद्य. पाटा : व्रणावर बांधावयाचे वस्त्र. तुळा : ' ऐसा वीपरीतु ज्याचा मारु । घाया नाही वनु पाटा ' (उषाहरण. पृष्ठ १२६-३०)

२४२. ' त्यागरूपी भोज (नृत्य). तुझेया वारिया (तुझ्या वाटचे, तुझ्या ऐवजी) मज नाचों नैय ' भोज : नृत्य. तुळा : पाहा पां नवल कैसें चोज । केँ उपदेशु केँ जूझ । परि पुढें वालभाचेंचि भोज । नाचतसे ' (ज्ञाने. ६-१२३) हे त्यागरूपी नृत्य, तुझ्या ऐवजी मला नाचता येणार नाही. ते तुझे तुलाच नाचावे लागेल. अर्थात, त्याग तुला करावा लागेल, मला नाही.

२४३. ब्रह्मविद्यारूपी द्रव्य घेऊन माहामोहरूपी चोर पळून जात आहे. त्या चोराचा (माहा मोहाचा) माग काढून (शोध करून) त्याला आपल्या जवळील ब्रह्मविद्यारूपी लागु = लाभद्रव्य टाकून द्यावयाला लावणारा-त्याग.

२४७. सृष्टी ही एक टाकसाळ आहे. तेथे देहरूपी अनेक नाणी पाडली जातात. पण नरदेहावाचून इतर कोणतीच नाणी मोक्षाच्या बाजारात चालत नाहीत. **चोरमोळा** : चोपडा, म्हणून न चालणारा.

२४८. मनुष्यदेह प्राप्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषांनी ज्ञानाच्या साहाय्याने संसाराचा शेवट केला; संसार-बंधन तोडले.

२५१. पहा 'यन्हविं कापुराचें थळिव । आणुनि देइजैल दैव । घेउ जाणणेंचि अडव । तेथ असे बापा' (ज्ञाने. १७-३४२)

२५२. **निडारू** : दाट, भरगच्च भरलेला. तुळा. 'निडाराचेनि कोंधाटें । मोतियें नावरति संपुटें । मग सिवणि जैसी उतटे । शुक्ति-पल्लवांची' (ज्ञाने. ६-२६६).

२५६. **व्याहाळी** : पाठांतरावरून हा शब्द कसा निरनिराळ्या रूपांनी लिहिला जातो याची कल्पना येईल. सं. विहार > विहाल > विहाळ > व्याहाळी, अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति असावी.

२६२. पहा : 'जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ।

न तप्यतेऽग्निना मुक्तो गंगाम्भस्थ इव द्विपः ॥'

भाग ७-२९.

२६५. यापुढील यदु-अवधूत-संवादाची प्रकरणे (चोवीस गुहंची आख्याने) भागवत-एकादशस्कंध-अध्याय ७, ८ व ९ यांच्या आधारे वर्णन केलेली आहेत. ती अभ्यासूनी पाहावी.

२७०. यांच्याजवळून मी एकेक गुण घेतला असल्यामुळे हे माझे गुरु म्हणून संबोधिले जातात. एरव्ही, ज्ञानमार्गावरील गुरु एकच आहे आणि तो परमेश्वर होय.

२७१. **स्थळ** : ग्रंथ, आख्यान, या अर्थाने हा शब्द योजला जातो. उदा : 'स्मृतिस्थळ' 'आचारस्थळ' 'विचारस्थळ' इत्यादि. शिशुपाळ-वधातील 'वर्णितां स्थळ जाइल विस्तारी' (६३३), 'तें सांघतां स्थळ होइल अपार' (७५१), 'वाणितां स्थळ जाइल विस्तारा' (९३७) हे चरण तुळून पहा.

२७३. ' विश्वंभरेपासौनि मी क्षेमेचा नीर्वाळा (सहनशीलतेचा निर्धार) आदरें सीखिलां ' नीर्वाळा : निर्णय, निवाडा. तुळा : ' जो परिणामीचा निर्वाळा । अचुंबित ये फळा । आणि अनुष्ठिता प्रांजळा । सवियां चि ' (ज्ञाने. ५-७)

२७७. प्राणु : प्राणवायु. हाच शरीर-स्थितीला कारणीभूत असतो.

२७८. आहार घेतलाच नाही तर ते देहनाशाला कारण होईल, (पण ईश्वरस्मरणासाठी देह तर जाता कामा नये) आणि रसाळतेने आहार घेतला तर धर्माच्या ठिकाणी दुबळेपणा येतो, धर्मकार्याकडे लक्ष राहात नाही. म्हणून योग्याने ' ज्ञानधारणा न ढळे । इंद्रिये नव्हतीं विकळें । तैसा आहार युक्तिबळें । सेविजे निजधैर्ये ' (एभा. ७-४१३)

२८०. पहा : ' तेजोऽवन्नमयैर्भावैर्भेदाद्यैर्वायुनेरितैः ।

न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ '

(भा. ७-४३)-

२८२. आपल्या सात्त्विक आचरणामुळे योग्याला तीर्थभूत होण्याची योग्यता प्राप्त होते. तीर्थाचे माहात्म्य त्याच्या ठिकाणी येते. ' प्रमेय (ब्रह्म-विद्येचे सिद्धांत) बोलौनि (प्रतिपादन केल्यामुळे, सांगितल्यामुळे) तो अमृता धरु (अमृताला आधार) जाला.' अमृतापेक्षाहि मधुर अशी प्रमेये सांगणारा असल्यामुळे त्यांना तो धरु = आधार जाला, असे म्हटले आहे.

२८३. धुळीचे वगैरे डाग काढून वस्त्र जसे स्वच्छ करतात त्याप्रमाणे किल्मिष (वाईट भावना) काढून टाकून अंतःकरण स्वच्छ (चोखट) करावे.

२८५. ' तापसपणें ' (अंगातील प्रखर तेजामुळे, पहा : ' तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षः ' - भा. ७-४) ' निलाग ' = (संबंध ठेवता न येण्यासारखा, हातात धरला न जाणारा, असा अग्नि ' आसळगु ' = अतिशय सलगी करता येण्यासारखा, सुगम नसतो, त्याप्रमाणे.

२८७. घेपवे ना : घेतला (वश केला) जाऊ शकत नाही.

२८९. अग्नि जोपर्यंत लाकडात झाकलेला असतो तोपर्यंत प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने (दृष्टादृष्टी) तो प्राण्यांच्या उपयोगी पडत नाही. (हेतु नव्हे),

२९०. पण तो जेव्हा प्रगट होतो तेव्हा त्याच्या सेवेने (यज्ञयागादिकात त्याची उपासना केल्याने) अदृष्ट = (प्रत्यक्ष न दिसणारी, पण कालांतराने प्राप्त होणारी स्वर्गमोक्षादि) फळे मिळतात, तर कित्येकांना त्या पेटलेल्या अग्नीच्या साक्षाने प्रत्यक्ष पाकनिष्पत्ति करून घेता येते.

२९१. सर्वात्मा आणि निराकार परमेश्वर साकार झाला (त्याने अवतार धारण केला) तरच तो जीवांना उपकारक होतो. महानुभावांचे सगुणोपासकत्व यावरून दिसून येईल. तुळा : ' सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मूचिजेना एकें परमेश्वरेंवीण : तोचि परमेश्वरु निर्वैवो निराकारु असे : परि कृपावशें सावेवो साकारु होए : अवतरे : आपुलें सन्निधान दे : तें दास्यमोचक ' (सिसूपा. पूर्वी).

२९३. जिउ नीत्यु : महानुभावांच्या मते जीव नित्य आहे. पहा: ' नित्य : केवळ : अनादि अविशायुक्त वस्तु एकु आति ते जीव शब्दें बोलिजे ' (सिसूपा. महावाक्य २).

२९४. शरीराची चंद्रकलांशी व जीवाची चंद्राशी तुलना केलेली आहे. त्या) कलांप्रमाणे जन्म, स्थिति, वृद्धि, विपरिणमन, क्षय व मृत्यु हे षड्विकार देहालाच लागू आहेत, जीवाला नाहीत. पहा-जन्मनाशादि षड्विकार । हे देहासीच साचार । आत्मा अविनाशी निर्विकार । अनंत अपार स्वरूपत्वे ॥ (एभा. ७.५१३)

२९७. घरोघरी कोट्यवधि दिवे जळत असले तरी सर्व मनुष्यांना (अथवा, त्या सर्व दिव्यांच्या साक्षाने देखील) अंधःकारात आपले व्यवहार चालविता येत नाहीत.

२९८. देवताप्राप्तीची, महानुभावांच्या मते दोन साधने आहेत. (१) अंतर्याग. (२) बहिर्याग. देवतेने आपल्या विद्यासाधनाचा संचार केल्यामुळे साधकाला त्या देवतेच्या फळाची प्राप्ति होऊ शकते हा अंतर्याग होय. तर युगधर्म-व्यवस्थेनुरूप एखाद्या आचार्याने केलेल्या उपदेशाप्रमाणे त्या देवतेप्रीत्यर्थ केलेले तीर्थक्षेत्रव्रतदानादिकाचे आचरण हा बहिर्याग होय. प्रस्तुत ओळीत अंतर भजन = अंतर्याग; व बाह्य भजन = बहिर्याग, असा अर्थ अभिप्रेत आहे. टीपकाराने ' भजन = भावक्रिया ' असे निराळे साधन

दिले आहे भावक्रिया ही एका अर्थाने बहिर्यागातच मोडत असल्यामुळे तिचा उल्लेख स्वतंत्र मानण्याची आवश्यकता नाही.

३००. आपल्या नेत्राच्या ठिकाणी सूर्य या देवतेचे अधिष्ठान असते, अशी कल्पना आहे. सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी सूर्यदेवतेचा थोडा अंश असला तरी तिचे संपूर्ण अधिष्ठान आपल्या स्वरूपीच असते. त्याप्रमाणे परमेश्वर आपल्या अंशाने सर्व जीवमात्रात असला तरी तो संपूर्णपणे आपल्याच स्वरूपात असतो.

३०७. कपोता आणि कपोती या जोडऱ्यावर ३०७ ते ३०९ ओव्यात अनेक रूपके केली आहेत. 'मोहें माहा डंबाळ आदरीलें' अथवा 'माहामोहें डंबाळ आदरीलें' माहामोहाने विस्तार, बहर स्वीकारला. ते युगुळ म्हणजे माहामोहाचा आत्यंतिक उत्कर्ष.

३०८. अहंकाराने आनंदित होऊन आंदण दिलेल्या वस्तु म्हणजे ते जोडपे. अहंकार त्यांच्या रूपाने मूर्तिमंत झाला होता.

३२२. आईवडिलांच्या दृष्टीला दृष्टि मिळाल्याबरोबर त्यांचे (त्या बालकांचे) प्राण खोचल्यासारखे, त्यांच्या हृदयात भाला टोचल्याप्रमाणे दुःख होऊन ती एकदम आकंदन करू लागली.

३२९. मोहाचा फासा कोणाला बांधत नाही ?-सर्वांना बांधतो. मोहपाशात सर्वच जण सापडतात.

३३१. 'तुआं घरिं असकतां (आसक्तां) न व्हावें' घराच्या ठिकाणी तू आसक्त होऊ नये.

३३५. देहीं सत्वक्षेमुः संयमाने वागणाऱ्याच्या अंगी, धर्माचे अनुष्ठान करण्यासाठी सत्त्वसंपन्नता आणि शांति असते. सत्त्व = सामर्थ्य + क्षेमु = कल्याण, शांति.

३४२. भुरुरें : भुरळ, धुंदी तुळा : 'कां आडवोहळा पाणी आलें । हैसेयाचें जूझ मातलें । तैसें ताहण्याचें चडलें । भुरुरें जेयां' (ज्ञाने. १३-७५४)

३४३. विषयरूपी अंधःकाराची धूळ उडालेली असल्यामुळे अंगावर कोणी येऊन पडले तरी सुचत नाही. आणि या स्थितीत हस्तस्पर्शा, हा आपला हा दुसऱ्याचा हे ओळखता येत नाही. विषयांध मनुष्य आपली-परावी याचा विचार न करता आंगावर येईल तिचा उपभोग घेतो, कोणत्याही स्त्रीला : स्पर्श करतो.

३४८. एकाच घरी नेहमी भिक्षा मागितल्याने विरक्तीचा नाश होतो. (कारण त्या घराशी किंवा त्या घरातील व्यक्तीशी आसक्ती निर्माण होते).

३५०. तुळा : ' भ्रमरु रिघोनि पुष्पामधी । फूल तरी कुचंबों नेदी । आपुली करी अर्थसिद्धी । चोखट बुद्धि भ्रमराची ॥ तैसीच योगियांची परी ग्रासमात्र घरोघरीं । भिक्षा करुनि उदर भरी । पीडा न करी गृहस्थां ॥ ' (एभा. ८-९२, ९३)

३५४. भुंगा ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या अनेक फुलातून मध गोळा करतो त्याप्रमाणे ब्रह्मविद् पुरुष वेदविद्यादिकांचे मंथन करून तेथील सिद्धांत ग्रहण करतो.

३५८. शौर्य = शूर पुरुष; बळ = बलवान पुरुष. गजराज हा शूर पुरुषासमोर थाटून (ऐटीने, दटाऊन) उभा राहतो आणि बलवान पुरुषाशी हटाने (आग्रहाने, निकराने) झुंज घेतो. जगात त्याला दापणारा कुणीच नाही.

३५९. ' जुझारां (योद्ध्यांची) गडे (सीमा) असलेला = अत्यंत पराक्रमी योद्धा असलेला असा गजराज मोठमोठ्या वजनदार शृंखला आपल्या पायात घालतो ' तो हत्तिणीवर पडला (तिच्याशी संग करीत असला) तर ' घाओ न धरी ' = आपत्यावर केलेला घाव, हल्ला थोपवू शकत नाही. (अथवा, तो गजराज हत्तिणीवरोवर असला तर त्याला विषयोपभोगाचा हल्ला थांबवता येत नाही. तो भोगाला प्रवृत्त होतो) आणि मग वंधनात सापडतो. ' तुळा : ' जूझारां नावं तोडरु : पाइ घाली (पाठभेद : काढी) हा चक्रधरु : तो माझेया घाया समोरु : कहीं न ए ' (शिशु. ८९१).

३६०. गावासमोर किंवा रणांगणावर विजयस्तंभ उभारतात त्याला 'भडखंवा' म्हणतात, त्यावर स्त्रियांच्या आकृति कोरलेल्या असतात. त्या दृश्याचा या ओळीत उपयोग केला आहे. पुतळ्याच्या मिषाने (त्यावर स्त्रियांच्या मूर्ति किंवा आकृति आकारून) स्त्रीरूपी विजयस्तंभ उभारला-तर त्यावरील त्या स्त्रीमूर्ति पाहूनच विषयी पुरुषांच्या अंतःकरणाच्या गाभ्याला घेरे पडतात. (त्याचे अंतःकरण भेदले जाते)

३६१. मग खऱ्याखऱ्या स्त्रीचे सौंदर्य पाहिले तर विषयोपभोगाचा आवेग कोणाला आवरता येणार आहे ?

३६३. अपस्मार म्हणजे फेपरे आले असता माणसाच्या तोंडातून फेस गळून खुर्र खुर्र असा आवाज होतो.

३६४. स्त्रीला अंगसंग देऊन (तिचा उपभोग घेऊन) ब्रह्मविद्येच्या कोळाला (दांड्याला.) तो अडवतो, त्याला विरोध करतो. जणु रणभूमीत असत्या-प्रमाणे सिद्धतेने उभे राहून विचाराबरोबर (विवेक, सद्विचार) तो ' आदळू घे ' = धडक्या घेतो, विचाराबरोबर झुंज घेतो. ब्रह्मविद्या, सारासारविवेक इत्यादि त्याला शत्रुप्रमाणे वाटतात. म्हणून त्यांच्याशी तो झगडतो. कोळ : मारण्याचे दांडके, मुद्गल. तुळा : ' कवृणी एकु आचार्या असे : तो आपुलेया सीष्यासि सराउं दे : सराउ देतां चुके तेथ कोळ हाणे, (दृपा. ५८)

३६९. : 'मन स्मरणी दक्ष नव्हे; संग्रहीची लक्ष' असा अन्वय. 'फळा नय' असे पाहिजे.

३७०. गोरि : हरिणांना वश करण्यासाठी पारधी जे एक विशिष्ट प्रकारचे गाणे गातात ते. तुळा 'पारधी घाट वाये । साधावया गोरी गाये । तेथ हरिण लुब्ध होये । आइकावया ॥ तैसा प्रमदाचिये नृत्य गीती । श्रवणी रमे मनोवृत्ती ' (ज्ञाप्र. ७२०, ७२१); क्वचित 'गोरी' = गोरी गायन गाणारा पारधी, असा अर्थ होतो. तुळा : ' जें कोडियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मारदव गोरिचें स्वभाव । गायन जें ' (ज्ञाने ८-१४६)

३७६. म्हणिपे : म्हणिजे. 'प' कर्मणी रूप. सामान्य रमणी वेश्या. Public Woman

३८४. अंधारात एखादे केसाळ कुत्रे जरी दिसले तरी कुण्यातरी विलासी पुष्पाचा तांबूलवाहक सेवक आपणाकडे आला आहे असा तिला भास होई. तुळा : 'आणुंनु जाईली कुतरि । बैसावेया रचिली चाव्हुरी । परी त्या आवडी थोरी थाळोन्याची ' (योवा. १०-१४१)

३८८. पहा : ' अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ।

या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशा ॥ '

(भाग. ८-२९)

३९१. घनवट : भरीव, श्रेष्ठ. तुळा : ' ऐसी महिमा घणवट । गंगा तैसी चोखट ' (ज्ञाने २-२१३); ' कैसी द्वारका घणवट : चोजवितां यकवीस स्वर्गे हळुवट ' (नरुस्व. ८६१.)

३९४. पहा : ' यदस्थिभिर्निर्मितवंशवश्यस्थूणं त्वचारोमनखैः पिनद्धम् ।
क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विष्णुमूत्रपूर्णं मदुपैति काऽन्या ॥ '

(भाग. ८-३२)

तुळा : ' देह हाडांची मोळी । मी म्हणोन पोटाळीं । तो अहंकारु गाळी । पदार्थु हा ' (अमृ. ७-१०९)

३९५. मनुष्य म्हणजे (मांस, रुधिर, घाण इत्यादि) अपवित्र वस्तूवर हातापायांचा पडलेला ठसा होय, अशी कल्पना.

३९६. खांद्यावर पखाल वाहून नेत असता ती जशी गळते तसा माणसाच्या शरीरातून नेहमी घाम गळत असतो. शरीर म्हणजे शेंबडाचा चिखल वाहून नेणारे गटार; अपान वायु बाहेर टाकणारा तो एक चामड्याचा भाता आहे.

३९८. माणसाचे शरीर म्हणजे मळमूत्राने भरलेले भांडे होय. ते घाणेरेडे असल्यामुळे खरोखर त्याच्याजवळहि उभे राहणे असह्य होते. असे असूनहि मी मात्र आतापर्यंत त्यालाच कवटाळीत होते. यासारखे (पुष्पांची घाण शरीरे कवटाळत वसण्यासारखे) दुसरे पाप (घाणेरेडे कृत्य) नाही.

३९९. शरीराचा अंतर्भाग हा तर दृष्टीने न्याहाळून पाहणेहि सहन होत नाही.

४०६. मांस शिळ असले तरी ते ताजेच आहे असे भासविण्यासाठी एखाद्या नुकत्याच मारलेल्या पशूचे शिंग (शिंगासहित असलेले मुंडके) त्या शिळ्या मांसाजवळ ठेवतात; त्याप्रमाणे वयातीत असली तरी आपण तरुण आहोत असे भासविण्यासाठी वेद्येने केलेली शरीराची रंगरंगोटी म्हणजे ' सींगवटी '. पोळ्याच्या वेळी बैलांच्या शिंगाना केलेल्या सजावटीला देखील ' सींगवटी ' म्हणतात. (रंग रंगोटी, शिंग शिंगोटी)

४०७. जीयालें : जिवंतपण, जीवित. तुळा : ' कां गळां स्तन अजेचे । तैसें जियालें देख तेयाचें ' (ज्ञाने. ३-१४२); ' तुवां स्नेह सांडिलें : तरि जळो हें जीयालें ' (शिशु. १०१)

४०८. पैज लावून विषयांच्या मागे धावण्यात अनेक कोटी जन्म गेले. धावडहोडी = धावाधाव, धावपळ. पहा : ' अवघा गावो मागावा : दो दिवसा अथवा ती दिवसा मागों सरे तव असावे : सत्त्व साधे : धावडहोडी न करावी : दोष सवे त्याज्य ' (आचारस्थळ ८६)

४१३. पहा : ' आशाहि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा संच्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिंगला ॥ ।

(भाग. ८-४३)

४१४. मी नैराश्य = आशारहित (होऊन, सर्व आशा सोडून देऊन) रानावनात मोकळा (कोणाच्याहि बंधनात न राहता) असतो.

४२०. वरग : अवर्षण, पहा : ' वरगासाठी खादलें शेण । मिळतां अन्न न संडी ' (तुका. ८५१) ' वरग पडोनि मेलीं गुरें । भांडीं नेलीं म्हणावें चोरें । नाहीं जालीं मज लेंकुरें । ऐसें कठिण अंतर करावें ' (भक्तविजय ४९-९३). वरील दोन्ही अवतरणातील ' वरग ' शब्दाचे अर्थ कित्येकांनी निरनिराळे दिले आहेत. पण दोन्ही ठिकाणी ' अवर्षण ' हाच अर्थ अभिप्रेत आहे. तोच त्या शब्दाचा मूळार्थ आहे.

४२१. मारांक : ' मारिती अंकणें एवं शस्त्रें ' पहा ' किं तीए मदनाचीं मारांकें : सींभावेया नीन्हां सतवंकें ' (शिशु. ६६३ व त्यावरील टीप). पात्रकळिका ' कंदर्पाचीया (मदनाच्या) मारांका (शस्त्रांची, बाणांची)

गोसाविण' (स्वामिनी) होती. मदनबाण तिच्या ताब्यात होते. अर्थात्, मदनबाण मारण्यात ती निष्णात होती.

४२५. अनंगाचें गणचक्र : मदनाच्या गणांचे (अनुयायांचे) चक्र. त्या स्त्रिया म्हणजे मदनाचे गण. 'गणचक्र' ऐवजी 'घनचक्र' असा एक पाठ असावा असे टीपेवरून दिसते.

४२६. मलयानिळ या वाटाज्याने आम्रवृक्षांची राई दाखविली. तेथे ऋतुराज वसंताला त्याने मोकळे सोडले. (किंवा, त्या ठिकाणी ऋतुराज वसंताने स्वतःला मोकळे सोडले.) तो त्या ठिकाणी प्रगट झाला आणि स्वैर संचार करू लागला.

४२७. त्याने (वसंत ऋतूने) ज्यातून पाणी गळत नाही अशी केव-
ज्यांची पाणे सुगंधाची पुटे देऊन कमाविली-तयार केली. त्यांना (केतकीच्या खांबांचे) टेकू देऊन त्याने तो (केतकी मंडप) आच्छादिला (शृंगारला, सज्ज केला). **सेइलें** : तुळा : 'पद्मीं आकाश **सेइलें** : किं चंद्राचें दळ खोललें : तैसीं तयाचीं मुखकमळें : दिसताती' (शिशु. ५५२); 'म्हणौनि यया वाखाणा । पाठि **सेइली** चौगुणा' (ज्ञाने. १३-६४४). शिशुपाळवधातील उपरोक्त ओवी आणि उद्धवगीतेतील प्रस्तुत ओवी या दोहोंवरील टीपात टीपकाराने 'सेइलें = सेकारलें' असा अर्थ दिला आहे. 'सेइलें' हे 'सेविलें' याचे रूप असावे असे वाटते.

४२८. 'नंतर, चंद्र हाच ज्योतिषी त्याने सांगितलेल्या बळाने (मुहुर्तार्वर) वसंताने त्या तपोवनावर चाल केली (वाईलें). वसंत त्या वनात आला त्यावेळेस त्याला चंद्रबलही अनुकूल होते, चंद्र आकाशात पूर्ण कलांनी विहार करीत होता. चंद्रप्रकाश कामोत्तेजक असतो हे येथे लक्षात घ्यावे. ऋतुराज आल्याबरोबर त्या तपोवनात (सर्वांनी) हातांनी कालवाकालव केली; 'वसंत आला, वसंत आला' असे आनंदाने हात उचलून जो तो म्हणू लागला, त्यामुळे जिकडे तिकडे गोड गजवजाट झाला.

४३२. कमळवनाच्या घाटात मदनाचे युद्ध सुरू झाले. (रण उठी). त्यांच्यातहि मदनाची बाधा संचरली. त्या कमळांनी आपल्या ठिकाणच्या

मदनबाधेने मुनिजनांची अंतःकरणे आपल्याकडे वेधून घेतली. त्यामुळे असे वाटू लागले की कमळरूपी कामिनींची शरीरे जणु मुनिजनांच्या पाठीमागे लागली आहेत. ' कबंधें ' ऐवजी ' कबंधे ' असा पाठ असावा असे वाटते. टीपावरून त्याची शक्यता संभवते. कोणत्याहि पोथीत मात्र तो आढळला नाही. कामिनी कबंधें = स्त्रियांचे समूह.

४३४. कोकिला ह्याच वसंताच्या नाइकवडी (सेनानायक). त्यांची ' धाडी (हल्ला) खांचीति ' (चढवितात) **खांचणें** = ठासणे. वसंताच्या सेनेच्या नायकांनी प्रथम कोकिलांच्या टोळीचा हल्ला ठासला (चढविला)

४३७. **विचारा आघौळि जाली** : विचार डळमळीत झाला. (आणि विकार वाढला).

४३८. मग कामिनी जन (पात्रकळिका आणि तिच्याबरोबर आलेला स्त्रीसमूह) मृगीसुताचे जुझार (ऋष्यशृंगाचे योद्धे, ऋष्यशृंगाच्या आश्रमातील तपस्वी जन) त्यावर ' वाति ' = चढाई करतात (केली).

४३९. **हीरवा** : कच्चा, कोवळा. म्हणून घाव न लागता, इजा होऊ न देता. तुळा : ' एथौनि जरि हीरवें म्हणीतलें तरि येँ करविति करपलें : करपलें म्हणितलें तरि येँ **हीरवें** करिति ' (लीच. उत्त. ४८४); ' ऐक म्हणती न घला घावो । ऐक म्हणती **हीरवा** धरा ' (उषाहरण पृष्ठ ४८-३९). ' दंतवकृ सवंपळीया आला : तो **हीरवाचि** धरिला ' (शिशु. ९८२)

४४०. **यक्षकर्दम** : कुंकुमागहकस्तूरीकपूरं चंदनं तथा
महासुगंधमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥

४४१. **चरी** : गावाभोवतीच्या कोटाला असलेला अर्धवर्तुलाकार कंगोरा : युद्धाच्या वेळी याच्यामागे लपून बाण मारतात. तुळा : ' दुर्गी वदनाचां दारवठां । बैसौनि हांसताती सुभट । लोचनाच्या **चरीयां** वरी । बाण सुटत वंकट ' (उषाहरण. पृष्ठ १२६-२९); श्रीचक्रधरोक्त सूत्रपाठातील ' विचार ' प्रकरणाच्या ' आवेशु : अवस्था : स्थिति ' या २७ व्या सूत्रावर भाष्य करतांना बंदकार लिहितो : ' दुर्गाचिया **चरिया** म्हणजे कंगोरे : तयावरि धावणें ' (विचारबंद). दमयंती-स्वयंवर काव्यातील पुढील

चरण पाहा : ' निजप्राकारी जे चरिस धरि कोरीव विवरी । चरी चक्राकारी पद फिरवि, भारी रविपरी ' (दमयंती स्वयंवर.८९. प्रियोळकर प्रत). प्रस्तुत ओवीत चूचुकावर चरियांचे रूपक केलेले आहे.

४४२. तुळा : ' अपानाचिया कवाडा । लाउनि आसनमुद्रा सुहाडा । मूलबंधाचा हुडा । पानासिला ' (ज्ञाने. १२-४८); ' काहूनि प्रळय-विजूंचीं जुंवाडें । मग पानासिले गगनाचे हुडे ' (ज्ञाने. ११-३५८).

४४५. ' एकाएकी ' ऐवजी ' एकाकी ' (= एकटा, असहाय) हाच पाठ या ठिकाणी अधिक योग्य वाटतो.

४४६. आळती : आळविणारी, आलाप घेणारी गायिका, असा याचा एक अर्थ आहे. प्रस्तुत ओवीत ' आलापाचे गाणे ' हा अर्थ समर्पक वाटतो. टीपेवरून ते स्पष्ट होईल. ' शिशुपाळवध ' काव्यात ' आळती गानी सरस्वती : गंधर्व राओ ' (५१) या ओवीतील ' आळती ' शब्दाचा अर्थ टीपकाराने ' पदाचे चढ उतार ' असा दिलेला आहे, तो लक्ष्यात घ्यावा.

४५१. पुष्पांजुळी : उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या हाताची बोटे चिकटवून ठेवली म्हणजे त्यास पुष्पपुट = पुष्पांजलि म्हणतात. नृत्यात हस्तसंचालनाचा हा एक प्रकार आहे. खैवंग : जोड, सांधा, संधी. तुळा : ' मग तें हीं दाहिं भागीं । देहधर्माचां खैवंगीं । अधिष्ठिलें आंगीं । आपुलालां ' (ज्ञाने. १३-१०७). ज्ञानेश्वरीतील प्रस्तुत ओवीचा अर्थ देतांना ' खैवंग = मजबूत, बळकट, सामर्थ्य ' असा अर्थ बहुतेक संपादकांनी केलेला आहे. पण तो योग्य वाटत नाही. ' इंद्रिये आणि बुद्धी यांच्या मधील संधीत ' मन ' असते ' हे स्पष्ट करण्यासाठीं येथे पुढील ओव्या आहेत. शुकशोणिताच्या सांध्यात पंचतत्त्वांचा बांधा मिसळल्यावर, दहा ठिकाणाहून एकत्र आलेले वायुतत्त्व पुन्हा दहा ठिकाणी देहधर्माच्या खैवंगी (= सांध्यात, संधिविभागात,) आपापल्या आंगांनी व्यापते ' असा अर्थ तेथे दिसतो यावरून ' खैवंग = संधिविभाग, जोड ' हा अर्थ निष्पन्न होतो. उद्धवगीतेतील प्रस्तुत ओवीवरील टीपेत ' खैवंगी = उचलुनि लव देणे ' = (मनकट) वर उचलून मग ते लवविणे, हलविणे असा अर्थ केलेला आहे. मनगटाच्या संधीच्या ठिकाणी ' पुष्पांजलि ' करून ती नृत्य करू लागली.

४५२. अंगतुक : अंगाचे चलनवलन. नृत्यात, कमरेपासून कंठापर्यंत हालणाऱ्या अंगाचे तेरा प्रकार आहेत. त्यांची नावे अशी : १ क्षाम. २ खल्ल. ३ पूर्ण. ४ नत. ५ उच्चत. ६ प्रसारित. ७ विवर्तित. ८ अपसृत. ९ सप्त. १० निर्भुंग. ११ आभुंग. १२ प्रकंपित. १३ उद्धाहित. यातील पहिल्या तीन (१ ते ३) अवस्था उदराच्या असून, त्या पुढील पाच (४ ते ८) उदराच्या वरील भागाच्या व शेवटच्या पाच (९ ते १३) वक्षस्थळाच्या आहेत. यांची सविस्तर वर्णने भारतीय नाट्यशास्त्रात पाहावी. (भाना. पृ. ५२-५३)

उमाळा : उठाव, समूह, जमाव. तुळा. ' पाळ्याचा गोदू सांडिला : वनिचा वनदेओ जेवना घेतला : तवं उमाळा देखिला : पारिकेयांचा ' (शिशु. ९४८); ' आणि ललाटगटाचिये खोळे । कैसे भयातें भेडविति डोळे । नातरि महामृत्यूंचे उमाळे । कडवसां राहिले ' (ज्ञाने. ११-३५९)

४५३. ' सतिसा (छत्तीस) दृष्टी (नेत्रचलनवलनाचे प्रकार) अभिनवी (प्रकट करी) तरी '--सत्तीसा दृष्टी : दृष्टीचे छत्तीस प्रकार भरतमुनीने सांगितले आहेत. त्यात ८ रस-दृष्टी, ८ स्थायी दृष्टी, आणि २० संचारिणी दृष्टींचा समावेश होतो. या दृष्टींची नावे पुढीलप्रमाणे. **रसदृष्टी** : कांता, भयानका. हास्या, करुणा, अद्भुता, वीरा, बीभत्सा व शांता. **स्थायी दृष्टी** : स्निग्धा, हृष्टा, दीना, ऋद्धा, दृप्ता, भयान्विता, जुगुप्सिता व विस्मिता. **संचारिणी दृष्टी** : शून्या, मलिना, श्रांता, सललिता, म्लाना, शंकिता, विषण्णा, मुकुला, कुंचिता, अभितता, जिह्वा, ललिता, वितर्किता, अर्धमुकुला, विभ्रांता, विप्लुता, आकेकरा, विक्रोशा, त्रस्ता व मदिरा. (नाट्यशास्त्र अ. ८-३८ ते ४२). **आटी** : तापसांना सर्वांगी (त्यांच्या शरीरावयवांनी) घेउनि (आपल्या ताब्यात घेऊन, वश करून) आटी (त्यांना पिळून काढी).

४५४. **हस्तक** : नृत्यात हस्ताभिनयाचे अनेक प्रकार आहेत. हस्ताभिनयाच्या प्रकाराला ' हस्तक ' असे म्हणतात. त्यांचे प्रमुख विभाग दोन. (१) संयुत हस्तक; (२) असंयुत हस्तक. संयुत हस्तकाचे एकूण १३ प्रकार आहेत. ते असे-अंजलि, कपोत, कर्कट, स्वस्तिक, खटकावर्धमान, उत्संग, निषध, दोल, पुष्पपुट, मकर, गजदंत, अवहित्थ व वर्धमान. असंयुत

हस्तकाचे एकूण २४ प्रकार आहेत. ते असे : पताक, त्रिपताक, कर्तरीमुख, अर्धचंद्र, अराल, शुकुंड, मुष्टि, शिखर, कपित्थ, खटकामुख, सूच्यास्य (सूचीमुख), पद्मकोप, सर्पशीर्षक, मृगशीर्ष, अंगुल, अलपद्म, चतुर, भ्रामर, हंसास्य, हंसपक्ष, संदंश, मुकुल, ऊर्णनाभ व ताम्रचूड. यातील काही हस्तकांचा निर्देश पुढील ओव्यात कवीने केलेला आहे.

४५५. पताका : ' प्रसारिताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।

कुञ्चितश्च तथाङ्गुः स पताक इति स्मृतः ' (नाशा. ९-१८)

हाताची सर्व बोटे सरळ पसरून आंगठा आकुंचित करून ठेवला असता ' पताक ' हस्तक होतो.

त्रिपताक : पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत्

त्रिपताकः स विज्ञेयः ' - - (नाशा. ९-२६)

पताका हस्तकात अनामिका (करंगळीजवळचे बोट) वाकवली म्हणजे त्रिपताक हस्तक होतो.

४५६ खटकामुख : ' उत्क्षिप्तवक्रा तु यदानामिका सकनीयसी । अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ खटकामुखः ' (नाशा. ९-५७) कपित्थ हस्तकात (पुढील ओवीवरील टीप पहा) अनामिका आणि करंगळी जेव्हा किंचित वक्र करून ठेवली जातात त्यावेळी खटकामुख हस्तक होतो. अर्थात, यात पाच बोटांपैकी मधील मध्यमा बोट तळहातापर्यंत वाकवून आणि करंगळी व अनामिका किंचित वक्र करून तर्जनी उभ्या अंगठ्याभोवती ठेवली म्हणजे खटकामुख हस्तक होतो.

सूचीमुख : ' खटकाण्ये यदा हस्ते तर्जनी संप्रसारिता

हस्तः सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः ' (नाशा. ९-६१)

खटकामुख हस्तकातील तर्जनी (अंगठ्याभोवती न ठेवता) पसरून ठेवली म्हणजे ' सूचिमुख ' हस्तक होतो.

४५७. मृगिसुरु : ' अधोमुखीनां सर्वासामंडलीनां समागमः
गु

कनिष्ठांगुष्ठकावूर्ध्वौ स भवेन्मृगशीर्षकः '

(नाशा ९-८३)

करंगळी व अंगठा उभा ठेवायचा आणि इतर सर्व बोटे जोडून खाली वाक-
वायची म्हणजे ' मृगशीर्षक ' हस्तक होतो. यालाच ' मृगिसुरु ' (=मृगशीर्ष)
म्हणतात.

अराल : आद्या धनुर्लता कार्या कुञ्चिताङ्गुष्ठकस्तथा ।

शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता हरालेऽङ्गुल्यः करे ' (नाशा. ९-४२)

आंगठा आकुंचित करून तर्जनी (आद्या) धनुष्याकार वाकवून, राहिलेली बोटे
सरळ पण एकमेकापासून दूर पसरून ठेवली म्हणजे ' अराल ' हस्तक होतो.
यालाच ४५७ ओवीत ' अरळु ' असे म्हटले आहे.

मुष्टि : अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तळमध्येऽग्रसंस्थिताः

तासामुपरि चाङ्गुष्ठः स मुष्टिरिति संज्ञितः (नाशा. ९-५१)

ज्या हस्तकात बोटे तळहाताच्या मध्ये उभी ठेवून त्यावर अंगठा ठेवला
असतो त्याला ' मुष्टि ' हस्तक म्हणतात. यालाच भास्कराने ' मुष्टिकु ' असे
नाव दिले आहे. मुष्टि हस्तकातील अंगठा ज्यावेळी ऊर्ध्व = उंच ठेवला जातो
त्यावेळी ' शिखर ' हस्तक होतो. ' शिखर ' हस्तकात ऊर्ध्व अंगुष्ठाला वक्र
तर्जनी जेव्हा दावून ठेवते तेव्हा ' कपित्थ ' हस्तक होतो.

४५८. संयुत हस्तक : मागे ४५४ व्या ओवीवरील टीप पहा.

हंसपक्ष : ' समाः प्रसारितातिस्त्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी

अङ्गुष्ठः कुञ्चिनश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ' (नाशा. ९-१०३)

करंगळी उभी करून आंगठा किंचित् वाकवावा आणि इतर तीन बोटे सारखी
पसरून ठेवावी म्हणजे हंसपक्ष हस्तक होतो. नितंबक : ही ' नृत्तहस्त '
क्रिया होय. दोन्ही हात पताक ' हस्तकाप्रमाणे करून ते स्वस्तिकाकार करावे.
डावा हात उजव्या खांधावर व उजवा डाव्यावर ठेवून दोन्ही हातांची बोटे

खांद्यावाहेर घ्यावी. अथवा, दोन्ही भुज डोक्यावर ठेवून त्यांचे पंजे व हातांची बोटे समोरासमोर येतील असे ठेवावे व मांड्या हलवाव्या आणि पायाचे स्वस्तिक करावे. हे नितंबक करण होय. हंसपक्ष व नितंबक यांना आपल्या टीपकाराने 'नृत्याचे ग्रंथ' म्हटले ते बरोबर नाही. 'ग्रंथ' या ऐवजी 'प्रकार' अर्थाचा एखादा शब्द मुळात असावा.

४५९. छत्रभवरी : अलगभवरी : ही नावे नाट्यशास्त्रात आढळली नाहीत. अनुक्रमे भ्रमरी व एलकाक्रीडित यांची ती मराठी रूपे असावी असे वाटते. छत्र भवरी (भ्रमरी) : पाय अतिक्रान्त (आकुंचित करून एकदम वर उचलणे व पुन्हा उंच करून खाली टाकणे) करून मग सम करावा व कमरेखालील भाग वळवून दुसऱ्या पायावर गिरकी घ्यावी. यास 'भ्रमरी' म्हणतात. अलग भवरी (एलकाक्रीडित) 'अग्रतल' पायावर नीट उभे राहून उंच उडी मारून पुन्हा उभे राहावे. हीच क्रिया वारंवार करावी. याला 'एलकाक्रीडित' म्हणतात. सीतकरी : उत्तम कलांचे प्रदर्शन करून ती समोरील लोकांना ज्या वेळी तुच्छ लेखित असे तुच्छ लेखण्याचा अभिनय करीत असे त्या वेळी त्यांची मुरकुंडी वळत असे, त्यांची गठडी वळल्यासारखे होई, ते पूर्ण घायाळ होत.

४६०. रूपक : वादनातील एक विशिष्ट ताल. 'श्रेष्ठ (सुताळा) अशा रूपक तालावर पात्रकळिका नाचत असतांना'

४६२. धर : श्रुति, स्वरसमूह. यांच्या साहाय्याने जती नाचणे=लळित नावाचे गाणे म्हणत म्हणत नाचणे.

४६३. एक तालावर गाइल्या जाणाऱ्या अभंगावर-गायनावर ती तन्वंगी राहिली. पात्रकळिका एकसारखी 'अभंग' नावाचे गायन म्हणत होती. तिने नाच थांबवला व शेवटी ती नुसते एकतालावरील गीत गाऊ लागली.

४६५. स्त्रियांच्या गणतीत (लेखा) जो येत नाही, त्यांच्या पाशात जो सापडत नाही असा.

४६७. कुरुरु : (सं. कुरर) टिटवा पक्षी. पहा. ' कुरर वोलिजे टिटवा । पावला आमिषकवळू वरवा ' (एभा. ९-४०)

४७३. ' वीता (वित्ता) लबुध (लुब्ध) नव्हे ' द्रव्याच्या ठिकाणी तो आसक्त होत नाही.

४७४. ' इंद्रियांचा सळु (अभिमान) न पडे. '

४८१. इतर सर्व पोथ्यामध्ये ' न वचतीचि ' ऐवजी ' न वजतीचि ' असा पाठ आहे. (संहितेत तो लिहावयाचे चुकून राहून गेले, तोच अधिक योग्य आहे.

४८९. गाडौरा : पाया. पहा; ' परिसु हाता आला । तो नेणौनि गाडौरां घातला । कल्पतहंचा केला । कृंपु सेता ' (ज्ञाने. ११-५३२); ' म्हणौनि तपाचा धनुर्द्धरा । तळीं दाटौनि गाडौरा । वरि गुरुभक्तिचा पुरा । प्रासादु जो जाला ' (ज्ञाने. १८-१४९७)

४९०. निरनिराळ्या जीवांच्या वसतिस्थानांना असलेली विशिष्ट नावे ४८९ ते ४९१ या ओव्यात आलेली आहेत. **आर्विसाळ** : पक्ष्याचे घरटे तुळा : ' कां अजातपक्षा जवळा । जीउ बैसौनि तिया **आर्विसाळा** । पक्षिणी अंतराळा । उडौनि जाये ' (ज्ञाने. ११-६२४)

४९५. उर्णतंतु कातीण ज्याप्रमाणे मायेच्या मनोधर्माने दोरी तयार करून (तंतु कातून) आपली स्वतःची एक सृष्टि निर्माण करते आणि मनात येईल त्यावेळी त्याचा संहारहि करते (त्याप्रमाणे जीवदेखील तिने (मायेने) दिलेल्या सामर्थ्याने प्रपंच निर्माण करतो) कातिणीने कातलेले तंतु मायेच्या मनोधर्माने (सूत्राने)-इच्छेने-कातले जातात अशी कल्पना.

४९६. सृष्टीत जीव जन्म घेतो त्यावेळी माया त्याला आपले सामर्थ्य देत असते. या सामर्थ्याच्या साझाने तो प्रपंच (मळरचना, निर्माण करतो. जसजसा तो प्रपंच निर्माण करतो तसतसे त्याजवळील मायेचे सामर्थ्य उणे होत असते. महानुभावीय तत्त्वज्ञानातील ही कल्पना आहे. तुळा; ' मायासृष्टि जीव : जीवसृष्टि प्रपंचु ' (सिसूपा. संसरण ७)

४९७. भस्मा नेले : सृष्टिरचना करण्याच्या हट्टास पेटून जीवाने स्वतःची राख करून घेतली, स्वतःला मातीत मिळविले, म्हणजेच तो 'मृत्तिकापर्यंत मैळे.' महानुभाव तत्त्वज्ञानात जीव हा शुद्ध मानलेला आहे. सृष्टिरचनेच्या हव्यासामुळे तो मलिन होतो, त्याला अनेक 'मळ' लागतात. जीव जन्माला येताच त्याला 'आदिमळ' लागतो. पुढे निरनिराळ्या देवतांना दृष्टिगोचर होण्यासाठी तो त्या त्या देवतांचे मळ लावून घेतो. शेवटी त्याला 'मृत्तिका मळ' लागतो व तो प्रपंचाच्या पूर्णपणे पाशात सापडतो. हे 'मळ' उजळण्यातच त्याची मुक्ति आहे. पहा : "जन्मला सांतां जीवु क्षणपर्यंत शुद्ध असे : मग मैळे ॥ चैतन्य मृत्तिकापर्यंत मैळे" इत्यादि (सिसृपा. संसरण १२, १३)

४९८. जीव हा मायेच्या किंवा तिचा अंशभूत असलेल्या संलग्नाच्या आधीन असतो ('जीव मायेसि अधीन होए कां प्रपंचासि' - सिसृपा. संसरण ११) व तिच्या (= संलग्नाच्या) प्रेरणेने तो प्रपंचरचना करतो. 'मायाशक्तीच्या सामर्थ्याने ज्याप्रमाणे कातीण सृष्टी रचते त्याप्रमाणे जीव-देखील मायेच्याच साझ्याने प्रपंच रचतो. जीव व माया (अथवा संलग्न) यांच्या मीलनातून या सृष्टीची निर्मिती झाली हे मी कातिणीपासून शिकलो.

५०१ खाणें : चावणे. तुळा : 'तवं सर्पु नीगाला : तीक्रीपाध्याचीए स्त्रीएसि खादलें : ते सरली' (गोप्र च. ८१) रातिदेओ : रात्रंदिवस. तुळा : 'मग फीटे दुःखाचा ठा३० । तंव राहाटवी रातिदि३० । विकणु-आतें रा३० । जियापरीं' (ज्ञाने. १८ - ५०१)

५०७. मन्मथाच्या (मदनाच्या) चोर-रस्त्यावर हे चोरटे मन (मन हाच चोर) लपून बसतो. प्रेमाच्या, आसक्तीच्या तीक्ष्ण शस्त्रांनी तो जीवांना टोचून लोळवितो.

५०८ तारुण्याच्या प्रातःकाळात (पाहाटपटी), तारुण्य नुकतेच येते त्यावेळी इंद्रिये आपणहून विषयावर (उपभोग्य पदार्थावर) त्रबडा घाटतात (दाराटी घेते), उपभोगाच्या वस्तूवर लुटून पडतात. शेवटी त्या पापाचा लेप (लाग) आत्म्याला लागतो.

५०९. बाधक : दोष करणारा, दोषी; ज्यावर दोष लावला आहे असा.

५१०. घटियंत्राच्या व्यवस्थेत, पाण्याने भरलेल्या मोठ्या घंघाळात एक घटिका ठेवलेली असते. तिला खाली तळाशी एक लहानसे छिद्र असते. त्या छिद्राच्या द्वारे त्या घटिकेत पाणी जाते. घटिका पूर्ण भरून बुडाली म्हणजे एक घटिका भरली (झाली) हे दाखविण्यासाठी तास (जॅंगट) वाजवितात. या क्रियेत ज्याप्रमाणे पाणी घटिकेला पिण्याला मिळते पण मार मात्र जॅंगटाला वसतो त्याप्रमाणे मनुष्याची इंद्रिये विषयांच्या उपभोग घेतात (खाति) पण त्याबद्दल शिक्षा मात्र त्या मनुष्याच्या आत्म्याला भोगावी लागते, असा भावार्थ.

५११. मोठमोठी पापे करून (महापापेंसी), ' जेयाचीया चाडा ' (ज्यांच्या इच्छेसाठी, ज्यांच्यासाठी) स्वतःला ' हातखोडा घालिजे ' स्वतःच्या हातात खोडा घालून घ्यायचा, स्वतःला बंधनात पाडून घ्यायचे) तो स्त्रीपुत्रादिकांचा समूह (दाराद्य वर्ग) तर आत्मेनसी (आपणाशी, आपल्या आत्म्याशी) वैराडा (वैर करणारा, शत्रु) आहे.

५१२. निरनिराळ्या व्रतवैकल्यांचे (कुलाचाराची) कष्ट (आटि) ज्यांच्यासाठी उपसायचे (काडिजे) ते शरीर, शेवटी, आपले नव्हे. तेच आपल्याबरोबर शत्रुत्व करते.

५१८. संसाराच्या रंगभूमीवर प्रवेश (रीगवणी) करून हा आत्मा अनेक शरीरांच्या खोळी, आवरणे घेतो; (वृक्षसर्पादि चौन्यांशी लक्ष योनीत जन्म घेतो) पण त्याला मनुष्यदेहासारखी श्रेष्ठ (सुपाणी) योनि लाभत नाही. सर्व देहामध्ये मनुष्यदेह सर्वश्रेष्ठ होय. पहा: ' सृष्टा पुराणि विविधान्यजयाऽऽत्मशक्त्या वृक्षान् सरीसृपपशून् खगदंशमतरयान् । तैस्तैरतु- ष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिपणं मुदमाप देवः ' (भाग. ९-२८)

५२१. मानेजवळचा खोलगट भाग हाच काळरूपी चोराला लपून बसण्याचा ओहळ, लवण. या लवणात लपून वसून, मनुष्याच्या शरीरावरील सुरकुत्या आणि पांढरे केस (वळित पळित) रूपी ताडवन (ताडांच्या

झाडांचे रान) तो (काळ) पाठवतो (घाली), ताडवनाचा घाला घालतो, म्हणजे प्रथम शरीरावर सुरकुत्या निर्माण करतो केस पांढरे करून टाकतो. (किंवा शरीरावरील वळितपळितरूपी ताडवनात तो स्वतःला ' घाली '— स्वतः प्रवेश करतो.) तेथून त्याला इंद्रियांचा समूह, इंद्रियांचे सैन्य दिसते पण त्यांच्यावर तो शस्त्र धरीत नाही.

५२३. उडी टाकण्यापूर्वी जोर यावा म्हणून थोडे मागे परततात—ती ' वळाची परतणी '

५२५. दीहा (दिवसा) धवळीया (ढवळ्या)

५३०. त्याग (सर्वसंगपरित्याग) हेच अंजन. ते डोळ्यात घालून (सूनि) (डोळ्यावर आलेले) प्रवृत्तिचे (आसक्तीचे, संसारविषयक उपभोगाचे) पटळ (आच्छादन) फेडी (काढून टाक)

५३१. खुतले (रंग) : आत लपून असलेले (रंग). उदा: हिरा हा पांढरा असतो व तसा तो दिसतोहि; पण त्याच्या आत निळा, तांबडा, जांभळा, लाल, असे अनेक रंग असतात. ते जणु तेथे लपलेले-दडलेले असतात. तुळा: ' तेजसामग्री वाढवी तरि रत्नाचीये गर्भीचे खूतले रंग देखे ' (दृष्टांतपाठ १४.); ' कृपणु चिंति ठेवा आपुला । तैसा दक्षु परावेया मोला । वकु जैसा खुतला । मासेयांसि ' (ज्ञाने. १८-६५१) ज्ञानेश्वरांच्या या ओवीत ' खुतला ' हे क्रियापद नसून विशेषण आहे. वकु जैसा खुतला (पाण्यात लपून बसलेल्या) मासेयांसि चिंती '—

५३२. करणचातुर्य : रतिकीडेतील निरनिराळ्या आसनात प्रावीण्य.

५३६. प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शाब्द अशी चार प्रमाणे आहेत. त्यांच्या साहाय्यानेदेखील वेदादिकांना तुझे स्वरूप पाहता येत नाही.

५३८. सकळ शास्त्रांतें (शास्त्रांजवळ) तुझ्या ज्ञानाची घरडहुळी (मंथन, शोध) घेतली. प्रत्येक शास्त्राने आपापल्या परीने परमेश्वराच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे ते सर्व काही पाहिले, पण तुझ्या स्वरूपाचे खरे ज्ञान पृथ्वीच्या पोकळीत कोठेच सापडले नाही. (ते ज्ञान कोणालाच नाही असे दिसून आले.)

५३९. परमेश्वराच्या स्वरूपाचे ज्ञान, परमेश्वरावाचून दुसरा कोणीहि करून देऊ शकत नाही, हा महानुभावांचा सिद्धांत आहे. तुळा : ' सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मूचिजेना एके परमेश्वरेंवीण ' (सिसूपा. पूर्वी); ' परमेश्वरें परमेश्वरू जाणिजे : परमेश्वरें परमेश्वरू पाविजे ' (सिसूपा. युग. २८)

५४२. अन्य धर्म : ईश्वरधर्म खेरीज करून इतर धर्म. देवता-पितरादिकांचे धर्म, उपासनामार्ग.

५४३. परब्रह्माचा धर्म म्हणजे ' तुका आगळा टांकु '-ज्याचे वजन, मोल करता येत नाही असे अमूल्य नाणे; आणि देवताचक्राचा (नानाविध देवता, त्यांचे उपासनापंथ, म्हणजेच अन्यधर्म) धर्म म्हणजे ज्यावर देवतांचे ठसे उमटविले आहेत असे नाणे. ईश्वराचे ज्ञान हाच खरा डोळा साधकाला मिळाला म्हणजे देवतांचा ठसा असलेली नाणी तो फेकून देतो (वाळतो) आणि परब्रह्माचा ठसा असलेले अमोठ नाणे तो स्वीकारतो.

५४५. भव-वीनाशरहित : (भव = जन्म; विनाश = मृत्यु.) जन्ममृत्यूच्या पलीकडे. शक्तिचक्र : देवता ह्या परमेश्वराच्या शक्ति होत. त्यामुळे त्यांना ' शक्ति ' असे म्हणतात. शक्तिचक्र = देवताचक्र, देवतांचा समूह. महानुभाव तत्त्वज्ञानात जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या चार अनादि आणि नित्य वस्तु मानलेल्या आहेत. या ओवीत याच दृष्टीने देवतांचे वर्णन केलेले आहे. देवता ह्या नित्य आहेत, शाश्वत आहेत. त्यांना जन्ममृत्यु नाही. त्यांच्या ठिकाणी (मर्यादित स्वरूपात का होईना) निरंतर आनंद असतो. त्याहि आपल्या इच्छेनुसार सृष्टीची रचना व संहार करू शकतात. हेच सर्व गुण परमेश्वराच्या ठिकाणी असतात. मग देवताचक्राला परब्रह्म का म्हणत नाहीत ? (५४६).

सूक्ष्म दृष्टीने पाहता देवतांच्या ठिकाणी असलेल्या आनंदाला ' सुख ' असे म्हणतात. सुख हे नेहमी दुःखमिश्रित असते. म्हणूनच देवतांच्या आनंदाला ' क्षुद्रानंद ' असे ५४८ व्या ओवीत म्हटले आहे. उलट परमेश्वराच्या ठिकाणी असलेला आनंद हा निर्भेळ आनंद असतो.

५४७. वोरकल : कमोटीचा दगड तुळा : ' परिसाचां वोरकळीं । नाहिं चोखाक्रीडाची वोली ' (ज्ञाने. १७-४०४) दळाचीं जालीं : वरदळाची-वख लावलेली-मुलामा चढवलेली, अर्थात् खोटी निघाली.

५४८. शक्तिचक्र (देवता) म्हणजे जणु तांब्याचा किंवा पितळीचा पत्रा. त्यावर क्षुद्रानंदाची भुक्रटी लावली म्हणजे बाह्यतः तो चक्राकतो. क्षुद्रानंदाच्या सारवणामुळे तो परमेश्वराच्या आनंदासारखा वाटतो. त्यामुळे देवता ह्या परमेश्वरच आहेत असा आभास निर्माण होतो.

५५७. सृष्टीमध्ये परमेश्वराशिवाय इतर कोणीही (जीव, देवता व प्रपंच) जीवांना तारु शकत नाही, मोक्ष देऊ शकत नाही, असा महानुभावांचा सिद्धांत आहे. तुळा : 'सृष्टीमध्ये कव्हणें करणें मूचिजेना एके परमेश्वरेंवीण' (सिसूपा. पूर्वी).

५५८. प्रस्तुत प्रकरणात (ओ. ५५८ ते ५६२) अद्वैताचा पूर्व पक्ष मांडला आहे. अद्वैतवाद्यांच्या मते अविद्यावशे ब्रह्मच जीवरूपाने दिसते. एकच आकाश पण निरनिराळ्या घटात प्रतिबिंबित झालेले नाना रूपांनी दिसते; किंवा, आपत्या मुखाचा ठसा जसा आरशात प्रतिबिंबित झालेला दिसतो त्याप्रमाणे एकच ब्रह्म अविद्येला वश झाल्यामुळे अनंत जीवांच्या रूपाने भासमान होते, इतकेच; पण वस्तुतः सर्वत्र ब्रह्मच भरलेले आहे. 'सर्व खल्विदं ब्रह्म'

५६४ वरील प्रतिपादनावर या ओवीत आक्षेप घेतलेला आहे. ब्रह्म हेच अविद्येमुळे जीव म्हणून भासते असा अद्वैतवाद्यांचा सिद्धांत. पण ब्रह्म हे शुद्धबुद्ध आहे, तर ते अविद्येने बद्ध कसे होऊ शकेल ? शिवाय नित्यमुक्त असलेले ब्रह्म अविद्येमुळे (जीवरूपाने) नित्यबद्ध होते असे म्हणणेच असंबद्धपणाचे आहे. कारण नित्यमुक्ताला कशानेच बंधन पडू शकत नाही.

५६७. जीव आणि ब्रह्म एकच असू शकत नाहीत. कारण जीव अनेक आहेत, पण ब्रह्म मात्र एकच आहे असा ५६७ व ५६८ ओव्यातील प्रतिपादनाचा आशय.

५६९-५७२. जीव आणि ब्रह्म भिन्न असून त्यात ऐक्य स्थापन होते, या पूर्वपक्षाच्या म्हणण्यावर दोन प्रश्न संभवतात. या दोघांचे ऐक्य त्यांचा नाश न होता होते की नाश झाल्यानंतर (नाशाची उत्तरावस्था) होते ? (५६९) संपूर्ण नाश झाल्यावाचून त्यात ऐक्य होणे अशक्य आहे. काच

(जीव) आणि माणिक (ब्रह्म) आपापल्या रूपाने जोपर्यंत विद्यमान आहेत तोपर्यंत त्यात ऐक्य कसे होणार ? (आणि ब्रह्माप्रमाणेच जीवसुद्धा अनादि व नित्य असल्यामुळे, आपल्या स्वरूपाने ते निरंतर विद्यमान असल्यामुळे त्यांचा नाश होऊ शकत नाही, हा महानुभावाचा सिद्धांत आहे) (५७०) बरे, दोहोंचाहि किंवा त्यापैकी कोणाचा तरी एकाचा नाश होऊन नंतर ऐक्य होते असेहि म्हणता येत नाही. कारण, नाश झाल्यावर ऐक्य कोणात व्हावयाचे ? त्या स्थितीत धर्मिये (ज्यात ऐक्य व्हावयाचे ते पदार्थ) नष्ट झालेले असतात, अर्थात् जीव व ब्रह्म पूर्वी भिन्न असून नंतर एक झाले म्हणून त्यात अभेद मानणे हा दुसरा पक्ष बरोबर नाही. (५७१) भेदाचा अभाव आहे म्हणून त्यात अभेद (ऐक्य) आहे हा तिसरा पक्ष अगदीच विनबुडाचा आहे (दोन वस्तु अगदी तंतोतंत सारख्या आहेत म्हणून त्या एकच आहेत असे कधी मानता येईल काय ?) (५७२)

५८०. निरवयवे (अवयवरहित, अभावरूप) अविद्येला जर ब्रह्मस्वरूपाचे तुकडे पाडता येतील तर मग परमाणूमुळे आकाशाचे तुकडे पडतात असे का म्हणू नये ? पण हे चुकीचे आहे.

५८१. निराश (अभावरूप) अज्ञानात अमूर्त ब्रह्माचे प्रतिबिंब पडू शकत नाही (अर्थात्, अनेक जीव म्हणजे अविद्येमुळे भासणारी ब्रह्माची प्रतिबिंबे आहेत असे म्हणता येत नाही). अनेक अभावरूप दिशांनी अविच्छिन्न राहणाऱ्या अनंत काळाचा दृष्टांत या ठिकाणी उदाहरणादाखल घेतला आहे. पुढे ५८६ ओवी पहा.

५८२. वीनावणी : वीण. तुळा : ' तरि हे चि प्रकृति किरीटी । मीं स्वकीय साहजें अधिष्ठीं । तेथ तंतुसमवायें पटीं । जेवि विणावणि दीसे ॥ मग तिये विणावणिचेनि आधोरें । लाहाना चौकडियां पटत्व भरे ' (ज्ञाने. ९-१०५, १०६); ' उर्णतंतूचिया विणावणी । करौनि चंडवाताची पाजणी । गगना घापे गवसणी । तर अविद्या व्यापी ' (ज्ञाप्र. ६४८) वरील सर्व ठिकाणी ' विणावणी ' = वीण हा अर्थ स्पष्ट दिसतो. आपल्या प्रस्तुत ओवीतहि तोच अर्थ अभिप्रेत आहे. ' अविद्येचीया वीनावणी ' = अविद्येने केलेल्या विणीमुळे ब्रह्माच्या ठिकाणी (ब्रह्माची) ज्याला प्रपंचाचा रंग

दिलेला आहे अशी निरनिराळी वस्त्रे, नग वाणि तयार होतात. असे परस्परविरुद्ध प्रतिप्रादन तू करू नकोस. अविद्या ही विणकर, तिच्यामुळे तयार झालेली ' वीण ' (रचना) म्हणजे जीवदेवताप्रपंच, असा पूर्वपक्ष.

५८३. परिणाम : रामानुजाचार्यांनी प्रतिपादिलेला सृष्टिनिर्मितीचा सिद्धांत ' परिणाम वाद ' म्हणून संबोधिला जातो. दही ज्याप्रमाणे दुधाचा परिणाम होय त्याप्रमाणे जीव (प्रपंच इत्यादि) हा ईश्वराचा परिणाम होय. **विवर्त :** शंकराचार्यांनी प्रतिपादिलेला सिद्धांत. विवर्त = अज्ञानजन्य भ्रंति. जग हे मिथ्या आहे, ते मुळी उत्पन्नच झालेले नाही, हे जे दिसते आहे तो सगळा भ्रम आहे. रज्जूवर भासणारा सर्प किंवा वाळवंटावर भासणारे मृगजळ ही जशी खोटी, त्याचप्रमाणे ब्रह्मावर भासमान होणारे जग केवळ मायारूप होय.

५८७. परस्परै वीलक्षणै : एकमेकापासून भिन्न (व्यवच्छेदक) लक्षणे

५८८. मळ : स्फटिकशुभ्र जीवाने, आपले स्वरूप देवतांना दृग्गोचर व्हावे म्हणून धारण केलेले, पांचभौतिक व त्रिगुणात्मक प्रपंचाचे आवरण. जीव असे सर्व देवतांचे मळ धारण करतो. यालाच सूक्ष्म प्रपंचाची रचना असे म्हणतात. प्रत्येक देवतेचा मळ तयार करून तो धारण केल्यामुळे जीवाचे स्वरूप मलिन होते व संकोचले जाते.

५९०. प्रकृति : भू, जल, तेज, वायु व आकाश ही पाच महाभूते आणि सत्व, रज, व तम हे तीन गुण मिळून तयार झालेला प्रपंच. ' पांच भूते गुण त्रिविधा : हे भिन्न प्रकृति अष्टधा : या आठांचा सांघात बांधा : प्रपंचाचा ' (ज्ञाप्र. ५७६) भगवद्गीतेत वर्णन केलेली अष्टधा प्रकृति याहून थोडी भिन्न आहे. ती अशी ' भूमिरापोऽनलोवायुः खं मनो बुद्धिरेवच । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ' (अ. ७-४)

५९४. नक्षत्रांच्या बहिरव गुंड्याची, चंद्रसूर्यरूप हातखोज्याची व पृथ्वीवरील मटांची तुलना प्रकृति-मायेशी केलेली असून हुडा, काळ व दिशा यांची तुलना जीवाशी केलेली आहे. नक्षत्ररूपी दगडांनी आकाशरूपी बुरुज कोसळून पडत नाही, किंवा चंद्रसूर्य हे आपल्या उदयास्तरूपी खोज्यामध्ये

काळाला बांधून टाकू शकत नाहीत. (चंद्रसूर्यांच्या उदयास्तावरून चंद्रमान आणि सौरमान हे काळ मोजण्याचे दोन प्रकार अस्तित्वात आले आहेत ते येथे लक्ष्यात घ्यावे) अथवा पृथ्वीवर बांधलेल्या मठाच्या आत दिशा कोंडल्या जातात असेही नाही. मग निराकार जीवाला प्रकृति-माया आपल्या बंधनात कशी घालते ? जीव आपल्या गळ्यात प्रपंचाचे लोढणे का बांधून घेतो ?

५९६. हांवरू : टीपग्रंथात या शब्दाचा अर्थ ' दोर ' असा दिलेला आहे. तो ' दोर ' असावा असे वाटते. वळाहरणातील पुढील ओवी पहा : ' अहंतेचे हांबर गळां : ममतेचे हातखोडे सकळा : कर्माचिया बहुति सांखळा : घातलिया ' (४३३) यात, बंधनात टाकणाऱ्या वस्तूची नावे आहेत. त्यावरून हांबर = गळ्यात बांधलेला दोर, दावे, असा अर्थ दिसतो.

५९७. दृष्टीबंधु : भूल, भ्रम. तुळा : ' वांचौनि वास्तव्यभेदु : दावी अज्ञान दृष्टीबंधु : जैसा पडिसादा आणि नादु : भिन्न वाटे ' (ज्ञाप्र. ५९७)

६०१. जीव सूक्ष्मप्रपंचाची (= मळाची) रचना करतो ती (हरित) मायास्वरूपाच्या आधारे. आवगते अंग : जे शरीर स्वीकारावयाचे ते = मळ. आवगणे = आंगावर आच्छादन घेणे, सोंग घेणे, यावरून ' आवगते अंग ' म्हणजे जीवाला जे आच्छादन स्वीकारायचे असते ते = मळ. निर्वाळणे = तयार करणे, रचणे. तुळा : ' जैसे देउळ तर निर्वाळले : पर कळसेवीण दिसे ठेले ' (ज्ञाप्र. ५२६). चैतन्य = मायास्वरूप

६०२-६०३. खेळ करणारा नट सोंग घेतांना नेपथ्य-रचना करतो त्याचे रूपक येथे केले आहे. जीव हाच नट. तो ' अव्यक्ताचा चैतन्य मायेचा) वर्तु (उटणे) सारी ' (आपल्या अंगाला लावतो) = आदिमळ घेतो. त्यानंतर महंतत्वाची (= कारण-भूतापासून तयार केलेल्या विश्वमळाचे) खुल (काजळ) धरी (धारण करतो, डोळ्यात घालतो) = विश्वदेवतेचा मळ रचतो. त्यानंतर पंचभूतांची (= अष्टभैरवांच्या मळांची) चोखाळ दातिरी (कवळी) ले (धारण करतो) = अष्टभैरवदेवतांचे मळ घेतो. मग ' तनुमात्राची (= शेषशय्या-ब्रह्मादिकांच्या मळांची) लोव (दाढी मिशा,

केस) लावतो = शेषशय्या-ब्रह्मादिकांचे मळ घेतो; आणि शेवटी विषयांचे (= इंद्रादिकापासून तो यक्षिणीपर्यंतच्या देवतांच्या मळांचे) ढीव (= वेगडी अलंकार) ले (अंगावर घालतो) = विषय मळ तयार करतो) ही ८१ कोटी १। लक्ष ९ देवतांचे मळ तयार करून (आवगती) स्वीकारण्यातील कौशल्य (बरव) जीवच जाणतो; हे कौशल्य त्याच्याच ठिकाणी असते.

६०४. वरील ओव्यात वर्णन केल्याप्रमाणे निरनिराळ्या देवतांचे मळ घेऊन (सूक्ष्म प्रपंच-रचना करून) झाल्यावर जीव स्थूल प्रपंचात घातला जातो. (= मनुष्यपणाचे त्याचे सोंग पूर्ण होऊन तो मनुष्य म्हणून सृष्टीत जन्म घेतो.) त्यानंतर तो प्रपंचात राहून प्रवृत्तिधर्माचा खेळ कसा खेळतो याचे वर्णन यापुढील ओव्यात केलेले आहे. हा खेळ खेळत असतांना तो आपल्या सोंगाशी (देहाशी) इतका समरस झालेला असतो की त्या आवेशात त्याला आपले मूळ स्वरूप दिसतच नाही. जीव पूर्णपणे देहरूप बनतो (६०७) अनात्मा (= देह, प्रपंच, मळ) यांच्या ठिकाणी त्याला आत्म्याचा (जीवात्म्याचा) अध्यास होतो (भास होतो.) त्याला लागणाऱ्या सर्व बंधनांची मुख्य कसोटी हीच आहे. या अध्यासामुळेच तो पापपुण्याच्या पाशात सापडतो, वगैरे

६०९. वेळूंच्या वनात वेळू एकमेकावर घासले जातात आणि त्यामुळे त्यांना आग लागते, वणवा लागतो; आणि तो त्या सर्वांना मुळासकट जाळतो, त्याप्रमाणे - आपुलेनि आगे ऐवजी आंगें असे पाहिजे. ' वेळुवा आदैच (= वणवा) + आगि लागे ' = वेळूंना वणव्याची आग लागते. तुळा : ' भुजबळु महाकाळु : रिपुदळा कोल्हाळु : आदैच वडवानळु : दानवासीं ' (शिशु. ५१५)

६३०. प्रथम ब्रह्मदेवाला मी ज्ञानाचे जे भांडवल दिले ते त्याने योग्य रीतीने (चांगल्या हेतूने) खर्च केले आणि संपविले (नासिले). त्याने आपल्याजवळील भांडवल मनुष्या उधार म्हणून दिले आणि मनूने भृगु आदि ऋषींना दिले आणि त्यांनी ते सर्व जगाला आंगावर (तारण वगैरे न घेता) दिले.

६३५. मी दिलेल्या ज्ञानाचा विश्वाने नाश केला. शिल्क राहिलेल्या वालभर (गुंजभर) ईश्वरज्ञानरूपी सोन्यात येर (देवतांचे) कर्म (कर्मकांड) रूपी कथिलाचा खुरा (चुरा) टाकून, त्या मिश्रणातून नवी नाणी पाडली आणि त्यावर 'ब्रम्हविद्या' असा खोटाच ठसा मारला. सारांश, परमेश्वराचे ज्ञान थोडे असून ज्यात कर्मकांडाचे स्तोम फार, अशा धर्मालाच लोक 'ब्रह्मविद्या' किंवा ईश्वर-मार्ग म्हणू लागले.

६३६. राजस आणि तामस देवतांच्या आराधनाने निर्माण झालेली सांजवेळ. (या वेळी अंधार असल्यामुळे - भ्रांती पडल्यामुळे ब्रह्मविद्येचा खोटा ठसा मारून पाडलेले कर्मकांडाचे - देवतांचे नाणे - खरे म्हणून सहज चालविता येते.) अशा वेळी ती खोटी ब्रह्मविद्या फलश्रुतीची भाषा बोलू लागली. अमक्या देवतेला वळी दिला तर पुत्रदारादि प्राप्त होतील अशी, देवताभक्तीची फलश्रुती सांगितली जाऊ लागली, असे हे खोटे निवृत्तिमार्ग (-कारण वस्तुतः ते प्रवृत्तिमार्गच होते) मन्वादिकांनी सारिले (स्थापन केले)

६३७. लय आणि लक्ष ज्यांना आधारभूत आहेत अशी ज्ञाने; लय व लक्ष यासंबंधीची ज्ञाने; उपासनापद्धति. लय : डोळे बंद करून समाधि लावणे. लक्ष : डोळे उघडे ठेवून दृष्टि स्थिर करणे.

६३८. एका विशिष्ट दृष्टीने देवतांच्या विद्यांचे दोन थोवे कल्पिले आहेत. (१) स्थूळा विद्या; (२) शिल्पा विद्या : चैतन्य देवतेपासून तो हरिहरब्रह्मादिक. देवतांच्या विद्यांना स्थूळा विद्या म्हणतात. आणि स्वर्ग, अंतराळ, अष्टौदेवयोनि व कर्मभूमि या स्थानातील देवतांच्या विद्यांना शिल्पा विद्या म्हणतात. प्रस्तुत ओवीत स्थूळा विद्यांचा उल्लेख वेधवती म्हणून केलेला आहे.

६३९ इष्ट : एकान्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हूयते
अंतर्वेद्यां च यद्दानं तदिष्टमभिधीयते ॥

पूतः : वापीकूपतडागादि देवतायतनानिच
अन्नप्रदानमारामाः पूतमर्थाः प्रचक्षते ॥

अग्निहोत्र, तप, सत्य, वेदरक्षण, आतिथ्य, वैश्वदेव ही 'इष्ट' कर्मे होत. विहिरी, तलाव, देवळे बांधणे, अन्नसत्रे घालणे, उद्याने लावणे इत्यादि 'पूत' कर्मे होत.

६४४. ईश्वराच्या ठिकाणी असलेले काही गुण अत्यल्प प्रमाणात देवतांच्या ठिकाणी असतात, पण कैवल्याचे भूषणवस्त्र मात्र त्या देऊ शकत नाहीत, मुक्ति देण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी नाही.

६४५. आंबडापुर (ता. चिखली, जिल्हा बुलडाणा) येथे लाल खड्याची खाण असावी असे प्रस्तुत ओवी आणि तिच्यावरील टीपावरून दिसते. या गावी असलेल्या भवानीच्या टेकडीवर असे लाल दगड सापडतात असे तेथील मंडळी सांगतात. हा उल्लेख कदाचित तेथील भवानी देवतेच्या मूर्तीचाहि असणे शक्य आहे. ही मूर्ति लाल पाषाणाची व खूप शेंदूर फासलेली आहे. तिचे वर्णन बुलडाणा जिल्ह्याच्या गॅझेट्‌टीअर मध्ये पुढील प्रमाणे केले आहे. "... a fine modern temple dedicated to Bhawani, of whom there is an image bedaubed with red lead ..."

६५३ ही ओवी व पुढील ओवी ह्यात ईश्वरस्वरूप हे विरुद्धधर्मांनी युक्त असल्याचे वर्णन केले आहे. ' विरुद्धा धर्मी समावेश ईश्वरींचि आति ' 'ईश्वरु सकळधर्मरहितु होए : आणि युक्तही होए ' (सिसूपा. विमा १० व १४) या श्रीचक्रधरांच्या सूत्रांना हे धरूनच आहे.

६५६. मुक्तस्वभाव : महानुभावांच्या मते ईश्वर ' नित्यमुक्त ' आहे.

६५८. चंद्रसूर्यादि मापटें ह्यांच्या साह्याने काळ ज्या स्वरूपाची गणना करू शकत नाही; ज्याची आयुष्य-मर्यादा काळालाहि ठरविता येत नाही असे अनादि-अनंत स्वरूप.

६६०. परमेश्वर (= व्यक्त परमेश्वर, परमेश्वरावतार) हा चैतन्याचे, मायेचे शरीर धारण करतो. अर्थात् तेथे ईश्वर-स्वरूपाला आधारभूत माया-स्वरूप असते. तथापि अव्यक्त ईश्वर-स्वरूपाला मात्र मायेचे स्वरूप धारण करू शकत नाही. माया ब्रह्मांडव्यापिनी असली तरी तिच्यापेक्षा अनंत पटींनी अमर्याद असे ईश्वर-स्वरूप आहे. हे स्पष्ट करण्यासाठी शाळुंका आणि पिंड यांचे रूपक केले आहे. ब्रह्म म्हणजे स्फटिकाची पिंडी अशी कल्पना केली आणि चैतन्य (माया) म्हणजे त्या पिंडीखालील शाळुंका ब्रह्माची पिंड धारण करण्याला चैतन्याची शाळुंका पुरत नाही, हा भावार्थ.

६७०. पहा : ' गुणेषुवाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो । कथमन्योन्य-
सन्त्यागो मुमुक्षोरतितृतीर्षाः ' (भाग १३ - १७). गुणचीताची वेणी
: गुण (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध) हे नेहमी चित्तात असतात व चित्त
त्यांच्या ठिकाणी आसक्त असते. अर्थात् गुण व चित्त परस्परावर आसक्त
असतात, एकमेकात गुंतलेली असतात. त्यांना वेगळे करता येत नाही.

६७१. पहा : ' त्या प्रश्नाची प्रश्नोत्तरविधी । ब्रम्ह्यासी न कळे त्रिशुद्धी ।
कर्मजड झाली बुद्धी । बोधकसिद्धी स्फुरेना ' (एभा. १३-२८१) वेदा-
दिकातील कर्मकांड । देवतोपासनांचा विधि) रूपी धुरळा डोळ्यात गेल्यामुळे,
प्रश्नाचे उत्तर देण्याची कसोटी (निर्णायक उत्तर) त्याला दिसेना-सुचेना.

६७३. केतकीच्या (केवड्याच्या) सुगंधाचा खरा भोक्ता एकटा भुंगाच
होय.

६७६. ब्रह्म्याच्या बुद्धीत (मती) प्रश्नाला उत्तर देण्याचे कौशल्य
(नीगुति) नव्हते.

६७७. क्षोभले : संतुष्ट झाले, प्रसन्न झाले. ' क्षोभणे = रागावणे '
असा अर्थ नेहमी घेतला जातो. ' क्षुम् ' या धातूचा अर्थ ' उचंबळणे ' असा
आहे. हा उचंबळ रागाचा तसा संतोषाचाहि असू शकतो. ' ऐसी एकैक
श्रिंगारशोभा । पाहातां अर्जुनु जांतसे क्षोभा ' (ज्ञाने. ११-२२२) या ओवीत
हा संतुष्टतेचाच अर्थ आहे. ' आश्चर्याते पावले ' असा टीपेत अर्थ दिलेला
आहे तोहि योग्य वाटतो. एकनाथ या प्रसंगाचे वर्णन करतात ' त्या सत्यलोका
मी अवचितां । हंसस्वरूपें झालों येता । त्या मज देखोनि समस्तां । परमाश्चर्यता
वाटली ' (एभा. १३-२९९)

६८० चिद्वपु : चित् (= चैतन्य, माया) + रूप. महानुभावांच्या
मते सृष्टिरचनेच्या वेळी हरित-माया-स्वहृपातून अनेक संलग्न तयार होऊन
ते तमोनिमग्न जीवांना लागतात. हरित मायेचा (चैतन्याचा) हा अंश
जीवाला ' सम्यक् + लग्न ' असतो, म्हणून त्याला संलग्न असे म्हणतात.
' चीद्वपु ' या शब्दातील ' चित् ' शब्द चैतन्य मायेसाठी (येथे तिचा अंश
असेलेल्या संलग्नासाठी) योजला आहे. जीवाला ' चित् ' (संलग्न)

लागलेला असतो या अर्थाने तो ' चिद्रूप ' होय. आणि परमेश्वरावतार हा चैतन्याने (मायेने) व्याप्त शरीरात अवतरतो म्हणून ' हंसावताराचे ' शरीर हेहि ' चिद्रूप. ' ' चित् ' शब्द ' चैतन्य ' या अर्थाने एकनाथांनीहि वापरला आहे. तुळा : ' सत्पद ते ब्रह्म चित्पद ते माया । आनंद पदीं जया म्हणती हरी ' (एकनाथ हरिपाठ ११)

६८७. या सिद्धि अनेक आहेत. त्यापैकी आठ प्रमुख आहेत. मागे ओवी १२६ व त्यावरील टीप पहा.

६९०. नळीनि-जाति : पद्मिनीच्या जातीची. पद्मिनी स्त्रीचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे. " भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररंध्रा अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशांगी । मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकलतनुसुवेषा पद्मिनी पद्मगंधा "

६९८. सात पाताळ : अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल आणि पाताल.

७०२. टीपग्रंथात हे आश्रमधर्म पाच दिले आहेत. पण नेहमी १ ब्रह्म-चर्य, २ गृहस्थ, ३ वानप्रस्थ, व ४ संन्यास हे चारच आश्रम मानतात.

७०४. पुष्कळ प्रकारच्या क्रिया (कर्म), त्यांचा कलाप = समूह; हीच पुण्याची रोपे; ती ' वैरिजति ' = वैरण म्हणून घातली गेली तर (देवतारूपी गाय) ब्रह्मपदाच्या वत्साप्रमाणे असलेले स्वर्गसुख दुभे = दूध देते. (स्वर्गसुखरूपी दूध देते). अर्थात् यज्ञयागादिकांनी देवतांना कितीहि प्रसन्न केले तरी त्या फार तर स्वर्गसुख देतील. (मोक्ष मात्र कधीच देऊ शकणार नाहीत). स्वर्गसुखापेक्षा अनंत पटींनी श्रेष्ठ असलेला ब्रह्मानंद प्रवृत्ति-मार्गाने प्राप्त होऊ शकत नाही. तो प्राप्त होण्यासाठी ज्ञानपूर्वक संन्यासच घेतला पाहिजे, हा महानुभावांचा सिद्धांत आहे. याचेच वर्णन ' मोक्षधर्म ' म्हणून पुढील प्रकरणात केले आहे.

७०५. पराववेश : पर (मायेपलीकडील ब्रह्म व ईश्वर, त्यांचे ज्ञान) + अवर (मायेपासून तो यक्षिणीपर्यंतच्या देवता, त्यांचे ज्ञान) + ईश (यांचा स्वामी)

७०६. आकाशाच्या विशाल आंगणात तरणी (सूर्य) जेव्हा आसन (चाउरी) घालतो तेव्हा.

७०८. कर्मभूमीला दानशाला म्हटले आहे. कारण ईश्वराच्या ज्ञानाचे दान (ज्ञानदान) कर्मभूमीतच होते. परमेश्वरावताराकडून कैवल्यदानादि कार्येहि येथेच होऊ शकतात. त्यासाठी परमेश्वरावतार कर्मभूमीतच झाला पाहिजे. पहा : ' अत्रैव परमा भुक्तिर्मुक्तयश्चापिपुष्कलः । कर्मभूमिरियं प्रोक्ता ततोऽन्या भोगभूमयः ' (पद्मपुराण). ' हिमासेतुमव्ये पांच शतं कर्मभूमि ' (सिसूपा. विचार २१०) म्हणजे हिमाचलापासून तो सेतुबंधरामेश्वरापर्यंत पाचशे योजनांची भूमि ही कर्मभूमि होय.

७१०. पहा : ' निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविव्हलः । श्रुत्वा धर्मान्वहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत ' (भाग. १९-१)

७१६. भिक्षूच्या अंगी क्षमा जशी पूर्णपणे बाणली होती तशी साधकाच्या अंगी बाणली पाहिजे. या भिक्षूची कथा भागवताच्या २३ व्या अध्यायात वर्णन केलेली आहे. तिलाच ' भिक्षुगीता ' असेहि म्हणतात.

७१८. भिक्षूचे नाव लुब्धपाणि असल्याचे भागवतात नाही ' वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ' (भाग. २३ - ६) यातील ' लुब्ध ' या विशेषणाच्या आधारे भास्करभट्टाने भिक्षूला ' लुब्धपाणी ' हे नाव दिलेले दिसते.

७१९. ' आलुकेया (भुकेला) आंगवणे (स्वाधीन) होऊनि ठेला ' आलुका (की) = भूक. तुळा : ' जिहिं आपणपें नाहिं देखिलें । ते चि एहिं इंद्रियार्थी रंजले । जैसें कां आलुकैलें । तुषान्न सेवी ' (ज्ञाने. ५-१०९) येथे ' आलुकैलें = भुकैलें माणूस ' असा अर्थ लक्षात येईलच. लुब्धपाणी अत्यंत श्रीमंत असून देखील तो भुकेच्या स्वाधीन झाला होता तो स्वतः देखील पुरेसे खात नसे.

७२०. कद्रू लोकांचा तो सूर्य होता; आणि दारिद्र्याची सीमा झाला होता. घरी पुष्कळ संपत्ति असूनहि अत्यंत दरिद्री माणसाप्रमाणे राहात होता.

७२३. अवसरा चुके : वेळेला चुकला तर, त्याने वेळेवर पाऊस पाडला नाही तर.

७२५. आपल्या घरी इतरांना पिण्यासाठी (पेओं) तो पाणी देखील घालत नसे - देत नसे (नसूए). आणि प्रत्यक्ष त्याच्या कुटुंबाला दररोजच्या खाण्याच्या अन्नासाठी त्याची विनवणी करावी लागत असे. वरो = अन्नसामुग्री, भोजन : तुळा ' जै बीं चि वरोसी वेचे । तें वाढती कुळवाडि खांचे ' (ज्ञाने. १८-२५६). पुढे ओ ७६९ पहा.

७२६. न्हवति (नसलेले) बाधके (अपराध) ठेउनि. खोटेच अपराध लादून राजाने त्याची सर्व संपत्ति हरण केली. बाधक : अपराध. ' तुळा : हे पृथ्वी तुझे लंकेसी आधारु रे रावणा ते तो अपराधे बाधकेवीण आणिली ' (ज्ञाने. गाथा २४८) त्रिदंडी. ' वाग्दंडोऽथ मनोदंडः काय-दंडस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ' त्रिदंडी संन्याशाला पुन्हा गृहस्थाश्रमात येण्याची परवानगी असते.

७२८. ' आनानीं (निरनिराळ्या) परि (रीतींनी) पराभविला '

७२९. तुळा : ' नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः । मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ' (भाग. २३-४३)

७३५. आता तुळा मोक्षधर्म सांगतो असे श्रीकृष्ण येथे म्हणतात. पण पुढे एकदम उद्धवाचा प्रश्न आहे. त्यावरून श्रीकृष्णाने मोक्षधर्म निरूपण संपविले असे वाटते. तसे असल्यास ' सांघैन ' याऐवजी भूतकाली क्रियापद असावयास पाहिजे.

७३९. विषयोपभोगावर अकस्मात् (एकदम) झडप घालतो; उपभोग भोगण्यासाठी त्यावर तुटून पडतो.

७४०. पुरुरवा - ऋग्वेद मं. १० सू. ९५ मधे पुरुरवाची कथा आलेली आहे. हा ईल राजाचा पुत्र.

७४१. पहा : ' उर्वशी स्वर्गभूषण । नारायणं धाडली आपण । तो उर्वशीसी गर्व पूर्ण । श्रेष्ठपण मानूनी ॥ तया गर्वाचिये स्थिति । ताल चुकली

नृत्यगती । तेणें ब्रम्हशापाची प्राप्ती । तुज मानवी हो गती भूतळीं ॥ उःशाप मागतां तिसीं । ब्रह्मा सांगे तियेपार्शीं । नम्र देखिल्या पुहरव्यासी । स्वर्गा येसी निमेषमात्रें ॥ ’ (एभा. २६-५८, ५९; ६०) उर्वशी राजाची भोगपत्नी झाली तेव्हां ‘ नम्र देखिलिया रायासीं । सांझुनि जावे उर्वशी ॥ ’ असा त्यांचा करार झाला होता.

७४५. मातें पारुख : माझ्यासाठी थांब.

७४६. स्त्री ही कौळिक (मोह घालणाऱ्या मांत्रिकाप्रमाणे कपटी) आहे हे जाणल्यानंतर; ती वैसीक (वश करणारी;) अथवा विषयात्मक किंवा वेश्ये-प्रमाणे केवळ विषयोपभोगासाठी - प्रेमाने नव्हे - तुमच्याजवळ राहत होती हे ओळखल्यानंतर, शहाण्या लोकांना तिच्याशी बोलणे देखील लाजिरवाणे वाटते; (आणि पुहरवा तर नम्र स्थितीत तिच्या मागे धावत होता. यावरून तो उर्वशीच्या पाशात कसा पूर्णपणे सापडला होता-किती कामासक्त झाला होता हे दिसून येते.)

७४७. एकदा मन विटले आणि प्रेम नाहीसे झाले म्हणजे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाकडूनहि तो स्नेह - ती मैत्री - पुन्हा निर्माण होत नाही.

७५४. इचा मस्तक आणि तळ (पाय) मी पाहिल्या नाही. इला नखशिखांत पाहिले नाही. म्हणूनच मी भ्रांत झालो. इच्याकडे विचारपूर्वक दृष्टी फेकली असती तर स्त्री म्हणजे मूर्तिमंत घाण आहे असे माझ्या ध्यानात आले असते व मी कामासक्त झालो नसतो.

७५५. कपटाची कसोटी. इतर कपटे जिच्यावरून पारखावी अशी; अर्थात् कपटामध्ये अत्यंत निपुण.

७५७. मैत्रायणी उपनिषदातील पुढील वर्णन याशी तुळून पाहण्यासारखे आहे. ‘ अस्थिचर्मस्नायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्लेष्माश्रुदूषिते विण्मूत्रवातपित्त-कफसंघाते दुर्गंधे निःसारेऽस्मिन् शरीरे किं कामोपभोगे ’ — भागवतातील पूरुवरव्याच्या आख्यानात ‘ त्वद्दमांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहितौ । विण्मू-त्रपूये रमतां कृमीणां क्रियदन्तरम् ’ (भाग २६-२१ असेच वर्णन केलेले आहे. भास्करभट्ट बोरीकराने आपल्या ‘ चालिसाख्यस्तोत्रा ’ तहि असेच

वर्णन केले आहे. “ मज्जामांसपुरीशपूयरुधिरश्लेष्माऽस्थिपिण्डीकृते । केशैः कुत्सितचर्मणापरिवृते स्त्रीसंज्ञके वस्तुनि । जानंतोऽपि रमामहे स्मरशरप्रोताः शनैर्जर्जराः । मूढाव्यापदऽमेध्यमध्यमथनक्रीडत्कृमिभ्योऽधमाः ” (३२)

७५८. थबथवलेल्या मांसाला चामड्याच्या गवसणीत घातले.

७६०. कांत : कातडे. शरीराच्या कातड्याला फाटके म्हटले आहे. कारण तोंड, कान, डोळे, नाक, गुद व शिस्न या ठिकाणी नऊ भोके त्याला आहेत. अशा घाणेरड्या स्त्री-देहाची ‘ अहो हे सुंदर सुरेख । चंद्रवदन अतिसुमुख । सरळ शोभे नासिक । सुभग देख सुकुमार ’ (एभा. २७-२२७) अशी स्तुतिस्तोत्रे गाऊन धूर्त (कावेवाज) लोकांनी जगाला सपशेल फसविले आहे.

७६७. काळडंकु : कृष्ण सर्पाचा दंश. ‘ काळ ’ शब्द कृष्णसर्पासाठी योजला जातो. तुळा : ‘ तिया भारणिया घूमेति दाटिक । काम काळडंकाचे ’ (नरुस्व. ५३३) ; ‘ ऐसा कोन्हीं नाहीं अभीचारकु : जो होमी कोकिळांचा देशकु : चंद्राचा काळडंकू : पूर्णाहुति घाली ’ (शिशु. ८४२)

७६९. अमरां अमृताची वरो (भोजन, मेजवानी) दीजे, हे हातसुटि (औदार्य) समुद्रा-सरोवरा माझि (सर्व समुद्र आणि सरोवरे यातून) क्षीरसागराशिवाय दुसऱ्या कोणाच्याहि ठिकाणी नाही.

७७०. तुळा : ‘ भरले सरिता समुद्र चहूंकडे । परि वापैयासि गा कोरडे । जें मेघौनि थंबटा पडे । तें पारणें तेया ’ (ज्ञाने. १०-१६७).

७७१. घारणें : मूर्च्छित होणे. (नुसता ‘ व्यापणे. व्याप्त होणे ’ एवढाच या शब्दाचा अर्थ बरोबर होणार नाही) उदा : ‘ ते मोहमदिरा भ्रमले । विषयविखें घारले । अज्ञानपंकीं बुडाले । निभ्रान्त जाणें ’ (ज्ञाने. ३-१९३); ‘ पै असिता देवलाचेनि मुखें । मीं येवंविधु तूते आइकें । परि तें बुद्धि विषयविखें । घारली होती ’ (ज्ञाने. १०-१४२) या दोन्ही ठिकाणी ‘ विषाने व्यापले होते ’ एवढेच नुसते सांगायचे नाही, न्याचा काही तरी परिणाम सांगायचा आहे.

७७३. सर्प-विषाने मूर्च्छित झालेल्या मनुष्याला सावध करण्यासाठी (त्याचे प्राण वाचविण्यासाठी) मांत्रिक मंत्र उच्चारून, ज्याने दंश केला असेल त्या सर्पाला त्या मनुष्याजवळ आणतो. मग तो सर्प ते विष शोषून घेतो. त्यामुळे माणूस वाचतो अशी समजूत आहे. त्याप्रमाणे संसाररूपी सर्प ज्याला चावला त्याला परावाणीच्या द्वारे बीजाक्षर-मंत्र (ब्रह्मज्ञान) उच्चारून जीवात्म्याची दाटी (जीवात्म्यात, असलेल्या अविद्यारूपी विषाची लहर) उभारी (खेळवतो). परावाचेच्या द्वारा जीवाला ब्रह्मज्ञान झाले म्हणजे त्याच्या ठिकाणी असलेली प्रपंचरूप अविद्या - बाहेर निघण्यासाठी, जीवात्म्याला सोडून जाण्यासाठी सिद्ध होते.

७७४. विष उतरवितांना विषवाधा झालेल्या माणसासमोर काश्याची वाटी ठेवतात व त्यात विष उतरवितात. त्याप्रमाणे संसारसर्पाचे विष चढलेल्या साधकाला निर्वेद (विषय-त्याग) करण्याला सांगतात, तो त्याच्या अंतःकरणात विषयवासना (रूपी विष) असल्याचा अनुभव येतो.

७७५. गाठ मारलेल्या चिंध्या व दोऱ्या मंत्रांनी भाळून सर्प चावलेल्या माणसाला मांत्रिक बांधतो. सन्निधान हीच उत्तरी, कृपादृष्टी ही भारदोरी आणि ब्रह्मवासना हा तागाबंध (नागाला-सर्पाला बांधून टाकण्यासाठी, पर्यायाने त्याचे विष उतरवण्यासाठी अभिमंत्रित करून बांधतात तो अंबाडीचा दोरा. ताग = अंबाडी, हा शब्द येथे श्लिष्ट आहे. त्याग = सर्वसंगपरित्याग हाच ताग.

७७६. झाडणी : सर्पविष उतरविण्यासाठी मांत्रिक निंबाची डहाळी हातात घेतो व तिने सर्पविष जणु काही झाडून टाकल्यासारखे करतो. कर्मत्यागाची झाडणी करून म्हणजे कर्मत्याग हीच निंबाची डहाळी मानून कर्मत्यागरूपी झाडणीने. कर्मत्यागः चतुर्विध कर्मांचा (स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि आणि मोक्ष. पहा. श्रीसिसू. पान ७) त्याग.

७७९. रा रा शब्दांनी आरंभ होणारा, सर्प उतरवण्याचा एक मंत्र आहे. ईश्वराची करुणा हाच रारा मंत्र. त्याच्या योगाने (करी) मी जागच्या ठिकाणाहूनच जीवात्म्याच्या अंगातील अविद्यानामक विष उतर-

वितो आणि या रीतीने त्याची लहरी (दाटि) राखतो. सर्पाला ज्याप्रमाणे लहरी येतात तशा सर्पदष्ट जीवालाही येतात. सर्पाच्या लहरी जोपर्यंत कायम असतात तोपर्यंत जीव मरत नाही अशी समजूत आहे (म्हणूनच चावणाऱ्या सापाला मारत नाहीत) यावरून जीवाच्या अंगात लहरी कायम ठेवणे म्हणजेच त्याला जिवंत ठेवणे ही कल्पना लक्षात येईलच.

७८१. जीवाचे ब्रह्माशी ' सामरस्य ' होते म्हणजे ज्ञानिया जीव मोक्षप्राप्तीनंतर ब्रह्मस्वरूपात मिसळतो, समरसतो, हरपून जातो, पूर्णपणे घांत होऊन ब्रह्मानंद उपभोगू लागतो. या ' सामरस्यात ' जीव व ब्रह्म यांची स्वरूपे एक होतात असे नाही. दोन्ही स्वरूपांचे केवलत्व कायम असते. तेल व पाणी याप्रमाणे त्यांची स्वरूपे एकमेकात मिसळलेली असतात आणि त्यात जीवस्वरूप ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद भोगत असतो.

७८२. अंधाराचीए सेजे: मोक्षप्राप्तीची साधने दोन. ज्ञान व प्रेम. ज्ञानमार्गाने जे साधक मोक्ष मिळवितात त्यांना परमेश्वर पाठीशी घालतो. आणि प्रेममार्गाने (भक्तीने) जे मोक्ष मिळवितात त्यांना परमेश्वर पोटाशी धरतो. परमेश्वराची पाठ म्हणजे ' अंधाराची सेज ' अशी कल्पना येथे केली आहे.

७८३. मुक्त ज्ञानी ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद भोगतो तर भक्त ईश्वरस्वरूपाचा आनंद भोगतो. ईश्वराच्या आनंदापेक्षा ब्रह्मस्वरूपाचा आनंद कमी प्रतीचा असल्यामुळे त्याला ' मुक्तीची पेज ' म्हटले आहे. याच कारणामुळे ' ब्रह्मा ' - पासून खरे सुख मिळणे अशक्य आहे असे पुढील ओळीत म्हटलेले आहे.

७८५. आत्मस्वरूप : ईश्वरस्वरूप. त्याच्या शय्यागृहात (सेजारीं).

७८८. तुळा : ' कणैरियाची लाखौली वाउनी : प्रतापाची दीपवति उजळौनि : कृतांताचां तपोवनीं : जेणें त्रीनेत्रू तोखविला ' (शिशु. ७३८). प्रस्तुत ओवीतील भावार्थ ज्ञानेश्वरांच्या पुढील ओवीत आहे. " तेया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमाची वीरा । पूजा केली होये अपारा । तोखालागि ' (ज्ञाने १८-११३)

७९४. जिवाली : जिव्हाळी, संधीची जागा. उदा: नख आणि चामडे यांच्या जवळची जागा ती जिव्हाळी. कोवळ्या झाडाच्या फांदीला जेथे डोळे'

असतात त्या जागेलाहि जिव्हाळी म्हणतात. तेथूनच नवीन पाने फुट्ट शकतात. जीवात्म्याचे अंतःकरण पाहून, तो माझ्या प्रेमाला पात्र आहे असे दिसतांच मी त्याच्याकडे कृपेने भरलेल्या कटाक्षाने पाहतो. त्यासरशी त्याच्या अंतःकरणात माझे प्रेम (माझ्या विषयीची भक्ति) निर्माण होते. परमेश्वरा-वतार प्रेमसंचार करतो त्यावेळची स्थिति या ओवीत वर्णन केलेली आहे. हा प्रेमसंचार दृष्टिद्वाराच होतो. पहा ' उभयान्वीक्षमाणे सत्तासन्निधिमात्रे शक्ति संचरे ' (सिसूपा. वि. ३१)

७९५. शांभव सुख : माया (चैतन्य) व विश्व या देवतापासून होणारा आनंद. भक्ति-प्रेम हे या देवतांच्या आनंदापेक्षा, इतकेच नाही तर ब्रह्मवियेपेक्षाहि श्रेष्ठ आहे

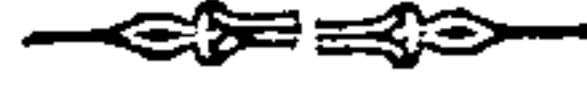
७९८. ह्या व पुढील ओवीत भक्तिप्रेमामुळे भक्ताच्या ठिकाणी निर्माण होणाऱ्या सात्विक भावांचे वर्णन केले आहे.

८०१. पूजाबंध : परमेश्वर पूजेसाठी तयार केलेल्या फुलांच्या माळा. तुळा : ' मुकुटांवरि स्तवक । ठांइं ठांइं पूजाबंध अनेक । कंठिं हळताति अलौकिक । माळादंड ' (ज्ञाने. ११ - २१६)

८१८. भागवतातील मूळ श्लोक पहा : ' नैतत्त्वया दांभिकाय नास्तिकाय शठायच । अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ (२९-३०) भगवद्-गीतेतहि श्रीकृष्णाने अर्जुनाला अशीच सूचना केलेली आहे. पहा : ' इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कश्चन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं नच मां योऽभ्यसूयति ' (गीता. १८-६७) ज्ञानेश्वरांच्या पुढील ओव्या तुळून पहा : ' तरि जें हें तुवां पार्था । गीताशास्त्र लाधलें आस्था । तें तपोहीना सर्वथा । सांघावें ना ' ' काइ बोलों निंदका । योग्या स्रष्टेयाही एका । गीता हे कवतिका - । लागि ही नेंदी ' (ज्ञाने. १८ - १४७६, १४९६)

शब्द-कोश

शब्द-कोश

अ

अख्योणि-(सं. अक्षौहिणी). एक विशिष्ट संख्या, अनंत ५५३.
 अगड-खंदक; °डा १९०
 अंग-तुक-शरीराचे चलनवलन, एक नृत्यप्रकार; °तुकाचेया ४५२
 अंगराग-(सं) सुगंधी उटणे ७९७; °गाचे २५ :
 अंगिकार-(सं) स्वीकार ५७७
 अटण-(सं) अटन, फिरणे ३४९
 अडण-अटकाव, अडचण; संकट; °णी ४
 अणिमा-(सं) अणुएवढे लहान होण्याची एक दैवी शक्ति ६८८
 अतिक्रमणे-(सं. अतिक्रम) मर्यादे-बाहेर जाणे, ओलांडणे; °मली ६६
 अंतराल-(सं) आकाश; °ळीं ६६, ६०५
 अंतक-(सं) यम, मृत्यु; °काचा १५०
 अंतःकरण-(सं. अंतःकरण) मन; °णी ३४४
 अध्यास-(सं) चिंतन, ध्यास; भ्रांति, भ्रम ६०८
 अदृष्ट-दडपला न जाणारा, सामर्थ्य-वान ३५८; °टें ५१०

अद्वैत-(सं) ऐक्य, अभेद, एकमेवा-द्वितीय ५७८.
 अदृष्ट-(सं) दैव, नशीब; °वसें ३३३, ३५१
 अर्धांग-(सं) अर्धांगी, पत्नी ७४१.
 अन-(सं. अन्न); °मात्रे-नुसत्या अन्नाने २७६
 अनन्यता-(सं) एकनिष्ठता १७८.
 अनित्यता-(सं. अनित्यता) नश्व-रता, कायम न टिकण्याचा धर्म ७१३
 अनुराग-(सं) प्रेम, आवड १४१, ७१२, ८०५; °गाचे २३३; °गाचेया ७९६.
 अनेक-(सं. अनेक) ७२८; °गी ५०९, ७८७.
 अन्यथा-ज्ञान-(सं) अयथार्थ-चुकीचे ज्ञान; °नाचिया ज्ञाना-लांगि ३४०.
 अपमृत्य-(सं. अपमृत्यु) अकाळी आलेले मरण.
 अपस्मार-(सं) फेपरे, एक रोग ३६३.
 अपान-(सं) गुदद्वारा सरणारा वायु २३२; °नाचि ३९६.
 अभार-(सं. आभार) भार, जवाबदारी १४६.

अभिनवणै-(सं) आविष्कार होणे-
करणे; नवी ४५३; ज्ञाने ४-२११

अभिळाख(श)- (सं. अभिलाष)
इच्छा, वासना. खाचा २३५;
खाचे ३०८; लाश ३५.

अंभोनिधि-(सं) समुद्र २१७.

अमर-(सं) देव; रां-७६९.

अमेध्य-(सं) अपवित्र, घाण, विष्टा
३९५. ध्याचै ७५७.

अरण-(सं. अरण्य) रान, वन. णि-
३०६.

अरल-(का) आच्छादन १३०, १९३

अरळ-(सं. अराल) नृत्यातील हस्त-
काचा एक प्रकार ४५७.

अलंकरणे-(सं. अलंकृ) विभूषित
करणे, शोभविणे. करी-८१२.

अवकळा-(सं. अव+कला) निःस-
त्वता, निस्तेजता, दुर्दशा, फजिती.
२४, ३६५. नरुस्व. ११८.

अवघड- कठिण, संकट. डै १९५

अवचट- एकदम, अकस्मात, कदा-
चित. टा-२३० ज्ञाने ११, ३४४;
टै-५१६.

अवचीत-अकस्मात, एकदम. ता
३७०.

अवच्छेदक-(सं. अवच्छेदक) छेद
करणारा, भिन्नता दाखविणारा,
विभागणारा, ५७९.

अवदशा(सा)-(सं) वाईट
स्थिति, दुर्दशा ८१०; दसा ५४२

अवधान-(सं) लक्ष्य, ध्यान. १६९.
२६९, ३७७.

अवधारणै-(सं. अव+धृ) ऐकणें.
धारा-१२१.

अवसर-(सं.) वेळ, प्रसंग, योग्य
काळ. रा- ७२३.

अवस्वर-(सं. अवसर) वेळ, योग्य
प्रसंग ४७५, ६३९; री ७४२.
रै- ७२७.

अवस्था-(सं.) विरहदुःख. भरै
१७३; स्थेचेनि १७२.

अवज्ञा- ओझे, बंधन. ७८३.

अवारू-(आवारू पहा) ७०८.

अवाड- अप्रवेश, वाड-जागा नसणें
६४०.

अविद्या-(सं) जीवस्वरूपीचा एक
भावरूप दोष घेचा १५६; घेचा
५६०; घेची ५५३, ५५६;
घेचीया २३४; वसे ५५९.

अविछेदणै-(सं. अवच्छेद) भिन्न
करणें, वेगळे करणे, विभागणे. दवे
५८०.

अव्यक्त-(सं) प्रगट नसलेले (२)
चैतन्यमाया. क्ताचा ६०२

अष्टमाहासीद्धी - (सं) अणिमा,
गरिमा आदि दैवी शक्ति (टीपा पहा)
ची ८११.

असकत-(सं. आसक्त) गुंतलेला,
चिकटलेला. कतां ३३१.

असासि(सी)त-अकस्मात्, एकदम
३२५, ४४८, ७३९. शिशु. ७०५;
-नरुस्व. ४७४.

असुचि-(सं. अशुचि) अपवित्र.
४७२.

असोस- (सं. च्युस्) (१) न
सोसणारा, असञ्च १२०; (२)
विपुल, पुष्कळ ५१७; शिशु ५४३;
नरुस्व ४०४; ज्ञाने. १३-८३३.

अस्ती-(सं. अस्थि) हाड. °चा-
४०२; °यंत्र- हाडांचा सापळा
२०४.

अस्त्री-(सं. स्त्री) स्त्री, बाई ३६६.

अहर्निस-(सं. अहन्+निशा) रात्रं-
दिवस. °सीं १५५.

अहीर्णैस-अहर्निश, रात्रंदिवस. °सी
६६४, ६९०.

अहेव-(सं. अविधवा) सौभाग्य.
°कांकण ८५.

अळग-(सं. अ+लग्) अलग,
दूर १४०.

अळीक-(सं. अलीक) खोटे,
क्षुल्लक. ७०.

अळुमाळ-(सं. अल्पमात्र) थोडे,
किंचित. ७९३. शिशु. ४१; नरुस्व
२८८; ज्ञाने. ६-१७५.

आ

आइकर्णै- श्रवण करणे, ऐकणे.
आइकें १६९.

आइता-(सं. आयत्त) आयता,
तयार, आधीच सिद्ध असलेला.
°तां ४९२.

आंकर्णै-(सं. अंकल) चिन्ह, व्रीद
६५०. शिशु ५१८

आकळणै-(सं. आकल्) ओडले
जाणे, वश होणे. °ळे ५९३.

आकुडा- पाश, बंधन. ४५५.

आखर- १ (सं. अक्षर) वर्ण, अक्षर
°रें ४०; °रेंचां २७.

२ गावाची शीव, सीमेजवळची
गुरेढोरे बसण्याची जागा. °रीं
१०७.

आगम-(सं) भैरव देवतांच्या उपा-
सनेचा मार्ग, त्यांचे ग्रंथ. ६३९.

आगळा-(देप्रा. अगला) निराळा,
वेगळा. ५४३; °ळी ४४९.

आतुडणै- मिळणे, प्राप्तहोणे ५३८.

आगड-(सं. आगर्त > प्रा. अगड.)
खंडक. २१३.

आंगवण-(१) शक्ति, सामर्थ्य,
पराक्रम. ७१६, २३९. °णे-२१४,
७१९; °वणा २६०. (२) सेवा.
°णा ७८.

आंगवणै- स्वीकारणे, प्राप्त होणे-
करणे. नांगवे-(न+आंगवे) १६७;
°विजे ४९२.

आंगौवा-(सं. अंग+ऊष्मन्)
आंगाच्या उष्णतेने ६९३.

आंगावरि- उसणे, उधार. ६३४.
 आंगसीक-अंगावरील वस्त्र. °सीकें
 १३२; °सीकी. १६०.
 आघवा-समग्र, सगळा. °वे-४९१
 आघाओ- मार्गदर्शक. ५
 आघात-कोपरापासून मनगटापर्यंतचा
 हात. °ती ४७९.
 आशुइं- (सं. अद्यापि) अजून
 १३५, १४७, १४८, १४९.
 आझो (झु) डणें- (सं. आ+क्षुद्)
 बडवणे, मार देणे. °डी १८२;
 डीति १९५; °डितां ४३७.
 आटणे- (सं. अट्) फिरवणे, पिळून
 काढणे. °टी ४५३.
 आट- पीळ, वर्तुलाकार भ्रमण ४६१.
 आटा- (सं. अट्ट) आटवून- तयार
 केलेला, गारा ४०२.
 आटि- (सं. आर्त) आट, त्रास,
 कष्ट ५१२.
 आटोप- आवेश, खटाटोप, कष्ट
 ५९. शिशु ९२९; ज्ञाने. १६-
 ३२७.
 आडवणें- अडवणे. आडाय
 ३६४.
 आतळणें- (सं. हस्ततल-पासून
 नामधातु) हाताने स्पर्श करणे.
 नातळे (न+आतळे) ५९०.
 आढाल (ळ) डोंबारी खेळतात तो
 वेळचा किंवा गोळ्यांचा खेळ
 २३७, ६०१, ६०५.

आति- (सं. अस्ति) आहे, होय.
 ५४९.
 आतुडणें- (सं. आ+तुड्) जवळ
 आणणे, सापडणे. °डे २२३.
 आत्मबोध- (सं.) आत्मज्ञान. °बोधी
 - ३६७.
 आत्मयाराम- (सं. आत्माराम)
 आत्म्याच्या ठिकाणी रममाण होणारा
 ६८८.
 आत्माराम- (सं.) आत्म्याच्या
 ठिकाणी रममाण होणारा ६९२.
 आत्मा- जीवात्मा, संलग्न. ५९१,
 ५९३, ५९९, ६१०, ६८०.
 आर्त्ति- (सं. अति) तीव्र इच्छा ७४४.
 आदरणें- (सं. आद्रि) मान देणे,
 स्वीकारणे. °रीला ४७८; °रीलें
 ३०७.
 आदळ- (सं. आ+दल्) धडक,
 झुंज. ४५७.
 आदळ- (सं. आदर) प्रेम, स्नेह
 ६१६.
 आधौळि - गजबज, चलविचल
 ४३७.
 आंधारें- (सं. अंधःकार) काळोख
 ८१७.
 आन- (सं. अन्य) दुसरा, इतर.
 °ना ८००; °ननीं- (सं. अन्य +
 अन्य) वेगवेगळा ७२८
 आनिआळि- (सं. अणी) अणकुची-

- दार, टोकदार, तीक्ष्ण. °लिया आरु- (सं. अजगर) अजगर, सर्प. ३६५.
- आनुतें-(सं. अन्यत्र) दुसरीकडे ३८०.
- आपण-(सं. आत्मन् > प्रा. अप्प) स्वतः °पें-१५२. °णेयां-१४४.
- आपेंपरू-(सं. आत्मन्+पर) आपण व दुसरा. ३४३.
- आंदन- विवाहप्रसंगी वराला वधु-पक्षाकडून दिलेली देणगी ३०८.
- आत्मसंस्था- (सं) आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर झालेला ७६५.
- आवेसणें- (सं. आवेश) वेगाने केंद्रित करणे. °सीं ६६४.
- आपैसैं- आपोआप, सहज. अनायासे ३४, ३८३, ५७८; °सा ३२९; °सेया ५६७, ६८४.
- आभाओ- (सं. अभाव) अस्तित्व नसणे ६५२.
- आभार- (सं. आ+भार) उपकार उपकाराचे ओझे. °रीं-१०७, १०८.
- आभारण- (सं. आ+भृ) पालन-पोषण, भार, जबाबदारी ११६.
- आमोद्- (सं) सुगंध ३७, ३५३.
- आयास- (सं) प्रयत्न ३६८.
- आरबाड- (सं. आ+रु; मराठी ' आरवणे '- पासून) आलाप; उंच स्वराचे गाणे ४६१.
- आराधन- (सं) प्रार्थना, पूजा °नीं ७८७.
- आरु- (सं. अजगर) अजगर, सर्प. ३३२, ३३५.
- आरोचक- (सं. अरोचक) अहचि, अनावड. १७६. ८००, शिशु. ११९; ज्ञाने १२-१०६.
- आरोगण- (का) भोजन. १३७. ज्ञाने. ११-४२२; शिशु. २३०; वछा. ३०९.
- आरोगणें- भोजन करणे. °गी २२०
- आरौतें- अलीकडे, कमी प्रतीचे. °ती ६३७; ज्ञाने. १८-१६७३; नरुस्व. ७३०.
- अलंगभवरी- नृत्यात गिरकी घेण्या-चा एक प्रकार ४५९.
- आलंबन- (सं.) आधार, ज्यावर अवलंबून राहावयाचे ते २८६.
- आलुका- भूक. °केया ७१९.
- आलें- (सं. आलवाल) आळे, खोल वर्तुळाकार गड्डा ७३०.
- आवगतें- जे आच्छादन घ्यावयाचे ते ६०१; °गती- ६०३.
- आवगणी- वेष, सोंग, आच्छादन ५१८.
- आवघड- संकट. °डे ५६
- आवर्णोदक- सृष्टीभोवती आच्छादन म्हणून असलेले पाणी ६५९.
- आवाड- अवाड, अनवसर, वेळेचा अभाव. १४१. (अवाड पहा)
- आवारू- भोजन, मेजवानी, अन्नसत्र ५२, ८२६. (अवारू पहा)

आवीष(स)- (सं. आमिष मांस
२५९, ४६९. °सा ३७४; नरुस्व
७१९.

आवीसाळ- पक्ष्याचे घरटे, खोपा.
४९०. नरुस्व ४७६; ज्ञाने. ११-
२५८.

आवेश- (सं. आवेश) जोर, हल्ला.
२२६, ७३२; शिशु. ६७१.

आसळग - (सं. अ+सम+लग्)
सुगम, अतिशय सलगी करता येण्या-
सारखा. २८५. शिशु. ६८३; ज्ञाने.
११-१२६; १६-४२६.

आस्वादणें- (सं.) रसिकतेने उपभोग
घेणे. °दिजे. ७६३.

आसुडणें- झोडणें. °डिति ४३६

आश्रो- (सं. आश्रय) आसरा. २७५

आहाळणें- भाजणे, जळणे. °ळलें
८९.

आळती- आलापाचे गाणे. °तीचा
४४६. शिशु. ५१; नरुस्व. १५८.

आळंगणें- (सं. आळिंगन) मिठी
मारणे, आळिंगन देणे. °ळंगी
३४१.

आळें- (सं. आलवाल) पाळी बांधून
तयार केलेला खोलगट वर्तुळाकार
गड्डा °ळां ३, २६३.

आळणें- आवळले जाणे, बांधणे-
बांधले जाणे °ळिलां २३४.

आळीवन- (सं. आळवन) आश्रय,
आसक्ति १९१.

आळोंचणें- (सं. आलोच) हितगुज
- कानगोष्टी करणे. °चुनि. ६२.

आळोंच-हितगुज; कानगोष्टी. ५५४;
ज्ञाने. ६-२६९; सिसूपा. आमा.
१६६.

इ

इखणा- (सं. ईषणा) इच्छा,
आसक्ति. °त्रय-पुत्रेषणा, वित्तेषणा
व दारेषणा ७१२.

इंगळी- (सं. अंगार) जळता
निखारा, अंगार ६१.

इछा- (सं. इच्छा) वासना. ६१;
ज्ञाने. ७-१६१.

इडा- (सं) शरीरात उजव्या बाजूने
वाहणारी नाडी १४८.

इती- (सं. यति) जितेंद्रिय पुरुष
२७५, ३४८, ३७३, ४१५.

इष्ट- (सं) अग्निहोत्रादि यज्ञयाग
कर्मे ६३९.

उ

उक- (का.) कढ, उमाळा. ७०; ज्ञाप्र.
७०७.

उकटी- उकाडा. ६१३.

उकळी- (सं. उत्कथ) १ कढ, उर्मी,
उमाळा ७४; २. भरती, पाण्याचा
खळाळ ५५६.

उखरडा- (सं. उत्कर) समूह, सैन्य,
सैनिक. °रडे-४३६. शिशु. ९६४.

उखेडी- (सं. उत्+खेद) सहज, थोडा
वेळ. १४०.

उगाणा- (सं. उत्+गण) हिशेब,
समृद्धि, ऐश्वर्य. १०९. ज्ञाप्र. १३९.

शिशु. ५७४. ज्ञाने. ११-७१

उगें- मूक, स्तब्ध. °गी ४८१

उचकाना- (सं. चक्षुःकर्ण) डोळे हेच
ज्याचे कान आहेत असा, सर्प,
चक्षुश्रवा. ९.

उजरणें- (सं. ऋजु) सरळ करणे.
°रीता ४८५.

उजळणें- (सं. उज्ज्वल्) प्रकाशित
करणे, पेटवणे, लावणे. °ळिली
५४०; °ळावी ७८८

उजाळ- (सं. उज्ज्वल) १ तेज,
प्रकाश; २०६. २ प्रकाशमान,
स्वच्छ ७९६.

उटाळें- (सं. उत्+तालक) किल्ली.
६८३.

उठकळें- निःपात, उचलवांगडी.
४१, ९७. शिशु. १०६०.

उठावा- उत्कर्ष, चढावणी ४३३.

उतरणें- घेणे, पराभव करणें; °री
५२४.

उतरी- (ना) मंतरलेला ताइत
७७५.

उतरवेठ- उतार पेठ १९४.

उत्तरडी- (देप्रा. उत्तरिविड)
उतरंड, एकावर एक भांडे ठेवून
केलेली मांडणी १४८.

उति- (का) उमाळा, ऊर्मि. ७३६.

उदैणें- (सं. उदि) उगवणे, उजे-
डणे. °ला २

उधळा- (सं. उत्+धूल) धुरळा.
३८८ शिशु ७८०; नरुस्व ३६२.

उधा(द्धा)र-उसणे. १४५, ६३४.

उधाला(ळा)-१ धुरळा. 'उधळा'
पहा. ७३८. २ मंतरलेली राख.
३६२.

उद्धात-वाहेर झळकणारे, ओसंडून
वर येणारे. °तेया ६४५.

उर्ध्व- (सं. ऊर्ध्व) वर ३४६.

उन्मेख- (सं. उन्मेष) स्फूर्ति, १०.

उपडणें- (सं. उत् + पट्) उपटणें,
मूलासकट खेचून वर काढणे.

उपडी- १६०.

उपडथाव-लाटांची खळबळ; हेल-
कावा. °वी-१०४. ऋव. ६२६.

उपखणें- (सं. उपेक्षा) उपेक्षा होणे,
वाया जाणे. °खे-६२४. ज्ञाने.
११-९५.

उपखा- (सं. उपेक्षा) उणीव, कमी-
पणा, न्यून. ३५०; ऋव. ३४;
ज्ञाने. ९-११४

उपदेश- (सं.) अनुग्रह. ६.

उपनणें- (सं. उत्पन्न) निर्माण होणे,
जन्मणे. °नला ३८७; °नले
११६, ५२७. °नली ७२६.

उपनीखद्- (सं. उपनिषद्) वेदांत-
विषयक ग्रंथ. °दां ८७; °दासी.
४६.

उपपत्ति-(सं. उपपत्ति) सिद्धांत,
कारणमीमांसा ३०३

उपरू-(सं. उपरि) श्रेष्ठता, वरचढ-
पणा ७९५

उपलार्णे-(सं. उत् + पत्ययन)
आघाडीचे सैन्य. १९१, ४३५;
°लाणा ४४६. शिशु. २६९, ५५०;
ज्ञाप्र. ७३७; ज्ञाने. १८-४६१.

उपाधी-(सं.) मायामोहाचे पदार्थ
४७०.

उपेणे-रस्त्यावर केलेला मुक्काम,
वस्ति. २१४, ७०२. शिशु. ८५७;
ऋव. ३२०; नरुस्व. ११३; ज्ञाने.
१८-१७४७.

उभिणे-उभारणे, उभे करणे
°लीया ४४१.

उवाळा-उकळलेले पाणी, कढ. °ळां
२०३.

उमाळा (ला)-१ उठाव, उत्कर्ष,
बहर. ३६२, ५५०, ७०७.

२ जमाव, समूह. ४५२. शिशु.
९४८; ज्ञाने. ११-३५९

उमाणे-(सं. उत् + मा) मोजमाप,
गणना. ६५८.

उरविणे-शिल्लक ठेवणे. °वी. ४८०,
४८१.

उरुक-(सं. उत्कर्ष) बहार. °के
३१४, ७९९

उरंग-(सं. उत् + रंग) रंगहीन,
विटलेला. १४०.

उलींगवाडी- १ अरण्यातील
चोरांच्या वस्तीचे ठिकाण. १८२.
२ लुटालूट. ४३४.

उर्णतंतु-(सं. ऊर्ण + तंतु)
लोकरीचा धागा, कातिणीने तोंडातून
काढलेल्या रसापासून तयार केलेला
बारीक धागा; कांतीण ४९५

उर्णनाभि-(सं. उर्ण + नाभि)
कांतीण; कोळी २६८

उवेढा-(सं. उत् + वेष्ट) उकळलेला
वेडा, वेढ्यातून सुटका. १०५

उसंग-(सं. उत्संग) मांडी. °गीं
११६; °गीए-१२७

उसासणे-(सं. उत् + शस्)
भोसकणे, टोचणे. °सी ५२५,
७५१. °सासे १९६; °सली ३२२;
°सिली १११; °सिलें ७६;
°सुनियां ११४

ए

एकला-(सं. एक + ल) एकटा,
एकाकी. °लेया १३६.

एकतळि-एक विशिष्ट ताल. °यचां
४६३.

एकछत्रि-(सं. एकछत्र) ज्यात
एकाचेच छत्र-राजचिन्ह आहे अशी,
सार्वभौम. ८१२

एका(कां)की-(सं. एकाकिन्)
एकटा: १९१, ७२७; °ता-एकटोपण
४८४; °किया २७९.

एकदरें-एका दांडीची शिडी २२५.

एदु-(सं. यदु) यदु नावाचा राजा
वंस ६१.

एर-(सं. इतर) दुसरे, आणखी ३१२

ओ

ओडौ- रचना मांडणी. ८२४

ओपणें-दान. ७५३

ओ लगणें-(का. ओलगिसु) सेवा
करणे. गावा. १५४

क

कटकट-(सं. कष्टं कष्टं) हायहाय,
अरेरे. ११४, ३२८. ज्ञाने. ११-
३९५

कडाड-(का. कडडु) डोंगराचा
सुळका, तुटलेला भाग. °डी २००
एभा. ७-५२३, ५२६

कडाडणें- मोडून पडणे. °डिलें
१०१

कडिलग- काटे असलेला लोखंडी
दोर. °लगी १६५

कडि (डीं) लेख- शेवटचा भाग
४०७; °लेखें १७२.

कदन-(सं. कदन्न) वाईट अन्न
२७७; °नाची २२९.

कदन-(सं) विनाश, वध ७१०.

कदर्या-(सं. कदर्यु) कद्रू, चिक्कू
७२०.

कदंब-(सं) समूह ३०.

कपाट-(सं.) गुहा, विवर. °टी
१८३.

कपोता-(सं.) लावा पक्षी ३०६,
३१६, ३२१, ३३१; °ती ३१९,
३२१; °तेयाचीय ३०५.

कपोल(ळ)-(सं.) गाल. °ला ७९९
°ळ २०५

कबर (सं.) वेणी, बुचडा. °भार
विपुल केसांचा समूह, गुढा. ३३

कबंध (सं.) धड नसलेले शरीर. °घें
४३२

करण-(सं.) वशीकरण, रतिक्रीडेतील
आसन. °चातुर्य-५३२.

करपुट-(सं.) मूठ, ओंजळ. °टें २३१.
ज्ञाने. ६-२०१

कखाय-(सं. कषाय) किल्मिष,
वाईट भावना २८३.

करुआळा-(का. कूर=प्रेम करणे)
कुरवाळणी, आंजारणें गोंजारणे.
३१९; वळा. १८६

कर्कस-(सं कर्कश)कठिण, वृक्ष ६७३
कर्णपुट-(सं.) कानांची पाळी. °टें
८०१; °टी ८२२.

कर्णाधार-(सं. कर्णधार) सुकाण्या.
५१.

कर्णिका-(सं.) कळी. ६६६

कर्मजड-(सं.) कर्मकांडात-देवतांच्या
विधिनिषेधात्मक उपासनामार्गात
आसक्त. ६७५

कर्मवासना- (सं) कर्म करण्याची इच्छा. °नेचे ५९०

कर्ममार्ग - देवतांच्या उपासनेचा मार्ग, प्रवृत्ति मार्ग. ६७१.

कल्पलता-(सं. कल्पलता) इच्छिलेले फळ देणारी वेल ४२२

कल्हैर-हृदय, गाभा. °रीय ४५३

कवडा-(सं. कपर्दिका) पैसा. °डे ४०४ ज्ञाने १३-७९२; शिशु. १६२

कवतिक-(सं. कौतुकम्) कुतूहल, स्तुति. °का-३२; °तीकी ५००; °तीके ४०.

कवणह-(सं. कः पुनः) कोण. °ण्हीं ३१७, ३२७, ३८२, ५२०, ५८१, ७२१ ण्हीं ३७९. °न्हा ३१५; °ण्हे ३५३

कवळणे - (सं. कवळ) व्यापणे, आलिंगन देणे. °वळी: ७४; °वळे ५५२.

कव्हण - 'कवणह' पहा. °णा ३५२; °णी ५६२, ७३२.

कस-(सं. कष) कसोटी ६०८

कसणे - (सं. कष) कस लावून पाहणे, पारखणे. °सीलीं ५४७.

कसमस- आवेश जोर. °मसा ५४६.

कसवटी-(सं कषपट्टिका) कसोटी, सोने पारखून पाहण्याचा दगड. ६७१, ७५५, ७७४.

कसमळ- (सं. कसमल) वाईट, घाण, पाप ३९८.

कसा- १ (मंतरलेला) दोरा ७७८. २ बंध. °से ४४०.

कहीं-(सं. कर्हि) कधी, केव्हा, कोठे २३३, २७५, २७६, २८०, ३३४, ५९१.

कळरव-(सं. कलरव) मधुर-आवाज. °वीं २३, ४४४.

कळनेपुर-(सं. कलनूपुर) गोड आवाज करणारे पैजण. °रांची ४४४.

कळवडी- समूह, धाड. ४६९.

कळेवर-(सं. कलेवर) शरीर. °राची २००.

कळंज-तुकतें-वजनदार. ६७४.

कळाविद-(सं. कलाविद) कला जाणणारे, मर्मज्ञ, रसिक. °दांसि ११; °वीदांचीं २७२. ●

कळास-(१) संधि, जोड. २०४ ज्ञाने. ५-७२ (२). कौशल्य. °सांचा ४६३.

कळि-(सं. कलि) कलह, भांडण. ४४९.

कळेवर-(सं. कलेवर) शरीर. °राची २००; °रासि ८०; °रांचेया १७१.

कंद-(सं) गड्डा. ३८७.

काट-(सं. कथ) डाग, थर, लेप. २८३. ज्ञाने. ११-३४०

काढणें-(सं. कृष्ण) वाहेर निघणे.

°ति. २०५; °ढिला ७६१.

कांत-(सं. कृत्ति) चामडे. °तीं ७६०.

कांतीउ-(सं. कर्तन) कापून तयार केलेला २५०.

कापडिक-(सं. कार्पटिक) यात्रेकरू १०३, ७२२.

कामतत्त्व-(सं. शृंगार. ३४, ९९.

कामाठि-(सं. कर्मस्थिति) काम, कार्य, व्यापार. ८२२.

कामिनी-हाट-(सं) वेद्यांचा बाजार. °हाटीं ३७९.

कामविणें- कमावणे, तयार करणे. °मौनि ४२७

कारीसवाणा-(सं. कृश + वर्ण) दीन, केविलवाणा १०९.

कालडंक-(सं. काल + दंश) काळ्या सापाचा दंश. ७६७.

कालवणें- सळमिसळ होणे, कालवा-कालव होणे, उचंबळ निर्माण होणे °वलें ४२८.

काला- पुट, लेप. °ले ६८६.

कावल- फुटके भांडे. १७१.

कासणें- कमर कसणे, लढाईला तयार होणे. °सि ४४५; °सी २५

काळलोह-(सं. काल + लोह) काळे लोखंड. °लोहाचां. ५९५

काळवखें-(सं. काल) काळोख, अंधार, °वखां १०२.

कास्मीर-(सं. काश्मीर) स्फटिक पाषाण. ६६०. नरुस्व ८३. ज्ञाने.

६-२५३; १८-१५९५; मुक्ते. सभा. २-१४, १७.

कांडगुंडा- बाण व दगड, इतरांना मारण्याची शस्त्रे. ५२०.

कांत-(सं) पति ३७८.

कि(की)रु (सं. किल) खरोखर. ८३, १६७, १६८. शिशु. १९९.

कीटकी-(सं. कीटक) किडा. ५००; °कीय-५०२.

कीनर-(सं. क्निन्नर) एक देवयोनी. ६९७.

कुचिळ-(सं. कुचैल) वाईट वस्त्र, घाणेरडे वस्त्र. °ळें १९२.

कुट-करंदाचे पीठ, भुकटी २४६.

कुटि-(सं. कूट) खोटेपणा, डाग, दोष. ६१३. °टी १४४.

कुठार-(सं.) कुन्हाड. °रें १८९.

कुडकुडा-कष्टी, वाळलेला. ३१६.

कुडी-(सं. कूट) खोटी, कमी प्रतीची २२.

कुपरि-आच्छादन. ६१७; ज्ञाप्र. ५६०.

कुमर-(सं. कुमार) मुलगा ४५४.

कुमारी-(सं) मुलगी. ४७५.

कुमोद-(सं. कुमुद) चंद्रविकासी कमळ. °बंधु-चंद्र ३६, २६६.

कुरु-कवडा पक्षी २६७.

कुन्हाडा-(सं. कुठार) मोठी कुन्हाड. १०६

कु(कू)ल्हार-भुयारातील मंदिर,
देउळ, आश्रयस्थान, भांडार १२५,
६६२.

कुसुमकर-(सं. कुसुमाकर) वसंत
ऋतु. 'कराचेनि ४३०.

कुसुमायुध-(सं.) मदन, फूल हे
ज्याचे शस्त्र आहे असा. 'घा ७६३.

कुळाचळ-(सं. कुलाचल) कुल-
पर्वत. २३१.

कुळाचार-(सं. कुलाचार) कुटुंबात
पाळले जाणारे परंपरागत आचार,
व्रतवैकल्ये. ५१२.

कुळीक-मोडशी, ज्यात जोराच्या
वांत्या व रेच होतात असा आजार.
१७६.

कुंसि-(सं. कुक्षि) कूस, उदर ११४

कृतकार्य-(सं.) कृतकृत्य, धन्य, जे
करावयाचे ते ज्याने केले आहे असा.

कृदांत-(सं. कृतांत) यम, अंतक
२५०; ज्ञाने. ६-२५९.

कृष्णसार-(सं.) हरिण. २६७.

कै-(सं. क) कोठे -१२६, २७५,
७४४. ऋव. ३२७.

कैणें-दुकान, माल ६२५.

कैव्हळि-कैव्हा ४८९

कैवल्य-(सं.) मुक्ति. 'नाथ-
परमेश्वर ५६२.

कैवाड-(१) साह्य, मदत. २२८,
४५०. शिशु. ७२८; नरुस्व. ११७.

(२) कोडे ६४०. (३) कौशल्य.
'डे ४५०.

कैवार-(का) कैपक्ष, वाजू,
अभिमान. 'वारा ११८.

कोठी-(सं.कोष्ठ) घर, आश्रयस्थान.
१४९.

कोडि(डी)-(सं. कोटि) कोट,
एक संख्या २९७, ४०८.

कोमावणें-कोमेजणे. 'माय १७५.

कोलौर-'कुल्हार' पहा ४२३.

कोळ-(का.) काठी, दांडा. ३६४.
दृपा. ५८.

कोंडबार-(कां) कोंडमारा, अटक.
६१४.

कोंतिय-(सं. कौतेय) कुंतीची
मुले, पांडव ११६.

कोंभणें-कोंब येणे, अंकुरणे. 'भैला
३, २६३; 'भैजे १८.

कौमारि-(सं. कुमारि) मुलगी.
'रीचें ४८४.

कौलिक-कुटिलता, कपट ७४६.

ख

खटकामुख-(सं. षट्कामुख)
नृत्यातील हस्तकाचा एक प्रकार.
४५६.

खटुचक्र-(सं. षट्चक्र) योग-
शास्त्रानुसार शरीरात मानलेली
सहा चक्रे १४८.

खडपडणें-आवाज करणे. 'पडी
३८४.

खड् (डु) गुण-(सं. षड्गुण) यश, श्री, वैराग्य, ज्ञान, ऐश्वर्य व औदार्य हे सहा गुण. °णांचें १२५, ६६१; °णांचीया ५५१.

खडूपदु-(सं. षट्पद) सहा पायांचा, भुंगा. ३५३.

खडूभाव-(सं. षड्भाव) जन्म, स्थिति, वृद्धि, विपरिणमन, क्षय व मृत्यु हे सहा भाव किंवा विकार. २९४.

खळाळ-(सं. खल्. ध्वनिशब्द) पाण्याचा जोरदार प्रवाह. °ळीं ११०

खळें-(सं. खळ) १ रणभूमि २४४; °ळां १५८, ६९४. २ स्मशान. °ळीए ११२.

खाल-(सं. खल्ल) १ साल सालडे, चामडे, १६०. २ खोळ, पिशवी. °ले ७३४.

खाणें-(सं. खाद्) १ सेवन करणे, उपभोगणे. °ति ५१०. २ चावणे °ईल ५०१.

खांचणें- खोचणे, भोसकणे. °चीति ४३४; ज्ञाने १३-१०४४

खांडणें-(सं खंड्) तोडणे, तुकडे करणे. °डौनि- ४१४.

खांड-देउळ-खंडित-भग्न देवालय ४९३

खांडें-(सं खड्ग) शस्त्र, तरवार. ४५०.

खांदवखाल - खांद्यावर वाहून नेण्याची पखाल ३९६.

खांबाटणें-(सं. स्तंभ) बांधणे, खांबाला बांधणे. °टी ३६५.

खुतला- लपलेला. °ले-५३१.

खुरखुरणें-(ध्वनिशब्द) खुर खुर असा आवाज करणे. °रीतु ३६३.

खुरा- चुरा, भुकटी. ६३५.

खुल- काजळ ६०२.

खूलौरि- गुप्तद्रव्य, लपविलेले धन. ९०. शिशु. ५५३; मूप्र. २८१५.

खेओ-(सं. क्षेम) भेट, क्षणीच.

देखत°- पाहताक्षणीच ७७०.

खेडें-(सं. खड्ग) बरछी, एक शस्त्र ४५०.

खैवंग-(सं. क्षट्वांग) संधि, जोड. °गीं ४५१ ज्ञाने, १३-१०७. (सामर्थ्य, बळ. असाहि याचा अर्थ करितात.)

खेळणें-(नाम. सं. खेलनं) क्रीडा. °णा १३१.

खोचणि- प्रहार. हल्ला. ५२३.

खोडि-(सं. क्रोडी) दोष, डाग, उणेपणा १३८.

खोप-(देप्रा. खुंपा) पक्ष्यांनी तयार केलेले गवताचे घर, घरटे. °पे ४९१.

खोमणें-(सं. क्षुम्) कोमेजणे. °मली ९६; ज्ञाने, १४-२८३.

खोल-(देप्रा.खोलो) खोळ, गवसणी
°ळा ७०७.

ग

गगन-(सं) आकाश. °नाचा
५९४. °नागण (गगन+आंगण)
गगनांगण, आकाशाचे मैदान. °णीं
७०६.

गजराउ-(सं. गर्ज्) गर्जन-रव,
मोठा गजर. ६०६.

गडे-सीमा, मर्यादा. ६७. सिसूपा.
आ. ३५.

गणचक्र-(सं.) अनुयायांचे वर्तुळ-
समूह ४२५.

गरल-(सं.) विष. °लें ७७१.

गरुडोद्गार-(सं. गरुडोद्गीर्ण)
पाच नावाचे रत्न. ५१६. शिशु.
५९८.

गवसणी-(का. गवसणिगे) खोळ.
२९६, ५५३, ७०६. नरुस्त्र. ७,
५१०. ज्ञाने. १०-२१६.

ग(गा)वार-(सं. ग्रामकर) खेडुत,
गावंडळ, मूर्ख. ३९२. गावाराचां
६७४ ज्ञाने. १५-२४३.

गत्रांदी-अन्नसत्र १८५. ज्ञाने. १३-
२३०.

गह्वर-(सं.) गह्विर, गळा दाहून
येणें. १४६.

गंधफुली-सुगंधी कळी ४२३.

गाडणें-जमिनीत पुरणे. °डिलां
२३४.

गाडौरा- पाया. °रे ४८९. ज्ञाने.
११-५३२, १८-१४९७.

गाढ-(सं. गाध) पक्का, दृढ. °ढा
२३५; °ढे ३११.

गातें-(सं. गातु) गायन करणारे,
स्तुतिपाठक. °ति ७२४.

गाभेवन-(सं. गर्भपर्ण) गाभ्यातील
पान, कोवळा अंकुर; °वनाचां २२०.
ज्ञाने. १०-६९; शिशु. २५२;
नरुस्त्र. ५८२.

गावघेणी-गावाचा तावा ६९.

गावघेरी- गावाला वेढा १०७,

गांगेय-(सं) गंगेचा पुत्र, भीष्म
७०९.

ग्राम-वधु-(सं.) खेड्यातील स्त्री.
°वधुचां ६९०.

गिवसणें-(सं. गवेषण) शोधणे.
°वसी ३०५.

गीत-साळ-(सं. गीत+शाला)
गायन-शाळा २२.

गीरि-दुर्ग-(सं. गिरिदुर्ग) पर्वता-
वरील किल्ला १६१.

गीरिमा-(सं. गरिमा) जड
होग्याची दैवी शक्ति ६८८.

गुंडा- दगड. °डे ७३१ ऋव. १३४

गुढी-(का. गुडी) पताका, चिन्ह.
°ढिया ४४१

गोठि-(सं. गोष्ठि) गोष्ट, संभाषण
१८७

गोमटा- सुंदर. °टे ८० ; °टी
८२२. °टें ५१९, ५९२.

गोप्य- (सं) ज्ञाकून ठेवण्यासारखे,
रहस्य. ८१३

गोरि- एक विशिष्ट प्रकारचे गायन,
३७०. ज्ञाप्र. ७२०. ज्ञाने. १३-
७३८

गोरू- (सं. गोरूपं.) गुरू, ढोर,
जनावर ३८४.

गोसांवी- (सं. गोस्वामी) स्वामी,
मालक. ६४, ५५१; °सांवी १४४,
१५२.

गोसाविण - (सं. गोस्वामिनी)
स्वामिनी, मालकीण ४२१.

घ

घडिवटे - (सं. घटिका) घडा,
लहान भांडे, घटिका. ५१०.

घनवट- (सं. घन.) दृढ, पक्का.
७१, ३९१.

घन- (सं) निविड, गाढ. °नी
१२४

घसर. (सं घृष्) वेग, चाल. °रे
४२५. शिशु. ३३६, १०१५.

घरटी - फेरी, पाहारा, गस्त.
घराभोवती घातलेली घिरटी, ११९,
८०८.

घरडहुळी- मंथन, घुसळण, शोध
२२२, ५३८. ज्ञाने. ११-५७६

घंटा- (सं. घटा) समूह, थवा.
२३०.

घाघावणें- ओरडणे. °इलीं ३२२
घाट- (सं. घटः) डोंगराळ चढण,
कडा, शिखर. °टे २३१. °टीं
४३२.

घाटा- चणा, हरभरा. °टे २३१.

घायवटणें- घायळ होणे. °वटे
१८१. °वटलां- २३५; °वटे २४१;
°वटी १९७.

घायवट- °वटू ५९९. घायळ,
घाव लागलेला. °वटा ४३१.

घायवारा- शस्त्राच्या घावाचा वारा
(घाव न लागता) १५६. शिशु.
४८२.

घाया- घाव. १५९. °यें ४४८.

घारणें- विषाने मूर्च्छित होणे. °रैला
७२. °रैलें ७७१. ज्ञाने. ३-१९३.

घालणें- घाला, हल्ला, स्वारी. ४३५,
५२२. शिशु. २६९, ५५०.

घेणें दणें- घेणे देणे ६३२.

घेपवे- घेतला जातो, वश केला जातो.
२८७.

घोणारणें- उगाळणे, घोळविणे,
कुसकरून टाकणे. °णारीं १५९.
°नारीति ५०७.

च

चकोर- (सं) चंद्रकिरणातील अमृत
पिणारा पक्षी. °रांसि १५.

चडकना- (ध्वनि शब्द. सं. चटचटा)
जोराने, चट असा आवाज करून
४५५.

चणी-आम्रमोहोर, चुणुक. ५४१.

चतुर्मुख-(सं.) चार तोंडाचा, ब्रह्मदेव. °खाचीय ६६९.

चरी-नगराभोवतालच्या आकाराला असलेला वर्तुलाकार उंच कंगोरा °या ४४१.

चर्या-(सं) आचरण, वागणूक. ४११.

चलवला (ळा)-(सं. चलं) चंचल ४५२, ७१४.

चवरें-शिखर, ओटा, आसन. २२५, ४४३. ज्ञाने ६-५८ शिशु. ३६. नरुस्व ४३७.

चळोवळीका-चपलता, चळवळ ३१०.

चाउरी-आसन, ओटा. ७०६. शिशु. ६४; नरुस्व. ६५४.

चाकोरा-चाकाने मळलेली वाट, वावटळीतील भोवरा २०९, ४५९.

चाचरी-(का. चच्चर) चंचल, झोकांडी. °जाणें-झोकांड्या खाणे, अडखळत चालणे, बोवडी वळणे. ४४७. शिशु. १०५७; ज्ञाप्र. ८२७; नरुस्व. ७६९.

चाड-इच्छा. १६३, २७६, ३१३, ७९०. °डा २४०, ५११; °डे ४०४.

चातक-(सं) ढगातील पाणी पिऊन राहणारा पक्षी. १५.

चापौल-(सं. चंपक कुल) चाफयाचा गुच्छ. °लांचि ५५०.

चाबडें-(सं. चर्म) चामडे ४०३.

चाम-(सं. चर्म) चामडे. °माचा ७५८.

चाल(ळ)क-चालविणारा, मुख्य. १२३, ८२१.

चाळणे-निरंतर चालविणे, करणे. °ळी ५०६.

चांग-(देप्रा. चंग). चांगला, सुंदर, चतुर. ४३, ४६.

चांपेगौर-(सं. चंपक + गौर) चाफयाच्या फुलाप्रमाणे पिवळसर.

चि(ची)त-(सं. चित्त) अंतःकरण. ६४, ३७२, ४७३, ४८६.

चीखलवाहाळ-(सं. चिखल्ल+देप्रा. वहोलो) चिखलाचा ओहळ. ३९६; °ळेचीय ६९१.

चीट्टुपु-(सं. चिट्टूप) चैतन्यमय ६८०.

चीर-(सं.) वस्त्र १२१.

चीरणें-रचणे. °रीतु ३१८. शिशु. १८८; गोप्रच. ९९; ज्ञाने. ७-१६५ १३-४६.

चुचुक-(सं) स्तनाची बोडी. °काचीया. ४४१.

चुडूफावणें-तडफडणे. °फाय. १७५.

चुत-(सं. चूत) आंबा, आंब्याचे झाड ४२६.

चुळ-पाण्याची गुळणी ६५९, ६९२.

चुळक-(सं चूडा) डोके, शिखर.

के १

चेवविणें-(सं. चेत) जागे करणे.

विति ५५५.

चैतन्य-(सं.) माया. °न्याचिये

३, ७, ६०१. °नाथ १५३.

चोख-(सं. चोक्ष) स्वच्छ, निर्मळ.

ट २८३; टे ५९२; डे ६५६.

खाळ ६०२.

चोरकुळ - (सं. चोर + कुळ)

चोरांचा समूह. १९९.

चोरखाच- चोरांची लपून राहण्याची

खोलगट जागा ५२१.

चोरथर- खोटा, बनावट. °थरा

६३५. ज्ञाप्र. ५३३, ५८०; °थरे

६३०.

चोरमोळा- खोटा, बनावट, नकली.

२४७, ६३१, ६३६. ज्ञाप्र. ५३२,

५४९.

चोळ-चोळेचा रंग, पुट. °ळा ६८६

ळे ७९६.

चोळाखा- सांगाडा. १४७. °खें

१७२.

चौक - (सं. चतुष्क) चौपदरी

रत्नमाळ, मंगल प्रतिष्ठा. १२३.

चौकडणें-चौखुरी उडणे. °कडे ३७१.

छ

छत्रभवरी- गिरकीचा एक प्रकार

४५९.

ज

जमजुग- आकाश. १०१

जगजेठी- (सं. जगत् + ज्येष्ठ)

जगातील सर्वश्रेष्ठ मळ, जगमळ.

१५७

जगबोळ- सर्वस्वनाश ९१, ४५७.

शिशु. १०३९, सव. ४३९; मूप्र.

२५९१.

जघन- (सं.) मांडी. °नाचे ४४२

जडै- (सं. जटा) जटासमूह. ४३५.

शिशु. २७१

जती- गायनाचा एक प्रकार, ललित

४६२.

जमपथ- (सं. यम + पथ) यमाचा

मृत्यूचा मार्ग ३२३.

जलधर- (सं.) मेघ, ढग. ७७०

जवनिक- (सं. यवनिका) पडदा.

६०४ शिशु. ६६३.

जाइली- केसाळ. ३८४; योवा.

१०-१४१

जाउपें- जुळे मुल, लेकरू ७०४.

वळा. २८२; अमृ. ६-२४.

जाण (न)- (सं. ज्ञानी , जाणता,

ज्ञानी ३५२. °णाचीया १०, २१

ज्ञाने. ५-१६.

जाणता- जाणणारा; शहाणा. °तां

३०५.

जाणणें - (सं. ज्ञा) ओळखणे.

°णीतली ६५.

जात्यंध- (सं. जाति + अंध)
जन्मापासून आंधळा. 'धाचां
६२५.

जिणणें- जिंकणे. जिणे- १६२;
'णौनि-१६४. 'णावे १९४;
'नवती-२३०; जितलें १६८.

जिवाली-अंतःकरण, जेथून नवीन
कोंब फुटतात असे वेलीवरील
संधिस्थान. ७९४.

जिवाळा-जिव्हाळा, जीवनशक्ति.
८०३.

जिव्हार-अंतःकरण, जीवनकला ८४.

जीगिमीगि- झळाळ, झगमगाट,
तेजःपुंजपणा ३४०, ६४४.

जीणें- (सं. जीव्) जीवंत राहणे,
'जे ४०५. 'य ४०६.

जीणणें-जिंकणे. 'णावा ७६५;
जीणें २६.

जीणा-जिंकलेले द्रव्य, जिंका. १३१.

जीणि-जिवंतपणा, जन्म. ४४.

जीयालें-जीवित. ४०६. ज्ञाने.
३-१४२; शिशु १०१.

जीवन-(सं) पाणी २८१.

जीव्हार-अंतःकरण, जीवनकला ८४,
१२९, ६६२.

जीशासा- (सं. जिज्ञासा) जाण-
ण्याची इच्छा, जाणीव ५३०.

जूझ- (सं. युद्ध) लढाई. ६९४.

जुझार- (सं. युद्धकार) लढाई
करणारा, झुंजार, योद्धा. २४१ नरुस्व.
७६७; शिशु. २६५.

जुझणें- (सं. युद्ध) लढाई करणे.
'ति ४३१; 'तुसे ४५८.

जेसना- जसा ६५०

जेंगट- वाजविण्याचा तास, घड्याळ
तांब्याची किंवा पितळेची चापट
घाट. ५१०. शिशु. ५२१.

जैत- (सं. जयत्रम्) विजय. ५३२
'ताचिया २४० नरुस्व. ७३७.

जौहर- (सं. जतुगृह) लाक्षागृह.
१०१.

जौळ- समूह, साठा. १८, ४२५,
६६१. शिशु. १०१४; नरुस्व. ७१२.

झ

झणें- (नकारार्थक अव्यय) नको;
२०९. नरुस्व ६१०; शिशु ७९४.

झळंबणें-झळकणे, चकाकणे. 'बति
४४१.

झळाळ-चमक. २९.

झळाळीत-चमकणारे, पांढरे. 'ळीतें
१९२.

झाडणी-१ विष उतरविणे ७७६,
२ झाडून टाकणे, निपटणे. नाश.
४५२.

झांझरणें-जर्जर होणे, विद्ध होणे.
'रलीं ४३०.

झांवळें-अस्पष्ट २९९.

झीलि-भिगुरटी २६८.

झीलमीळणें-थरथरणें. °मीळी ७४.

झींजि-झुंज, लढाई ४४९.

झेला-समूह, गुच्छ. ५५०.

झीली-भिगुरटी. २६८.

ट

टकमक-टवटवी, बहर ३१०.

टाक-(सं. टंक) नाणे. ५४३,
६३१, ६३५. ज्ञाप्र. ५८०; ज्ञाने.
७-२५.

टाकसाळ-(सं. टंक + शाला)
नाणी पाडण्याची जागा. °ळे-७५७.

टाकरणे-प्राप्त करणे, मिळविणे.

°कितु १६४; °की १९०; °कुनि
१६५; °कावया २२५.

टाळें-(तेलगू. टाळमु) ६८३.
नरुस्व. ५०६; लीच. उत्त. १७४.

टीळक-(सं. तिलक) टिळा,
सौभाग्यचिन्ह, भूषण. १५४.

टैव-पवित्रा, ऐट. ४३९ ज्ञाप्र. ७३२.
ज्ञाने १-४.

ठ

ठकरणे-फसणे, फसविणे. °किलें
७६०.

ठीक-रत्न. °कांची ५१६.
नरुस्व. ९४.

ठीकवणिया-रत्नपारखी, जव्हेरी.
५३१, ६७४.

ठीकाळणें-घाव घालणे, ठोकणे
°ळला ४४७.

ड

डंक-दंश ७६७.

डंबाळ-विस्तार, प्रसर उत्कर्ष. ८६
३०७. शिशु. ७२५.

डवरणें-लेपणे, सज्ज करणे. °री
४४०.

डाग-डवके, काठ. °गे ६९१.

डाडाती-डरकाळ्या फोडणारी,
गर्जना करणारी. १९७. शिशु.
१०५७.

डिर-अंकुर, पल्लव. ७९८. ऋव.
५५६.

डीरणें-अंकुर फुटणे. °रैली ७९४

डोनि-(सं. द्रोणी) लाकडी होडी.
११०, ऋव. ४१३; ज्ञाप्र. ९; ज्ञाने.
१५-२२९.

डोहळा-(सं. दोहद) अभिलाषा,
इच्छा, वासना. °ळे ४२९, ५९०.

डोळेलांस-डोळ्यातील काळा डाग,
डोळ्यावर आलेला पडदा, दृष्टिभ्रम.
३९, ५३५. शिशु १५६. ज्ञाप्र.
६३७.

डोंड-पुंड, लुटारू १९६.

ढ

ढाढोळणें-धांढोळणे, शोधणे,
हुडकणे. °ळिले ६४३.

ढिसाळ-ढींग, समूह. ६५७.

ढीव-पितळी किंवा वेगडी-वेगड
लावलेला दागिना. ६०३. ज्ञाप्र.
७४९.

हुलणें-डोलणे. °ले ६९२ शिशु.
३२०; ऋण. २१३.

ढेकुळी टेकुळी, लहान उंचवटा.
°ळिया ४८२.

त

तकट-धातूचा पत्रा. °टीं ५४८.

तट-दाटून उभा राहणारा ३५८.

तडक-सरळ, एकदम, आवेश. ६४८

तनुमात्र-(सं. तन्मात्रा) लिंगदेह,
सूक्ष्मप्रपंच. °मात्राची ६०३.

तन्वंगी-(सं.) सडपातळ अंगाची.
६९०.

तरणी-(सं.) सूर्य. ७०६, ७२०.

तरळणें-भ्रांत होणें, चंचल होणे.
°ळैले ६५७.

तराए-पद्धति, सामर्थ्य, बळ. २२,
४४.

तलग-पिल्ल. °गे ६९१. ऋव. ६९,
नरुस्व ८०२; ज्ञाने. १-५६.

तलहात-(सं. तल+हस्त) तळहात,
पंजा. °ताची ११२.

तव-(सं. स्तव) मुळे १७.

तवनि-(सं. स्तव) शक्ति, सामर्थ्य.
४, ५२३. ज्ञाप्र. २७, ऋव. १०३

तवंक-आवेश. °कें ४४८. नरुस्व
४८४.

तळपदी-(सं. दलपति) सेनापति,
प्रमुख. १२४.

ताटकाढा-ताट काढणारा, उच्छिष्ट
साफ करणारा सेवक. १६२. शिशु.
७६, ६१३.

ताडवन-ताडांचे रान. ५२१.

तापसपण-(१) तपश्चर्येचे तेज (२)
उष्णता. °णें २८५.

ताराण-(सं. तारुण्य) यौवन,
त्राण, बळ, सामर्थ्य. °णें ३०८,
४३०. वळा. ३७९; नरुस्व. ४४७.

तार्कीक-तर्कवादी. ५८४.

तिर्यंच-(सं) तिरप्या-वाकड्या
गतीने जाणारा प्राणी, सर्प, पक्षी ९.

तिल्लक-(सं. तिलक) टिळा, श्रेष्ठ२.

तीर्थभुतता-तीर्थाची योग्यता
असण्याचा धर्म २८२.

तीडिकाणें-तिडका उठणे-उठविणे.
°काय १७५.

तीवटने-जेथून तीन वाटा फुटतात.
अशी जागा, तिकटे. °वना १०९.

तुक-(का.) वजन. तुकाभागळा
ज्यांचे वजन करता येत नाही असा,
वजनाच्या पलीकडे ५४३.

तुखार-(सं. तुषार) थेंबांचा
शिडकाव. °रें १७४.

तुरें-एक रणवाद्य, तुतारी. ४४८;
शिशु. १०४९. रांचेनि ६००.

तुवांवीन (सं. त्वया + विना)
तुझ्यावाचून ९५.

तेतुला-तितका. °लेयां २६५.

तेसना-तसा. ६५०.

त्याग-(सं.) १ दान, औदार्य. ४६२.

२ संपूर्ण विरक्ति ९१. नरुस्व. ३५३.

त्यागाबंधु-तागाबंधु, आंबाडीची दोरी ७७५.

त्रिदंडी-(सं.) एक विशिष्ट प्रकारचा संन्यास. ७२६.

त्रीपताका-हस्तकाचा एक प्रकार. ४५५.

त्रीमीर-(सं. तिमिर) अंधार. ३४३.

त्रूष्णा-(सं. तृष्णा) तहान, अभिलाष. ंष्णेचे ३०९.

थ

थडी-(सं. तट) काठ, किनारा. ५०. ंडिवा- ६८, १९६. वछा. २००

थवथवीत-थबथबित, ओले. ंता ७५८.

थळीउं-पत्र्यावर कोरलेला, ठसा उमटवून तयार केलेला. २५१. ज्ञाने. १७-३४२.

थाउं-ठाव, अंत. २०३.

थाट-समूह. ंटें २१७.

थारणें-स्थिर राहणे, टिकणे. ंरे २१८.

थेंबट-लहान थेंब. ंटें १७.

द

दडवादडी-तातडीने, लगवगीने. ७५, ५२६. शिशु. ४७९, ५८५; . ६१८.

दडा-(का. दट) समूह, थवा. १०६, ५१५. शिशु. ८०१.

दर्पण-(सं) आरसा. २११, ५६०, ५७९.

दमनसीळ-इंद्रियावर ताबा ठेवणारा. ंळें १९३, २०८.

दरारा-धाक, भीति. १५६.

दलद्र-(सं. दारिद्र्य) अत्यंत गरिबी. ंयां ७२०.

दलवाड-समूह, विपुलता, पुष्कळ. ७०७.

दसा-(सं. दशा) स्थिति, भाग्य. ४४.

दळ-(सं. दल) १ तरवारीचे पाते, म्यान. ंळां १५८. २ मुलामा, वर्ख. ंळाचीं ५४७.

दळवाडा-'दलवाड' पहा. ंडे ११, ५७६. ज्ञाने. ५-७८,

दक्ष-(सं) तत्पर, सावध. ३७५.

दारकोंडी-दारावर उभे राहून आतील व्यक्तीची केलेली अडवणूक. ५९५.

दाटि-(१) दाट अरण्य. (२) लहर. २५८, ७७३, ७७९. शिशु. १८६; ऋव. ४७७. नरुस्व. ७७३.

दातीरी-(सं. दंतावलि) दाताड, दातांची कवळी. १५९, ६०२.

दानव-सीर-साटू - दानवांची मुंडकी छाटणारा, श्रीकृष्ण. २१९

दारवठा-(सं. द्वार+वंठ) उंबरठा

०ठे ६३. शिशु. ४६; नरुस्व. २११

दाराटी-दरवडा. ५०८.

दावानळ-(सं. दावानल) वणवा.

२६२.

दांगट-डोंगरातील लुटारू. ०टें १९५

दांडी-एकेरी बेडी; शृंखला. १९९.

५९५.

दिघळ-बरछी, एक हत्यार. २४४.

दि(दी)ठी-(सं. दृष्टि) नजर.

३२२, ३६५, ६७१.

दिप-(सं. द्वीप) बंदर, विभाग.

६५८.

दिप-कळीका-(सं. दीप+कलिका)

दिव्याची ज्योत. ०केचे ७१५.

दिपवती-(सं. दीप + वर्तिका)

लहान दिवा, नीरांजन. ७८८.

शिशु. ७३८.

दिङ्काल-(सं. दिक्+काल) दिशा

आणि काल. ५८६.

दी-(सं. दिवस) दिवस. १७२.

शिशु. ७०. ०दीं-दिवशीं. ६९.

दीगंबर-(सं. दिगंबर) दिशा हेच

वस्त्र १९२.

दीनुमणी-(सं. दिनमणि) सूर्य.

२९६.

दींड-समूह ४३६.

दीन्हली-(सं. दत्त > दिण्ण > -

दीन्ह+ला) दिली. ६७. वछा.

४७९.

दीवेलावणी-(१) दिवालाणी दिवा.

(२) दिवा उजळण्याची क्रिया १६६.

दीसा-(सं. दिशा) ५९५.

दीहा-दिवसा. ०धवळीया-दिवसा

ढवळ्या, उघड, सर्वांच्या समक्ष ५२५.

दुआ (वा) ड-कठीण, दुस्तर.

२२८, ७९३. ज्ञाप्र. ६८१; ज्ञाने.

१२-१२६.

दुख-(सं. दुःख) खेद, शोक.

खैसी-७३. ०खानळु (सं. दुःख

+अनल) शोकरूप अग्नि ३०५.

दुखण-(सं. दूषण) दोष, आक्षेप

५६७ ७३३; ०णें ५८४.

दुरंधरू-(सं. दुर्धर) धारण

करण्यास कठीण २३९.

दुभणें-दूध देणे. ०भे ७०४.

दृति-रस, अर्क, सार. ५३३ शिशु.

६०३.

दृभाग्य-(सं. दुर्भाग्य) वाईट

नशिवाचा, दुर्दैवी ६२२.

दृम-(सं. दृम) वृक्ष, झाड. ३

दृष्टीबंध-(सं) भ्रम, भ्रांति, भूल.

५९७. ज्ञाने. १४-५; ज्ञाप्र. ५९७.

देखतखेओ- पाहताक्षणीव ३६०.

देवव्रत- भीष्माचार्याचे दुसरे नाव.

७११.

देविक- देवासंबंधीचे, देवाचे. ०कें

१६१; ०या ७९. शिशु. ७६, ७७.

देवहार-(सं. देवगृह) देवाचे घर.

०चौकी -५७.

देशक-समूह. १६.

देसघडी-देशोधडी, देशाच्या बाहेर गेलेला. १९९.

देसवही-चोपडी. १५१.

दैवसत्रा-दैवास्तव, नशिवामुळे. ३३९.

द्वंद्व-(सं.) जोडी (सुखदुःख, शीतोष्ण इत्यादिकांची) °द्वंंची ८१०.

द्विध-(सं. द्विविध) दोन प्रकारची ७८६.

द्वेष-(सं. द्वेष) शत्रुत्व. ३५१.

द्रावक-(सं.) पाझर फोडणारा १७.

ध

धडणें-(सं. ध्राड) धाडणे, पाठविणे. °डावीं ७२४.

धर-(सं.) १ श्रुति, स्वरसमूह. °राचीय ४६२, २. आधार, आश्रय. २८२, ६००.

धरणें-सहन करणे, थोपविणे. °रे ४३३.

धरणें-(नाम) पकडण्याचा आग्रह, हट्टाग्रह २०७, २२१.

धर्मी-(सं.) अधिष्ठाता. °ये ५७१.

धरोफरी-धरण्याचा मार्ग २२९.

धव-(सं. ध्वा) मुंग्यांचे वाहळ, छिद्र, बीळ. °वें ४९१.

धाउडहोडी-पैज लावून धावणे, धावाधाव. ४०८.

धाकड-बलवान, धैर्यशील १९३.

धाकरणें-भीतिप्रस्त होणे, भीति वाटणे °कीनलां ६२.

धाडि-(सं. ध्राड्) हल्ला, चाल. ४३४, ५२६. वळा. ११०.

धात्रा-(सं. धातृ) ब्रह्मदेव. °त्रेया ११४, ७४७.

धारसा-(सं. धारा) खळाळ, पाण्याचा जोराचा प्रवाह. ५५. शिशु १०१२; ज्ञाने. ६-४७२.

धावडणें-लावणे, सारवणे, घासणे, ६०; °डिजे ५४८.

धावणी-उपचार. १७३, ७७२. शिशु. २८२, ७५३; नरुस्व. ६८२

धुआटी-धूळ, धुरळा ६७१.

धुधुळिय-धुंद होऊन धूम करणारा. ४३७. शिशु. ७११.

धुमसाळ-(सं. धूमशाला) भाता ३९६.

धुमाड-उत्कर्ष, बहर, उठावा. °डें

धुवट-(सं. धूत) धुतलेले, स्वच्छ. धुळकोठ-मातीचा किल्ला, धुळीचा कोठ. १९४. शिशु. ४५२.

धूरा-(सं. धूर्यः) श्रेष्ठ व्यक्ति, श्रेष्ठ स्थान. ७२३.

धैर्य-धडक-धैर्याला धडक-टकर देणारा. ४४४.

धोधवडा-धोटा, पिचकारी. °वडे ४३६.

ध्यान - (सं.) एकाग्रतेने केलेले चिंतन. ६३७. °स्थीत- ध्यानात मग्न असलेला ६८७.

न

नपुंसक-(सं) कर्तृत्वशून्य, अकर्ता. ७८४.

नरेस्वर-(सं. नर + ईश्वर) राजा, स्वामी. ५७७.

नरेंद्र-(सं. नरेंद्र) राजा. ९.

नसुधा-नुसता, केवळ. ७६३. ऋव. २९९.

न्हवति-(नाम) नसलेली, खोटी. ७२६.

न्हवे-नोहे, नाही. ५०, १३५, (क्रिया.) ६३७, ७२५, ७२९. ३७५, ५७४, ५८०.

न्हवसी-नाहीस, १५५.

न्हाण-(सं. स्नान) आंघोळ. ३१२.

नाइकवडी-सैन्याचे नायक, नायकांचा समूह. ४३३, ५२४. शिशु. ३३३.

ना(नां)गवे-(न + आंगवे) प्राप्त होत नाही. १६७, २१८.

नागवण-लूट, लुबाडणी, फसवणूक. ८५.

नागवणें-सर्वस्व हरण करणे, लुबाडणे. °वला ९१; °विती ४३६.

नागोधा-नागवणूक, लुबाडणी १९६.

नाठी-संरक्षणाची जबाबदारी. ११९.

नाणावी-न आणावी, आणू नये. १४४.

नातुडे-न आतुडे, सापडत नाही. ५३८.

नारायेण-(सं. नारायण) १ विष्णु देवता. २ पाणी. °णें ३३८.

नाव-(सं. नाम) संज्ञा. ३९५.

नाव-क्षण, वेळ. नावेक-एक क्षण, क्षणभर. १८८, २१९.

निकी-(सं. निष्क.) चांगली ४५.

निचनवा-(सं. नित्य + नव) नेहमी नवीन असणारा, नित्यनूतन. ७४०, ८०३.

नि(नी)जधाम -(सं.) आपले (परमेश्वराचे) मूळ स्थान. °मा ५२, ६४, ६७.

निढळ-(सं. निटिल) कपाळ. ३२५. °ळें ३२५.

निडें-(सं.) निकट.

नितंबक-(सं. नितंब) नृत्यातील हस्तकाचा एक प्रकार. ४५८.

निबळ-(सं. निर्बल) दुबळा, अशक्त. २७८.

निंबलोण-दृष्ट काढण्यासाठी निंबू, मीठ वगैरेंची ओवाळणी. °णें ८११.

नि(नी)खेध(द)-(सं. निषेध) नकार, व्यावृत्ति, धिक्कार, परिहार ५७३. °धें ६६३.

निरूपक-(सं) निरूपण करणारा, प्रवचन करणारा. ८२१.

निरूपन-(सं. निरूपण) प्रवचन,
उपदेश, वर्णन. २३७.

निरूपिता-निरूपण करणारा; सांग-
णारा, व्याख्याता. ३८.

निरोतर-(सं. निरुत्तर) ज्याला
उत्तर देता येत नाही असा. ६८५.

निर्यास-(सं) अर्क, रस, सत्त्व.
९९. जरुस्व. ५३७.

निर्वाळा-निवाडा, निर्णय, ६८६.

निर्वाळणें-सिद्ध होणे. °ळिले
५०३.

निर्वेद-(सं) संसाराचा कंटाळा.
°दाची ७७४.

नि(नी)-हां-(सं. नितराम्)
अगदी, पूर्णपणे. १३४ २२८, २३६,
८०१.

निलाग-ज्याच्याजवळ जाता येत
नाही असा. २८५.

निहाळ(ळ)णें-न्याहाळणे, सूक्ष्म-
पणे पाहणे. °हालीं ७९४. °ळावी
५४०.

नीकरा-(सं. निःकर) समूह, ढीग;
सार; तत्त्व. ६७२.

नीगळ-न गळणारे, आच्छादन. °ळें
४२७. ज्ञाने. १३-७६७.

नीगुति-कौशल्य. ६७६. शिशु.
३३७.

नीच-(सं. नित्य). ' नीच ' पदा.
२७. °नवे. ४२.

नीढाळ-निराधारत्व. ८६. ज्ञाने.
१३-१०८. एभा. ३-२४३.

नीदसुरा-अर्धवट झोपलेला. °सुरे
८५५.

नीडारू-दाट भरलेला, भरघोस.
२५२. ज्ञाने. ६-२६६.

नीपोटारें-कमी प्रतीचे, हीन. ४८६
ज्ञाप्र. ३४३.

नीबळपण-निर्वलता, दुबळेपणा.
°पणें २०५.

नीम्हाळ-जलरहित प्रदेश, अवर्षण,
८६. शिशु. ३९; मूप्र. ९५.

नीरवयव-(सं. निरवय) अवयव-
रहित, अभावरूप. °वे ५८०

नीरामीख-(सं. निरामिष) मांस-
रहित. ४६९.

नीराभिळाख-(सं. निरभिलाप)
निरिच्छ, इच्छा न करणारा. ३५१

नीरास-(सं. निराश) निष्ठारहित,
अभावरूप. °से ५८१.

नीराश्रय-(सं. निराश्रय) आसरा
न घेणारा, स्वावलंबी. °या २७५.

नीराहारता-(सं. नीराहारत्व)
भोजन न घेण्याचा धर्म, उपोषण.
°तंचीया १९७.

नीरूता-पूर्णपणे, पुरेसा. ३८०,
७२९, °ती ५०१; °तें ६८१, ७०३

नीरूपणें-(सं. निरूप) निरूपण करणे,
वर्णन करणे. °पितां ५३७.

नीरोवणें-सोपविणे, स्वाधीन करणे,
 °वीला ११३; °वीले १२८
 नीर्धारणें-(सं. निर्धार) निर्णय
 करणे, °रूनि ४९९
 नीर्वेद-(सं. - निर्वेद) विरक्ति,
 उपरति. ३८६
 नीर्व्यापारी-काही उद्योग न करणारा.
 ३३४.
 नीर्वाळा-निर्णय, निर्धार २७३.
 नीवृत्ति-(सं. निवृत्ति) वैराग्य,
 अनासक्ति. °तिचा २५१.
 नीस्तार-तरणोपाय, सुटका. ५१.
 नीलख-निःशेष, पूर्णपणे. ४५६.
 शिशु. ९५२; ज्ञाप्र. ७९४.
 नीवटणें-(सं. नि. + वट्) नष्ट
 करणे. °टीली १११.
 नीर्वाळणें-तयार करणे, रचणे.
 °र्वाळे ६०१.
 नीसंग-(सं. निःसंग) एकाकी,
 कोणाचाहि संग न करणारा. २८५.
 ४८४, ५२८.
 नीसाण-नगारा, रणवाद्य. ४४४.
 नरुस्व. १२८, ७४९.
 नीश्रयस-(सं. निःश्रेयस) मुक्ति,
 मोक्ष. °सालागी २२७.
 नीश्रंत-(सं. निश्चित) काळजी न
 करता. ३३४.
 नीष्कंचनी-(सं. निष्कांचन)
 ज्याच्याजवळ सोने नाही असा,
 द्रव्यहीन. ४७७.

नीहार-न्याहाळणी, पाहणी. ३९९.
 नीहाळणें-न्याहाळणें, निरखून
 पाहणे. °ळिता २०६.
 नीहपति-(सं. निष्पत्ति). निर्मिती,
 तयार करणे. २९०.
 नीक्षेप-(सं. निक्षेप.) द्रव्य, साठा,
 व्यवस्थित ठेवलेले. °पीं ४८३.
 नुगवे-(न + उगवे-[सं. उत् + गम]
 उकळत नाही. ६४०.
 नुठि(ठी)-(न + उठि) उठत नाही.
 १४९, ४१८.
 नुपजति-(न + उपजति) निर्माण
 होत नाही. ५९०.
 नेघे-न घे, घेत नाही २२९; °घति
 १३८.
 नेट-जोर, धडक. २१९.
 नेटेवोटें-नीटनेटके, यथार्थ स्वरूपात
 ७.
 नेणता-अज्ञानी. °तेयाचेया ५४.
 नेदखे-न देखे, दिसत नाही, पाहत
 नाही ७६८.
 नेदीं-देत नाही, दिली नाही. १३८,
 ३५०, ३५२, ३५३,
 नेभटे-न भेटे, भेटत नाही. २४१.
 नैमीत्यक-(सं.). प्रासंगिक, निमि-
 त्ताने प्राप्त होणारे ७०३.
 नैराश्य-(सं. निराश) आशारहित.
 ४१४.

प

पंचत्व-(सं). पंच महाभूते, मृत्यु
१५१.
पंचबाण-(सं) मदन. °णें ४३०;
°बाणाची-४४३.
पटळ-(सं. पटल) आच्छादन,
आवरण, ५३०; °ळें २९९.
पडप-भूषण, भूषणवस्त्र, दागिना.
२५, ४२, ९८: °त्यागी ६४४;
°दानि-६४९.
पडिखरणें-पाहणे. °खरी ५५४.
पडिलेपण-पडिलेपण, आवड, प्रेम.
°पणें ७५३.
पढवणें-शिकविणे. °वी २३.
पढिय-आवडता, ३२७, ८२१,
ज्ञाने. १७-१४६. वळा. ४७.
°यावो-आवड, प्रेम ८१.
पढियासणें-(सं प्रतिभास्) भासणे
°से ५५९, ५७८, ७००. वळा.
१७१.
पढियेसि-आवडतोस, आवडता
आहेस. ८०६. शिशु २१३.
पण्यांगना-(सं) वेद्या ३७८.
पतंग-(सं) दिव्यावर झडप घालणारे
पाखरू. ३४७; °गीं ३४०.
पताका-हस्तकाचा एक प्रकार. ४५५
पतीकरू-पति करावयास आलेला
४७८.
पद-(सं) श्रेष्ठ स्थान, प्रतिष्ठा
°दासि ४६.

परजणें-शस्त्र उगारणे. °रजी ८०८
परतणें-चोळून मिसळणे. °तिजे
३२.
परतणी-माघार, उशी. ५२३.
परमुख-(सं. प्रमुख) विशेष
मुख्य. ठळक. ६९८.
परवस-(सं. स्पर्श) हाताचा स्पर्श.
°वसीया ३४३.
परज्ञान-(सं) ईश्वराचे ज्ञान. ६६३.
परान्मुख-(सं. पराङ्मुख) मागे
तोंड करून, परतून. ७२१.
परावरेस-(सं. पर + अवर+ईश) मायेच्या पलीकडील व अलीकडील
सृष्टीचा स्वामी, सर्वश्रेष्ठ परमेश्वर
°से ७०५.
परिणाम-(सं) कार्यकारणाविष-
यीचा एक सिद्धांत. ५८३.
परिमळ-(सं) सुगंध. °ळा २४.
परियाप्त-(सं. पर्याप्त) पुरेसे ३४९.
परि(ह)सणें-(सं. परि+श्रु) ऐकणे.
°एसै २७३, ५०५. °हसै ३०४,
४१५, ४९९, ५०३, ५२७
परीतोखणें-(सं. परि+तुष्) परि-
तोषणे, आनंदित होणे. °तोखे
२७६
परीस-(सं. स्पर्श) स्पर्शाने लोखं-
डाचे सोने करणारा दगड ५४९
पलव-(सं. पल्लव) पान ४३१.
पवन-(सं.) वायु. २६६.
पवाड-प्रवेश, वेळ. १४१.

पसर-(सं प्रसर) विस्तार. °रें ३८.

पहुड-निद्रा, झोप. २१३. शिशु.

५७५. ऋव. ५४९.

पळित-(सं. पलित) पांढरे केस.

५२१.

पक्ष-(सं. पक्षि) पाखरू. °कुळ

४२९.

पक्षीया-पक्षी. ४६७; °ए. ४९०.

पाइरव-(सं. पद+रव) पायरव,

पैरवी, येणे जाणे, चाहूल. °रवा

१८०.

पाउड-ज्यावर पाय ठेवतात ते,

पायदान. °डां १६२.

पाए-पाहे, पाहतो. ७७४.

पाएपुसणें-पाय स्वच्छ करण्याचे

वस्त्र. ८११. लीचपू. भा २-१.

पाओं-पाहण्यासाठी, पाहों. ४७५.

पाख-(सं. पक्ष) १ पंख. °खीं

३१९, ३४१, ४६८. २ बाजू.

°यांचीया ४४१.

पाखंड-(सं. पाषंड) धर्मविरोधी

मत. °डाचां ११०.

पाखाल-(सं. प्रक्षाल) निर्मळता,

शुद्धता. २०६.

पाखरूं-(सं. पक्षि + तर) लहान

पक्षी. °रुवें (अ. व.) ४६७,

४६९.

पांगणें-पसरणे. °गितु ३१८;

°गुनियां ३२०.

पांगुळणें-(सं. पंगु) पंगु होणे,
असमर्थ होणे. °ळैजे ७९२.

पांचवणें-(सं. पंचवर्ण) पाच
रंगांचे. १२१.

पांचाखरी-(सं. पंचाक्षरी) मांत्रिक.
७६८, ७७३.

पाचारणे-बोलावणे, हटकणे. °रूनि
१६२.

पाचि-पाच नावाचे रत्न. ५१६.

पांचौर-पाच रंगांचे वस्त्र. १२५,
६६२.

पाट-(सं. पट्ट) सन्मानाचे आसन.
४५.

पाटण-(सं. पट्टनम्) नगर, शहर.
°णीं ३७६. नीं-६२५.

पाटाफुटा-शेलापागोटे, मानाचे
वस्त्र. °पाटेफुटे (अव.) १२२.

पाड-तुलना, बरोबरी १६३, २२८,
८०५, ८०९. °डें ३७१, ३७२.
३९८, ४००.

पाडि-कोट (संरक्षणार्थ बांधलेला)
५२६.

पाणियडें-पाणवठा, पाणी पिण्याची
जागा. °यडां १०६.

पाता-पाहता, विचार केला असता.
५५८. पांतां ७, ७०.

पानकेळि-पानक्रीडा २२२.

पानखड-पान, खडा वगैरे. ३७१.

पानासणें-सज्ज करणे. °सिले
४४२.

- पारखि-(सं. परीक्षा) पारख. ५३१.
 पारणें-१ उपवासानंतरचे भोजन.
 २२१. २ (स्त्रिया.) उपवास
 सोडणें. ८०.
 पाखान-(सं. पाषाण) दगड. ५४९.
 पारुखणें-थांबणे, कुंठित होणे. °रुख
 - ७४५. रुखे ३४६, ४८०, ४६३.
 पालाणविणें-(सं. पल्याण)घोड्या-
 वर खोगीर घालायला लावणे, सज्ज
 करणे. °वीलें ५७; शिशु ४९९.
 पार्यातिक-(सं. पारिजातक) या
 -नावाचा एक पुष्पवृक्ष. ५१५.
 पालखत-(सं. पत्यंक्र) पालखंड.
 मोंडी. ६६९. वळा. १८७; नरुस्व.
 ११२; उह. ९५.
 पालहणें-(सं. पल्लव) पालवी फुटणें
 बहरणे. °ले ३९७.
 पाशा (सा)- (सं. पाश) फासा
 ५४२, ७५९. पांसा. ३२९;
 पांसु ६०८.
 पाहाटपट-(सं. प्रभात+पट) सकाळ,
 प्रातःकाळ. °पटी. ५०८.
 पाहुणरु-(सं. प्राघुर्णक) पाहुणचार
 ४७८.
 पीचविणें-फोडणे. °चवी ४८०.
 पीठी-(सं. पिष्ट) पीठ, चूर्ण, भुकटी.
 ५४८.
 पीसें-(सं. पिशाच) वेड. ३८३;
 °सीं-वेडी. ३१५. पीसैं - वेडा,
 भूतवाधा झालेला. २६१.
 पींगळा-(सं. पिंगलां) शरीराच्या
 डाव्या भागातून वाहणारी नाडी.
 १४८.
 पुजाबंध-(सं.) पूजेसाठी तयार
 केलेले पुष्पगुच्छ, फुलांच्या माळा.
 ८०१, ज्ञाने. ११-२१६.
 पुट-(सं) राख, वेटोळे. °टें १७०;
 ज्ञाप्र २०७. °टी ४५३.
 पुडती- पुन्हा ७८, ४०१.
 पुढार-१ पुढे. °राचा ४४५. २ वर,
 अभिवचन, वर देणारा. ७७, १४५,
 २५२.
 पुण-(न)-(सं. पुनः) परंतु, पेक्षा
 ८, ४०, १६४, ८०४.
 पुतळी-(सं. पुतलिका) लाकडी
 धातूची किंवा मातीची बाहुली.
 °यचेनि ३६०.
 पुरणी- पुरवणी. ७६२.
 पुरंधर-(सं. पुरंदर) इंद्र ६९७.
 पूरुख-(सं. पुरुष) °खा ३७३,
 ३४६, ३४७, °खेंसी २५८;
 °खाचें ४०३.
 पुरुता-पूर्ण २६०.
 पुलक-(सं) रोमांच. °कांचेनि
 ७९८.
 पुष्पांजुळी-(सं. पुष्पांजलि)
 नृत्याचा एक प्रकार. ४५१.
 पुंजा-(सं. पुंज) समूह ७६१.
 पूटि-गुंडाळी, विळखा. ७५५.

पूत- (सं) विहिरी, तलाव, देवळे
वगैरे बांधण्याची धर्मकृत्ये. ६३९.

पेज- (सं. पेय्य) भाताचे पाणी.
°जां ७८३.

पेठ- (सं. पीठ) वाजार, हाट. °ठे
६३, ५१९.

पेठवणें- (सं. प्र+स्थापय) धाडणे,
पाटविणे. °वी ७२२.

पें- (निश्चयदर्शक अव्यय) निश्चित.
१३४.

पैजा- (सं. प्रतिज्ञा) होड. ११८;
वळा. ९२.

पैस-जागा, अवकाश, ५३५.

पैसून्य- (सं. पैशून्य) दुष्टपणा
- कूरता. °न्याचेनि १८८.

पोट (टा)ळणें-पोटाशी धरणे,
आलिंगन देणे. °ळी ३९४ ज्ञाने.
११-८५. °टाळें २१५.

पोवणें-ओवणे. °वला ३७४.

प्रकाया-प्रवेश - (सं. परकाया
प्रवेश) दुसऱ्याच्या शरीरात प्रवेश
करता येण्याची दैवी शक्ति. ६८८.

प्रकासक- (सं. प्रकाशक) प्रकाश
देणारे. २९५.

प्रकृति- (सं.) पंच महाभूते आणि
त्रिगुण मिळून झालेला प्रपंच. ५९०,
५९१.

प्रजन- (सं. पर+जन) परकीय लोक
°नीं १२८.

प्रतीति-अनुभव. ३०३.

प्रत्य- (सं. प्रत्यय) अनुभव. °त्या
३५४.

प्रमाणु- (सं. परमाणु) जड पदा-
थांचा सूक्ष्मातिसूक्ष्म विभाग. °स्तव
२१०, ५८०.

प्रमदा- (सं) स्त्री, जिच्या ठिकाणी
विशेष उन्माद असतो अशी स्त्री.
°दाचां ३६०.

प्रमे(म)य- (सं. °तत्त्व, सिद्धांत. २८;
°याची १२; °याचें २६.

प्रबोध- (सं.) ज्ञान. ८२७; °धेंसी
४५७.

प्रबंध- (सं.) ग्रंथरचनेचा एक प्रकार.
१६, ३६, ४०; °धीं ६.

प्रवृत्ति- (सं. प्रवृत्ति) इच्छा. १५४.

प्रसन- (सं. प्रसन्न) स्वच्छ; निर्मळ.
२८१.

प्रसंसा- (सं. प्रशंसा) स्तुति. २५९.

प्राकृत- (सं) साधा, असंस्कृत. °ता
८२४.

प्राण- (सं) प्राण वायु २३२, २७७.

पृथ्वी- (सं प्रूथ्वी) भूमि, जमीन,
२७४.

प्रह्माण- (सं. प्रवहणं) नाव, होडी. १५५.

प्रांत- (सं.) शेवटचा भाग, टोक.
४९३.

प्राश्चीत- (सं. प्रायश्चित्त) शुद्ध
होण्यासाठी घेतलेली शिक्षा. ५९२.

फ

- फडतरैलें-विस्तारलेले ७००.
 फणिमौळी-(सं) सर्प, नाग २६८.
 फणींद-(सं. फणींद्र) नागांचा
 राजा, शेष. ९.
 फरस-(सं, परशु) लांब पात्याचे
 हत्यार. °सैं १९८.
 फळक-(सं. फलक) पट, पट्टी.
 °कें १.
 फिटणें-नाहीसे होणे. °टैल १६६.
 फुडा-(सं. स्फुटम्) स्पष्ट, उघड,
 निश्चित. ३८१; °डां १६२; °डें
 ६७, १६८.

ब

- बखलणें-निवटणे, चूर करणे. °लुनि
 १३२.
 बगळाउ-वीरभद्राचे सोंग; वीर-
 भद्राचा खेळ ६०६.
 बध-(सं. बद्ध) बांधलेले. ५८८.
 बंधणें-(सं. बध्न्) बांधणे. °धी
 ३२९.
 बरल(ळ)-भ्रांत, भ्रष्ट, मार्गभ्रष्ट.
 ६२१, ७५४.
 बरव-चांगलेपणा, कौशल्य, सौंदर्य
 ६०३.
 बरवट-चांगला, सुंदर. ३९१.
 बहिरवगुंडा - भैरवगुंडा, भयंकर
 दगड, हातगुंडा. ४९४.
 बहीरव - भैरव, भीतिदायक ४४२.

- बहुवस-(सं. बहु) पुष्कळ. °वसैं
 ५१७.
 बळीया-बळेच, बलात्काराने ४१२.
 बळोवळी- जोरजोराने, सामर्थ्याने
 २२२; शिशु. ७२७.
 बंबाळ - विपुल, तेजस्वी. °दीवा
 ५३६; °दीवी ५४०.
 बाटि-माळ १५७.
 बाणणें-पूर्ण होणे. बाणें-५८४.
 बाधक- आरोप, दोष; आरोपी दोषी
 ५०९; °कें ७२६.
 बाप-उद्गार वाचक अव्यय, आश्चर्य
 आहे ! ३९४.
 बासट - विषार. ७१.
 बाह्या-(सं. बाहु) भुज, बाहू ९१
 बाहाळि - बहुलता, प्राचुर्य ४७.
 शिशु. ३२२.
 बाळारणें-सजा, कठडा. °णेनसीं
 ३७८. शिशु. ३४०; नरुस्व. ४१८
 बाळारथी - धाळके खेळविणारा,
 संरक्षक. ५. वृद्धा. २३.
 बांधा-(सं. बंध) बांधणी, गोळा,
 पिंड. ७६३.
 बांधारा-(सं. बंध) आडवा मोर्चा.
 °रे ४४३.
 बांधौडीं-बंदिखाना, कारागृह १९९.
 ऋव. १६२;
 बांबल(ळ)-समूह १८, ३९७.
 ज्ञाने. १५-१००.

बि(वी)जें-जाणे, येणे. ५०, ५७,
६४, २५७, ६८५, ७०८.

बीक-भूषण, शोभा, उत्कर्ष, बहर
४६. ज्ञाप्र. १०८; शिशु. ६२१;
नरुस्व. ४७.

बीजाखर-(सं. बीजाक्षर) मंत्रातील
सामर्थ्यवान अक्षर. ७७३.

बीडगौ-समूह. २१२.

बीणद-विनोद, सान्निध्य. °दीं
१८५.

बीरडें-बंधन. ३११, ५५६, ६८३.
शिशु. ६५५; ज्ञाने. १३-३७८.

बुडळणें-(सं. ब्रूड) बुडविणे, °ळी
५५६.

बुधी-(सं. बुद्धि) विचार, मति.
३३६, ३४५.

बेडी-नाव, होडी. ५०; नरुस्व. ७२१.

बैसणें-आसन. ८११.

बोकसा-भोकसा, खोळ, गवसणी.
७५८; ज्ञाने. १६-३८४.

बोखारणें-झाकणे. °रिजे ४०३.

बोझा-अर्क, रस ७६१, ७९७.
ऋव. ५५१; नरुस्व ६०३.

बोनेवाटी-ज्यात उपहार ठेवला
आहे अशी वाटी, नैवेद्याचे ताट.
७८९, (१७१ पाठांतर) ज्ञाप्र. ५३

बोबडणें-बोबडे बोलणें; अस्पष्ट
बोलणे; स्पष्ट बोलण्याला असमर्थ
होणे. °डैजे ७९२.

बोरा-लाल खडा. ६४५.

बोळावन-पाठवणी, रवानगी ३४९.

ब्रग-ब्रग, अवर्षण ४२०. तुगा.
८५१; भक्तविजय ४९-९३.

ब्रह्मविद्या-(सं) परमेश्वराचे ज्ञान.
°घेची ४.

ब्रह्मरंध्र-(सं) मस्तकाचे छिद्र, जेथे
पाठीच्या कण्याच्या वरच्या अंगास
टेकल्यासारखे होते ते स्थान १४९.
एभा. ६-३८६.

ब्रह्मवीद-(सं. ब्रह्मविद्) ब्रह्मस्व-
रूप जाणणारा ३३८.

भ

भगत-(सं. भक्त) भजन करणारा
सेवक. १५३, १६६. °जगजेठी
१५७; °राज ७३.

भगति-(सं. भक्ति) भजन, सेवा.
°ची ८७; °सि ४७; °जनाचे
९३.

भजन-(सं.) सेवा, उपभोग, उपासना
२९०, २९८.

भडखळ-(सं. भट+खल) रणभूमि,
देवडी. °खळीं ३६४.

भडस-हाव, इच्छा, जिज्ञासा. ५८४
६४३.

भलता - वाटेल तो. °तयापरी -
वाटेल त्या रीतीने. २२६.

भलेतेया-कोणालाही, वाटेल त्यास.
३१३

भव-(सं) संसार. °वार्णव - संसार
हाच समुद्र ५१

भवर-(सं. अमर) भुंगा. ५३१.
°रासि-१४ °रांचे ७२२.

भवणें-(सं. भ्रम्) फिरणे, भ्रमण
करणे. °वसि - फिरतोस. २०९;

°तसों १६५.

भाओ-(सं. भाव) अस्तित्व. ६५२

भांगार-(सं) सोने. १७०.

भांजणी-मिश्रण. ३४.

भांडावणें-त्रस्त करणे. °डावि
३८५.

भारदोरी-भारलेली-मंतरलेली दोरी.

४४०, ७७५. शिशु. २६३.

भारीवासू-भार, ओझे, दुःख.
१३४.

भाष-(सं) भाषा, वचन. १४२.

भिगुरूटी-(सं भृंग) भ्रमरी, भुंगी
४९९, ५००.

भिश्रु-(सं.) भिक्षा मागून निर्वाह
करणारा ब्राह्मण. °सि-७१६.

भीतरू-(सं अभ्यंतर) अंतर्भाग.
३९९.

भीश्रु-(सं. भिक्षु) संन्यासी. ३७५.

भुतावळी-(सं. भूत+आवळि)
पिशाचांचा समूह. २२३.

भुजबंध-(सं.) बाहूवर बांधण्याचा
दागिना °धातें २६.

भुजादंड-भुजदंड, बाहू. ७५. वळा.
२३१.

भुंजकु-(सं. भुंज्) भोगणारा.
६७३,

भुंजणें-(सं. भुंज्) भोगणे. °जे-
५९९, ६१०.

भुरुरें भुरळ, धुंशी; भुरळ पडणारी
धूळ, राख. ३४२, ४३३. शिशु.
२७२. ज्ञाने. १३-७५४; ज्ञाप्र.
७३०.

भुलि-भूल, मोहन, वशीकरण.
३१५, ३९४. भूलि-४१५, ४१६.

भूखण-(सं. भूषण) अलंकार, श्रेष्ठः
७१७.

भूतधात्री-सर्व प्राणीमात्रांचे पोषण
करणारी, पृथ्वी. १०८.

भेड-(सं. भेष्) भ्याड, भिन्ना.
३७१.

भेण-भीतीने. ३७१.

भोखारणें - बोखारणे, ज्ञाकरणे.
°रिला ७६०.

भोगभूदन-अष्टभोग जेथे मिळतात
असे ठिकाण. १८२.

भोज-भूषण, मानसन्मान. १३३;
नृत्य. २४२. ज्ञाने. ६-१२३.

भोरि-उटी. १५९. गोप्रच. १०३,
२९२.

म

मगण-गहनता, गांभीर्य. ४४.

मगरंद-(सं. मकरंद) फुलातील
रस. °दाची २२०.

मढ-(सं. मठ) संन्याशादिकांचे
राहण्याचे ठिकाण, मठ. ८८, १०५.
°ढीं ५९५.

मज्जा-(सं.) मेद, चरबी. ४००
७६१.

मथीत-(सं. मथित) घुसळलेले,
निवडक. ३५४.

मधुकर-(सं.) मध गोळा करणारा
भुंगा. °रांतें २३, ३५२, ३५५.

मधुवा - मधमाशी; मोहळमाशी
२६७.

मनणें - मानणें. मनी १७३.

मंत्र-देवता प्रसन्न होण्यासाठी उच्चा-
रावयाची सूत्रे. ६३७.

मंदाकीनी-(सं मंदाकिनी) गंगा
नदी. °यचेनि ६९१

मसक-(सं. मशक) डास, धुंगुरटे
°काचेनि २१७.

महंतत्व - महत् तत्त्व, कारण भूत
६०२.

महदाकास-(सं. महत् + आकाश)
विस्तीर्ण आकाश. २१५. ज्ञाने.
६-२८०.

महीमा-(सं. महिमा) मोठेपणा.
°मेचां ९४.

महुर-(सं. मधुर) विष. °रें ७३७.

महुरू-मोहर, बहर. ७९५.

मळ-(सं. मल) घाण, मळके.

मळणें-कालवून तिंबणे. °ळिजे
४०१.

मळय-पांचौर-सुगंधी वस्त्र. १२५,
६६२, शिशु. ६४४. नरुस्व. ८५६.

मागाडा-मार्ग दाखविणारा. ४२६.

मागुतीं-मागे, परत. ३२१, ४६४.

मागौतें-मागे, पुन्हा. ५३.

माघौतें-मागे, पुन्हा, परत. ७४७;

°तीं ३२३, ५०१, ७२४, ७४४.

माझि-(सं. मध्ये) माजि, आत. ७६९.

माणिकुल-लहान माणिक. °ला-
६४५.

मातावळी-उन्मत्त, उन्माद निर्माण
करणारी. ४२३.

मात-(सं. स्मृति) आठवण, गोष्ट.
१८७.

मानुख-(सं. मानुष) मनुष्याचा
°खी २४५.

मादणें-स्नान, आंघोळ. १३९.

माधुकि-(सं. माधुकरी) भिक्षा,
मागणे ३४८.

माधौर्य-(सं. माधुर्य.) मधुरता,
गोडी.

मानणें-मनवणें, अनुकूल करून घेणे.
°निले १४.

मानवळण-चोरवस्ती. °णें-१६१.

मांदि (दी)-समूह १८५; °मेळावा
५३६.

मायाशक्ती-माया नावाची देवता.
°शक्तीचा १५६.

मारांक-मारणारे शस्त्र, बाण. ४२१
४४५. शिशु. ६६३.

मालि-(सं. माल) माल, उंच जागा
७४३.

माल्हवणें-(सं. म्लै) मालवणे,
विज्ञवणे, विज्ञणे. °वली ९२.

मावळणें-(सं. म्लै) अस्तंगत होणे,
विज्ञणे. °वळे ३४४, ३४५.

मासीं - मजशी, माझ्यावरोवर.
५०६, ७५२; °सि ३२७. शिशु.
८९५, ८९७.

मासी-(सं. मक्षिका) माशी. °या
३६८.

माहातप - ज्यांची तपश्चर्या मोठी
आहे असा. °तपाचा ४५२.

माहावटी - राजमार्ग. ७५५.

माळवणें-(सं. म्लै) म्लान होणें,
विज्ञणे. °ला १००.

मियांवीण - माझ्यावाचून. ६९.

मियां-(सं. मया) म्या, मीने.
१४३.

मीआं-(सं. मया) मी, म्या, मीने
१३६.

मीरवणें- गौरव म्हणून धारण करणे.
°वीं १५२; °वावें १५५.

मुक्तामणि-(सं.) मोत्यांचे मणी.
२०.

मुक्ति-(सं.) मोक्ष. °क्तीसि ४३.

मुखक-(सं.) मूषक उंदीर. ४९०.

मुगति-(सं. मुक्ति) मोक्ष, सुटका.
°तिचे १०३; °तीचे ६१९.

°तीचा १७०; °तिचा ८८.

मुगुट-(सं. मुकुट) मस्तक, मस्त-
कावरील भूषण. °टीचिया १५७

मुचणें-(सं. मुञ्च्) मोकळे होणे,
सुटणे. °सी ६६४.

मुदि-(सं. मुद्रिका) अंगठी. १२४.

मुमुक्ष-(सं. मुमुक्षु) मोक्षाची
इच्छा असणारा. ८२०.

मुरकुंडी-(तेलगू-मुरिकोन्नु) मान
वाकविणे, गठडी. ४५९.

मुरणें-मूर्च्छित होणे. °राला ७३.

मुष्टिक-हस्तकाचा एक प्रकार. ४५७.

मुसावणें-मूर्च्छित होणे. °सावे
१७४; °सावलें. ७४९.

मुळ-बोलावणे, आमंत्रण. १५,
४२०. नरस्व. ३७७.

मुळपिठ-(सं. मूल + पीठ). मूळ
जागा, केंद्र. १९४.

मृगांक-(सं.) ज्यावर हरिणाचे
चिन्ह आहे असा, चंद्र. २.

मृगिसुरू-(सं. मृगशीर्षक) हस्त-
काचा एक प्रकार. ४५७.

मृणाळ-(सं.) कमळ. °सुत-
कमळातील तंतु. २१६.

मृत्य-(सं. मृत्यु) मरण; नाश.
८७, ३७४. °लोक ९१.

मेखळा-(सं. मेखला) कमरपट्टा.
४४२, ६५९.

मेदिनी-(सं.) पृथ्वी. २५५.

मेलवणें-अंत, शेवट. २४८.

मेलिकारू-वसति. ५२. शिशु.

६११.

मेलहवणै-मालवणे, नाश, शेवट

१४३.

मेहलणि (नी)-अंधारी रात्र. १६६.

शिशु. १०५०; नरुस्व. ४८१,
४८५.

मेहुन-(सं. मिथुन) जोडणे. ३०८.

मेळवणै-मेलहवण, नाश, शेवट.

८०; २०७.

मैळणै-मलिन होणे. °ळे. ५५२,

७९६.

मोकलणै-मोकळे सोडणे. °कलीं

२७४, ४३६; °लीलि ११०.

मोगरसूल-सत्र, लूट. ६१९. गोप्रच.

१२४; शिशु. ५८७.

मोटकी-पुरेशी, नेटकी. ६५९; कां

४५९.

मोडणै-नाश करणे. °डिले १२९.

मोप-नाणे. २४७, ७५७.

मोल - (सं. मूल्य) द्रव्य, धन.

°लाचीय ४०४; °करू-श्रीमंत
३८१.

मोस-मार्ग, रस्ता. ३९, १२०,

शिशु. ३८५. ज्ञाप्र. ४४७.

मोहोपांसु - (सं. मोह+पाश)

अज्ञानाचे जाळे. ५३७.

मोळा-ठसा. १७०, ३९५, ५४३.

मोक्ष (सं.) कैवल्य, सर्व प्रकारच्या

बंधनातून मुक्ति. °क्षाचें ५२.

°धर्म ७०८, ७१०, ७११, ७३५.

७३६. °साधन ६६३; °मार्ग ६३१.

य

यउता-(सं. एतावत्) एउता,
इकडे, या बाजूला. ३८२.

यकवटणै-(सं. एक + वर्तिन्)
एकवटणे, एकत्रित होणे. °वटे
२०२.

यकवटा-(सं. एक + वर्तिन्) एकत्रित.
४०२.

यकांत-(सं. एक + अंत) एकांत,
जेथे दुसरे कोणी नाही असे स्थान.

°नीष्टू २८५.

यतुलें-(सं. एतावत्) एतुले, एवढे.
४०७.

यादव-(सं. यदूचे वंशज. °टीळक
(सं. तिलक) यदुवंशाचा टिळा,
शिरोभूषण. श्रीकृष्ण १५४.

यदृच्छा-(सं. ईश्वरेच्छा, योगायोग.
°लाभ-नशिबाने, योगायोगाने
होणारी प्राप्ति. ३५१.

यरू-(सं. इतर) येर, दुसरा, इतर.
६३१.

यन्हवी-एरवी, नाही तर. ३५६.

यक्षकर्म-(सं. सुगंधी उटणे.
४४०. शिशु. २८८.

यंत्र-(सं. आकृति काढून तीत
मंत्र लिहून केलेली उपासना ६३७.

यावाका-आवांका, धैर्य. ४६०;
सार, भावार्थ ६६६. शिशु. ४२२.

युग-(सं. योग) ज्ञान भक्ति वैराग्य
यांचे एक साधन ६७०.

युगुळ-(सं. युगुलं) जोडपे ३०७.

युवन-(सं. यौवन) तारुण्य. °मद-
तारुण्याचा उन्माद ३७.

यैक्यता-(सं. एकता). ऐक्य. ५६९

योग-(सं) चित्तवृत्तीचा निरोध,
संयम. °गेश्वरू-संयमी, श्रेष्ठ योगी
६८९.

र

रजनी- राख, पीठ. २११.

रजस्वळा-(सं. रजस्वला) विटा-
ळशी स्त्री. °ळेचा ५९१.

रण-भयासुर-युद्धात भीतिदायक.
°रें ४४४.

रमणी-(सं) रमविणारी, सुंदर स्त्री.
३५६, ७६२.

रवण-(सं. रमणक) क्रीडास्थान.
मधले अंगण, रमणा. °णा १३१.

रस-केळि-(सं. रस-केलि) रसांची
क्रीडा. २७२.

रसाळ-(सं. रसाल) आम्रवृक्ष,
आंबा. °ळीं १४.

रसिक-(सं.) रसाळ, रसाने युक्त.
१६. ज्ञाने. ६-१४; नरुस्व. ४७.

रक्षामणी-(सं.) सर्पविषापासून
वाचविणारा एक मणी. ७७६.

रंग-(सं) क्रीडामंच, युद्धभूमि. °गीं
४५१.

रंगध्वनि-(सं) रसाळ, गोड आवाज
६२४.

रंगाचळ-रंगमंच, खेळण्याची जागा
°ळीं २३७.

रा-रा-या नावाचा एक मंत्र ७७९.

राउळ-(सं. राजकुल) राजा,
स्वामी. °लें ७२६; शिशु १७९;
नरुस्व ८७६; ज्ञाप्र. ९५२.

राखवंडी-राखोंडी, जळून झालेली
राख. १३५.

राग-(सं) प्रेम, आसक्ति. ३५१.

राजटीळक-(सं. राज+तिलक)
राजांमध्ये श्रेष्ठ, राजांना भूषणभूत.
३५५.

राजसीरोमणी-(सं. राज+शिरो-
मणि) राजश्रेष्ठ ३५६.

राणा-(सं. राजन्) स्वामी, राजा.
राणेपण-१४३.

राणी(णि)व-राज्य, स्वामित्व. ४२,
४७, ४८, ८१२. शिशु. ४६४.
ज्ञाने. ११-११, १९५.

रातिदेओ-(सं. रात्रिदिवं) रात्रं-
दिवस. ५०१.

रापणें-रंगणे. °पे ७९६. शिशु.
४१३.

रावण-(सं. रंजन) रंग, लेपन. २७.
शिशु. १७; नरुस्व ८४५.

राहाटणें-(सं. अरघट्ट) व्यापार
करणे, वावरणे, फिरणें °हाटों
३९७.

राहाटी - व्यवहार, रीत. ४९७.

ज्ञाने. १३-१११८.

राहाण - देवालय, भगत. ंणीं ३५

रि(री)गणें-(सं. रिघ्) प्रवेश करणें

ंगावें १८५; ंगीजे - ४९२;

ंगौनि ४०४. जहरव. ७३५ ऋव. ४०४.

रीगवणी - (सं. रिघ्) रिघावा,

प्रवेश ५१८. शिशु. ४३६.

रीगावा-प्रवेश. २३८, ५३६. ऋव.

५०२.

रीगौणि-'रिगवणी' पहा ५५३

रीघणें-'रिगणे' पहा. ंघों ४१२.

ंघौनि ३६२.

रीतहाती-(सं. रिक्तहस्त) विधवा,

सौभाग्यहीन, जिच्या हातात चुडे

नाहीत अशी. ९२.

रीतुराओ-(सं. ऋतु+राज) ऋतूंचा

राजा, वसंत ऋतु. ४२६. शिशु.

८४०.

रूपक- एक ताल. ४६०. शिशु.

६९८. वच्छा. ३१३.

रू(रु)पडें-(सं. रूप) सौंदर्य. ३४२,

३६२, ४०३.

रूढि-(सं) परंपरेने आलेली चाल,

रीत, पद्धत. ४७७.

रेखा-(सं रेषा) रेघ, किरण. १०२.

रोकड-(सं. रोक) नगदी, प्रत्यक्ष.

५६. ज्ञाने. १२-१७६.

ल

लखणें-(सं. लक्ष) पाहणे. ंखे ४९४.

लंघिमा-(सं. लघिमा) हलके होण्याची दैवी सिद्धी. ६८८.

लबुध-(सं. लुब्ध) आसक्त, वेध-लेला. ३७०, ४७३.

लय-(सं.) डोळे बंद करून लावलेली समाधी ६३७.

ललाट-(सं. ललाट) माथा, कपाल. १

ललेवड-लाडका. ८०९.

लक्ष-डोळे उघडे ठेवून केलेली स्थिर दृष्टि ६३७.

लाखौली-(सं. लक्ष+आवलि) एक लाखाचा समूह. ७८८; ज्ञाने.

६-४९३.

लागि-(सं. लग) पाठलाग, हल्ला. ४५१, ५२४.

लाग-लाभद्रव्य. २४३.

लाठ-धैर्य २१९.

लाणिं-सीमा, मर्यादा. ७२०.

लाह-(सं. लाभ) फायदा. ंह्या ५१४.

लाहानवती-बारीक माती, रेती. १९३, ४०१. रकौ. १०१.

लाहांसि-वाघीण १९७.

लेख-मूल्य, गणती. ंखा ४६५.

लोभापुर-(सं. लोभ + अपुर)

लोभाच्या पलीकडे, लोभहीन,
स्नेहशून्य. १२१.

लोम-(सं) केस. °मेचे ३९७.

लोव-(सं. लोम.) केस. ६०७.

लोह-(सं.) लोखंड, शस्त्र. ५९९.

लंपट-(सं) आसक्त. °टें ८०१.

लांसै-लाहासे, काळा डाग ५८९.

लांचाविणें-लाच देऊन संतुष्ट
करणे. °विले १५.

लहाणें-लाहाणे, प्राप्त होणे. °य
५१८.

व

वजणें-वाजणे, आवाज करणे °तीचि
४८१.

वज्र-(सं) पोलाद. °पंजर- पोलादी
पिंजरा. ६१४; °सा(सां) खळ-
पोलादी साखळी. २३४. ३०५.

वज्रांगी-पोलादी अंगरखा, चिलखत
१८७, ७२८. शिशु. १०६५.

वज्राग्नि-(सं.) विजेप्रमाणे विनाश-
कारक अग्नि. १४९.

वडप-वृष्टि, वर्षाव. °पें २८०. शिशु
३१९; वछा. १३७; ज्ञाने.

६-४८७; नरुस्व. २४१.

वण(न)वा - दावानल, अरण्याला
लागलेली आग. १३५, १८६.

वण(न)वणें-वणवा लावून जाळणे.

°वला १००; °वावीं ५३; °वीलें
५४. °वलें २६२; °वलीं २५८.

वनिया-वैद्य. °यां २४१

वर्त्त-(सं. वर्त्म) १ मार्ग; रस्ता.
६०२, ६०५.

वर्त्त-उटी. ६०२.

वरिपडी- १ प्राप्त. ५०. शिशु.
२११; वछा. १००. २. गर्दी, दाटी.
१३२.

वरीखणें-(सं. वर्ष) वर्षाव करणें,
बरसणें. °तां ३३७.

वरीदळ-वर लावलेला वर्ख, मुलामा.
°दळें ३४५. ज्ञाप्र. ५८३.

वरो-नेहमीचे अन्न, भोजन. ७६९.
°ची ७२५. ज्ञाने. १८-२५६.

वरौति-वर. ४९७.

वलभ-(सं. वल्लभ) प्रिय, आव-
डता. ३९२.

वशिकरण-(सं) वश, स्वाधीन.
१२.

वल(ळ)घणें-(सं. उल्लंघन) वर
चढणे. °घले १६४; °घली
७४३.

वळीत-सुरकुती, वाळलेपणा. ५२१.
ज्ञाने. १३-५८२.

वळें-(सं. वलय) वर्तुळ, गोल
बांगडी. ४७९.

वाइलें-चाल केली. ४२८.

वा७-व्यर्थ. ८१.

वागुर-पाश, बंधन. ४०; °रेंतें
३१८.

वाजौटी-बडविण्याची काठी. १९७.
 वाटाड-वाटसरू. ४९३.
 वांठिव-पराक्रम. °घा ७६६. शिशु.
 ९१०; ज्ञाने. ११-४५७.
 वाडी-(सं. वाटिका) उद्यान, बगीचा
 ६२२.
 वाण-(सं. वर्ण) रंग. ५५०.
 वाणणें-(सं. वर्ण) वर्णन करणे,
 स्तुति करणे. °णितां ८.
 वाणें-चाल करणे, हल्ला करणे. वाती
 ४३८.
 वाणें-देणे, अर्पण करणे. °इल. १३३;
 °वि. ७८८.
 वाणें-१. वाजविणे. °य ३८३. २.
 वादन ४६६. ज्ञाप्र. ७२०; वळा
 ८४.
 वाणेलग-निरनिराळ्या रंगांचे, भिन्न-
 वर्णी २०२; नरुस्व १६५; ऋव.
 ४२३.
 वातहत-(सं) वाच्याने इतस्ततः
 नेलेले, उडविलेले ७१३.
 वातीं-वाजविणारी, वाजंत्री ७२४.
 वादक-वाजवणारी ६०४.
 वाफडणें-दचकून पळणे. °डे ३७१
 वायपट-व्यर्थ, वाया, खोटा ५९९.
 वायांवीण-व्यर्थ, फुकट ६२६.
 शिशु. १९१; नरुस्व. ३६८.
 वावरूळ-वाहळ °रूळें ४९०.
 वास-(सं) वस्ती १८१.

वास-दिशा, वाट. ७४४.
 वासुगी-(सं. वासुकी) नागांचा
 स्वामी, वासुगी नावाचा नाग. ६९८.
 वारिया-वारचे, वाटचे, ऐवजी.
 २४२.
 वाव-व्यर्थ. ५८. ज्ञाने. ६-८८;
 गोप्रच. ११४.
 वाहाणि-प्रवाह, मार्ग. ६७०.
 वाहार-चढावणी. ४३८. शिशु.
 २४०; ज्ञाने. ११-४४९.
 वाळणें-वर्ज्य करणे, त्याग करणे,
 वगळणे. °लुनि ५४३.
 विकल्प-(सं) विपरीत कल्पना.
 °ल्पाचा ८१०.
 वि(वी)खय-(सं. विषय) उप-
 भोग्य पदार्थ. १८०, १८२, २२८,
 २३१, २६३, ३४३.
 विचक्षण-(सं.) सारासार विवेक
 करणारा, विचारी. ८२५.
 विचारणें-विचार करणे, सारासार
 पाहणे. °रिली ७६४.
 वि(वी)टाल-अमंगल स्पर्श ५९१,
 ५९२.
 विटंबणें-विटंबना करणे, फसविणे.
 °बिलें-७६३.
 विडी-(सं. वीटिका) पान, विडा
 १३८.
 वितराग-(सं. वीतराग) विर
 मनुष्य. °रार्गी १८४

विद्युलता-(सं. विद्युलता) वीज-
रूपी वेल, वीज. ७१३.

विपायें-कदाचित्, क्वचित्, दैवाने.
५१९.

वियोगीणि-(सं. वियोगिनी) विर-
हिणी. ५९८.

विरस-(सं.) विगतरस, रसहीन,
रुक्ष, कोरडा ३३२.

विराग (सं.) विरक्ति, वैराग्य,
आसक्तीचा अभाव ७१२.

विरालें-विरलेले, फाटलेले. °लीं
१९२.

विवर-विस्तार ४५४.

विसावा-(सं. विश्राम) विश्रांतीचे
स्थान, आश्रय. १००.

विसंवणें-विश्रांति घेणे. °लें. विश्रांत,
विश्रांति घेत असलेले, ६९६.
ऋव. ४४.

विस्तारणें-(सं. विस्तार) पसरणे,
ताट वाढणें, भोजनाचे पदार्थ वाहून
ताट तयार करणे. °रूनि ७८९.

विरावणें-विसावणे, विश्रांति पावणे.
°वला ७६४.

विज्ञान-(सं.) भावी अभाव आणि
अभावी भाव दाखवण्याची दैवी
शक्ति. °नाचा ८८.

वीकळ-(सं. विकल) कलाहीन,
दुर्बळ. ४६८.

वीकल्प-(सं. विकल्प) विपरीत
कल्पना, संशय. ४७१.

वीख-(सं. विष) विष, जहर. ६२३.

वीखय-(सं. विषय) १. इंद्रादिका-
पासून तो यक्षिणीपर्यंतच्या देवता,
त्यांचे मळ ६०३. २ उपभोग्य
पदार्थ ४१०, ४१३. °यांची
३९४; °यांचीया ४०८. °वीरू-
विषय जिंकणारा वीर पुरुष. ४४५.

वीखाद्-(सं. विषाद) खंत, दुःख.
३३९.

वीखो-(सं. विषय) १. पात्र,
भाजन. ६६८. २. उपभोग्य पदार्थ
३७२.

वीगुतणें-विशेष गुंतून राहणे. °तलें
४८६.

वीघडणें-(सं. विघटन) तुटणे,
दूर होणे. °डे ६८४.

वीघड-(सं. वि+घट) विघटना,
विघाड, बदल, फरक. २९४.

वीचार-(सं. विचार) ज्ञान, अध्यात्म
विद्या. २८४.

वीचारणें-(सं. वि+चर) विचार
करणे. °शीतां ६४.

वीचंबणें-विटंबना करणे, कष्टणे-
कष्टविणे. °बिजें ५०९; ज्ञाने. ६-४९

वीटणें-(सं. विट्) खराब होणे,
नासणे. °टे ३९३.

वीटंबणें-वीटंबना करणे, फजीत
करणे. °वुनि ३६५.

वीटंबना-दुर्दशा, फजिती ३६६.

वीणि-(सं. वी.) विणारी, जन्म देणारी. ३१४.

वीत-(सं. वित्त) द्रव्य, पैसा. °ता ४७३.

वीतराग-विरक्त. °गीं ५४०.

वीतुटी-वियोग. १४४.

वीदारणें-(सं. वि+हृ) फाडणे. °रिति २७४.

वीधी-(सं. विधिः) निर्माता, ब्रम्हदेव. १२६.

वीधीन-(सं. विघ्न.) संकट, अडचण. १६२.

वीनट-आवड, प्रेम. ८३. ज्ञाने. ११-१०५.

वीनावणी-वीण, उभे आडवे तंतु घालून केलेली रचना. ५८२. ज्ञाने. ९-१०५, १०६; ज्ञाप्र. ६४८.

वीभुती-(सं. विभूति.) शक्ति, ६९३, ६९५, ६९६, ६९९, ७०१, ७०२.

वीरक्त-(सं. विरक्त.) अनासक्त, वैरागी. ३४८.

वीरगती-(सं. विरक्ति.) अनासक्ति, वैराग्य. °तीचे २०८; °चीय २२३.

वीरढें-अंकुर २३३. शिशु. १०१९.

वीरुं-(सं. वैर) शत्रुत्व. ७७.

वीरुधोगित-(सं. विरुद्धोक्ति) विरुद्ध बोलणे ५६८.

वीवेक-(सं. विवेक) सारासार विचार. °काचें ८४.

वीवस्त्र-(सं. विवस्त्र) नागवा. ७४३.

वीवर्चना-(सं. विवंचना) काळजी, चिंता. २७७.

वीवर्त-(सं. विवर्त) भ्रांति, आभास. ५८३.

वीवसी-किलस, कंटाळा, घृणा. २२९. ज्ञाने. ३-२३२; शिशु. १३२.

वीशय-(सं. विषय) भोग. °याचे १६१.

वीशेख-(सं. विशेष) °ता-प्राप्तु-ख्याने. २२४.

वीश्वंभरा-(सं. विश्वंभरा) जगाचे पोषण करणारी, पृथ्वी. २७३.

वीसेख-(सं. विशेष) महत्त्वाचे, जास्तीचे. १५४.

वीसंबणें-विसर पडणे, दुर्लक्ष करणे, °लियें ३२४; °बतां ११८.

वीसंवणें-(सं. विश्राम.) विश्रांतीची जागा. ३०९.

वीहार-(सं. विहार.) विलास, आचार. ४८८

वीज्ञान-' विज्ञान ' पहा. १२६.

वेगवतर-वेगवत्तर, अधिक वेगाने. ६८५.

वेचणें-(सं. वि+चि) उचलणे, प्राप्त होणे. °चिजति ८.

वेचणें-खर्च करणे, देणे. °चिले

१२५.

वेच-खर्च, व्यय ४९६.

वेठणें-येणे, सिद्ध होणे. °ला २५३.

वेणी-(सं.) गुंतागुंत, वीण. ६७०.

वेधव(वं)ती-१ आकर्षण शक्ति.

१३, ९२, १२४. शिशु. २४३;

नरुस्व. ६८; ज्ञाप्र. ४६२. २ माये-

पासून तो ब्रह्मादिकापर्यंतच्या

देवतांच्या विद्या. ६३८.

वे-हीं-(सं. उपरि) पर्यंत २९७.

वेलाउळ-बंदर, समुद्राच्या काठा-

- वरील मंदिर. ६६१. शिशु. ३०३;

नरुस्व. २७४; ऋव. २३०.

वेलहावणें-वाढणे, बहरणे. °वतु

१८४.

वेलहाळ-आवडती. ९२. ज्ञाने.

१३-३११; शिशु. ३८६.

वेवहारू-(सं. व्यवहार) व्यापार,

कार्य. ५७७.

वेवहार-व्यवहार, व्यापार, कार्य.

४७३.

वेसन-(सं. व्यसन.) संकट ११५.

ज्ञाने. ७-९.

वैखरी-(सं.) मानवी वाणी, वाचा.

°यतें ६०४.

वैराडा-(सं. वैरी) शत्रु. ५११.

वैसिक-वशीकरण, विषय. °काचां

७४६; °सक ४५१.

वोखटें-(सं. वषट्) वाईट, अहित.

१२२.

वोघ-(सं. ओघ) प्रवाह. °घीं ३३७

वोडण-ढाल ४५०. °णें ४३५.

°वन ४५५. शिशु. २७१; ज्ञाने.

११-३७८.

वोडवन-मांडणी, रचना १२.

वोतिउं-ओतीव, ओतून तयार

केलेली (मूर्ति) २५१.

वोपणें-दान. ६२८, ६६७,

वोरणें-वैरण म्हणून घालणें.

°रिजति ७०४.

वोरकल-(का. ओरकाल) कसो-

टीचा दगड, निकष. °लीं ५४७.

ज्ञाप्र. ५८८; ज्ञाने. १७-४०४

वोहटणें-ओहट होणे, कमी होणे.

°टे. ३३७.

वोहट-उतार, क्षय, कमीपणा. २९४.

वोहळ-(सं. वहल) लवण, पाण्याचा

लहान ओघ. ५२१.

वोल-(सं. आर्द्रक) ओलावा. °ला

ओलाव्याने ३१४; °लें ४०३.

वोलखणें-(सं. अवलक्ष) ओळखणे.

°खिजे ७४६.

वोल्हावणें-ओले होणे, ओले करणे.

°वितां १७३ °वलें २६२.

वोल्हासा-ओलावा. °सैं १९४.

वोसि-ओस, शून्यता, वोहट, उतार,

उदासीनता. ३३४.

वोळग-(का. ओलगिसु) सेवा.

१४०, ६३८.

वोळगणें-सेवा करणे. विणें

(प्रयो.) १३०.

वोळिंबा-(सं. वम्रीकः) वाळवी.

बे ४९०. ज्ञाने. ८-८८; एभा.

९-१७६.

व्यावृत्ति-(सं.) वगळणे, वेगळे

करणे. ५७४.

व्याहाळी-क्रीडा, विहरण. २५६.

व्येथा-(सं. व्यथा) कष्ट, दुःख.

३०४, ४१०.

श

शांतिरस-(सं. शांत रस) साहित्य

शास्त्रातील नऊ रसांपैकी एक. ६

शिरोमणी-(सं) डोक्यावरील मणी,

भूषण, सर्वश्रेष्ठ. ४

श्यामा-(सं.) सुंदर स्त्री. २६

श्रीधार-(सं. शृंगार.) अष्टभोग,

भोगांची आवड, एक रस. १८०,

३७८, ३९३, ४२३

श्लेष्मा-(सं.) कफ, बेडका.

श्लेष्माचा ७६३

श्लाघ्यता-स्तुति. १५२

स

सकट-(सं. सकृत्) बरोबर, एकदम.

३६८.

सगात्र-मोठा. ५४९.

सगुण-(सं.) सत्त्व, रज व तम

या तीन गुणांनी युक्त; साकार

(परमेश्वर) ७८६.

सघन-(सं.) जड, वजनदार. ५४९.

सचाड-(स + चाड) इच्छा ठेव-

णारा, इच्छुक. १६३.

सडिवा-भूतसंचार. १८०; नरस्व.

३७२.

सतिस-(सं. षट्त्रिंशत्) छत्तीस.

४५३.

सत्र-(सं.) यज्ञ, मठ, शाळा. २२३.

सदन-(सं. सदन) चांगले अन्न. २७७.

सन्निधान-(सं.) परमेश्वरावताराची

जवळीक व त्याचे सेवादास्य. ८०२;

नाची ७७५, ८०२.

सन्यधान-(' सन्निधान ' पहा)

१४२.

सपन-(सं. स्वप्न.) स्वप्न. निचा

५९९.

सभाव-(सं. स्वभाव.) स्वभाव,

सहज. वी. ८०, १६६; ज्ञाने.

६-१६८.

समरंगण-(सं. समरांगण) रणभूमि,

लढाईची जागा. णी ४३१

समळ-(सं. स+मल) मळासहित,

मलिन. ६२१

समो-(सं. समय) वेळ. ३४५

सयन-(सं.शयन) निद्रा, झोप. १९३

सयम-(सं.संयम) १ निरोध,नियंत्रण.

मातें ४३६; में २०१.

२ इंद्रियावर ताबा ठेवणारा. ३३५

सर-(सं. शर) बाण. ०३ ४८६;
०रीं ३७२

सराउं-अभ्यास, सवय. ५३२;
शिशु. ३४१

सराठी-(सं. शर)शराठी, बाण. ४४७.

सरिसा-(सं. सदृश) सारखा. ७९७;

०सेनि ४००; ०से ४४०; ०सी
४४५, ८२६

सरी-(सं. सर) माळा, गळ्यातील
एक दागिना. ०या ४४१

सरीर-(सं. शरीर). ३९६; ०राचे
१७२, २४७; ०राची ४०६;

०रेंसी ४०९

सरूप-(सं. स्वरूप) १ सुंदर. ४७७.

२ भाव, आकृति. ०पाचा ४९६;
०पता ५०२.

सर्वदा-सरोदा, भविष्यवादी. ०दे
४२८; ०देया २४०; नरुस्व. ६१६
७३७.

सव-प्रकार, रीत. ०वा २६४.

सहसा-एकदम, अकस्मात. ३२९.

सवधुर-उत्तम पुढारी. ९०.

सवचोर-हितशत्रु, संभावित चोर.

५०६; ज्ञाने. ८-१४५

सवै-(सं. समम्)सवे, बरोबर. १८०.

सळ-१. ईर्ष्या, अभिमान. ०ळा

११७. २. (सं. छलं) छळ, त्रास.
४७४.

संकल्प-(सं) इच्छा ४७१.

संगीता-गायनाची अधिष्ठात्री देवता
४२२.

संतोख-(सं. संतोष) आनंद,
समाधान ३५१.

संतोखिया -संतुष्ट, समाधानी.

संतोखणें-संतुष्ट होणे. ०खलें ३३०

संधी-सांधा. २०४.

संनिधान-'सन्निधान' पहा ४९;
०धानाचा ७७, १४५; ०धानाची
५०; ०धानाचे ८०.

संपन-(सं. संपन्न) श्रीमंत. ४८३.

संपादनं-(संपद्) मिळविणे, सिद्ध
करणे. ०पादी ६०४.

संपुट-(सं.) ओंजळ, ओंजळी-
प्रमाणे खोलगट भाग. ०टीं १४९,
२२०. नरुस्व. ५५५.

संयूत-(सं. संयुत) नृत्यातील
हस्तकाचा एक प्रकार. ४५८.

संश्रुति-(सं.) संसार, प्रपंच.
०तिचा ६००.

संसाया-(सं. शव+छाया) सव-
छाया, प्रेतरूपता २०१.

सहंश्रुति-संसृति, संसार. ३४७.

साइ(ई)ली-(सं. छाया) सावली.
९०, ११२.

साकडें-(सं. संकट) कठीण, संकट.
५७६.

साच-(सं. सत्य) खरे. १४५.

साचोकार-खरोखरीचा. ०रे ३६१.

साजनै-(सं.सजन) मैत्री, २०७, ३०९,

४६६. शिशु ३४२; ज्ञाने. १२-६४.

साजणें-(सं. सज्ज) सज्ज करणे,

शृंगारणे. ०जुनि ४४३

साजिरी-चांगली. २२९

साटा-साचा, सापळा. ४०२

साती-(सं. छत्र) छत्रे, पताका.

०तिया ४४१

सान-लहान, थोडा, कमी. ३३२

सावडा-साधाभोळा, अव्यवस्थित.

०डें ११.

सावरें-क्रीडागृह. १७४. शिशु. ६३५,

६५०.

साभिप्राय-(सं.) हेतुगर्भ, विशेष

अर्थाने युक्त. ६५.

सामता-छिद्र करण्याचे तीक्ष्ण हत्यार.

०तेयाची २०; नरुस्व. ५२८

सामरस्य-समरसता. ७८१

सामराज-(सं. साम्राज्य) विशाल

राज्य. ०राजी १२३

साया-(सं. छाया) सावली, समानता.

२०१, २०६.

सायूज्यता-(सं.) एकरूपता,

मुक्तीचा एक प्रकार. ८२७

सारणें-सारवणे, लावणे, चोपडणे.

सारी ६०२.

सा(स)रणें सरते होणे. करणे,

चालणें, चालविणे. ०रीले ६३६;

सरे-६३०.

सारस्वत-(सं) ललित वाङ्मय.

०ता १९.

सारी-सारीपाट. ०रिचां १३१; ज्ञाने.

११.-४४८.

सारोधारू-सारांश. ६९५

साव-(सं. सर्व) सगळा. ०वें ४९१.

ज्ञाने. १६-३५७

सावज-ज्याची शिकार करतात

असा पशु. ०जें ४९१.

साहित्य (सं) वाङ्मय. १२, ८२६;

०त्याचा ३५.

सावास-आश्रयदाता,

जवळ

करणारा मित्र. १३४

साळी-(सं. शाली) भात, तूस

असलेले तांदूळ. ४७९.

साळ-(सं. शाला) शाळा. २२;

०ळे ६०१.

सांकडें-(सं. संकट) अडचण,

संकट. ०डी ३५०, ४७६; ०डी

७७०.

सांजवळे-सांजवेळे, सायंकाळी ६३६.

सांघातु-संगत, सहवास. ३२३.

सांघणें-सांगणे, निरूपण करणे.

०घतु १६७; ०घें १५३, ४१७.

सांत-(सं. शांत) गंभीर, स्थिर.

२५०.

सांतकरणें-झिडकरणें.

०करी

४५९

सीध-(सं. सिद्ध) प्रतिष्ठित, निश्चित.

५७३.

सीधि-(सं. सिद्ध) प्रतिष्ठित. ५७८.

सीधी-(सं. सिद्धिः) १ प्राप्ति
३३६. २ देवताकडून प्राप्त होणाऱ्या
शक्ति. ६८७; °धींचा ६८८.

सीन-शीण, त्रास, थकवा. ३५२;
°ने २२१.

सीमंतक-(सं.) भांग. °काचे
४४३.

सीर-(सं. शिरीष) सिरसाचे फूल.
२६.

सीरणे-स्पर्धा, एक खेळ. २६

सीरणे-शिरविणे, गुंतविणे. °रौनि
१९९.

सील्प-वीद्या-स्वर्ग आणि त्या-
खालील सर्व देवतांच्या विद्या.

सीस-(सं. शीर्ष) डोके. °सीं १७६

सीहाणीव-शहाणपणा. °णीवेची
४७७

सीहांसन-(सं. सिंहासन). °सनीं
११३

सीळें-(सं. शीतलम्) शिळे, वासे,
थंड. २७७

सींगवटी-शृंगार, रंगरंगोटी. ४०६

सुचि-(सं. शुचि) पवित्र. ४७२

सुचिमुख-(सं. सूचिमुख) नृत्यातील
हस्तकाचा एक प्रकार. ४५६

सुजणे-सुचणे, समजणे. °जे ३४३

सुडावणे-वाजविणे. °डावी ४४४;
ज्ञाने. १२-५४

सु(सू)णे-(सं. सू) घालणे. सूए
७२५; सुत ४३५; सूनि ४३३,
५००; सुआवी १३; सुआवा
४३९.

सुताल-(सं. सु + ताल) श्रेष्ठ
ताल. ४६०.

सुध-(सं. शुद्ध) पवित्र. °त्व २९२;
°बुध-पवित्र व ज्ञानी ५६४.

सुधांकूर-(सं. सुधाकर) अमृताचा
साठा. °रा २९.

सुनें-(सं. शून्य) निर्जन, ओसाड.
°निय ३२८.

सुनें-(सं. शुनः) कुत्रे. °नी ३८४.

सुपरिमळ-(सं. सु + परिमल)
उत्तम सुगंधी. १०.

सुपाणी-पाणीदार, तेजस्वी. ५१८.

सुभट-(सं. सु + भट) उत्तम
योद्धा. ५९९.

सुरंग-चांगल्या रंगाचा. ७९७.

सुमन-१ फूल. २ चांगल्या अंतः-
करणाचा, सज्जन. °नासि ३५०.

सुवर्म-(सं.) मर्मज्ञ, रसिक. १९.

सुवेचपणे-योग्य रीतीने खर्च करून.
६३३.

सूदणे-घालणे. °दले ११६ °दली
१२४, १२७.

सूनें-(सं. शून्य) रिकामे, निर्जन.
°नीए १२७.

सेदणे-शाकारणे, आच्छादणे. °ले
४२७.

सेज-(सं. शय्या)अंथरण, बिछाना.

४३१; °जे १३०, ६९६, ७०१.

सेजार-(सं. शय्यागृह) निजण्याची

खोली, शृंगारमंदिर. ८९, २१३;

°रीं ७४२, ७८५

सेलारा-(सं. शरकार) बाण तयार

करणारा. २६८, ४८५, ४८७

सेस-(सं. शीर्ष) मळवट १२३.

सैया-(सं. शय्या) मंचक, गादी.

१७८.

सोआंग-सोंग. ६०७.

सोकणें-(सं. शुष्क) सुकणे, कोरडे

होणे. °कला ९४

सोख-(सं. शोक) दुःख. °खाचीए

७२.

सोणेसळा-सोन्याप्रमाणे असलेला.

५५०.

सोनेवाटी-सोन्याची वाटी. १७१

सोपान-सोपे, सुबोध. ५८५

सोमकांत-(सं.) चंद्रकिरणांनी

पाझरणारा दगड. १७

सोयरा-आप्त, हितकर्ता. ५१३

सोर-(सं. शूकर) डुकर. ३८५

सौरभ्य-(सं.) सुगंध, सौंदर्य. २४

सौरस-आवड, गोडी. ६, ३९,

५३७. ऋव. १४; नरुस्व. ६४७;

ज्ञाने. १०-६.

सौर्य-(सं. शौर्य) पराक्रमी पुरुष.

°येसी ३५८

स्कंद (ध)-(सं.) खांदी, भाग, खंड.

३६; °देसी ४१

स्तव-(सं.) साठी, मुळे. ५८०

स्तबक-(सं.) गुच्छ, घोस. २

स्तवणें-(सं. अस्त) अस्तंगत होणे,

मालवणे. °वे ७९; °वलें ९८.

स्थळ-(सं.) आख्यान, कथा. °ळें

२७१. ज्ञाने. १३-४५७.

स्थानी-समूह, सभा ६४९.

स्वच्छ-(सं. स्वच्छ) निर्मळ, प्रसन्न.

२८१.

स्वयंभ-(सं. स्वयंभू) १आपोआप

निर्माण झालेली, मूळापासूनची.

५८८. २. स्वतःच सर्वश्रेष्ठ अस-

लेला. ३६२.

स्वेद-(सं) घाम ७९९.

स्लेक्ष्म-(सं. श्लेष्मा) शेंबूड.

°यांचीं ३९६.

स्लेष्म-(सं. श्लेष्म) शेंबूड. °या

४०१.

ह

हट-(सं.) १ हट्ट, आग्रह. °टीं ४९७

२. हट्ट घेणारा, आग्रहाने झुंजणारा.

३५८

हडप-सेवक, तांबूलवाहक. ३८४.

शिशु. ४९; उह ९-८७; सव. ४४५

हरिख-(सं. हर्ष) आनंद. ३३९

हस्तक-(सं.) नृत्यातील हस्तसंचा-

लनाचा प्रकार. °काचा ४५४

हस्तीनी-(सं. हस्तिनी) हत्तीण.

°चेनि. ३५७

हाउळी-समूह. ५२१, ६३८. ज्ञाप्र.

७३९

हाट-(सं.) बाजार. °टीं ४०६.

हातखोडा- हात अडकविण्याचा
लाकडी सापळा. ५११, ५९४.

वछा. ४३३

हातवसणें-हातात शस्त्र घेणे, शस्त्र
उपसणे. °वसुं २४०; °वसी ४४५.

हातसुटि-औदार्य. ७६९; शिशु.

५८८; ज्ञाने. ४५३; नरुस्व. ३५५

हातातळ-(सं. हस्ततल) तळहा-

तातील द्रव्य, लाच. °तळीं १४.

अमृ. १०-१.

हाणि-(सं. हानि) तोटा. ७२२.

हाणें-(सं. हन्) घाव घालणे. हाली
१११.

हाथ-(सं. हस्त) हात. ५६, १३७,

३४९, ३९५, ४२८, ६०५, ६७४.

हाथवसणें-(सं. हस्तवश्य) हातात

(शस्त्र) घेणे. °सिलें ११८; °वसी

४४५; °वसुं २४०. शिशु. १०६५,

१०७५.

हाथियर-हत्यार, शस्त्र १५०, ५२१

°रैवीन ७६.

हाथोबा-काडवात, मशाल, हातात

धरण्याची वात. २१७

हीर-तेजाचे किरण. ६४५.

हीरवा-कोवळा, कच्चा, घाव न
लागता. ४३९.

हुंडा-बुरुज. १९०, ४५८, ५९४.

ज्ञाने. ११-६६०.

हुतासन-(सं. हुताशन.) अग्नि.

२८६, २६६

हृद्-(सं) डोह. °दी २६२.

हेळसीया-(सं. हेला.) तुच्छतेने,

सहज १५७; ज्ञाने. १३-१६३

होड-पैज. °डेचा ७७३

हंसपक्ष-हस्तकाचा एक प्रकार. ४५८

हांवरू-गळ्यात अडकविण्याचा दोर,

दावे. ५९६; वछा. ४३३.

हींडी-भटकणे, प्रवास. ४७६

हींपुटें-कष्टी, दुःखी.

क्ष

क्ष (क्षे) मा-सहनशीलता, सोशि-

कपणा. °मेचा २७३; °मेचें ७१६;

°मेसि ७१७

क्षीरसींधु-समुद्र ३३८.

क्षेपणें-कंठणे, घालविणे. °पी ४८३

क्षोभणें-(सं. क्षुम्) आनंदाने उचं-

वळून येणे, प्रसन्न होणे, संतोषणे.

°भले ६७७. ज्ञाने. ११-२२२;

शिशु. १५२

स्थळांची सूची.

अवंती-७१८. उज्जयिनीचे जुने नाव. माळव्यात क्षिप्रा नदीच्या काठावर. विक्रमादित्याची राजधानी. महाकालेश्वराचे प्रसिद्ध देवालय येथेच आहे.

आंबडापुरि- ६४५ आमडापूर नावाचे गाव. ता. चिखली, जिल्हा बुलडाणा.

गगनगंगा-२४. आकाशगंगा.

गंगा-७८०. संयुक्त प्रांतातून वाहणारी नदी. भागीरथी.

गोकुळ-१३९. श्रीकृष्णाचे जन्मस्थान. मथुरेहून ६ मैल.

जंबुद्वीप-१०७. मेरुपर्वताभोवती असलेल्या सप्त द्वीपांपैकी एक. हिंदुस्थान.

द्वारका-४१. श्रीकृष्णाने गुजराथ मध्ये वसवलेली नगरी. हिला अनेक दारे असल्यामुळे द्वारका अथवा द्वारावती असे म्हणत.

प्रभास-५५, ६८. जुनागड संस्थानातील (कोठवाड) सोमनाथ. देवपट्टण व बेरावल ही देखील प्रभासाचीच दुसरी नावे होत. यादवांचा जेथे नाश झाला तेच हे स्थळ.

अमरापुरी, गोपीतळा(ळे) या नावाने सुद्धा हे ओळखले जाते.

प्रळंबपुर-७२७. पश्चिम रोहिल खंडातील विजनोर गावाच्या उत्तरेस ८ मैलावरील मदवर अथवा मंदोर गावासच पूर्वी प्रळंब नाव होते. (रामायण अयोध्याकांड. सर्ग ६८) तेच हे प्रळंबपुर असावे.

बदरिकाश्रम-८२३. गढवाल जिल्ह्यातील (संयुक्त प्रांत) बद्रीनाथ येथील नर-नारायणाचे देऊळ अलकनंदेच्या पश्चिम तीरावर, गंधमादन पर्वतावर आहे. बदरी, विशालबदरी, बदरिकाश्रम इत्यादि नावे या एकाच स्थळाची आहेत.

मिथिला-४०६. जनकपूर. दरभंगा जिल्हा (नेपाळ). विदेह प्रांताची राजधानी. सीतामारी, सीताकुंड व चंपारण्याचा वायव्य विभाग मिळून पूर्वीचा विदेह प्रांत बनला होता.

विदेह-३७५. मिथिलेवरील टीप पहा.

सिद्धनाथाचे तपोवन-२५५.

सैह्याचळ-१. पहिल्या ओवीवरील टीप पहा.

व्यक्तींची सूची व माहिती.

अर्जुन-६९४. तिसरा पांडव.

अवधूत-२४९, २५०, २५३, ४१६, ५२७, ५२८. वस्तुतः हे विशेषनाम नाही; पण यदुअवधूत संवादाच्या प्रसिद्धीमुळे त्याचा तसा उपयोग आजकाल करण्यात येतो. अवधूत=योगी. पहा: यो विलंघ्याश्र-मान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते ॥

उग्रसेन-३१३. मथुरेचा यदुवंशीय राजा. याचा पुत्र कंस याने त्यास कारागृहात ठेवले होते. तेथून श्रीकृष्णाने त्याची सुटका केली.

उद्धव-३७, ३८, ५८, ७१, ७६, १५४, २१४, २१९, २३९, २६४, ५३४, ५४४, ५५८, ५९३, ६१८, ६२८, ६४२, ६६७, ६९४, ७०५, ७१७, ७१८, ८१६, ८२३, ८२४. श्रीकृष्णाचा एक परम भक्त. यदु-वंशात जन्मलेला.

उर्वशी-७४०, ७४१, ७५२, ७६४. स्वर्गातील एक अप्सरा. ७४१. ओवीवरील टीप पहा.

ऋष्यशृंग-४१५, ४१७, ४२०, ४२४, ४३९, ४४६, ४४७, ४६०,

४६२, ४६४, ४६५. विभांडक ऋषीचा पुत्र. ४१५ व्या ओवीवरील टीप पहा. मृगीसुत, ४३८; व हरिणी-सुत, ४५६ हे शब्द यालाच उद्देशून वापरले आहेत. दशरथाच्या शांता नामक कन्येशी त्याचा विवाह झाल्याचे भवभूतीने उत्तरामचरित्रात वर्णिले आहे.

कुन्ती-११६, १२०, १२१, पंडु राजाची राणी. पांडवांची माता, वसुदेवाची बहीण व म्हणून कृष्णाची आत्या.

कुबेर-७१९ पुलस्त्य ऋषीचा पुत्र विश्रवस् याला देवर्णिनी नामक भार्ये-पासून झालेला पुत्र. रावणाचा सावत्र भाऊ (अ. रा. उत्तरकांड सर्ग १२) हा देवाचा भांडारी आहे असे मानतात.

कृष्ण-७, ८१८, ८२४ वसुदेव व देवकी यांचा पुत्र. हरी. ६९७. श्रीचक्रपाणी ६५, १२८, ५४१ व श्रीचक्रधर ११८, १३४, ६२०, ७०९, ८२३, हे शब्द श्रीकृष्णाला उद्देशूनच वापरलेले आहेत.

गांगेय-७०९. गंगापुत्र भीष्म. देवव्रत, ७११, हे भीष्माचेच दुसरे नाव.

चक्रधर-३. महानुभावपंथ-संस्था-पक. पूर्वाश्रमीचे नाव हरिपाळदेव. भडोच येथील विशालदेव नामक प्रधानाला माल्हण देवीपासून झालेला पुत्र. (जन्म सुमारे शके १११६) वयाच्या २६ व्या वर्षी हरिपाळदेव मेल्यावर त्याच्या शरीरात द्वारावतीकार श्रीचक्रपाणीने प्रवेश केला. पुढे त्यास लौकरच विरक्ति उत्पन्न होऊन तो रामटेकच्या यात्रेच्या मिषाने ऋद्धिपूर येथे गेला. श्रीगोविंदप्रभूला आपले गुरु केले. त्यांनीच त्याला चक्रधर हे नाव ठेविले. शके ११९० मध्ये संन्यास घेतल्यावर काही वर्षे आपल्या तत्त्वांचा लोकास उपदेश करून तो लौकरच बदिकेदारकडे निघून गेला.

दशरथ-४२०. रघुकुलोत्पन्न अजाला इंदुमतीपासून झालेला पुत्र. रामाचा पिता.

दत्तात्रय-१. अत्रि-अनसूयानंदन.

देवकी-११४. श्रीकृष्णाची माता, उग्रसेनाची मुलगी.

देवव्रत-७११. वर ' गांगेय ' पहा.

द्रौपदी-११९. द्रुपद राजाची कन्या. पांडवांची धर्मपत्नी. श्रीकृष्णाची मानलेली बहीण.

धर्मराज-११७. ज्येष्ठ पांडव, युधिष्ठिर ७०९. हे याचेच नाव आहे.

नागदेव-१, ४, ६, २३९, ५४०, ७०९, ८२३. श्रीचक्रधराचा प्रमुख शिष्य व महानुभावपंथाचा खरा प्रसारक. जन्म शके (सांप्रदायिक) ११५८. मृत्यू १२२४. वडिलाचे नाव माधवभट व आईचे नाव आबा-इसा. यास सारंगपाणी व वैजोबा नावाचे भाऊ व उमाइसा नावाची सर्वांत धाकटी बहीण होती. नागदेव आपल्या पूर्वायुष्यात स्वैराचारी होता. परंतु चक्रधराच्या दर्शनाने व अनेक भेटींनी त्याच्या आयुष्यात क्रांति घडून आली. वयाच्या ३२ व्या वर्षी त्याने चक्रधराचे शिष्यत्व पत्करले. पंथात तो आचार्य या पदवीने ओळखला जातो. ग्रंथरचना काही नाही.

नारायण-३३८.

नंद-११५. गवळी, यशोदापति, कृष्णाचा पालक पिता.

पात्रकळिका-४२१, ४३९, ४४९, ४६०. ऋष्यशृंगाकडे पाठविलेली नायकीण.

पार्थ-११८. अर्जुन. पहा.

पिंगळा-२६७, ३७६, ३८८, ४१३. मिथिला नगरीतील एक वेश्या.

पुरंधर-६९७. इंद्र.

पुरुवा-७४०, ७६५. ओवी ७४०
वरील टीप पहा.

ब्रह्मा-६६, १३२, ६३३, ६४४,
६६८, ६७१, ६७६, ६९७, ८०५.

भास्कर-६, ५०४, ८२७ या
ग्रंथाचा कर्ता. महानुभाव पंथातील
द्वितीयाचार्य. ग्रंथरचना: शिशुपाळ-
वध, उद्धवगीता, गद्यचाळिशी,
नरविलापस्तोत्र, पूजावसर वगैरे,
याचे मूळ नाव भानुभट्ट असून
राहणे बोरी (परभणी जिल्हा)
येथील. याला कवीश्वर ही उपाधी
मिळालेली होती.

भृगु-६३४.

मनु-६३४, ६३६.

यदु-२४९, २५५, २५६, २६४,
३८७, ४१९. भागवतात यदूला
नहुष म्हटले आहे. तेव्हां नहु-
षाचा नातू यदु तो हाच असावा. हा
श्रीकृष्णाचा ८७वा पूर्वज होता. याचे

राज्य काठेवाड, उत्तर गुजराथ व
मध्यहिंदुस्थानचा त्यालगतचा भाग
यावर पसरले होते असें दिसते.

यशोदा-११५.

युधिष्ठिर-७०९. धर्मराज.

लक्ष्मी-१११, ८०५. विष्णूची पत्नी.

लुब्धपाणी-७१८, ७२५. अवंती.
नगरीतील एक सधन पण चिक्कू
ब्राह्मण.

वसुदेव-११३. कृष्णाचा पिता.

वासुगी-६९८. वासुकी सर्प.

विभांडक-४१६, ४५४. ऋष्य-
शृंगाचा पिता.

शय्यापालना-१७८. टीपा पाहा.

शंकर-८०५.

शुक-८२४. व्यासपुत्र. परीक्षितीला
भागवत यानेच ऐकविले. हा कडक
वैराग्य पाळणारा होता.

सदासीव-३२८.

हर-६९७ शंकर.

REFBK 0012734

श्रीमद्भागवत ग्रंथ संग्रहालय, ठाण. स्व. स्व.

REFBK-0012734

प्र. क्र. ९२६३४

